

12

TEORIJA IN PRAKSA

LETNIK XXVIII

1991

REVIJA ZA DRUŽBENA VPRAŠANJA, LET. XXVIII, št. 12, str. 1361–1572, DECEMBER 1991, UDK 3, YU ISSN 0040-3598

USTANOVITELJ IN IZDAJATELJ:

Fakulteta za družbene vede Univerze v Ljubljani; revija izhaja ob podpori Ministrstva za kulturo in Ministrstva za znanost in tehnologijo Republike Slovenije.

UREDNIŠKI SVET:

Anton Bebler, Adolf Bibič, Darko Bratina, Anuška Ferligoj, Anton Grizold, Vjeran Katunarič, Zinka Kolarič, Miran Komac, Boštjan Kovačič, Mateja Kožuh-Novak, Davorin Kračun, Matevž Krivic, Avguštin Malle, Janez Pečar, Ivan Ribnikar, Rudi Rizman, Zdenko Roter, Janez Stanič, Marjan Tavčar, Niko Toš, Danilo Türk, Aleš Vahčič, France Vreg, Milan Zver

PREDSEDNIK UREDNIŠKEGA SVETA:

France Vreg

UREDNIŠKI ODBOR:

Miroslav Glas, Franc Grad, Mitja Hafner-Fink, Ivan Hvala, Ljubica Jelušič, Stane Južnič, Andrej Kirn, Peter Klinar, Igor Lukšič, Boštjan Markič, Zdravko Mlinar, Slavko Splival, Marjan Svetličič, Ivan Svetlik

GLAVNI IN ODGOVORNI UREDNIK:

Boštjan Markič

POMOČNIK GLAVNEGA IN ODGOVORNEGA UREDNIKA:

Ivan Hvala

UREDNIŠKI KOLEGIJ:

Ivan Hvala, Stane Južnič, Peter Klinar, Albin Mahkovec, Boštjan Markič, Zdravko Mlinar, Slavko Splival

SEKRETARKA REDAKCIJE:

Irma Vidmar-Vozelj

OBLIKOVALEC:

Drago Hrvacki

UREDNIŠTVO IN UPRAVA:

61000 Ljubljana, Kardeljeva ploščad 5, tel. 341-589 in 181-461 int. 232

NAROČNINA

za 2. polletje 1991: za študente in dijake 350 tolarjev, za druge individualne naročnike 400 tolarjev, za delovne organizacije in ustanove 600 tolarjev, za tujino 1000 tolarjev

Cena tega zvezka v prosti prodaji je 300 tolarjev

ŽIRO RAČUN:

50102-603-48090 – Fakulteta za družbene vede, Ljubljana, za revijo Teorija in praksa

TISK:

DELO – Tiskarna, Ljubljana, Titova c. 35

ČLANKI, RAZPRAVE

ZDRAVKO MLINAR, MILKO POŠTRAK: Svetovna homogenizacija in/ali kulturni pluralizem?	1363
MARJAN SVETLIČIČ: Evropa 1992 in (transnacionalna) podjetja	1376
BELA KADAR: Gospodarske reforme v Srednji in Vzhodni Evropi	1386

AKTUALNI INTERVJU

ALEKSANDER BAJT: O slovenskem denarju	1395
---------------------------------------	------

RAZVOJ – KONEC NEKE IDEOLOGIJE

Uredniški zapis

ANDREJ KIRN: Vzpon in kriza ideje napredka	1401
ZDRAVKO MLINAR: Teorije, ideologije in strategije razvoja	1421
MARJAN SENJUR: »Ideologija razvoja« je zloraba ideje o razvoju	1431
Diskusijski prispevki:	
VID PEČJAK: Konec hismata	1440

IZ RAZISKAV

BREDA LUTHAR: Televizija – kulturna praksa devetdesetih	1443
FRANCE KRESAL: Zgodovina kolektivnih pogodb na Slovenskem	1455
NADA STROPNIK: Neskladje med socialnimi pravicami in finančnimi možnostmi za njihovo realizacijo	1469
SRNA MANDIČ: Stanovanjske zadruge: ena od organizacijskih oblik neprofitne stanovanjske preskrbe	1479
IZTOK JARC, MIRAN JUS, ANDREJ PIANO: Trgovinski sporazumi evropskih skupnosti s tretjimi državami	1487
JANEZ PEČAR: Nadzorovanje v (sformaliziranem) združevanju	1501

POGLEDI, KOMENTARJI

PETER KLINAR: Študije o etnonacionalizmu – vzpodbude za aktualna razmišljanja	1516
DRAGO ZAJC: Politična modernizacija in oblikovanje opozicijskega pluralizma	1524
DARIJAN KOŠIR: Sovjetska zveza po državnem udaru	1532

REFORMA STUDIJA

MACA JOGAN: Pouk sociologije v slovenski srednji šoli ob pomoči S. Morora	1537
---	------

ŠTUDENTJE PREUČUJEJO

PETER JEŠOVNIK: Dr. Anton Korošec	1542
-----------------------------------	------

ZNANSTVENA IN STROKOVNA SREČANJA

BOŠTJAN MARKIČ: Srečanje evropskih revij	1550
SANDRA BAŠIČ: Medijska zloženka ali kaj narediti z mediji	1551

PRIKAZI, RECENZIJE	
ZDENKO ROTER: Pozabljena preteklost (Boštjan Markič)	1554
Zbornik: Pouk o človekovih pravicah (A. Židan)	1555
Zbornik: Sodobna politična kultura (Marjan Brezovšek)	1557
BIBLIOGRAFIJA KNJIG IN TEMATSKIH REVIJ	1561
AVTORSKI SINOPSISI	1564

TEORIJA IN PRAKSA

revija za družbena vprašanja

letnik XXVIII, št. 12, str. 1361–1572

Ljubljana, December 1991

ZDRAVKO MLINAR, MILKO POŠTRAK

Svetovna homogenizacija in/ali kulturni pluralizem?

Rock glasba in narodno kulturno izročilo

1. Uvod

V tem članku bova obravnavala nekatere značilne spremembe in protislovja, do katerih prihaja ob odpiranju teritorialnih kulturnih sistemov, kar se izraža v internacionalizaciji in globalizaciji kulture in s tem tudi v njeni deteritorializaciji. Te spremembe bi lahko spremljali bodisi na lokalni, regionalni ali nacionalni ravni; na tem mestu se osredotočava na zadnjo. Pri tem pa naj bi se izognila pavšalnemu obravnavanju »nacionalne kulture« kot nekakšnega povsem zaokroženega in notranje homogenega bloka. V dosedanjih razpravah se je namreč premalo upoštevalo, da posamezni sloji prebivalstva živijo v zelo različnih teritorialnih okvirih. To je veljalo že pred stoletji, ko je bilo značilno, da je aristokracija živela in delovala v nekakšni transnacionalni sferi, nevezana na svojo etnično poreklo, v širšem evropskem prostoru. Po drugi strani pa tudi še v 20. stol. življenjski prostor delavstva dostikrat ne presega okvirov značilnih delavskih četrti velikih mest.

Takšna diferencirana predstava se le s težavo prebija preko stereotipnih oznak nacionalne kulture in »narodnega značaja«, ki pritegujeta vse večjo pozornost, s tem ko prihaja do mednacionalnih nasprotovanj in spopadov. V tem besedilu pa poizkušava opozoriti na bolj diferencirano in s tem bolj realno sliko dejanskih razmer predvsem z vidika razlik med posameznimi generacijami. Pri tem se osredotočava na mlajšo generacijo, mladino, ki kaže, da je relativno najbolj vključena v transnacionalne kulturne tokove. Obenem pa razlike med generacijami nakazujejo tudi temeljno smer spreminjanja njihovih teritorialnih okvirov: od lokalnih h globalnim. Ob tem pa stopa v ospredje vprašanje, v kakšnem razmerju je utrjevanje *mednarodne mladinske kulture do nacionalne (lokalne) kulturne dediščine*. Ali se globalno uveljavlja na račun nacionalnega (lokalnega), tako da izriva ali izničuje ali vsaj odvrča od nacionalne kulturne dediščine? Ali pa sta vse večji pritok in vpliv mednarodne kulturne tvornosti spodbuda in izziv za večjo lastno ustvarjalnost.

Da ne bi zahajali v prazne abstraktne razprave in subjektivne ocene ter enostranskosti, pogoste pri obravnavah »nacionalnega vprašanja«, bova na tem mestu zožila predmet obravnave, tako da bo s tem mogoče tudi empirično preverjanje dejanskih trendov sprememb. Omejila se bova na *glasbeno ustvarjalnost in delovanje mladih* in ob tem poizkušala opozoriti tudi na značilne *jezikovne spremembe* oz. razlike med generacijami. Tako kot mladi ljudje vse bolj prevzemajo internacionalizirano popularno glasbo predvsem iz anglo-ameriških virov, tako se vzporedno s tem vse bolj razširja in udomačuje tudi raba angleškega jezika. Oboje pa

zaostruje vprašanje, koliko se s tem mlajše generacije *odmikajo* od slovenske kulturne dediščine in narodne identitete. V svetovnem merilu pa isto problematiko lahko označimo z vprašanjem: ali se povečuje *homogenizacija svetovne popularne glasbe* ali pa se podaljšuje in morebiti celo *povečuje raznovrstnost* pesmi, stilov in oblik.¹

Pri tem gre obenem za preverjanje nekaterih teorij o kulturnem imperializmu, ki poudarjajo različne oblike kulturne prevlade Zahoda ter enosmerne tokove kulturnih proizvodov »from the West to the Rest«. V tem članku naj bi poizkušala osvetliti, koliko intenziviranje teh enosmernih tokov, še zlasti na podlagi nove informacijske in telekomunikacijske tehnologije, grozi, da bo privedlo do kulturne sivine.

2. Generacijske razlike in teritorialni okviri

Kot smo vsaj hipotetično opozorili že na drugem mestu (Mlinar, 1990), se nakazuje dolgoročni razvojni trend v tem smislu, da se razlike med generacijami določenega naroda povečujejo, medtem ko se teritorialne razlike oz. razlike med narodi s prihajanjem mlajših generacij (z intrageneracijskega vidika) vse bolj zmanjšujejo. To se prav značilno kaže pri glasbi. Starejše generacije se bolj osredotočajo na a) ljudsko oz. narodno glasbo, ki je bodisi lokalno, regionalno ali nacionalno določena, in b) na narodnozabavno glasbo. Narodna glasba je bila skozi stoletja edina oblika glasbenega delovanja večine prebivalstva. Čeprav je v daljših časovnih obdobjih prihajalo do sprememb in včasih celo do popolne prevlade določenih »zunanjih vplivov«, sta vendarle na splošno prevladovali značilni *teritorialna zaprtost in izključnost* nasproti drugim.

S širjenjem komunikacij in mobilnosti v mednarodnem in svetovnem merilu pa mlajše generacije razširjajo tudi teritorialne okvire svoje identifikacije. Ne le da prihaja do »hibridizacije« nacionalnih kultur, do njihovega mešanja in do deteritorializacije kultur, ki se kaže v njihovi prisotnosti daleč proč od kraja njihovega izvora. Za mlajše generacije je predvsem značilno, da se zabrisuje *meja med domačim in tujim*, tako da tistega, kar prihaja v nacionalnodržavne okvire od zunaj, ne dojemajo več avtomatično kot nekaj tujega, hkrati pa do zdaj samoumevno prevzemanje kulturne dediščine iz roda v rod doživlja vse večja odstopanja. Mladi ne pristajajo več na samoumevnost in na nekakšen avtomatizem prevzemanja teritorialno opredeljenih danosti. Prav dejstvo, da se jim odpirajo možnosti za izbiro alternativ, obenem vključuje tudi elemente *distanciranja in odpora* ter *emancipacijske težnje* k uveljavljanju svoje različnosti v obliki »subkulture« ali »kontrakulture«. Internacionalizacija in globalizacija tako dobivata pomen emancipacije mladih, ki v danem okolju uveljavljajo svojo različnost in samosvojost, pa čeprav za ceno posnemanja in prevzemanja tujih vzorov svojih vrstniških skupin. Mlajše generacije so vse bolj neposredno udeležene v transnacionalni kulturi, ki je nekakšen »dekontekstualiziran kulturni kapital« (Featherson, 1990, 246). Tako kot se po eni strani kaže velika *vitalnost* mednarodne mladinske kulture v obliki širjenja rocka, jazza ipd. (tako teritorialno kot glede na število vključenih), tako se po drugi strani z umikanjem starejših generacij odmika tudi tradicionalna ljudska, narodna glasba, ki se zadržuje v omejenih teritorialnih okvirih in še tu izgublja

¹ Podobno vprašanje so si zastavili raziskovalci v okviru obsežne mednarodne raziskave o popularni glasbi in globalni kulturni raznovrstnosti, ki so svoje izsledke objavili v knjigi z naslovom – »Glasba na obrobju« (Robinson et al., 1991)

svojo živo prisotnost, tako da se vse bolj ohranja le s tem, da se *folklorizira*. V prazen prostor, ki ga pušča odsotnost ljudske glasbe, pa vdira t. i. narodnozabavna glasba. Mednarodni okviri novejše glasbene produkcije pa hkrati zahtevajo tudi uveljavljanje jezika, ki le-to izraža. Tako kot je bila slovenska beseda samoumevna v naših narodnih pesmih, tako mladina danes brez posebnih pridržkov prevzema ne le strokovno terminologijo, temveč tudi najrazličnejše simbole zahodne oz. transnacionalne glasbene kulture. S tem ko nova informacijska tehnologija vodi h krčenju današnjega sveta ali k t. i. »časovno prostorski kompresiji« in se tudi tehnično povečuje dostopnost zlasti novejše glasbene produkcije, pa se hkrati povečujejo tudi možnosti za neposredno povezovanje in organizirano delovanje udeležencev v mednarodnem in svetovnem merilu.

Na splošno torej razkrivamo ob prehodu od starejših k mlajšim generacijam, da se zmanjšuje teritorialni partikularizem oz. izključnost, povečuje pa delež tiste glasbene tvornosti, ki jim je skupna (oz. jo vsaj doživljajo kot skupno). Glede na to pa bi lahko prehitro sklepali, da gre preprosto za nadomeščanje nekdanje raznovrstnosti »teritorialnih kultur«, tako da vse bolj prevladuje enotna, homogenizirana in uniformirana (mladinska, glasbena) kultura v svetovnem merilu. S tem pa spet zadevamo v vprašanje o t. i. »kulturnem imperializmu«.

3. Homogenizacija in kulturni imperializem

Če poskušamo pojasniti značilne spremembe v svetovni popularni glasbi, se s tem vsebinsko in pojmovno navezujemo na analogne razprave o odnosih med jedrom in obrobjem, še zlasti z ekonomskega in tehnološko-komunikacijskega vidika. Kot je znano, so »dependistas« (kritično, levo oz. marksistično usmerjeni družboslovci zlasti iz Latinske Amerike) poudarjali zaostajanje obrobja zaradi izkoriščanja s strani svetovnega jedra. Podobno so komunikologi opozarjali na elektronski kolonializem (McPhail, 1981), Schiller (1981) in drugi so takšne enosmerne tokove v kulturi označevali kot »kulturni imperializem«. Nevarnost takšne prevlade in obenem ogrožanja avtohtonih »teritorialnih kultur« se je še povečala z razširjanjem satelitskih komunikacij in še posebej z možnostjo neposrednega sprejema satelitskih TV-programov *brez posrednikov* (kot so npr. sprejemne postaje na Zemlji). Tako se namreč povečuje možnost vdiranja tuje kulture, npr. anglo-ameriške popularne glasbe v prostor, ki naj bi ga suvereno obvladovale nacionalne države.

Pri tem pa bi lahko dodali, da podobno, kot je že Herbert Schiller v širšem kontekstu opozarjal, da je »svoboden pretok informacij« le nekakšen mit (saj so »selektorji in kontrolorji tisti, ki »preusmerjajo in oblikujejo sporočila, ki krožijo v družbi«), velja tudi za ožje področje popularne glasbe. Tudi tu ne gre predvsem za spontano ustvarjalnost in razširjanje, temveč bolj za ekonomske interese velikih svetovnih producentov in distributerjev. V tem smislu je že Frith (1981, 2) zapisal, da danes popularne glasbe vseh dežel oblikujejo mednarodni vplivi in institucije, multinacionalni kapital in tehnologija ter globalne »pop norme« in vrednote. Na splošno bi lahko rekli, da gre za nesporno zahodno prevlado, »of the West over the Rest« v distribuciji internacionalizirane popularne glasbe.

Nekateri avtorji takšne enosmerne tokove jemljejo kot zadosten dokaz za »kulturni imperializem«, ki da vodi v kulturno homogenizacijo v svetovnem merilu. Vendar v zadnjem desetletju dvajsetega stoletja postaja jasno, da neenakomernih kulturnih tokov ne moremo šteti za sinonim kulturnemu uničenju, in to še

zlasti ne tedaj, ko gre za popularno glasbo, ki jo je mogoče relativno poceni proizvajati in distribuirati v primerjavi s filmom ali videom (Shore, 1973). Hamelink (1983, 4) pa ugotavlja, da v človeški zgodovini večinoma nismo imeli opravka z enosmernimi tokovi, temveč z bolj pluralističnimi in bogatejšimi vzorci kulturne integritete. Po njegovem mnenju je v drugi polovici dvajsetega stoletja prišlo do novega in *destruktivnega tipa* kulturne konfrontacije, ki »ogroža raznovrstnost kulturnih sistemov«. Lokalna kulturna ustvarjalnost pa je zašla v zmešnjavo ali pa je povsem uničena. Edinstvene razsežnosti v spektru človeških vrednot, ki so se utrdile v stoletjih, hitro izginevajo. Čeprav se zdi, da moderna komunikacijska tehnologija daje nove možnosti za uveljavljanje kulturne raznovrstnosti, Hamelink dokazuje, da je osrednje nadzorovana tehnologija postala sredstvo, s katerim ena sama *globalna kultura uničuje in nadomešča* dosedanje kulturno raznovrstnost (prav tam, 4–5). Takšno razlago lahko torej razumemo kot uveljavljanje alternativne izključnosti globalnega nasproti lokalnemu (nacionalnemu). Z drugimi besedami gre za »zero sum game«, »igro z ničelno vsoto«.

Vendar tudi že ta avtor ob nadaljnji obravnavi tega vprašanja razkriva, da ne gre za tako enostavno alternativno razmerje. Po eni strani se zapleta že s tem, ker dejansko ni nobene čiste nacionalne kulture, pač pa gre za številne lokalne ali rodovne kulture, med katerimi prihaja tudi do napetosti. V takšnih okoliščinah pa bi lahko bilo spodbujanje avtentičnih kulturnih sistemov uničujoče. Hkrati pa priznava, da npr. transnacionalne korporacije ne delujejo zmeraj tako, *da bi izločale* nacionalne kulturne značilnosti; celo nasprotno, v nekaterih primerih te korporacije *vkjučujejo domačo (indigenous) kulturo*, da bi z njeno pomočjo povečali prodajo svojih izdelkov (prav tam, 28).

Drugi avtor, ki je prav posebej proučeval zahodne vplive na svetovno glasbo (Nettl, 1985), pa je že bolj izostreno razlikoval med »modernizacijo« in »vesternizacijo«. Z modernizacijo označuje ohranjanje osrednjih značilnosti prvotne domače glasbe hkrati z vključevanjem zunanjih glasbenih vplivov; z »vesternizacijo« pa uničenje izvirnega zvoka, glasu nezahodne glasbe na podlagi radikalnih sprememb v temeljnih elementih. Nettl ugotavlja, da so ravno popularne glasbe bolj kot pa klasične podvržene vplivom, ki lahko povzročijo glasbeno homogenizacijo. Vendar pa navaja tudi nekatere nezahodne glasbe, ki so se *modernizirale, ne da bi se »vesternizirale«*, kot npr. carinak glasba jugovzhodne Indije. Obenem pa poleg običajne kombinacije zahodnih in prvotnih domačih elementov prihaja tudi do kombinacij med različnimi nezahodnimi glasbami (prav tam, str. 85).

Tako se nakazuje, da z modelom alternativne izključnosti (»zero sum game«) ne moremo (ali vsaj ne povsem) pojasniti dejanskih razmer. Številne opravljene analize so nesporno dokazale, da *enosmerni tok* informacij, TV-programov, filmov in popularne glasbe iz zahodnih industrializiranih držav na preostala območja sveta še vedno prevladuje (International Commission, 1989, Robinson et al., 1991). Najnovejša raziskava Robinsonove in sodelavcev je to potrdila za glasbo. Pri tem ugotavljajo, da družbene razmere v sedanjem času še vedno *bolj odvrčajo kot pa spodbujajo* proizvodnjo kaset in plošč in popularnih glasbenih tradicij na številnih obrobnihih lokacijah. V monopolnem kapitalizmu nekaj zelo velikih družb obvladuje svetovno proizvodnjo in kroženje posnetkov. Vendar pa je pri tem pomembna ugotovitev Robinsonove, da čeprav to kroženje (flow) sicer omejuje lokalno glasbeno proizvodnjo, vendarle *ni izločilo velike raznovrstnosti* le-te (Robinson, 1991, 142).

Namesto poenostavljene razlage in protipostavljanja lokalnega (nacionalnega) in globalnega je treba upoštevati dosti bolj dinamično zasnovano razlago glasbene odzivnosti na zahodno kulturno prevlado. Že izkustvena opažanja iz Slovenije, Jugoslavije in nekaterih evropskih držav so nas opozorila, da bi šlo za veliko poenostavitev, če bi videli samo to, kako »tuja« glasba oz. kultura vdira v nacionalni prostor in ob tem izriva prejšnjo vlogo ljudske glasbe in ogroža narodnostno samobitnost. V zvezi s tem se namreč odpira vrsta dodatnih vprašanj, kot npr.: ali ugotovitve o tem, da se ljudska glasba umika in izgublja svojo nekdanjo vlogo, lahko kar brez omejitve povezujemo s »tujimi vplivi«, zlasti z značilno amerikanizacijo?

Mira Omerzel-Terlep je v enem od redkih besedil o današnji problematiki »zvočne identitete slovenstva« med drugim zapisala: »Priče smo torej procesu našega vkalupljanja v evropsko in svetovno ameriško zavest, ki najmočnejše in morda tudi najhitreje deluje tudi na svet glasbe. Priče smo prehajanju od *aktivne glasbene ustvarjalnosti k pasivni*, ki nastopi z vsesplošno razširjenostjo radijskih in televizijskih komunikacijskih sistemov, ki *hrome individualno ustvarjalnost in krepe splošno (povprečno)*« (Terlep, 1988, v Slavec in Dolžan, 95, podčrtal Z. M.).

Tu je torej nakazano prehajanje od:

- domačega (krajevnega ali slovenskega) k tujemu (evropskemu, ameriškega, svetovnemu),
- od individualnega (raznovrstnega) k splošnemu (povprečnemu) in
- od aktivne glasbene ustvarjalnosti k pasivni.

Vse to nakazuje pomembne spremembe, ki pa dejansko niso tako enosmerne, kot so tukaj prikazane. Z vseh treh vidikov gre za značilno *protislovnost nasprotosmernih procesov*. Čeprav tudi pri nas – podobno kot smo prej ugotavljali v mednarodnem merilu – prevladuje enosmernost v pritoku anglo-ameriške popularne glasbe, vendar ne kaže zanemariti tudi določene *odzivnosti in vpliva* naših glasbenih ustvarjalcev. Podobno kot se je Anglija odzvala na ameriški rock, npr. s svojo angleško invazijo v Ameriko Britanija vrača udarec, podobno sta tudi Laibach ali Bijelo dugme uveljavila določen vzvratni vpliv. A o tem več v nadaljevanju.

Tudi drugi trend, t. j. prehajanje od individualnega k splošnemu (povprečnemu), terja dodatno analizo in reinterpretacijo. Tako kot se po eni strani zlasti z novo komunikacijsko tehnologijo povečuje *množičnost* in s tem krepi splošno, »povprečno«, je to vendarle le ena plat medalje. Do takega sklepa zlahka pridemo tedaj, če obravnavamo to vprašanje z vidika zmanjševanja razlik med teritorialnimi kulturnimi sistemi. Ob tem ko prevladujejo radialne komunikacije in preko njih globalni vplivi svetovnega jedra, na tej podlagi tudi nekdanje zelo različne kulture absorbirajo vse več podobnih elementov (npr. rock, tako v Sloveniji kot v Srbiji, v Turčiji, na Japonskem itd.). Vendar pa se tudi rock v stičišču z različnimi glasbenimi tradicijami – kot bomo videli v naslednjem poglavju – začenja notranje vse bolj diferencirati.

Vse to torej kaže, da se *povečuje diverzifikacija*, ki torej popravlja prvi vtis o uniformnosti in o prevladovanju povprečnega. Pri tem ne gre le za »integracijo raznovrstnosti« na nacionalni ravni, temveč podobno tudi na lokalni ravni, tako da dobimo vse bolj celovito sliko o glasbenem (kulturnem) pluralizmu, znotraj katerega najde svojo »nišo« tudi individualizirana ustvarjalnost skupin in posameznikov.

Končno še komentar k prehajanju od aktivne glasbene ustvarjalnosti k pasivni.² Ta tema je že nekakšna klasika v komunikoloških obravnavah pozitivnih in negativnih posledic vse večje razširjenosti medijev – radia in TV. Namesto aktivnega nastopanja »fantov na vasi« stopa v ospredje predstava o pasivni in atomizirani publiki, ki spremlja medijsko posredovano kulturo »na višji ravni«. Vendar tudi v tem pogledu ne gre za povsem čisto in alternativno izključujoče se razmerje. Tudi tu smo namreč znotraj splošnega protislovja o razmerju med samostojnostjo in povezanostjo. Samostojnost z izključevanjem, z izolacijo je prav tako stagnacija kot pravlada povezovanja brez samostojnosti. Pri tem pa ostaja še dokaj nerazjasnjeno vprašanje, v katerih okoliščinah odpiranje in povezovanje navzven privedeta do takšne izpostavljenosti zunanjim vplivom, da je to *blokada* in *pasivizacija* »notranjih potencialov«, kdaj pa nasprotno, t. j., da se ravno s tem *spodbudi* njihovo aktiviranje. Seveda pa lahko gre tudi za njihovo hkratno delovanje v enem in drugem smislu. Glede na poenostavljene predstave in razlage tega vprašanja se razlikujejo tudi odzivi, »obrambni mehanizmi«, ki jih posamezne države, narodi ali kulture vzpostavijo, da bi se zavarovali pred ogrožanjem od zunaj. Celo takšne države, kot sta Francija ali Kanada, se odzivajo na nevarnost »amerikanizacije« z različnimi zaščitnimi ukrepi in politikami.

5. *Prezemanje, posnemanje in ustvarjanje*

Že omenjena raziskava Robinsonove in sodelavcev je razkrila, da glasbena odzivnost na zahodno kulturno prevlado kaže tri značilne faze:

1. začetno obdobje, v katerem mednarodno popularno glasbo enostavno prevzemajo;
2. obdobje, v katerem lokalni glasbeniki pretežno le posnemajo zahodne stile, s tem da je mogoče pesem napisana v njihovem domačem jeziku in
3. ustvarjalna, tretja faza, ko si lokalni skladatelji in izvajalci prizadevajo, da bi kombinirali lastne glasbene (večkrat ljudske kot pa elitne) tradicije z zahodnimi glasovi in oblikami v izvirne glasbene tvorbe.

Na podlagi te tretje faze so raziskovalci prišli do optimističnega pogleda na prihodnost v tem smislu, da je pred nami obdobje kompozicije oz. »parcipativne informacijske družbe« (Robinson, 1991, 141). Pri tem naj bi šlo za nacionalne razmere, ki bi bile spodbudne tako za produkcijo tradicionalne kot tudi novih glasbenih oblik. Sedanje tehnološke spremembe obenem omogočajo, da se tako glasbeniki kot njihovo občinstvo popolneje seznanjajo z glasbenimi elementi z vsega sveta in z novimi ustvarjalnimi možnostmi novih glasbenih tehnologij. Kot posledica pa se nakazuje *preobilje raznih glasbenih zvrsti in podzvrsti*. Nekateri so celo prepričani, da ta velika raznovrstnost obenem pomeni, da ni več pravega jedra oz. prevladujoče zvrsti tako kot v primeru rocka.

Obenem pa so v obravnavani raziskavi ugotovili, da se je skoraj neverjetno povečalo število ustvarjalcev, saj se je poleg poslušanja in igranja zdaj zelo poenostavilo tudi komponiranje. Glasbeniki lahko snemajo, reproducirajo in razširjajo svojo glasbo zunaj prevladujoče industrializirane glasbene produkcije, čeprav še vedno ne morejo računati na enake tehnične in distributivne možnosti. Tako se

² V zvezi s tem Terlepova nadalje ugotavlja: »Mnoge muzikante so prestrašili visoki tehnični dosežki (ne vsebinski), ki jih posredujejo množična občila, in jih *paralizirali* v njihovem lastnem snovanju. Mnogi so se pričeli sramovati, da bi igrali slabše, kot jim lahko ponudijo radijski ali televizijski sprejemniki, gramofoni ali magnetofoni« (prav tam, str. 95).

torej nakazuje sklep, da se je glasbena ustvarjalnost močno demokratizirala. Kljub temu pa Robinsonova in sodelavci puščajo še odprto vprašanje o tem, ali se bo glasbena tvornost na obrobju uspešno uveljavljala ali ne. Vendar pa so na splošno ugotovili, da je *obrobna glasbena produkcija ustvarjalna, močna in prisotna* v vrsti zelo različnih nacionalnih in subnacionalnih kontekstov (prav tam, str. 142–143).

Pred nami je torej perspektiva vse večje *diverzifikacije zvrsti* hkrati s povečevanjem *fragmentacije občinstva*. S tem ko je olajšana proizvodnja kaset in plošč, tako da jo ustvarjalec lahko obvladuje tudi sam, brez pomoči podjetij, postaja množična produkcija milijonov posnetkov v okviru centralizirane industrije že preživel. Da bi industrija dosegla največ profita, ni več potrebno, da bi se omejevala na omejen razpon homogeniziranih izborov za množični trg, temveč se lahko usmeri na prodajo bolj specializiranih proizvodov »ciljnim občinstvom«, ki so mednarodne narave. Čeprav imajo tudi nacionalne meje še določen kulturni vpliv, so vendarle postale le del od številnih sil, ki določajo izbiro tako glasbe kot avtomobilov, prehrane ipd. Takšna razvojna smer torej prihaja v nasprotje z značilno, močno motivacijo glasbenikov, da bi v svojih stvaritvah čim bolj izrazili posebnosti svojih okolij, izkušenj in kulturnih identitet.

Preden nadaljujemo, se nam zdi potrebno pojasniti naslednje: ravno zgodovina ameriške kulture, v kateri se je uveljavila t. i. popularna kultura, ki so jo nato z elektronskimi mediji in nosilci zvoka posredovali v svet, je zgodovina mešanja, prepletanja, prežemanja in medsebojnega vpliva izredno raznovrstnih narodnih kultur: po eni strani avtentičnih ljudskih kultur posameznih evropskih narodov, ki so jih s seboj prinašali prvi priseljenci v Ameriko, po drugi strani pa kulturnih oblik črncev, ki so jih kot sužnje pripeljali iz Afrike. Gotovo pa je v ta »kulturni kotel« svoje prispevala tudi kultura prvobitnih prebivalcev Amerike, Indijancev.

Omenjene eklektične okoliščine nastanka in razvoja ameriške kulture so – po našem mnenju – med drugim tudi sploh omogočile razmah iz teh okvirov razvite popularne glasbe oz. so pomagale pri njenem sprejemanju v kulturnih okoljih (Evropa), iz katerih so stoletja prej prihajali priseljenci v Ameriko in s seboj prineseno ljudsko kulturo tudi pomagali soustvarjati ameriško kulturo. Ali drugače: s popularno glasbo se je v Evropo »vračal« – sicer predelan in po drobcih – tudi del ljudskih kultur evropskih narodov.

Za širjenje popularne glasbe sta torej odločilno pomembna dva dejavnika:

1. eklektična podlaga oz. korenine same ameriške kulture, ki je vsebovala drobce narodnih kultur mnogih držav, v katere je prodirala. S tem je omogočala lažje sprejemanje ameriške popularne pesmi drugod po svetu, posebej še v tistih državah, iz katerih so priseljenci svojčas prispevali drobec domače kulture v ameriško, ter

2. množični mediji, ki so sploh tehnično omogočali posredovanje te kulture.

6. *Odpiranje kot ogrožanje ali kot bogatenje nacionalne kulture?*

Vprašanje, zastavljeno s tem naslovom, bova poizkušala osvetliti s prikazom vplivanja ameriškega rock and rolla na posamezne evropske, predvsem pa slovenske in jugoslovanske rock skupine. S tem poizkušava preverjati razlage, da vse bolj množično prodiranje tuje, še zlasti pa anglo-ameriške glasbene produkcije, ogroža slovensko glasbeno identiteto.

Že nakazano razčlenitev Robinsonove in sodelavcev o treh fazah glasbene

odzivnosti na zahodno kulturno prevlado lahko torej preverjamo in dopolnjujemo s podrobnejšim prikazom dogajanja v zadnjih desetletjih.

Tako ugotavljamo, da so recimo v Veliki Britaniji sredi petdesetih let rock and roll le poslušali, v drugi polovici petdesetih so se že začele pojavljati angleške rock and roll skupine, ki so povzemale obliko rock and rolla, v začetku šestdesetih pa so se celo tako zelo razvile, da so svojo inačico rock and roll glasbe »vračale« nazaj v Ameriko in tudi vplivale na stilske oblike ameriškega rock and rolla. Temu se je reklo »britanska invazija«. Takšnemu razvoju lahko sledimo še v naslednjih letih, in to ne zgolj v povezavi Amerika – Velika Britanija. Tako se je v začetku šestdesetih let na Jamajki pod vplivom lokalne calypso glasbe in drugih domačih glasbenih zvrsti in kulturne prakse po eni strani ter pod vplivom ameriške rhythm and blues, soul itd. glasbe, ki so jo Jamačani poslušali preko radijskih postaj s Floride, začela razvijati *hibridna glasbena oblika*, imenovana najprej ska glasba, nato rock steady in na koncu reggae glasba. Reggae glasba je bila pod različnimi imeni znana v Veliki Britaniji že konec šestdesetih let, predvsem preko jamajških priseljencev, ki so se po osamosvojitvi Jamajke množično priseljevali v Veliko Britanijo. Kasneje, v začetku sedemdesetih, je reggae glasbo promoviral predvsem Bob Marley, nato še druge jamajške in v naslednji generaciji tudi že britanske reggae skupine, sestavljene iz potomcev jamajških priseljencev.

Podobno se je zgodilo z nemškimi ustvarjalci rock and rolla, ki so v strukturo rock and rolla vključevali *nemško narodno izročilo*, predvsem pa izkušnje in tradicije *nemške klasične in avantgardne glasbe*. Nemške skupine, za katere se je uveljavil izraz »krautrock« (Tangerine Dream, Faust, Can, Kraftwerk itd.), so rock izkušnjo predelale in povezale z elektronsko glasbo.

Predvsem skupina Kraftwerk se navaja kot neposreden predhodnik in ključen dejavnik za razvoj britanskih skupin »industrijskega rocka« v drugi polovici sedemdesetih ter t. i. tehno popa v začetku osemdesetih. To pomeni, da je neka nemška skupina po določenem obdobju že lahko povratno vplivala na razvoj angleškega rocka.

Tudi pri nas lahko navedemo vrsto primerov prepletanja rock and roll oblike z domačimi narodnimi izročili. V sedemdesetih je naša – takrat – najbolj znana rock skupina Bijelo dugme iz Sarajeva rock and roll povezala z bosanskimi kulturnimi tradicijami. Takšna je recimo pesem Tako ti je mala moja kad ljubi Bosanac, ki je v karikirani obliki izražala bosansko mentaliteto s pomočjo rock and rolla. Skupina Bijelo dugme je v svojih besedilih uporabljala tudi *jezikovne posebnosti domačega okolja*, kar lahko preverimo na ploščah Kad bi bio Bijelo dugme (Jugoton, 1975), Šta bi dao da si na mom mjestu (Jugoton, 1976) itd.

Podobno so ravnali tudi člani skupin YU Grupa in Smak, ki so v svojo glasbo vključevali elemente srbske in drugih sorodnih kulturnih tradicij.

Že v šestdesetih, še posebej pa v sedemdesetih, je Drago Mlinarec z in brez skupine Grupa 220 povezoval rock and roll s hrvaško narodno tradicijo. Konkreten primer je priredba pesmi hrvaškega pesnika iz šestnajstega stoletja Hanibala Lucića Jur nijedna na svit vila. Mlinarčeva izvedba je bila uporabljena v predstavi Hvarkinja 1973. leta, objavljena pa je tudi na Mlinarčevi plošči Rodjenje (Jugoton, 1975). Mlinarec je bil avtor tudi ene prvih pravih domačih rock pesmi, pesmi Osmijeh, ki je izšla 1966. leta na mali plošči v izdaji založbe Jugoton. Nastala in izšla je torej nekaj več kot deset let po izvirnem nastanku rock and rolla sredi petdesetih v Ameriki.

Sredi sedemdesetih je slovenska skupina Buldožer povezala način ustvarjanja ameriških ustvarjalcev tipa Frank Zappa, Captain Beefheart in podobnih z lokal-

nimi kulturnimi in tudi političnimi sporočili ter ustvarila najprodnornejšo in najbolj svežo obliko t. i. »angažiranega ali progresivnega rocka« sredine sedemdesetih pri nas. To je posneto na plošči Pljuni istini u oči (Alta-APG RTB, 1975) ter tudi na kasnejših izdelkih skupine. Posamezni ustvarjalci, od Kameleonov do Belih vran, od Sedmine od Pankrtov, so tako ali drugače povzemali »slovensko kulturno izročilo in ga sprevračali oz. uporabljali z namenom posredovanja rock and roll sporočil. Bele vrane so recimo v šestdesetih posnemale ameriško skupino Mamas and Papas, vendar so svojo glasbo ustvarile tudi na podlagi glasbe, ki se je v tistih letih izoblikovala na slovenski glasbeni sceni. Slovenska rock skupina Izvir pa je recimo uglasbila pesnitev Mateja Bora Šel je popotnik skozi atomski vek. Mariborska skupina Lačni Franz je v svojih pesmih (Praslovan, Lent 1980 itd.) obdelovala značilne slovenske, predvsem štajerske teme. Njena prva plošča je imela naslov Štajerska ikebana (Helidon, 1980), kar ima v domačem okolju seveda svoj pomen, Lent, kot je recimo naslov ene od pesmi, pa je predel Maribora. Tudi Jani Kovačič je izredno uspelo združeval lokalne »folklorne« elemente *ljubljanskega okolja* (pesmi NK Tomačevo, Škoflca itd.), kar je posneto na plošči Jani Kovačič (PGP RTV LJ, 1980) in na njegovih naslednjih izdelkih. Skupini Pankrti pa je že v imenu izredno uspelo povezati ime zvrsti rocka (punk oz. pank) in njegovo mesto v glasbeni industriji.

S političnoagitatorskimi sporočili in akcijami, ki posegajo v slovensko »družbenopolitično« življenje, se že vseskozi ukvarja tudi puljsko-ljubljanska zasedba Borghesia, ki v svojih besedilih govori o 133. členu ustave in podobnem, s svojimi ploščami (Naši zakoni njihova življenja, Založba FV, 1986, No Hope No Fear, PIAS, 1987) je promovirala *nova družbena gibanja v Sloveniji*, na zadnjih ploščah (Resistance, Jugoton, 1989, 4 × 12«, Blind Dog Records, 1991) pa je vzorčila govore Slobodana Miloševića itd.

Hkrati pa so se tako v Ameriki kot v Evropi pojavljali t. i. »revivali«, torej ponovno oživiljenje določene glasbene zvrsti. V šestdesetih se je v Ameriki razvilo t. i. »folk gibanje«, ki je temeljilo na *tradicionalni ameriški glasbi*. Folk glasbo iz Amerike so posnemali tudi v Veliki Britaniji, nekatere skupine, konkretno The Animals z »električno« priredbo tradicionalne folk pesmi House of The Rising Sun, pa so povezale »akustično« folk tradicijo z »električnim« rock and rollom, pod vplivom tega angleškega hibrida so Bob Dylan, The Byrds in sorodni ustvarjalci razvili svojo obliko t. i. »folk rocka«.

Nekaj podobnega je konec sedemdesetih počela tržiška skupina Sedmina, ki je v svojem početju prepletala ljudske elemente slovenske glasbe, rock izkušnjo in ustvarjalno moč vodje Vena Dolenca (Melita in Veno Dolenc, Sedmina, Helidon, 1980). Mlada mariborska skupina z jasnim imenom Slovenska gruda pa je konec sedemdesetih *preigravala slovenske narodne in lastne avtorske pesmi* na podoben način, kot so to svojčas – v začetku šestdesetih – počele sorodne ameriške skupine s tradicionalno ameriško glasbo.

Najaktualnejši primer ustvarjalnega povezovanja tradicije, torej slovenske (prekmurske) narodne glasbe, in sodobnih oblik oz. izkušenj rock and rolla je projekt Vlada Kreslina. Kreslin je v sodelovanju s »še vedno živo« *prekmursko ljudsko glasbeno skupino Beltinška banda* izdal ploščo Namesto koga roža cveti (PGP RTVS, 1991), skupaj pa nastopajo tudi na posameznih koncertih. Na plošči Namesto koga roža cveti so izvedbe Kreslinovih pesmi in ljudskih napevov.

Svojevrsten aktualen primer so makedonske skupine. Njihova glasba je prežeta s prvinami rock and rolla po eni strani ter s stoletno kulturno tradicijo stare in srednjeveške kulture Slovanov, pa tudi bizantinske kulture. Te skupine, kot so

recimo Mizar, Arhangel ali Autopsija, prepletajo te kulturne vsebine z aktualnimi političnimi spremembami v Makedoniji, s t. i. »narodnim prebujanjem in osamosvajanjem«. Tako ima recimo druga plošča skupine Mizar naslov Svjat Dreams 1762–1991 (Armagedon Records, Helidon 1991). 1762 je leto, ko je makedonska pravoslavna cerkev izgubila samostojnost, ljudsko pesem z istim naslovom pa na omenjeni plošči izvaja tudi skupina Mizar. Tudi makedonska skupina Arhangel (Arhangel, Haos, Jugoton, 1991) prepleta pop in rock and roll z *makedonsko kulturno tradicijo*. Predtem pa je v sedemdesetih letih makedonska jazz/rock skupina že z imenom – Leb i sol – namigovala, od kod prihaja. Med drugim je skupina izvajala priredbo makedonske ljudske pesmi Aber dojde Donke.

V Novem Sadu deluje skupina Roderick, ki je na plošči (Roderick, Essek Records, 1990) prav tako prepletla tradicijo vojvodinskega kulturnega okolja z elementi rock and rolla. Itd.

7. Ustvarjalna uporaba lastnega in tujega jezika

V prejšnjem poglavju načeta vprašanja bova poizkušala dodatno osvetliti še z vidika jezika, ki spremlja prodiranje rock glasbe v naš »nacionalni prostor«.

Rock and roll skupine v posameznih državah so imele v prvem obdobju prevzemanja oz. posnemanja rock and rolla besedila *pretežno v angleščini*, izvirnem jeziku rock and rolla. Z emancipacijo oz. z vzpostavitvijo lastnih inahče rock and rolla pa so začele skupine pisati tudi besedila v lastnem jeziku. Tako recimo nemške skupine (X Mal Deutschland, Einsturzende Neubauten in podobne) emancipirano uporabljajo nemški jezik, čeprav so angleške izdaje njihovih plošč opremljene s prevodi naslovov skladb in tudi s prevodi besedil.

Podobno so tudi slovenske in nekdanje jugoslovanske rock and roll skupine začele *vse bolj uporabljati lasten jezik*, ob tem pa tudi njegove posebnosti.

Tudi skupina Laibach, ki se je poimenovala po nemškem nazivu za Ljubljano, sporočila pa posredovala – ob slovenščini – tudi v nemščini, italijanščini in angleščini, je v svoje početje izrazilo in manifestativno vključila slovensko izročilo in kulturno prakso. Ne nazadnje pa je v ospredje potisnila in razgalila tudi simbole oz. posledice večnega potujčevanja slovenske narodne kulture, slovenski boj za narodno samobitnost in identiteto, z »retro« oz. postmodernim načinom secirala zgodovino slovenske kulture. Hkrati pa je so/ustvarjala »novo slovensko umetnost« – v času slovenskega Jezikovnega razsodišča in nasploh boja za čistost slovenskega jezika –, provokativno in samozavestno imenovano Neue Slowenische Kunst. Skupina Laibach in drugi člani grupacije NSK so – kar je za nekoga na videz protislovno – postali eden od glavnih in najprodornejših ambasadorjev *slovenske kulture v svetu*. Niso se namreč zadovoljili s spregledljivim in banalnim (folklornim) umetnim predstavljanjem slovenske tradicionalne narodne kulture, temveč so s tesno naslonitvijo nanjo in s pomočjo najaktualnejših oz. najradikalnejših ustvarjalnih postopkov ustvarjali najsodobnejšo in najbolj živo slovensko kulturo. Pri svojem početju so zgoščali večino ne zgolj kulturnih razsežnosti zgodovinskega trenutka Slovencev v zadnjih desetih letih. To lahko preverimo na plošči Laibach (Škuč, 1985, Škuč/Nika, 1991), na katere notranjem ovitku je ponatisnjena tudi stilizirana oz. ustrezno obdelana reprodukcija Groharjevega Sejalca, pa na plošči Rekapitulacija (WUS, 1984), ki prinaša glasbo iz istoimenske predstave Gledališča sester Scipiona Nasice, ki je tudi del NSK-ja, ter na plošči Slovenska akropola (Škuč, 1987), na katere ovitku je skica Plečnikovega načrta za slovenski

parlament, plošči pa je bil dodan tudi zemljevid, imenovan Talni načrt kolonizacije slovenske zemlje.

Laibach in drugi člani NSK-ja so na svojevrsten način uporabljali jezik, s svojim početjem so pravzaprav emancipirali slovensko kulturo nasproti svetovni, z uspehom v Evropi in Ameriki pa so dvigali samozavest nove slovenske kulture. V prid omenjenim trditvam je mogoče tudi podatek, da so tuji komentatorji za početje Laibacha in NSK-ja natančno vedeli in v svojih zapisih tudi poudarjali, da prihajajo omenjeni protagonisti iz Slovenije.

Skupina Laibach, ki se je sicer med drugim naslanjala na glasbene stile angleškega »industrijskega rocka« in omenjenega nemškega »krautrocka«, vendar prežete z drugo vsebino oz. sporočili, je v začetku osemdesetih razvila tako samosvojo obliko glasbe, da je lahko spet *povratno vplivala* na britanske skupine Test Department in sorodne.

Druge oblike *ustvarjalne uporabe tujk oz. tujega jezika* najdemo tudi v slovenski publicistiki, predvsem v pisanju mlade generacije. Za ponazoritev bomo navedli nekaj podatkov, ki smo jih zbrali z analizo *pregleda glasbenih člankov* v letniku 1989 slovenske revije *Mladina*. Letnik 1989 smo izbrali preprosto zato, ker je najaktualnejši, saj v naslednjem letniku revije *Mladina* skorajda ni bilo več rednih glasbenih rubrik.

Na prvi pogled so analizirana besedila iz revije *Mladina* videti kot očitni primeri *potujčevanja* oz. vdiranja anglo-ameriške kulture v naš prostor. Z našimi izpeljavami bomo poskušali preverjati ta vtis.

Tako najdemo v *Mladini* št. 1/1989 (str. 50) zanimivo kombinacijo tujega in domačega jezika. Gre za članek, ki je izšel v rubriki Sign'o Times. Že naslov rubrike ima vrsto simbolnih pomenov. Prevod pomeni Znak časa, s čimer dobi rubrika ustrezen pomen. Hkrati pa je to naslov ene od ključnih pesmi ameriškega pop ustvarjalca Princea.

Naslov članka je Kislina v hiši. Šele dobeseden prevod »nazaj« v angleščino da pravi pomen: Acid in (the) House. Acid je v tem kontekstu, kot postane razvidno tudi med branjem članka, mamilo oz. »pripomoček«, ki se konzumira na določeni sceni. V tem primeru gre za »house« sceno, »house« pa je termin, ki se v tem kontekstu uporablja za označbo določene glasbene oblike sodobne pop glasbe. Članek torej govori tudi o uporabi mamil v okviru glasbene »house« scene. Če bi na tem mestu vztrajali pri »čisti« slovenščini, bi sam članek izgubil vrsto zanimivih podpomenov. Že v naslednji številki *Mladine* (2, 1989, str. 50) se v rubriki z naslovom Levo pojavi naslov, ki lahko razburi slovenskega jezikovnega purista, Let Me Roll The Beatles. Sicer bi ga lahko prevedli kot Zavrti mi (skupino) Beatles, vendar bi spet spotoma zgubili nekaj zanimivih podpomenov, ki se razkrivajo z branjem članka. V zgradbi članka ter v načinu obravnave zastavljene teme (poskus analize ponovne popularnosti skupine Beatles) se razkriva podoben ustvarjalen pristop k jeziku, kot smo ga lahko ugotovili v prejšnjem primeru. Gre za *vpletanje tujih besed* (pretežno angleških, ki so nekakšen indikacijski simbol za popularno glasbo in kulturo) v *slovensko besedilo*. Te besede bi sicer na silo lahko nadomestili s slovenskim prevodom, vendar bi s tem besedilo zgubilo večpomen-skost. Ne gre torej zgolj za površno in pavšalno prenašanje tujih besed v slovenski jezik in s tem za njegovo siromašenje, temveč za *ustvarjalno rabo jezika*, ob čemer se slovenski jezik uporablja popolnoma emancipirano in – če hočete – samozavestno.

Navedimo zgolj še en značilen primer takšne ustvarjalne in neobremenjene rabe jezika (*Mladina*, 16/1989, str. 53): V rubriki Sredica se je pojavil članek

z naslovom *No Sleep 'till Motorhead*. Gre za napoved koncerta skupine *Motorhead* v Ljubljani, naslov članka pa bi lahko prevedli kot *Nič spanja do (prihoda skupine) Motorhead*. Namiguje se seveda na nestrpno pričakovanje koncerta. S prevodom pa bi se spet nekoliko zabrisala besedna igra, ki deluje v ozadju. Gre namreč za analogijo z naslovom koncertne plošče skupine *Motorhead No Sleep 'till Hammersmith* (*Nič spanja do Hammersmitha*, to pa je ime ene od elitnih koncertnih dvoran v Londonu).

Nekoliko podrobnejši vpogled v glasbene rubrike revije *Mladina* nam torej spet izostruje naše predstave o ogroženosti slovenske kulture. Čeprav se na prvi pogled v publicistiki, ki spremlja prodiranje tuje mladinske kulture, povsem izriva slovenski jezik, nam ta pregled ne potrjuje tako enoznačne predstave.

10. Sklepne misli

V tem prispevku sva zastavila nekatera vprašanja o tem, kako krepitev svetovne kulture oz. »globalne civilizacije« vpliva na ohranjanje, preobrazbo in izumiranje ožjih teritorialnih kulturnih identitet. Vendar odgovorov nisva iskala v splošnem, spekulativnem razglabljanju, temveč v tem, da sva nekatera splošna sociološka spoznanja o družbenoprostorskem razvoju konfrontirala s konkretnim gradivom o dogajanju in spremembah v (svetovni) popularni in še zlasti rock glasbi. Izkazalo se je, da nam prav podatki o glasbeni ustvarjalnosti in delovanju mlajših generacij omogočajo, da presežemo nekatere poenostavljene razlage. Mladinska kultura je najbolj odprt del določene nacionalne kulture. Mladi v primerjavi s svojimi starši ne doživljajo niti rock glasbe niti jezika, ki jo spremlja, kot nekaj tujega. Po drugi strani pa tudi ne moremo reči, da zato povsem zavračajo tradicionalno domačo glasbo.

Ugotavljamo, da sicer gre še zmeraj (ali celo – zmeraj bolj) za prevladovanje enosmernih tokov »from the West to the Rest«. Vendar nam zbrano in prikazano gradivo razkriva tudi vzratne vplive na podlagi izvirne glasbene ustvarjalnosti, ki temeljijo na povezovanju elementov domače kulturne dediščine z »uvoženo« popularno glasbo z Zahoda.

Teorija o »kulturnem imperializmu«, ki nakazuje le vse večjo prevlado svetovnega jedra in nivelizacijo ali homogenizacijo ter izumiranje teritorialnih kulturnih posebnosti, torej ne pojasnjuje (povsem) dejanskega stanja. Res je sicer, da se mladina preusmerja od nekdanj samoumevnega prevzemanja domače glasbene tradicije k mednarodni oz. svetovni glasbi (in jeziku) mladih, tako da s tem lahko pride tudi do prekinitve glasbene identitete. Ob tem pa je vendarle spodbudna ugotovitev, da imamo številne glasbene skupine v Sloveniji, Jugoslaviji, v Nemčiji, Franciji in drugod, ki se ne omejujejo le na pasivno prevzemanje »tujega«, temveč jim je to predvsem spodbuda in ena od sestavin, ki jih povezujejo s posebnostmi glasbene dediščine domačega okolja.

Navedeni in še vrsta drugih primerov vzratnega vplivanja rock glasbenih skupin kažejo, da torej ne gre preprosto za geografsko širjenje istega, temveč hkrati s tem tudi za vse večjo notranjo členitev rocka na vrsto podvrsti. Te pa še nadalje spet vplivajo druga na drugo, kar vodi k vse večji kompleksnosti tako s teritorialnega kot stilskega vidika. Z drugimi besedami: gre torej tudi za vse večjo kulturno raznovrstnost.

Na naše izhodiščno vprašanje – svetovna homogenizacija in/ali kulturni pluralizem – torej odgovarjava: ne gre za alternativo; dejansko se povečujeta tako

podobnost med teritorialnimi enotami (ki jim je vse več skupnega) kot tudi raznovrstnost kulturne (glasbene) ustvarjalnosti in torej gre za kulturni pluralizem, ki se vse bolj krepi tudi z vzratnimi vplivi ožjih teritorialnih kulturnih sistemov.

LITERATURA:

- Brake, Mike (1983), *Sociologija mladinske kulture in mladinskih subkultur*, Krt, Ljubljana
- Delcourt, Jacques, Papini Roberto, (1987), *Pour une Politique Europeenne de la Culturee*, Paris, Economica
- Featherstone, Mike (ed.) (1990), *Global Culture: Nationalism, Globalization and Modernity*, London, Sage
- Fishman, A. Joshua, Cooper L., Robert, Conrad W., Andrew (1977) *The Spread of English: The Sociology of English as an Additional Language*, Rowley, MASS., Newbury House Publishers
- Frith, Simon (1978), *The Sociology of Rock*, Constable, London
- Frith, Simon (1983), *Sound Effects, Communication and Society Series*, London (prevedeno: Zvočni učinki, Krt, Ljubljana, 1986)
- Frith, Simon, Goodwin, Andrew (ed.) (1990), *On Record, Rock, Pop and the Written Word*, Routledge, London
- Gams, Izidor (1984), *Vrednote v besedilih slovenske popularne glasbe*, diplomsko delo, FSPN, Ljubljana
- García, Ofelia, Otheguy, Ricardo (1989), *English across Cultures, Cultures across English, A Reader in Cross-cultural Communication*, Berlin, Mouton de Gruyter
- Hebdige, Dick (1980), *Potkulture, značenje stila*, Rad, Beograd
- Omerzel-Trlep, Mira (1988), *Zvočna identiteta slovenstva včeraj in danes*, Nova revija, št. 78/79, Ljubljana
- McPhail, L. Thomas (1981), *Electronic Colonialism*, London, Sage
- Mlinar, Zdravko (1990), *Globalizacija, deterritorijalizacija i kulturni identiteti*, Kulturni radnik, št. 3, Zagreb
- Mlinar, Zdravko (1990), *Od prostora krajev k prostoru tokov: Prestrukturiranje ali razkroj teritorialno-družbene organizacije? Družboslovne razprave*, št. 10, Ljubljana
- Mowlana, Hamid (1986), *Global Information and World Communication*, London, Longman
- Punk pod Slovenci (1985), zbornik, Krt, Ljubljana
- Robinson Campbell, Deanna et al. (1991), *Music at the Margins: Popular Music and Global Cultural Diversity*, London, Sage
- Roszak, Theodore (1969), *The Making of the Counter Culture*, Daubleday Anchor, New York
- Schiller I., Herbert (1981), *Who Knows: Information in the Age of Fortune 5001*, Norwood, N. Y., Ablex
- Slavec, Ingrid in Dolžan, Tatjana (ured.) (1988), *Zgodovinske vzporednice slovenske in hrvaške etnologije*, Slovensko etnološko društvo, Hrvaško etnološko društvo
- Sklair, Leslie (1991), *Sociology of the Global System*, London, Harvester Wheatsheaf
- Strajnar, Julijan (1988), *Vloga ljudske glasbe pri ohranjanju narodnostne samobitnosti*, v: Ingrid Slavec in Tatjana Dolžan (ur.) *Slovensko etnološko društvo, Hrvaško etnološko društvo*
- Tomc, Gregor (1989), *Druga Slovenija*, Krt, Ljubljana
- Urbančič, Boris (1987), *O jezikovni kulturi*, Ljubljana, Delavska enotnost

Evropa 1992 in (transnacionalna) podjetja

Analiza delovanja transnacionalnih podjetij (TP)¹ na trgih držav EGS oziroma njihovih priprav na enotni evropski trg je potrebna vsaj iz naslednjih razlogov:

- ker so ob upoštevanju teorije integracij in dosedanjih izkušenj prav TP tista, ki so praviloma sposobna v največji možni meri izkoristi integracijo. To jim omogočata njihova velikost in sposobnost globalne kombinacije virov. Majhna podjetja so se v preteklosti pokazala kot prepočasna za hitro prilagoditev in preusmeritev v proizvodnjo velikega obsega za potrebe povečanega integriranega trga,

- ker so TP v bistvu stranski proizvod oblikovanja EGS. Šele po rimskem sporazumu je namreč prišlo do ekspanzije dejavnosti ameriških podjetij v Evropi in oblikovanja evrovalutnega trga in evrodolarja kot »valute« teh TP,

- ker so kljub praznini, ki jih za sabo puščajo TP, le velika podjetja tista, ki bodo odločilno opredeljevala naravo bodočega trga v Evropi, in bodo tisti liderji, ki jim bodo druga podjetja sledila. Kljub napovedim, da bo prišlo do večje konkurence na trgu, obstaja tudi nevarnost krepitve oligopolne narave trga,

- delovanje TP iz nečlanic nastajajočega enotnega trga je lahko tudi kažipot našim podjetjem, ki se želijo pravočasno in uspešno prilagoditi novim razmeram. Naša podjetja so praviloma vedno v položaju, ko iščejo priključke prevladujočim razmeram, ki jih določajo TP, in so jim le izjemoma lahko konkurenčna. So lahko bolj njihov partner, njihov podpogodbениk, se lahko vključujejo v njihove programe kot proizvajalci ali dobavitelji posameznih bolj ali manj pomembnih delov. Lahko izpopolnjujejo praznine (niše), ki jih TP puščajo za sabo,

- težnje na enotnem evropskem trgu (ET) in aktivnosti TP bodo v veliki meri določale tudi obseg možnega dotoka tujega kapitala v Slovenijo. Pričakovati je namreč, da bo preskok na tako velik trg brez umetnih ovir privabil večino presežkov kapitala in bo le majhen del kapitala še ostal za vlaganja drugam.

Uspešna analiza odnosa TP do enotnega evropskega trga bi morala podrobno proučiti štiri vidike: TP kot subjekte tega odnosa, spremembe, ki jih prinaša enotni evropski trg, različne zveze med TP in enotnim trgom (tuje naložbe, trgovina, licence itd.) in končno okolje, v katerem se ti odnosi odvijajo.

Analiza TP mora izhajati iz njihovih značilnosti glede na poreklo, tehnološko ali raziskovalno intenzivnost, sektorsko pripadnost, tip upravljanja ter dejstvo, ali so že začela z internacionalizacijo proizvodnje v EGS ali ne.

Analiza razsežnosti in značilnosti nastajajočega enotnega trga mora proučiti naravne in umetne ovire, ki so tam, oziroma spremembe, do katerih bo pri njih prišlo.

Interakcije med TP in enotnim trgom bodo gotovo doživele bistvene spremembe tako v oblikah kot v intenzivnosti. Liberalizacija trgovine na enotnem trgu bo povečala negativni učinek enotne zunanje carine za vse nečlanice. Globalizacija poslovanja v obliki vzpostavljanja proizvodnje na enotnem trgu bo doživela preobrazbo. Krepijo se združevanja in prevzemanja podjetij EGS in tako utrjujejo ali oblikujejo položaji na enotnem trgu. Predpisi o lojalni konkurenci sicer usmerjajo te procese, vendar je vprašanje, ali bodo dovolj učinkoviti, da bi preprečili krepitve oligopolne narave trga na škodo podjetij iz nečlanic.

¹ Analiza se omejuje predvsem na TP iz nečlanic.

Svetovno okolje, v katerem se ta interakcija odvija, se je toliko spremenilo, da je nemogoče podrobno proučiti možne učinke vzpostavljanja enotnega trga na poslovanje podjetij, ne da bi te spremembe upoštevali. Svet oz. svetovno gospodarstvo se spreminja iz bipolarnega v multipolarni svet. Socialistični model razvoja je propadel, saj vse te države prehajajo v tržno gospodarstvo. Ogromna tveganja vlagateljev v inovativno delo, če želijo doseči temeljne tehnološke prodore, neposredno krepijo medsebojno sodelovanje celo konkurenčnih podjetij na različnih področjih. Ustvarjajo se celovite storitvene, raziskovalne in proizvodne mreže. Priče smo revolucionarnim tehnološko-komunikacijskim spremembam v svetu. Pomen ekonomij obsega se zmanjšuje, povečuje pa se pomen ekonomij proizvodnih kombinacij (economies of scope).

Strukturna analiza interakcije odnosov TP in enotnega trga

Vpliv vzpostavljanja ET na delovanje TP lahko analiziramo z vidika analize učinkov:

- s strani vlade postavljenih (umetnih) vstopnih ovir, vključno s politiko lojalne konkurence oz. protimonopolne zakonodaje in
- naravnih vstopnih ovir.

Hipoteza je, da bo zmanjšanje umetnih ovir spodbudilo TP nečlanice (TNP) k penetraciji tega trga (poskus doseganja domicilne obravnave in s tem izkoriščanje svobodnega pretoka blaga, kapitala in delovne sile, ki je bil prej umetno oviran). Neoviran razmah poslovanja v tej smeri bo omejevala protimonopolna zakonodaja EGS oz. njena konkurenčna politika (čl. 85–94 sporazuma).

Ker bodo na enotnem trgu ovire odpravljene, bodo pridobile pomen naravne prednosti posameznega trga znotraj ET (sprememba komparativnih v večji pomen absolutnih prednosti).

Sodelovanje TNP lahko ovirajo politični pritiski zoper tuje lastništvo. Sicer pa naravne determinante (po Porterju) delujejo ugodno:² a) faktorske oz. njihova učinkovita izraba (kader, fizični viri, znanje, kapital, infrastruktura),

b) povpraševanje oz. zahtevnost kupcev (visoko povpraševanje kot druga najpomembnejša determinanta mednarodne kompetitivnosti je ugodna),

c) reprodukcijsko povezane panoge (dobavitelji) oz. tiste, ki temeljne podpirajo, so dobro razvite,

d) strategija podjetij (upravljanje, predanost, domača konkurenca, oblikovanje novih podjetij) je ugodna.

Najpomembnejši učinki vzpostavljanja enotnega trga (ET) na delovanje TP izvirajo iz:

- povečanja trga,
- ukinitve carin in odstranitve drugih ovir,
- poenostavitve čezmejnih transakcij nasploh.

Nasploh je možno za delovanje horizontalnih TP, vertikalna imajo drugačne determinante, predvideti dva temeljna scenarija: intenzivnejše sodelovanje TP na ET in zmanjšanje sodelovanja ali celo njegova prekinitev. Podrobneje je mogoče v takih pogojih postaviti naslednje hipoteze:

² Glej M. Czinkota, The EC '92 and Eastern Europe: Effects of Integration vs. Disintegration, Columbia Journal of World Business, Spring 1991, str. 20–27.

- invazija TP na enotni trg,
 - reorganizacija njihove dejavnosti v organizacijskem in regionalnem smislu, modifikacije njihove mreže po državah in oblikah ter racionalizacija poslovanja,
 - slabitev tradicionalne internacionalizacije dejavnosti TP (namesto lociranja proizvodnje v vsaki članici se bo proizvodnja preusmerila na eno lokacijo; en tip dejavnosti za celoten trg),
 - zmanjšanje multinacionalnosti, saj ne bo več potrebe po delovanju v več državah, pač pa se bo iz ene neovirano lahko izvažalo v drugo,³
 - zaostajanja vlaganj članic EGS zunaj enotnega trga za vlaganji znotraj tega trga,
 - splošen dolgoročni učinek bo verjetno krepitev konkurence na enotnem trgu, ob tem pa bo vrsta kratkoročnih in srednjeročnih učinkov, ki bodo vsaj za podjetja nečlanic pomenili slabitev konkurence, saj ima veliko združevanj »obrambne« namene,
 - učinki bodo različni od sektorja do sektorja.
- Ključen bo postal izbor lokacije oz. vlaganja, prevzemanja ali združevanja. Nacionalni trgi bodo izgubljali svoj pomen, povečeval pa se bo pomen regionalnih trgov z različnimi skupnimi značilnostmi.⁴ Jezik lahko postane na primer pomemben kohezivni element:
- angleškega govornega področja,
 - nemškega,
 - romanskega (jugovzhodnega in jugozahodnega).
- Pričakuje se lahko povečana, vsaj ekonomska regionalizacija enotnega trga.

Združevanje in prevzemanje podjetij

V pripravi na enotni trg se je zadnja leta izrazito povečala intenzivnost vseh treh oblik združevanja in prevzemanja podjetij: nacionalna, to je v posamezni državi, skupnostna, to je med podjetji članicami EGS, ter končno internacionalna med podjetji članicami in nečlanicami. Eden od vzrokov za to vsaj do leta 1990 je bil približujoča evropska zakonodaja tega področja. Začela je veljati 21. septembra 1990. Prvič je bila uveljavljena šele aprila 1991 v primeru dehidratorjev telekomunikacijske opreme ALCATEL in TELETRA (podružnici italijanskega FIATA).

Nobenega dvoma ni, da je največ teh združevanj in prevzemov v industriji, ki se tako želi zavarovati ali okrepiti svoj konkurenčni položaj na novem, povečanem trgu. Združevanja in prevzemanja bank, zavarovalnic in trgovskih ter drugih storitvenih dejavnosti so za več kot dvakrat manjša, čeprav se zadnja leta bistveno

³ V nasprotju s pričakovanji je Itakijeva in Watersonova analiza pokazala, da se bo stopnja multinacionalizacije zmanjšala (M. Itaki and M. Waterson, *European Multinationals and 1992*, University of Reading Discussion Papers, No 141, Aug. 1990, 21 pp).

⁴ Digital Equipment Corporation je na primer redefinirala svoj pristop do evropskega trga. Opustila je nacionalni pristop ter se opredelila za regionalnega. Prodajne in servisne storitve je približala porabniku. Evropo je razdelila na 30–35 regij. Opredelila se je ne več za nacionalne centrale, pač pa za multiregionalne, ki so medsebojno jezikovno in kulturno povezane. Južno Belgijo bodo oskrbovali iz Pariza. Skandinavijo bodo obdelovali skupaj z VB, iz Milana bodo usklajevali sodelovanje s Turčijo, Grčijo in Izraelom (Where is the Ideal Home, *International Management*, Nov. 1989, str. 47).

krepijo. To velja zlasti za bančništvo, ki je povečalo število teh operacij v obdobju 1986/1990 za več kot trikrat (zavarovalnice dvakrat).⁵

Obseg združevanja in prevzemanja s strani 1.000 največjih podjetij se je v obdobju 1984–1988 potrojil na okoli 500 letno. Med 282 japonskimi industrijskimi podjetji v EGS je bilo ustanovljenih v obdobju 1983–1987 125, kar kaže na intenzifikacijo tega procesa v zadnjih letih.

Analiza motivov teh združevanj in prevzemanj kakor tudi njihova panožna struktura kaže, da prevladujejo predvsem motivi krepitev tržnega položaja.

Tabela 1: Glavni motivi združevanja (vključno z manjšinskim prevzemanjem) skupne naložbe leta 1989/1990 v EGS

motivi	združevanja	sk. naložbe
krepitev tržnega položaja	212	38
niso opredeljeni motivi	154	27
ekspanzija	126	15
prestrukturiranje vključno z racionalizacijo	57	22
komplementarnost	26	3
diverzifikacija	14	3
kooperacija	6	18
drugo	24	12
skupaj	622	156

Vir: Glej XXth Report on Competition Policy, Commission of the European Communities, Brussels, Luxembourg, 1991, str. 232.

Če predpostavljamo, da med neopredeljenimi motivi prevladujejo obrambni motivi ohranitve tržnega položaja, pa ga podjetja ne želijo obešati na veliki zvon, je popolnoma očitno, da podjetja bolj kot krepitev konkurence skrbijo ohranitev doseženega položaja na trgu in njegovo zavarovanje pred zunanjo konkurenco podjetij nečlanic. To težnjo potrjuje izrazita prevlada domačih prevzemov in združevanj. Tem sledijo skupnostna in šele na zadnjem mestu so mednarodna združevanja in prevzemanja. Podjetja si tako želijo najprej ohraniti položaj na domačem trgu, potem poskrbijo za položaj na enotnem trgu in šele kasneje se mednarodno povezujejo. Obseg združevanj v Skupnosti v industriji je šele leta 1989/1990 presegel obseg nacionalnih združevanj in prevzemov. Pri storitvah pa kljub velikemu porastu še l. 1989/90 prevladujejo nacionalna združevanja in prevzemanja (več kot 2-krat).

Takšne ugotovitve potrjuje tudi analiza združevanj in prevzemov po panogah glede na njihovo stopnjo rasti. V obdobju 1982–87 so takšna združevanja in prevzemi prevladovali v nacionalnih državah tako pri hitro, srednje in skromno rastočih panogah. Daleč najmanjši je bil delež mednarodnih združevanj in prevzemov, vendar največ v hitro rastočih panogah. Ta obrnjena slika kaže, da so podjetja nečlanic ofenzivna in osvajajo položaje na tehnološko intenzivnih, hitro rastočih področjih, medtem ko so domača podjetja bolj obrambno usmerjena in želijo zavarovati svoj položaj pred tujo konkurenco.⁶

Tudi analiza po področjih razkriva, čeprav ne z matematično natančnostjo, da

⁵ Glej XXth Report on Competition Policy, Commission of the European Communities, Brussels, Luxembourg, 1991, str. 233.

⁶ Glej European Economy, Commission of the European Communities, May 1989, No 40, str. 43.

je število združevanj in prevzemov v tehnološko intenzivnih panogah in tistih, v katerih so pomembne blagovne znamke, praviloma večje.

Glede na države je povsem očitno, da so tarča operacij predvsem podjetja iz največjih držav članic: Nemčija, VB, Francija in Italija. To dodatno potrjuje hipotezo o glavnih motivih teh operacij. Med najaktivnejšimi podjetji nečlanic pa so podjetja iz ZDA, Švedske, Švice in Japonske.

Globalno okolje

Mednarodni pretok kapitala je danes zelo obsežen. Letni pretok tujih neposrednih naložb je v obdobju 1984–1989 porastel za 300% na raven 200 milijard dolarjev.⁷ Zelo široko definirana internacionalizacija poslovanja ameriških podjetij pokaže, da so se mednarodne transakcije (izvoz in uvoz blaga ter storitev, vlaganja v tujini itd.) vrednostno povečale s 146 mrd \$ leta 1970 na 1.600 mrd \$ leta 1988.⁸

Globalizacija poslovanja dobiva vse nove in nove oblike. Od pretežno globalizacije proizvodnje blaga se seli na globalizacijo storitev. Ni dovolj, da potrošniku ponudite dober, najboljši izdelek, ponuditi mu moraš njegovo stalno servisiranje, približati mu ga moraš na domači prag. Podjetja pričenjajo prodajati rešitve za probleme, ne pa izdelkov. To predpostavljajo mreže dobaviteljev, sestavljene po pravilih in načelih (infrastrukture), ki omogočajo akterjem, ki imajo do njih dostop, da vzpostavijo mrežo za uresničitev svojih ciljev. To pomeni, da se v prihodnje podjetja lahko intenzivno vključujejo v procese globalizacije le, če imajo zgrajen infrastrukturni sistem, ki jih računalniško in komunikacijsko sploh povezuje z razvitim svetom, če ima ta sistem ustrezne priključke in če dela po standardih, ki mu to omogočajo.

Učinke globalnega okolja je moč strniti v naslednjih splošnih težnjah globalizacije in spremenjene vloge proizvodnih dejavnikov:

- tehnološka renta: tehnološke prednosti postanejo ključne,
- potrebna so vse večja vlaganja za znanstveno tehnološke prodore,
- neurejene razmere na svetovnem trgu povečujejo tveganja,
- ekonomije obsega postajajo manj pomembne (fleksibilne tehnologije, just in time . . .), pomembnejše pa ekonomije proizvodnih kombinacij (economies of scope),
- zaradi telekomunikacijske revolucije lahko svojo dejavnost internacionalizirajo tudi majhna podjetja,
- pomembno vlogo dobivajo poleg primerjalnih prednosti tudi absolutne prednosti (odprava ovir v ET, industrije postajajo vse bolj geografsko gibljive in proizvodni dejavniki vse bolj mobilni),
- relativni padec pomena prevoznih stroškov.

Očitno je, da bo skupni učinek vseh teh dejavnikov večja privlačnost ET za delovanje TP. Tako kot je rimski sporazum prispeval k oblikovanju TP, tako bo ET verjetno začetek nove faze v delovanju TP v Evropi. Že tako je enotni evropski trg zelo pomemben za ameriške transnacionalke: 25% vseh globalnih prodaj. Od tega jih kar 85% izvira iz podružnic, ustanovljenih v Evropi.

⁷ David Gold, The Determinants of FDI and their Implications for Host Developing Countries, The CTC Reporter, No. 31 (Spring) 1991, str. 21.

⁸ A. G. Kefalas, Global Business Strategy, South Western Publishing Co., Cincinnati, Ohio, 1990, str. 33.

Gotovo pa je, da se bodo vse znašle pred naslednjimi vprašanji:

- nadaljevati z obstoječimi aktivnostmi v ES ali jih racionalizirati na temelju prednosti pri prevozu in distribuciji,
- ali centralizirati trženje: ali se osredotočiti na en evropski trg ali na več regionalnih trgov,
- kakšna naj bo finančna strategija (krepitev pomena transnacionalnih bank oz. nove možnosti transnacionalnega in ne več pretežno nacionalnega financiranja),
- pripraviti se na večjo vlogo sindikatov, zlasti v nekaterih državah (na primer v ZRN),
- kako upoštevati rastoči pomen meril okolja.

Primerjalna analiza mora izhajati iz značilnosti TP, ker bodo učinki za podjetja različnih značilnosti različni: TP se ločijo po: velikosti, stopnji globalizacije, dejavnosti (raziskovalno-tehnološka intenzivnost, standardizirane industrije, storitve...), obliki penetracije na tuje trge, stopnji formalizacije politike (uporaba priročnikov in formalnih navodil, politike in postopka), stopnji centralizacije oz. decentralizacije politike v odnosu med maticami in podružnicami in po tipu firmo specifičnih prednosti (FSP).

Kakšne so temeljne razlike v determinantah poslovanja TP iz različnih držav?

Clegg je ugotovil, da je bila hipoteza o pozitivni korelaciji med tehnološko intenzivnostjo ter obliko penetracije na tuje trge konzistentno podprta v primeru TP iz skoraj vseh analiziranih držav. Izjemi sta VB in Japonska, kjer je bila negativna korelacija med koeficientom neposredne proizvodnje v tujini in domačo industrijsko proizvodnjo.⁹ Za Japonsko je znano, da so njihove neposredne naložbe najprej prevladoval v standardiziranih in delovno intenzivnih industrijah (Kojima). Kasneje pa tudi pri Japoncih postajajo pomembnejši dejavniki tehnološke in raziskovalne intenzivnosti, kar kaže, da je Kojimova interpretacija statična.

Za ZDA in delno ZRN se je potrdila tudi hipoteza pozitivne korelacije med tehnološko intenzivnostjo in licencami v tujini. Torej lahko pričakujemo, da je mogoče več licenc pri tehnološki intenzivnosti dejavnosti pričakovati od ameriških in nemških kot pri drugih kompanijah.

Hipoteza kapitalne intenzivnosti kot promotorja proizvodnje v tujini skladno z drugo fazo življenjskega ciklusa izdelka se je potrdila v vseh primerih. Samo pri ameriških podjetjih pa se je potrdila tudi pozitivna korelacija med koeficientom licenčne proizvodnje v tujini ter domačo industrijsko proizvodnjo, kar kaže, da je dejavnost ameriških podjetij tehnološko intenzivnejša. Tuje naložbe v ZDA pa so privlačili lažji dostop do kapitala in višje obrestne mere v enem obdobju.

Lalova hipoteza o pozitivni korelaciji med raziskovalno intenzivnostjo ter proizvodnjo v tujini se za ZDA ni povsem potrdila, razen glede švedskih kompanij.

Razlike med podjetji iz različnih držav so tudi na drugih ravneh:

- ZDA izkoriščajo visoko domače povpraševanje (ZDA in Kanada), zato razvijajo tehnološko intenzivno proizvodnjo najprej doma, potem v tujini (teorija življenjskega ciklusa izdelka).
- Švedska se specializira v industrijah, v katerih ima »deželno« specifične prednosti (jeklo, les).

⁹ Casson 1990, *Multinational Corporations*, An Elgar Reference Selections, GB, 1990, str. 588

Za (naša) podjetja, ki bodo sodelovala s TP, ko bodo skušala prodirati na ET, je pomembno poznati razlike glede različnih meril selekcije vodstvenih kadrov (visoki, srednji in nižji) po TP različnega izvora ter usmeritve (etnocentrične, policentrične, regiocentrične ali geocentrične.¹⁰ Vsem je skupno to, da stopnja angažmaja lokalnih kadrov raste s padanjem ravni poslovođenja. Ameriška TP od vseh regij največ lokalnih kadrov angažirajo v Evropi. Zelo visok je ta delež tudi v Vzhodni Evropi. Japonci pa se celo v ZDA opirajo na lasten kader. V državah v razvoju pa uporabljajo več lokalnega kadra.¹¹

Ameriška podjetja se najbolj naslanjajo na formalno politiko, priročnike ali poročanje, najmanj pa japonska. Zdi pa se, da evropska podjetja počasi lovijo ameriška, medtem ko se japonska še vedno zelo zanašajo na neformalne oblike komunikacij. To se verjetno da aplicirati tudi na diplomacijo. Eden od razlogov za takšne razlike je lahko tudi to, da imajo Japonci v tujini, vsaj v ZDA, neprimerno več lastnih menedžerjev in zato takšna formalizacija ni potrebna.¹²

Po odnosih med maticami in podružnicami ali glede centralizacije oz. decentralizacije odločanja so podobne razlike med ameriški, japonski ali evropski podjetji. Ameriške podružnice v tujini imajo najmanj avtonomije, japonske največ, nemške pa so nekje v sredini. Največji je bil vpliv nemških podružnic pri vzdrževanju proizvodnih zmogljivosti, izobraževanju, odpuščanju delavcev, servisiranju prodanih izdelkov, posojilni politiki do kupcev. Najmanj vpliva pa so imeli na imenovanje glavnega menedžerja, glede vloge strokovnjakov iz matice, razširitev zmogljivosti.¹³

Takšnih razlik pa skoraj ni, če se ločijo strateške od rutinskih odločitev. Podružnice v tujini nimajo v strateških odločitvah nobene vloge niti v ZDA, niti na Japonskem, niti v Nemčiji.

Tudi analiza reševanja najkritičnejših problemov v odnosih med maticami in podružnicami je pokazala, da imajo podružnice največ besede pri nemških in japonskih podjetjih, najmanj pa pri ameriških.

Nasploh je treba ugotoviti, da se krepi javni interes za dejavnosti TP. Razlike so v intenzivnosti ter naravnosti tega interesa. Fry je ugotovil:

- da je v Nemčiji pomen delavske soudeležbe največji,
- da so bili za Belgijo najvažnejši zaposlovanje in plačilnobilančni učinki, R & D politika, uporaba lokalnih virov,
- da so ameriška TP vplivala na spremembo uvozne politike, ki je začela omejevati ne le uvoz avtomobilov, pač pa tudi njihovih delov.

Največji problem v lokalnem delovanju TP so bili odnosi z delavci, vendar so imela ameriška in nemška podjetja mnogo več teh težav kot japonska. Razlaga: Japonci imajo v tujini več skupnih naložb, njihove podružnice so manjše, veliko so se naučili tudi iz svojih zgodnjih negativnih izkušenj v Aziji, kjer so neuspešno poskušali uveljaviti svoj stil vodenja in odnosov (doživljenjska zaposlitev, nujnost lojalnosti do podjetij).

Ameriška TP so organizirana po sektorjih (produktnih ali funkcionalnih). V primerjavi z organizacijo mati-hči ima mednarodni sektor svoje lastno vodstvo. Prevladuje formalnejši odnos z veliko pisnega, formalnega poročanja.

¹⁰ Glej Kefalas, navedeno delo, 1990, str. 427–432.

¹¹ Glej Kefalas, navedeno delo, 1990, str. 431.

¹² A. Negandhi (1983), *External and Internal Functioning of American, German and Japanese Multinational Corporations: Decision Making and Policy Issues*, v M. Casson, *Multinational Corporations*, An Elgar Reference Selection, GB, 1990, str. 558–577.

¹³ Glej tabelarni pregled v M. Casson, *Multinational Corporations*, An Elgar Reference Collection, 1990, str. 564.

Evropa se upravičeno boji, da bodo japonska podjetja lahko veliko bolj izkoristila vzpostavitev ET. Pojavlja se celo niponomanija. Edith Cresson, francoska premierka, je opisala Japonce kot mravlje, ki »sedijo cele dneve in razmišljajo, kako bi »privili« (screw) Amerikance in Evropejce. So naš skupni sovražnik.«

Evropske transnacionalke so dokaj neformalno organizirane. Praviloma so začele kot domača podjetja, organizirana po funkcionalnih oddelkih za domači in tuji trg (odnos mati-hči), kar pomeni, da mednarodni oddelek nima lastnih vodilnih, pač pa so ti le eni. Odnosi glavnega menedžerja s podružnicami v tujini so na zelo osebni ravni. Korenine tega so družinska podjetja in bližina evropskih trgov. Podružnice se nadzirajo pretežno s finančno politiko.

R & D je pri japonskih podjetjih bolj centraliziran, zato ne bodo locirale te dejavnosti tam, kjer so centri inovacij, pač pa tam, kjer so usposobljena delovna sila, infrastruktura in primerni dobavitelji delov. Japonska podjetja so bolj usmerjena na strategijo sestavljanja. Zato so Japonci svojo evropsko proizvodnjo avtomobilov locirali v VB in Španiji, ne pa Nemčiji kot izvoznem izhodišču za celo ES.

Delež Japoncev v EGS je zdaj skromen. Se bo pa bistveno povečal. Leta 1987 so imeli Japonci že 282 predelovalnih podružnic v Zahodni Evropi. 125 jih je bilo ustanovljenih v zadnjih 4 letih. Leta 1986 je bilo 81% japonskega blaga, prodanega v Evropi, še vedno uvoženega iz Japonske. Tudi pri prevzemanju ali združevanju podjetij Japonci doslej še niso bili tako aktivni.

V primerjavi z ameriškimi TP japonska niso v Evropo prinesla novih virov, ampak novo organizacijo, stil in zadovoljevanje potrošnika kot temeljni cilj.

Prav sedanja podoba aktivnosti japonskih TP v Evropi je lahko vzorec, kako bodo delovale vse TP. Nissan ima na primer:

- center za dizajn in sestavljanje osebnih avtomobilov v VB,
- sestavljanje komercialnih vozil v Španiji,
- kontinentalni distribucijski center na Nizozemskem in
- začenja servisirati globalne trge z evropskih lokacij.¹⁴

Sklep in poskus prognoziranja

Temeljne ugotovitve analize odnosov TP do enotnega trga bi lahko takole strnili:

a) Prišlo bo do porasta neposrednih tujih naložb na enotnem evropskem trgu s strani članic in nečlanic (dobički od znižanja stroškov in večjega trga). Ameriška TP so nameravala vložiti v Evropi leta 1990 za 23 mrd \$.¹⁵ Od uresničitve načrtov integracije in učinkovitosti regionalne zakonodaje pa je odvisno, ali bodo nečlanice enakopravno obravnavane in bodo naložbe tretjih držav lahko sledile porastu internih naložb v Skupnosti.

b) Intenzivirala se bosta združevanje in prevzemanje podjetij tako nacionalnih, regionalnih ter mednarodnih. Pričakovati je bistveni skok mednarodnih operacij te vrste in umirjanje domačih združevanj in prevzemanj. Rezultati urugvajске runde trgovinskih pogajanj pa bodo v veliki meri opredeljevali te procese na storitvenem področju.

c) Naložbe članic zunaj enotnega trga bodo rasle počasneje od naložb v Skup-

¹⁴ Transnationals, UN CTC, N. York, March 1990, str. 7.

¹⁵ Transnationals, UN CTC, N. York, March 1990, str. 6.

nosti. Povečan notranji trg bo namreč absorbiral velik del razpoložljivega kapitala. Naložbe zunaj Skupnosti bodo sledile trendu navzkrižnih naložb z Japonsko in ZDA, ostanek pa bo usmerjen na Vzhod in države v razvoju. Neposredne naložbe članic ES v nekdanjih socialističnih državah bodo začele izdatneje rasti šele po temeljnih tržnih reformah v teh državah, po ustalitvi razmer in po (vsaj v glavnem) ozdravitvi njihovih podjetij. Naivno je pričakovati, da bi te naložbe same lahko odigrale vlogo ozdravljenja tega gospodarstva. Za to so najprej potrebni drugi viri.

d) Prišlo bo do preobrazbe internacionalizacije proizvodnje (prej podružnice v vsaki članici, zdaj bo lahko zadostovala ena za cel ET). V bistvu lahko pride do zmanjšanja multinacionalizacije proizvodnje in povečanja notranje trgovine, saj ne bo več potrebe po podružnicah v vsaki članici, da bi premostili carinske in druge ovire. Dosedanje proizvodnjo, ki bo sledila logiki najcenejše lokacije, bo zamenjala »notranja« trgovina.

e) Najbolj se bodo povečale tuje neposredne naložbe na sektorjih, kjer so necarinske ovire največje, in v panogah, ki so pod velikim vplivom različnih nacionalnih standardov (farmacevtika, storitve itd.).

f) Prišlo bo do prestrukturiranja relativnega pomena TP iz različnih držav članic v korist močnejših in dinamičnejših. Isto velja tudi za TP iz nečlanic (v korist tistih, ki so se že prilagodila in že imajo veliko podružnic v EGS). Kratkoročno se bo vloga TP z enotnega trga povečala, dolgoročno pa le, če bo ta trg manj »trdnjava« in bolj korak k vsestranski integraciji.

g) Prišlo bo do prestrukturiranja delovanja in organizacije TP. Namesto nacionalnih centrov se bodo oblikovali regionalni, tudi na mednarodni ravni. Prišlo bo do racionalizatorskih operacij: namesto nakupovalnih enot bo na primer Coca Cola imela le eno. Napovedujejo reorganizacijo cele svoje mreže.

b) Prišlo bo sicer do dolgoročneje krepitve konkurence (zlasti pri storitvah, javnih razpisih itd.), pa tudi do teženj po ustvarjanju monopolov (domača podjetja bodo skušala zavarovati svoj položaj pred konkurenti tretjih držav. Velika podjetja bodo ne glede na izvor skušala prevladovati nad manjšimi kljub zakonodaji, ki naj bi to preprečevala. Izkušnje pa kažejo, da to praviloma velja za tretje države, medtem ko so interpretacije te zakonodaje, kadar gre za domača podjetja, libaralneje). Kljub temu da leto 1992 pomeni povečanje konkurence, bodo brez dvoma TP glavni uporabniki. Imajo ne le sredstva in sposobnosti, ampak so tudi edino dovolj velika, da se lahko pravočasno oz. dovolj hitro pripravijo na uživanje blaginje povečanega trga.

LITERATURA

Abdalah, W. M. (1989): *International Transfer Pricing Politics, Decision Making Guidelines for Multinational Companies*, Quorum Books, NY, 162 str.

Cantwell, J. (1987): *The Reorganization of European industries After Integration: Selected Evidence on the Role of Multinational Enterprise Activities*, *Journal of Common Market Studies*. Vol. XXVI, No. 2, 2. Dec. 1987

Clegg, L. J. (1987): *The Determinants of Multinational Enterprise: A Comparative Study of the US, Japan, UK, Sweden and West Germany*, v M. Casson, *Multinational Corporations, An Elgar Reference Selection*, GB, 1990, str. 558-577

Itaki, M. and Waterson, M. (1990): *European Multinationals and 1992*, University of Reading Discussion papers no 141, Aug., 21 pp.

Kefalas, A. G. (1990): *Global Business Strategy* South Western Publishing CO., Cincinnati, Ohio. str. 9-13, 92-100, 263-271, 444-451, 546 str.

- Lecraw, D. J. (1985): Some Evidence on Transfer pricing BY Multinational Corporations, v M. Casson, *Multinational Corporations, An Elgar Reference Selection*, GB, 1990, str. 352-373
- Leontiades, J. C. (1985): *Multinational Corporate strategy*, Lexington books, str. 10-19, 39-49, 5-58, 62-67, 93-101, 111-127, 187-200
- Livingstone, J. M. (1989): *The Internationalization of Business*, Macmillan, str. 190-195
- Negandhi, A. (1983): External and Internal Functioning of American, German and Japanese Multinational Corporations: Decision Making and Policy Issues, v M. Casson, *Multinational Corporations, An Elgar Reference Selection*, GB, 1990, str. 558-577
- Ottenbeck, L. (ed.) (1981): *The Management of Headquarters-Subsidiary Relationships in Multinational Corporations*, Gower, 343 str.
- Rugman, A. M., Lecraw, D. J. L., Booth, L. D.: *International Business*, McGraw-Hill Company, 1985, str. 97-122, 286-293
- Svetličič, M. (1985): Zlate niti transnacionalnih podjetij, DE Ljubljana, poglavja: definicija, internacionalizacija kapitala, internacionalizacija MEO
- Vernon, R., Wells, L. T., jr., (1986): *Manager in the Internationals Economy*, Prentice Hall, Englewoods Cliffs, 465 str.

Gospodarske reforme v Srednji in Vzhodni Evropi: dejstva, smeri razvoja in obeti

Ključ prihodnosti je skrit v preteklosti in sedanosti. Uganka sočasnega razkroja stalinističnih in poststalinističnih sistemov v letu 1989 do današnjega dne ni rešena. Psihološki vpliv, obujanje 1789. leta, časovno prepletanje dolgoletnega razjedanja sistema s srednjeročnimi (strukturnimi) in kratkoročnimi (nekonjunktturnimi) procesi, evrodinamizem, učinkovit vpliv novega evropskega »preporoda« ali pa zarota dejavnikov moči, katerih namen je zanetiti krizo oziroma streti prejšnje »korenite« reforme – vse to ponuja možne razlage, saj je razkroj večplasten proces. Z vidika *gospodarske rasti* se navedeni sistemi niso mogli odzvati izzivu sodobne tehnologije, ki se je razširila v preteklih dveh desetletjih; prav tako jim ni bilo omogočeno izkoriščanje gonilne moči dosežkov na področju tehničnoznanstvene in management revolucije. Vase zaprta drža ter avtarkične težnje so ovirale postopek prilagajanja zahtevam globalnega razvoja in *sodelovanja na mednarodnem področju*. Z vidika *veljavne ureditve* obstoječe oblike centralističnega planiranja niso ponujale rešitev ob pospešeni tehničnostrukturni preobrazbi ter družbenogospodarski delitvi dela – slednje pa so postajale čedalje bolj zapletene in čedalje manj obvladljive iz centra. Z vidika *sistema družbenih vrednosti in z vidika okolja* so ideje enakopravnosti in kolektivismu, ki jih je družbena praksa sicer popačila, postopoma zamrzile proces razvoja človeške zmogljivosti, človekove inovativnosti in njegovih izvedbenih sposobnosti ter zbrisale in izkrivile njegovo motivacijo. Kot posledica *pomanjkanja virov* je gospodarski model, ki ga označujeta nizka in čedalje nižja raven sposobnosti za pridobivanje dohodka, postajal vedno manj sposoben prenašati breme globalne sovjetske težnje po sili kot tudi obremenitve neučinkovitih, a še vedno razširjenih socialnih storitev, nastalih v obdobju zelo nizke razvojne stopnje. Ciljni konflikt med modernizacijo, socialno politiko in gradnjo imperija je najprej spodkopal tehnične in gospodarske temelje globalne strategije, kasneje pa je *pripeljal do krize tudi sam imperij*.

Proces razkroja je bilo opaziti v 70-ih letih, in sicer v obliki tehnično-strukturalne zastarelosti in izgube položaja v svetovnem gospodarstvu; v začetku 80-ih pa v obliki naraščajočih napetosti v ravnotežju, stagniranja v razvoju in končno v porajajoči se splošni operativni krizi.

V začetku 90-ih let je s političnega vidika propadel enopartijski sistem, z gospodarskega pa centralistična ureditev in kolektivna lastnina. Na področju zunanjih zadev je za Vzhodno in Srednjo Evropo značilno rušenje Varšavskega pakta in družbenoekonomskega sistema »gleichschaltet«, ki ga je izvajala CMEA, kar je do temeljev pretreslo Vzhodno Evropo. Zastavlja se vprašanje: Quo vadis, Evropa? Države iz tega dela sveta so začele, čeprav z različnimi koraki in stopnjo odločnosti, svoj pohod po neoznačenih poteh v tržno gospodarstvo in pluralistični politični sistem. Čeprav glede na dosedanje procese ni več nevarnosti, da bi se stalinistični totalitarizem vrnil, »točka, s katere ni vrnitve«, še ni dosežena: korak, hitrost, smer napredka, odkloni od avanturizma, nevarnost kaosa – vse to povzroča številne dileme.

Za spremembe v Vzhodni in Srednji Evropi je značilna zgodovinska sočasnost sprememb na različnih področjih, kar je zgodovinska posebnost. V tem delu sveta je treba hkrati spremeniti politični sistem, gospodarski model, zunanjetrgovinske partnerje in poti razvoja. S *spremembo političnega modela* se uveljavlja legitimnost oblasti, brez katere si je težko zamisliti katero koli žrtev, ki jo mora prestatati družba. Nadalje sprememba političnega modela omogoča odstranitev nomenklature, razodevanje in uresničitev interesov, ki so celo v srednje razvitih državah dokaj raznovrstni, in ukinitve nekdanje vseomogočnosti politične oblasti ter uveljavljanje zakonitosti. Pomembna predpostavka za uresničitev prehoda v tržno gospodarstvo in spremembo političnega sistema je, da mora biti postopek izveden po *mirni poti*. Nenasilnost je s stališča mednarodne, evropske in notranje politične stabilnosti ena izmed temeljnih zahtev. Hkrati pa dejstvo, da se je nekdanja nomenklatura, pretežno s pomočjo Zahoda, preselila na nove položaje oblasti, in sicer znotraj tržnega gospodarstva, ki se šele oblikuje, za prenekateri del v družbi postavlja pod vprašaj verodostojnost preobrazbe in novoizvoljenih vlad. To slabi parlamentarizem, oža temelje novih vlad in zavlačuje sprostitev potencialne družbene energije, hkrati pa spodbuja stališče v smislu »najprej počakati, potem pa videti«. Bistvo *spremembe gospodarskega modela* je, da se nekdanja administrativna ureditev nacionalnega gospodarstva nadomesti s tržnimi mehanizmi, z uveljavitvijo konkurenčnosti in s takšnim sistemom gospodarske ureditve, ki bo v skladu z razvojno stopnjo. *Zunanjo gospodarsko preusmeritev* narekujejo upadanje trgovine med državami članicami CMEA ter modernizacija in nadomestitev dosedanjih razmerij in oblik sodelovanja, razpadlih zaradi vzhodnoevropske krize, predvsem z novimi dinamičnimi partnerji in novo gonilno silo. *Sprememba poti razvoja* je posledica vseh naštetih sprememb. Prednostni položaj tradicionalne težke industrije ter vojaške industrije, ki je pripeljal razvojne procese iz prve polovice tega stoletja do dolgo časa trajajočih skrajnosti, se je izražal v naslednjem:

- mogočnosti nekdanjega političnega sistema,
- tehniki upravljanja, ki je bila za centralistični sistem ureditve razmeroma enostavna,
- zahtevah CMEA, ki jih je bilo treba upoštevati pri zunanjetrgovinskih odnosih.

V novih razmerah je postalo jasno, da sprememba sistema in modela sama po sebi ne zagotavlja ozdravitve gospodarstva, posodobitve proizvodnje in infrastrukture, dolgo časa spodbujanega nenehnega prilagajanja proizvodnje, tehnologije, upravljanja, mednarodnega poslovnega sodelovanja, angažiranja kapitala kot tudi prilagajanja novim tokovom obnove svetovnega gospodarstva v 90-ih letih. Svetovni gospodarski integracijski tokovi zahtevajo novo strukturo proizvodnje, ponudbe in porabe kot tudi nove poti razvoja.

Preobrazba v kriznih razmerah

Primeri iz zgodovine kažejo, da je spremembam političnega modela in sistema običajno botrovala živahna rast gospodarstva (npr. modernizacija Rusije, ki sta jo izvedla De Witte in Stolipin dve desetletji pred prvo svetovno vojno; avtoritarna modernizacija Španije med 1959. in 1974. letom ter Koreje med 1960 in 1989). Zmogljivosti in sredstva, ki se nakopičijo ob pospešeni modernizaciji, imajo dolo-

čeno funkcijo, in sicer se uporabljajo kot rezerva za pokritje izgub ali pa za presejanje motenj, ki spremljajo spremembo modela.

V Srednji in Vzhodni Evropi položaj ter odmeve na »kvartet izzivov« otežuje poglobljanje krize. V gospodarstvu so stagnacijo nadomestili znaki recesije; še več – v nekaterih državah je v 90-ih letih bilo zaznati strmo upadanje proizvodnje. Poleg splošnega zmanjševanja sredstev za vlaganja, nižanja čiste akumulacije ter sredstev, namenjenih za raziskave in razvoj, z upadanjem človeških zmogljivosti in slabšanjem družbene učinkovitosti se je industrijska proizvodnja na Poljskem, v Romuniji, Bolgariji in nekdanji NDR zmanjšala med 15 in 25%, medtem ko se je na Madžarskem in Češko-Slovaškem zmanjšala med 6 in 8%. Sočasno z nenadnimi (čeprav za tiste, ki so bili pripravljeni na konzervativni zasuk, nikakor ne nepričakovanimi) naraščajočimi operativnimi slabostmi sistema razporeditve sovjetski sistem proizvodnje označuje še ena, zelo močna ovira, ki pa jo je zaradi razpada statističnega informacijskega sistema komajda možno kvantitativno izraziti.

V tem delu sveta se kot povsem nova razsežnost krize pojavlja odkrita brezposelnost. Dejstvo, da je polna zaposlenost kot determinanta sistema, ki so jo dolga desetletja »propagirali« kot temeljno družbeno vrednoto, izginila, je z ene strani povečalo krizo vrednosti, z druge strani pa je bil neposredni dejavnik destabilizacije, ki ga je težko obvladati v odsotnosti sistema družbene varnosti in pripravljenoosti splošnega, institucionalnega sistema ter ustreznih ukrepov gospodarske politike. Kot posledica razpada prejšnjega načina upravljanja gospodarstva ter zmanjševanja ponudbe se je pojavila inflacija, s tem pa tudi precejšnja poplava denarja, in sicer v vseh navedenih državah, razen na Poljskem. Gre za proces, ki se bo v letu 1991 v splošnem še stopnjeval.

Krizo, ki se razvija v dejanskih ekonomskih procesih, poglobljajo tako imenovani *zunanj* razvojni dejavniki. Čeprav je na sovjetsko gospodarstvo načelno pozitivno vplivala rast cene nafte, teh prednosti ni bilo mogoče izkoristiti zaradi upadajoče ravni proizvodnje. V manjših srednje- in vzhodnoevropskih državah je zaradi rasti cene nafte, krčenja »vzhodne« trgovine, predvsem v smislu sovjetske oskrbe s surovo nafto, in pa zaradi hude suše prišlo do upadanja gospodarske rasti v višini 3 do 11% BNP. Manj očitna, toda s hujšimi posledicami, je naraščajoča kriza, ki se izraža na družbenem področju in ki jo označuje slabšanje socialne sestavine narodnega gospodarstva (zdravstvo, izobraževanje, javna varnost, zasebno področje). Ko se iluzije, povezane z nenadnim izboljšanjem zasebnega položaja zaradi političnih sprememb, razpršijo, se včasih pojavijo znaki otopelosti, občasno pa je moč zaznati tudi znake nemira množic in novega nasilja. Meje ciljnih spopadov, nasprotujoča si pojmovanja, nastala kot posledica novih razmer – vse to narašča, ker si politično in gospodarsko pojmovanje demokratičnih sprememb pogosto nasprotujeta, vladi pa medtem še ni povsem uspelo razviti ustreznih pogajalskih metod in sposobnosti ukrepanja. Tako odsotnost vsestranske strategije za uveljavitev sprememb v splošni krizi in odlašanje z izbiro med spoprijemanjem s krizo in zahtevami po spremembah položaj še bolj otežujeta.

Nevarnosti posnemanja – nacionalne poti

Praktične izkušnje svetovne gospodarske rasti ter različna teoretična pojmovanja rasti so že pred dobrimi 25 leti zastavile okvire in značilnosti vseh velikih sprememb, s katerimi se uresničuje modernizacija. Že takrat je bilo ugotovljeno, da so zadnje odvisne od stopnje zaostalosti, pa tudi od izhodišnega položaja vsake

posamezne države pred spremembami. Izhodiščni položaj je delno posledica dolgotrajnega zgodovinskega razvoja ter njegove zapuščine, delno pa je odvisen tudi od položaja, ki ga je imela posamezna država v bližnji preteklosti. Vpliv *zgodovinske dediščine* posameznih držav na spremembe, pa tudi na uspešnost, hitrost in oblike vključevanja v enotni evropski prostor je nesporen.

Zgodovinske mejnike evropskega območja označujejo črte nekdanjega rimskega cesarstva, karolinška demokracijska črta ter meje latinsko-germansko-krščanske kulture, in sicer v gospodarskem, kulturnem in institucionalnem smislu. Z vidika daljne preteklosti ti mejniki označujejo različne faze tri tisoč let dolge »zgodovinske tekme« med Azijo in Evropo, ki je šele nastajala, kot tudi spremenljive oziroma premične meje med azijskimi in zahodnoevropskimi tvorbami. Na tem mestu je verjetno smiselno omeniti nekatere odločilne dogodke zgodovinske tekme: Troja – Salamis, Poitiers (731) in Granada (1492), Konstantinopolis (1453), Mohač (1526) in Dunaj (1683) in, končno, Lignitz (1741). Na pragu 90-ih je zgodovina doživela še en mejnik – zemljepisne meje zahodnoevropske tvorbe so se vnovič pomaknile proti Vzhodu. Kot posledica navedenih procesov je prišlo do razdelitve Evrope, ki je še vedno aktualna, in sicer:

- z vidika *gospodarskega modela* so se razvila organska tržna gospodarstva, prav tako pa tudi nacionalne gospodarske enote, ki so prežete z elementi, značilnimi za azijsko formacijo; te delujejo tako, da se opirajo na organizirano državno oblast, kjer so pravila igre drugačna in kjer teorij, ki veljajo za razvita tržna gospodarstva, ni mogoče uporabiti oziroma je njihova uporaba omejena;

- z vidika *sistema političnih institucij* se je Evropa razdelila v demokratične družbe, ki se razvijajo v okvirih ustavnih držav (Magna Charta Libertatum iz leta 1215, madžarski Zlati dekret iz leta 1222) in v družbe, ki jih vodi centralizirana državna oblast;

- z vidika *gospodarske strukture* so se razvile postindustrijske, informacijske družbe, ki že pripadajo ali pa se približujejo avantgardi, za katero je značilna mednarodna modernizacija; na Vzhodu pa so medtem nastale za današnje pojme dokaj primitivne industrijske družbe, kjer so prisotni nazadovanje, strukturne deformacije ter prepozna ali izkrivljena modernizacija, ki je, s kančkom zlobe, primernejša za tehniške muzeje kot za stvarnost;

- s *kulturno vidika* se je Evropa razdelila v družbe latinsko-germanskega izvora (katolicizem, protestantizem, gotska in renesančna umetnost) in v družbe, za katere sta značilni grška in slovanska dediščina.

Med Zahodno in Vzhodno Evropo je na osi med Baltiškim in Jadranskim morjem z vidika zgodovinske dediščine nastalo veliko tranzitno območje, za katero je značilna raznovrstnost dejavnikov, kot so etnične skupine, kultura, gospodarski model, politični sistem in stopnja povprečnega gospodarskega razvoja. To vmesno evropsko območje seže zunaj meja držav in zavezniških sistemov in obsega »rob« Baltiškega morja v Sovjetski zvezi, zahodno Ukrajino, Poljsko, karpatsko kotlino, Češko-Slovaško, Madžarsko in severozahodno Jugoslavijo. Možnosti za uveljavitev sprememb so na tem območju, *ceteris paribus*, od samega začetka ugodnejše kot v drugih delih Vzhodne in Srednje Evrope.

Naslednji dejavnik, ki vpliva na spremembe, je *političnogospodarska dediščina* bližnje preteklosti. Ovire, ki so posledica dolga preteklosti, so najmanjše v Romuniji in na Češko-Slovaškem. Institucije moči, ki bi lahko ogrožale uveljavitev sprememb ter vzpostavitev mednarodnih odnosov (cerkev, vojska), so najmočnejše na Poljskem. Na Madžarskem je drugače: politika reform, ki se je uveljavila po letu 1968, in sicer kot pozitivna posledica dogodkov iz leta 1956, je državi omogočila,

da se kar najbolj oddalji od stalinističnega vzora. Za Madžarsko je značilno, da so *tržna zrelost* njenega gospodarstva, pravni in organizacijski sistemi države ter človekova sfera bolj razviti kot v drugih državah na tem področju. Z druge strani pa je pričakovati, da bo proces preobrazbe trajal dalj časa, zaradi česar bodo tudi stroški preobrazbe večji, smeri razvoja pa bolj raznovrstne.

Glede na specifičnost razmer je nevarnost »demonstracijskega učinka« sprememb, t. j. *strateškega posnemanja*, velika. V Vzhodno in Srednjo Evropo ni mogoče presaditi obstoječega operativnega sistema ameriškega tržnega gospodarstva kot tudi ne akcijskih programov, značilnih za povojne spremembe totalitarnih sistemov oziroma za spremembe južноеvropskih avtoritarnih režimov iz 70-ih let. Standardizirane poti ni, prav tako ni vidika za to, kako preiti iz »obstoječega realnega socializma« v tržno gospodarstvo, ki bi bilo čvrsto tudi v svetovnih merilih. Ne gre prezreti tega, da so v marsikateri vzhodноеvropski državi tudi pred vzpostavitvijo stalinističnega sistema komajda poznali razvite gospodarske avtomatizme. Preobrazba totalitarnih sistemov je bila odvisna od bistveno obsežnejših temeljev tržnega gospodarstva in od drugačnega sistema vrednosti, kot je veljalo za stalinistični in poststalinistični model, saj je bila odvisna tudi od znatnih zunanjih sredstev, od velikega entuziazma, ki ga je sprožalo dejstvo, da se začenja od »nič« in od preživetve vojne. Preobrazba avtoritarnih sistemov Južne Evrope je nastopila z gospodarsko obnovo; temeljila je na širši uveljavitvi tržnega gospodarstva in bila izvedena brez preusmeritve zunanjega gospodarstva ali večjih sprememb vrednostnega sistema. Da bi se izognile zgodovinskim travmam, ki bi utegnile nastati zaradi posnemanja tujih modelov, morajo države Vzhodne in Srednje Evrope oblikovati svojo strategijo sprememb, tako da bodo upoštevale lastne sposobnosti, možnosti in omejitve.

Časovno zaporedje sprememb

Glede na omejen časovni razpon med zgodovinsko preteklostjo in napovedano prihodnostjo je na splošno mogoče ločiti štiri faze v postopku preobrazbe Vzhodne in Srednje Evrope. Za uveljavitev nenasilne preobrazbe na političnem področju je značilno, da je hitrost, s katero se uresničujejo spremembe, sicer manjša, zato pa je tudi postopek manj kaotičen. Dejstvo, da še vedno delujejo stari državni »mehanizmi« in da disciplina še vedno velja, raznim oblikam prikritih napetosti preprečuje, da pridejo na površje. V drugi fazi se kot »sopotnika« pospešitve preobrazbe pojavljata gospodarskodružbena pluralizacija in pretresanje nekdanjega državnega »mehanizma«. Napetosti postajajo očitne, širita se kaos in potreba po samopotrjevanju, hkrati pa se gospodarska učinkovitost zmanjšuje. Naloga tretje faze je, da umiri napetosti, prispeva k utrditvi predpisov in novega reda in da prepreči nadaljnje upadanje realnega gospodarstva. V četrti fazi naj bi nastopili ozdravitel, vzpon, nato pa še strukturalno dohitevanje razvitega gospodarstva.

Ob upoštevanju navedenega sistema tipologije Poljska sodi na začetek druge faze, medtem ko so druge vzhodноеvropske in srednjееvropske države še vedno na različnih stopnjah prve faze. V negotovi perspektivi marsikateri izmed naštetih držav se pojavlja možnost, da bi se obseg in trajanje kaotičnega stanja, ki sta značilna za drugo fazo, utegnila rešiti z novo obliko avtoritarnega sistema vojaške ali populistične narave.

Kot rezultat 25-letnih reformnih prizadevanj se Madžarska bliža koncu druge faze. V primerjavi s svojimi »sotrpini« je v očitni prednosti, in sicer tako z vidika

uresničevanja sprememb gospodarskega modela in zunanje gospodarske preusmeritve kot tudi z vidika spremembe v miselnosti ljudi. Proces preobrazbe na Madžarskem se je začel s spremembo gospodarskega in ne s spremembo političnega sistema, kar je tipična madžarska poteza, za katero je značilna še precejšnja stopnja neusklajenosti. Posledično sta pripravljenost in organiziranost političnih gonilnih moči zaostajali za gospodarskimi, s čimer se je pretežni del energije, ki naj bi bil namenjen preobrazbi, porabil za politične namene. To je povzročilo, da se je vzdušje depolitizacije, ki naj bi temeljilo na relativnem nacionalnem soglasju in ki naj bi sprožilo začetek tretje faze, razvijalo bolj počasi, kot bi bilo zaželeno z vidika gospodarstva. Kljub vsemu pa je mogoče pričeti s tretjo fazo že v 1991. letu in s tem dokončati obdobje, za katero je bila značilna nadvlada domačih političnih determinant.

Gonilne sile preobrazbe

Po vsej verjetnosti so med razpravami, ki potekajo o zgodovinski preobrazbi, najbolj vnete tiste, ki obravnavajo njene udeležence. V najbolj naprednih tržnih gospodarstvih ima vloga tržnega avtomatizma očitno prednost pred državnim posredovanjem. V Vzhodni in Srednji Evropi je veljavna gospodarska vloga države delno dediščina preteklega razvoja, delno deformacija zadnjih desetletij: v vsakem primeru pa pomeni stvarnost. . . . Do zdaj na tem področju še ni bilo doseženo enotno mnenje o vprašanju, kako uveljaviti spontan in strukturalno vodljiv prehod v tržno gospodarstvo. Mnenja liberalnonacionalnih konzervativnih strank z ene strani in socialističnih strank z druge strani so si o tem vprašanju popolnoma nasprotna.

Kot razumljiv odziv na dogodke v zadnjih desetletjih se je v teoriji in praksi pojavil pojem t. i. »spontane preobrazbe«, ki ima velik vpliv in podporo celo v tujini in pri tolmačenju vloge države izhaja iz stališča »laissez faire«. Ali je mogoče liberalizacijo in odpiranje gospodarstva izvesti zgolj po liberalni poti; ali med preobrazbo vlada lahko prenaša odgovornost in do katere stopnje na druge udeležence gospodarskega življenja? Z drugimi besedami, ali je mogoče v duhu anglosaksonske filozofije velikanske spremembe zaupati »veliki skriti roki« in njenemu vodenju, ali je nasprotno treba zagotoviti strateško vodenje preobrazbe, sodelovanje učinkovite državne administracije ter programov in institucij za usposabljanje delovne sile, izobraževanje, regionalni razvoj, zdravstvo, zaposlovanje itd.

Izkušnje iz ekonomske zgodovine in teorija nas učijo, da mora vlada, še zlasti v manj ali srednje razvitih državah, a priori prevzeti določeno stopnjo odgovornosti za uveljavitev postopka modernizacije. Odgovornost oblasti se povečuje v kriznih razmerah, in sicer neodvisno od razvojne stopnje. Ne nazadnje, omejevanje razsežnosti in časovnega razpona kaosa, ki spremlja postopek pospešene preobrazbe deformiranega gospodarskega in družbenega modela; strateško »razporejanje« bolečin, ki jih je treba prestajati; družbena cena, ki jo je treba plačati za uveljavitev novega sistema (ob upoštevanju meja družbene strpnosti) – vse to par excellence sodi med naloge državne oblasti. Znanstveni in politični krogi, ki preobrazbo pojmujejo kot vsestranski proces, ki je lahko tudi geopolitičen, sociopsihičen, kulturn, gospodarski in – z vidika tehnike vodenja – managerski, in ki hkrati verjamejo, da ga je mogoče uresničiti znotraj sistema, ki združuje celotno človeško znanje in izkušnje, so zagovorniki *strateškega pristopa*.

Koncepcijska tetralogija, ki vključuje izzivanje krize, spremembe, zaporedje dogodkov ter strategijo preobrazbe, mora kar se da jasno odgovoriti na štiri osnovna vprašanja, in sicer o ciljnem usmerjanju, časovnem usklajevanju, pristopu in zaporedju.

Izbiranje terapije pravzaprav pomeni izbor med *obvladovanjem krize* in *institucionalnimi spremembami* ter s tem v zvezi ugotavljanje možnosti za kombiniranje teh dveh načinov. Pričakovanja in podpora Zahoda so očitno naklonjena pospeševanju prehoda v tržno gospodarstvo. Vendar pa se morajo demokratično izvoljene nove vlade (ki jih je mogoče preglasovati ali politično paralizirati) zavedati, da za večino udeležencev družbenega življenja temeljnih vrednot ne predstavljata gospodarski model in institucionalni sistem, pač pa blagor posameznika, poraba in občutek varnosti. Večina ljudi v parlamentarni demokraciji le težka sprejema napovedi o uvedbi tržnega gospodarstva, pospešitvi postopka privatizacije in nastavku borz in bank, če te pojave spremljajo strm padec življenjskega standarda, negotovost eksistence in nejasna slika prihodnosti. Zanemarjanje *aventičnih gospodarskih postopkov* s strani političnih in gospodarskih dejavnikov, pristojnih za sprejemanje odločitev, lahko kaj hitro povzroči eksplozijo. V državah, ki so v prvi ali drugi fazi preobrazbe, je nujno treba uskladiti zahteve po obvladovanju in umiritvi krize z dejanskimi gospodarskimi postopki.

Ena izmed pomembnejših razprav na političnem oziroma gospodarskem področju se nanaša tudi na vprašanje izbora med t. i. *šok terapijo*, katere namen je z enkratnim udarcem presekati gordijski vozle zapuščine stalinistične preteklosti, in *prehodom v fazah*, s katerim naj bi se dosegla enakomernejša razporeditev tveganj, napetosti in stroškov, ki jih bodo spremembe terjale od družbe. Z vidika tehnike vodenja je za tiste, ki odločajo o gospodarski politiki, enostavnejša šok terapija, saj jih razbremenjuje obveznosti izdelave faz postopka, terminskega usklajevanja, načrtovanja zahtevnejših ukrepov za postopen prehod glede na nacionalne značilnosti; hkrati pa je vso odgovornost mogoče prenesti na mehanizme notranje politike in na moč orožja.

Madžarska se je odločila za postopno rešitev. Pri tem je upoštevala dosedanje izkušnje, ki so pokazale, da je najbolj kritično fazo preobrazbe mogoče premestiti v 12 do 24 mesecev, kot tudi dejstvo, da je vlada dobila mandat za izpeljavo tega in ne morebitnega drugega programa. Madžarska je upoštevala tudi izkušnje, ki so razvidne iz usode vlade Mazowieckega; visoko ceno »blitz integracije«, ki jo je plačala NDR; ranljivost Šatalinovega programa in čedalje večjo nevarnost pred izbruhom širšega konflikta v tem delu sveta. Glede na neustreznost obstoječih sredstev za preprečitev večjih sporov je bilo treba hkrati upoštevati tudi višino razpoložljivih notranjih in zunanjih finančnih sredstev, nezadostno sposobnost prilagajanja in pomanjkanje pripravljenosti za enkratni »velik skok naprej«.

V družbah, v katerih država ne more veliko izgubiti, kjer je strpnost prebivalstva na izjemno visoki ravni, če ni, pa jo je mogoče izboljšati s sredstvi, ki so na razpolago od zunaj; v državah, kjer je mogoče uporabiti oboroženo silo, so tveganja, ki jih s seboj prinaša šok terapija, manjša. S to metodo se eksperimentira na Poljskem kot tudi v nekaterih sovjetskih reformističnih lobijih.

Ustreznost metode se ugotavlja ob upoštevanju značilnosti obravnavanega področja. V razvitih tržnih gospodarstvih je mogoče vzpostaviti denarno ravnovesje nacionalnega gospodarstva tudi ob čezmerni ponudbi ali težavah zaradi nezadostnega povpraševanja na trgu, in sicer z uravnavanjem povpraševanja. Z druge

strani pa je v gospodarstvih, za katera je značilno pomanjkanje, glavni vzrok za neuravnovešenost trga v kvalitativni in kvantitativni nezadostnosti ponudbe (proizvodnja, tehnologija, delovna sila, kapital, uvoz itd.). Glede na navedeno bi se kot primerno izhodišče za zmanjšanje motenj lahko uporabile možnosti za *širitev selektivne ponudbe*.

Na zaporedje pri uresničitvi strateških ciljev vplivajo delno moč, obseg in globina krize, delno pa tudi družbenoekonomski mehanizmi. Izboljšanje kakovosti je mogoče pričakovati le, če se poveča konkurenčnost, to pa bo mogoče le, če se pred tem razbijejo nekatere monopolistične strukture in če se obrzda inflacija. Tudi monopolističnih struktur ni mogoče odpraviti, če vlada ni sposobna ukrepati – slednjega in politične zanesljivosti pa si je nemogoče zamisliti, če pred tem vladi ne uspe ustaviti krize in kaosa. Če vsi navedeni pogoji niso izpolnjeni, velja, da na gospodarske postopke pretežno vplivajo neparlamentarne sile. Obvladovanje krize zahteva vzpostavitev gospodarskih zakonitosti, depolitizacijo pri vodenju gospodarstva in čim večjo stopnjo narodnega soglasja. V odsotnosti navedenih dejstev ali če do njihove uveljavitve ne pride, je krizo mogoče obvladati le z orožjem ali pa s precejšnjimi zunanji sredstvi.

Način izvedbe

Za izpeljavo primerne strategije je treba upoštevati naslednje pogoje: pravne okvire, mehanizme gospodarske politike, osebno pripravljenost in zunanjo podporo. V zadnjih desetletjih je družbena in gospodarska vloga prava v vseh vzhodnih ali srednjeevropskih državah oslabela ali celo izginila. V džungli podzakonskih predpisov in odlokov, ki so jih sprejemali razni organi oblasti, je postala gospodarska dejavnost povsem razumljiva. Kot temeljna zahteva se zlasti pri lastninskih razmerjih, podjetništvu in vlaganju tujega kapitala pojavlja potreba po ponovni vzpostavitvi ustavne države in uskladitvi pravnega sistema z zahtevami mednarodnega prava ter prava Evropske skupnosti. Glede vzpostavitve pravnih okvirov za uvedbo tržnega gospodarstva je Madžarska nedvomno najbolj razvita izmed vseh držav na tem območju.

Pravne okvire sestavljajo prioritete gospodarske politike. Za ukrepe gospodarske politike so značilne štiri funkcije, in sicer: restrikcija, deregulacija, liberalizacija in stimulacija. Stalinistična in poststalinistična ekonomska politika je nenehno poskušala spodbujati gospodarstvo, za katero sta bili značilni obremenjenost s predpisi in zaprtost – vendar z bičem. V zadnjem desetletju si je reformističnokomunistična madžarska gospodarska politika prizadevala zmanjšati makroekonomska neskladja, in sicer z močnim omejevanjem povpraševanja. Zadnje je nujno potrebno tudi v siromašnih gospodarstvih Vzhodne Evrope, ne zadostuje pa za vzpostavitev ravnotežja, saj ovira avtentične gospodarske postopke, izrazito znižuje doseženo raven nacionalnega gospodarstva zaradi nizke stopnje proizvodnosti in zaposlenosti, hkrati pa zelo vpliva na povečanje družbenih napetosti. Pomen elementov gospodarske politike, ki so namenjeni obogatitvi ponudbe, še zlasti poudarjajo na široko zastavljena modernizacija, vzporedna zunanja preusmeritev gospodarstva in drugačna smer gospodarske rasti. Poleg »porcioniranja« obstajajo tudi druge zahteve, kot so deregulacija, ukinitve omejitev za udeležence gospodarskega življenja, krepitev politike spodbujanja gospodarstva, in sicer pred ali hkrati z uveljavitvijo liberalizacije, saj je to edini način za uveljavitev učinkovitega gospodarstva ob ostri konkurenčnosti.

Uveljavitev pogoja *osebne pripravljenosti* je ključnega pomena še zlasti v začetnem obdobju preobrazbe, ko gospodarski avtomatizmi in pravni okviri še niso povsem razviti in ko so hkrati postali zastareli tako tehnika vodenja kot tudi osebni stiki, pridobljeni še v prejšnjem modelu gospodarskega vodenja. Posledično, izbor strokovnjakov ter izobraževanje in usposabljanje so prednostna naloga, in sicer od takrat, ko so nove politične strukture prevzele politično oblast na ravni vlade ali podjetja. Ob tem je treba poudariti, naj se ne bi opuščale že vpeljane strategije in skupine strokovnjakov.

Kot posledica teže, s katero je obremenjena zapuščina Vzhodne in Srednje Evrope, poglobitve kriznih razmer, pomanjkanja domačih virov in pričakovanj, ki naj bi spremljali spremembo sistema, so za uspešno preobrazbo pomembni tudi zunanji viri. Večina vzhodno- in srednjeevropskih držav ni sposobna izpeljati preobrazbe zgolj z lastnimi močmi, kar ima lahko pomembne negativne posledice. Zunanjo podporo je mogoče uveljaviti v obliki prenosa finančnih, tehnoloških in strokovnih sredstev, s čimer naj bi se pospešila svetovna gospodarska integracija na tem področju in odpravile nekdanje ovire mednarodnega sodelovanja. Za države, ki so v prvi ali četrti fazi, pa so značilni neposredna vlaganja kapitala, zagotavljanje prednostnega dostopa do trga in institucionalizirane oblike sodelovanja. Pojmovanje učinkovitosti zunanje podpore in spodbujanja postopka preobrazbe daje slutiti, da mora biti zunanja podpora povezana z že doseženimi rezultati postopkov preobrazbe v tržno gospodarstvo posameznih držav Vzhodne in Srednje Evrope, kar naj bi zopet sprožilo t. i. povratni učinek.

Obeti

Možnosti za preobrazbo so že zdaj ugodne na Madžarskem, Češko-Slovaškem in v zahodni Jugoslaviji. Po vsej verjetnosti bo postopek preobrazbe na Poljskem, v balkanskih državah in v zahodnih delih Sovjetske zveze bolj negotov in bo trajal dalj časa. Če vzamemo Sovjetsko zvezo kot celoto, je težko dati zanesljive napovedi, kar je posledica znanih elementov, ki izhajajo iz analize položaja in virov. Vsekakor pa ne kaže pozabiti možnosti destabilizacije, ki bi lahko močno vplivala tudi na druge države.

Če bo strategija preobrazbe uspešna in ob upoštevanju omejitev in možnosti vsake posamezne države, se lahko zgodi, da bo zunanji svet bogatejši za pomembne dosežke in stvaritve vzhodno-in srednjeevropskih držav. Te so doživele obnovo in v tretji in četrti fazi preobrazbe ponujajo ugodne priložnosti za vlaganje kapitala in za prodajo; skupna vlaganja, vzpostavljena na tem področju, temeljijo na številni, kvalificirani ter v svetovnih merilih poceni delovni sili, kar nedvomno izboljšuje položaj svetovnega gospodarstva in mednarodno konkurenčnost udeležencev. Ob začetku 21. stoletja lahko stabilizacija Vzhodne in Srednje Evrope pomembno prispeva k ozdravitvi starih in hkrati globalnih problemov človeštva (npr. siromaštvo ali zaostalost).

ALEKSANDER BAJT

O slovenskem denarju

(in o drugih, pomembnih slovenskih gospodarskih problemih)

PREDSTAVITEV:

Delo akademika dr. Aleksandra Bajta je obsežno in raznovrstno, vseskozi pa ga opravlja na svojski način. Sega od proučevanja temeljnih teoretskih dilem do dialoško zastavljene javne besede o vsakdanjih vprašanjih. Raznovrstnost problemov, ki jih je proučeval, dodajmo še raznovrstnost metodologij: od klasične deduktivne do ekonometrične kvantitativne. Dosledno se drži pravila, naj bo vsaka, le enkrat povedana misel, premišljena.

Znanstveno delo A. Bajta bi lahko ločili v štiri tematska in deloma časovno ločena področja. V prvem se posveča kritični analizi marksistične ekonomske misli, v šestdesetih letih sledi razdobje proučevanja gospodarskih makroagregatov in ekonometrije. Med leti 1970–90 se ukvarja s praktičnimi problemi delovanja jugoslovanskega gospodarstva, konec osemdesetih let pa se vrača k problemu preobrazbe socialističnega gospodarstva. Ne glede na razdobje je analiza lastnine ostala njegova stalnica proučevanja. Objavljena dela: Osnove ekonomike; Alternativna ekonomska politika; Samoupravna oblika družbene lastnine.

Od ustanovitve leta 1963 je direktor Ekonomskega inštituta Pravne fakultete v Ljubljani. V posameznih obdobjih je bil svetovalec v zveznih vladah, zlasti v osemdesetih letih. S svojimi ocenami se je uveljavil kot priznan strokovnjak, odmeven tudi v širšem krogu bralstva.

Uredništvo: Izdajanje lastnega denarja v sedanjih gospodarskih razmerah, ki smo jim priča, je gotovo zelo tvegano dejanje, če želimo imeti dober denar. Kaj sodite o lastnem denarju Slovenije?

A. Bajt: V trenutku, ko se neka država osamosvoji, mora imeti svoj denar, razen če se odpove dobremu delu lastne gospodarske politike. Dolgoročno v takšni odpovedi ne bi videl težav. Evropa vse bolj prehaja k skupnemu denarju. Kratkoročno je težje, ker bi sprejem tujega denarja naenkrat zahteval bistveno večjo storilnost in konkurenčnost, tega pa ni mogoče doseči čez noč. Do take odpovedi je prišlo v Vzhodni Nemčiji, posledice so znane. Resda se ob odpovedi lastnemu denarju gospodarstvo mnogo hitreje normalizira, gospodarski in socialni stroški pa so lahko politično nesprejemljivi.

Gospodarskim razmeram, »ki smo jim priča«, bomo priča še precej časa. Tudi če bi z osamosvojitvijo zavlačevali, bi se znašli v njej, tako da alternative, ali naj počakamo z uvedbo denarja, dokler bodo še takšne razmere, preprosto ni.

Z drugo besedo, če je izdajanje lastnega denarja v neugodnih razmerah tvegano, je to nujno, ker so razmere ob osamosvojitvi nujno neugodne.

Uredništvo: Ali se nam je ponujala ob ukrepih Narodne banke Jugoslavije, ki je izločila Slovenijo iz denarnega sistema, kakšna druga možnost, in kakšna?

A. Bajt: Seveda je obstajala. Predvsem bi jih lahko preprečili, saj pred dejansko izdajo lastnega denarja nismo potrebovali lastne narodne banke. Po že izdanem zakonu o Banki Slovenije (BS) bi bili lahko začasno preklicali sporna določila. Odločitve so pač izsilili politiki, za katere ni pomembna cena, ki jo plačajo ljudje za njihove napake.

Nikoli ne bi izdal lastnega denarja, preden bi se lahko natisnil v takšni tehnični obliki, da onemogoča ponarejanje. Sedanji denarni boni so tehnično primitivni, kar je posebno presenetljivo, ker so bili tiskani pred letom dni z namenom, da postanejo vzporedna valuta currency board tipa, torej konvertibilni. Gotovo je ironija, da so prišli prav finančnemu ministru, ki se je ob nastopu norčeval iz njih (upravičeno) in dopovedoval, da za izdajo denarja dotlej ni bilo storjeno nič.

Denarne bone je bilo nujno treba izdati zaradi ponovne emisije jugoslovanskih »vojnih«¹ dinarjev iz 1989 (200-dinarski in 1-milijonski bankovci). Izpostavljeni so bili namreč diverziji NBJ, ki jih ima na zalogi v praktično neomejenih količinah. Stari vojni denar pa je bilo nujno treba izdati zato, ker je septembra zmanjkalo dinarskih bankovcev. Vendar so bile vsaj tri možnosti: (a) izposoja potrebne količine gotovine v NB Hrvaški, ki bi jo bilo mogoče z nekoliko več spretnosti uresničiti, (b) zmanjšanje hitrosti obračanja gotovine (enakomernejša razporeditev plačilnih rokov čez cel mesec, večja uporaba čekov ob začasnem revaloriziranju a vista depozitov, kar bi spravilo gotovino v banke), in (c) izplačilo dela osebnih dohodkov v obliki navadnih blagovnih nakaznic, ki ne pridejo v obtok. Predvsem pa bi morala ekonomska politika s svojimi ukrepi preprečiti inflacijo, ki je postala glavni krivec, da gotovina od avgusta dalje ni več zadoščala.

Uredništvo: Denar, ki smo ga uvedli v Sloveniji, zagotovo ne bo dober denar, ker je velika nevarnost za vsakodnevno razvrednotenje. Kaj bi morale po vašem mnenju storiti denarne inštitucije Slovenije, da bi se vsaj kolikor toliko ohranila stabilnost novega denarja?

A. Bajt: Da ne bo dober denar, imate najbrž več kot prav. Žal se to že potrjuje. To pa ne pomeni, da ne bi mogel biti dober ali vsaj kolikor toliko dober. Inflacije 21,5% prvi mesec obstoja in padca vrednosti na črnem trgu na manj kot 2,5 pfeniga si gotovo ni zaslužil.

Prvi pogoj za trdnost denarja je ustrezna likvidnostna cena denarja (obrestna mera), podobna kot pri konvertibilnih valutah, ki ji je ob inflaciji treba dodati polno revalorizacijo dolgov in terjatev, da postane realno pozitivna. Vseh, razen najbolj kratkoročnih. Kakor hitro to ni zagotovljeno, je v denarju implicirano deficitno financiranje, vseeno koga (države, kot na Zahodu, ali podjetij, kot na Vzhodu), to pa po definiciji pomeni inflacijo. *Ni stabilne menjalne (transakcijske) vrednosti denarja (kupne moči denarja) brez njegove realno pozitivne likvidnostne vrednosti (obresti).*

Edino realno pozitivna obrestna mera je sposobna obnoviti zaupanje prebivalstva v denar, kar bi se videlo po tem, da bi ga ohranilo in vlagalo v banke. Če bi bila obrestna mera dovolj spodbudna (za to ni treba, da bi bila enaka kot v zahodnih državah, lahko je za njihovo inflacijo nižja), to ne bi omogočilo samo, da bi ljudje vlagali v banke tekoče prihranke, ampak bi vanje prinašali tudi že prejšnje, ki jih imajo predvsem kot devize doma in v tujih bankah. Realno pozitivna obrest-

na mera bi rešila tako vprašanje dinarskih kot deviznih prihrankov, s tem pa bi s financiranjem naložb omogočila oživitve upadle gospodarske dejavnosti.

Najbrž ne bo škodilo, če spomnim, da so realno pozitivne obrestne mere na dinarske vloge (tudi v internih bankah) kljub največji inflaciji jeseni 1989. leta preprečile, da bi se potrdilo eno od glavnih pravil hiperinflacije, da namreč zniža te vloge v bližino ničle. Celo povečevale so se, in to realno!

Ob uvedbi lastnega denarja bi morala biti to prednostna naloga denarne politike. Mislim, da se je zamenjava opravila preveč mehanično, kakor da je treba na bankovcih le zamenjati Jugoslavijo s Slovenijo in jim dati novo ime. V resnici pa je šlo za vzpostavitev nove valute, ki naj bi bila kakovostno drugačna od jugoslovanske. To je denarna politika spregledala. Če tega ne bi spregledala – da pa tega ne bi smela, sploh ni vprašanje – bi morala predvsem poskrbeti za realno pozitivne obrestne mere. S tem bi gospodarstvo, banke in prebivalstvo dobili **odločilni signal**, da je na denarnem področju in v gospodarjenju nasploh napravljen korenit prelom, to pa bi spremenilo njihovo prihodnje obnašanje. Postavitev diskontne stopnje na 24% letno ob 935% letni inflaciji (takšna je bila oktobrska) je seveda katastrofa, ki bo za vso zgodovino pustila grd madež na tolarju. Tako negativne programirane inflacije si ni provoščil ne Mikulić v 1986 ne Marković po šoku decembra 1989, ko je diskontno stopnjo postavil na enako višino. Kasnejšo razlago, da gre za analitično veličino in ne za diskontno mero, naj bi raje povedali zahodnim bančnikom. Pri vsej resnosti in strogosti si nekaj zabave le zaslužijo. Ni verjetno, da bi na denarnem področju prav Slovenci izumili kaj novega.

Še beseda o denarni politiki. To, o čemer sem govoril, ni politika, ampak temeljna predpostavka, o kateri v zahodnem svetu nihče ne razpravlja, posebno pa je to strogo v Nemčiji (z Avstrijo) ter Švici. Tudi v zakonu o BS je skrb za stabilnost valute njena prednostna naloga, navedena že v čl. 2. Vse druge naloge, navedene v čl. 5, so le **sredstvo** za doseg tega glavnega cilja. Zato bi bilo najbolje reči, da mora BS skrbeti za primerno **nelikvidnost** gospodarskih osebkov (vključno z bankami). Skrb za likvidnost, kar se pogosto poudarja celo kot prednostna naloga, nas vrača v jugoslovansko denarno politiko. Glede na takšno normativno ureditev so bili nekateri ukrepi ob vzpostavitvi tolarja celo **protizakoniti**.

Uredništvo: Kakšen tečaj naj bi uvedli glede na to, da je treba našo proizvodnjo zaščititi in da verjetno carinska zaščita ne bo zadostna?

A. Bajt: Dokler ne bodo premagane posledice dosedanje avtarkičnosti (nekonkurenčnost domače proizvodnje na domačem trgu), si bo razen z realnim tečajem treba pomagati tudi s carinsko zaščito. Razlog je predvsem v trenutno potrebni diferencirani zaščiti, ki je tečaj ne omogoča. Zdajle bi se predvsem ogreval za *količinske omejitve* uvoza, da ne bi bilo premočnih pritiskov na dviganje domačih cen. Mislim, da so prav zdaj nujne. Seveda pa se izpadli carinski dohodki pokažejo v potrebi po večjih davkih. Da bi bili cenovni vplivi kar najmanjši, bi kazalo uporabiti *neposredne* davke. Žal naš »najmodernejši davčni sistem« pobira denar le družbenemu sektorju, kar bistveno zmanjšuje njegovo uporabnost.

Uredništvo: Ta denar verjetno ne bo imel vseh funkcij pravega denarja. Mislimo predvsem na funkcijo hranilne vrednosti.

A. Bajt: Če je ne bo imel (pri tem gre za funkcijo, ki jo imenujem likvidnostno), ne bo imel niti transakcijske, to pa pomeni, da bo povzročal inflacijo. Zdi se, da sem bil o tem zadosti jasen.

Uredništvo: Po vašem mnenju so osebni dohodki pomemben generator inflacije. Ali se vam zdijo sedanji ukrepi slovenske vlade zadostni za nadzor nad osebnimi dohodki v boju z inflacijo?

A. Bajt: Zadostni so, dokler se inflacija ne prične spreminjati v hiperinflacijo in dokler jo porajajo »realni« dejavniki, kot so stroški dela, družbene režije, uvozne cene in celo čezmerna emisija. Tega pa je, se zdi, že konec. Inflacija se že pričinja hraniti iz same sebe (kar je vsebinska definicija hiperinflacije). Zdaj so osebni dohodki prav tako omejevani, kot so bili pred pol leta, pa je inflacija cen mnogo hitrejša od njihovega povečevanja (na enoto proizvoda – to so namreč stroški dela). Zadrževanje osebnih dohodkov ne zadržuje več inflacije. Vprašanje, ali so sedanji ukrepi zadostni za nadzor osebnih dohodkov, je zaradi tega odveč. Sploh ne morejo biti zadostni. Tudi če bi se osebni dohodki ustavili, bi se inflacija nadaljevala.

Sedanja (oktobrska) inflacija (21.5%) je posledica dveh dejavnikov. Prvi je značilen za sedanje tržne razmere. Ponudba hrane iz preostale Jugoslavije je nenadoma usahnila, ustrezni sektorji so postali monopolisti in so povečali cene. To je glavni razlog, da se je inflacija v oktobru povečala nad septembrsko (17%), čeprav bi glede na sezonsko določanje cen morala začasno upasti. Ministrstvo za trg je očitno že jeseni odšlo na zimsko spanje ali pa spada med monopoliste. Drugi je samodejno pretvarjanje inflacije v hiperinflacijo, ki jo povzroča že za 1989 usodni sitem kalkulacije cen za prodajo z odloženim plačilom, ki vanje vračunava »stroške financiranja«.

Če je prvega mogoče nevtralizirati z ustreznimi intervencijami iz blagovnih rezerv, je ekonomska politika proti drugemu praktično nemočna. Ne da se ne bi vedelo, kako ga je mogoče nevtralizirati (v 1989 so bile ponujene skoraj vse potrebne rešitve), ampak ker je politika ta inflacijski mehanizem povsem spregledala in zanemarila in nanj še misli ne. Na njegovo nevarnost za slovensko gospodarstvo sem opozoril že maja lani (v članku »Iz heterodoksne stabilizacije v ultraortodoksno: kako iz nje?« v GG), prej pa v številnih drugih člankih, posebno ob vnaprejšnji napovedi, zakaj mora biti Markovičeva denarna reforma neuspešna (The Yugoslav Hyperinflation: Causes and Remedies, Est-Ovest 1989 in Texas T&M University, 1990).

Tudi če bi ekonomska politika obvladala najnovejše monopolne dvige cen, ni sposobna, da bi se uspešno spopadla s plačilnim mehanizmom. Ker deluje ta mehanizem v fazi, v katero smo že prišli, povsem samodejno, neodvisno od »realnih« dejavnikov inflacije, se bo raven cen nezadržno dvigala in bo pri kolikor toliko sposobni denarni politiki toliko zaostрила nelikvidnost, da jo bo postavila ob zid. Morala bo popuščati in sama financirati inflacijo. Da bo to prvovrsten škandal za samostojno Slovenijo, ni treba posebej poudarjati.

Uredništvo: Kaj lahko pričakujete od kolektivnih pogodb?

A. Bajt: Ker se sklepajo neusklajeno z makroekonomsko politiko in ustvarjajo še nove pravice, pričakujem predvsem dodatne inflacijske pritiske. To je zdaj tudi najpomembnejše.

Uredništvo: Slovenijo je v zadnjem času pretresala razprava o spreminjanju družbene lastnine. Vi ste eden prvih, ki je opozoril, da je za učinkovito gospodarjenje pomembnejši menedžment kot lastnina. Poudarili ste tudi, da je za spreminjanje družbene lastnine dovolj, da se omogočijo zasebna vlaganja in družbenemu sektorju pridobivanje zasebnega kapitala. Ali je zakon o spreminjanju družbene lastnine, ki je razklal slovensko politiko, sploh potreben?

A. Bajt: Mislim, da ni in da je za učinkovito privatizacijo dovolj, kar ste povedali. Mnenje, da bo zasebna lastnina povečala učinkovitost, je strašna preproščina. S tem seveda ne trdim, da za učinkovitost ni pomembna, pač pa da nikakor ni prva, pa tudi ne druga poteza. Gotovo bi bilo najpomembneje uvesti dosledno samostojnost podjetij, s tem pa razviti menedžment.

Institucionalnih osnov gospodarjenja nasploh ne bi prelamljaj, ne le lastninskih. Ne smemo pozabiti, da se s tem dela nasilje nad mnogimi osebki, na katerih je temeljila učinkovitost do zdaj, kakršna koli je že bila, ker se s tem kršijo njihove imovinske pravice (property rights), ki spodbujajo učinkovitost. Lastninska pravica, ki se nanaša na stvari, je le ena od njih, pa še zdaleč ne najpomembnejša. Če ne bo prišlo do sprememb, laho napovem slovenskemu gospodarstvu še za dolga leta nižjo učinkovitost, kot je bila socialistična pred 1979.

Kolikor je sploh mogoče, bi predlagal restitutio quo ante, potem pa prepustitev celotnega razvoja trgu. Restitutio quo ante mislim dobesedno, tudi v odnosu na že izvedeno privatizacijo. S temeljnim civilnopравnim načelom »očitne nesorazmernosti s protivrednostjo« jih je mogoče skoraj vse razveljaviti.

Uredništvo: V svojem prispevku v Naših razgledih ste opozorili na nezadostnost »preživetvenih« ukrepov in na nujnost, da se okrepi ekonomske politike naslonijo na razvojno strategijo. Kakšna naj bi bila ta strategija?

A. Bajt: Nič takšnega, kar se je pod razvojno strategijo razumelo zadnjih petinštrideset let: iskanje »propulzivnih« panog, ugotavljanje prednostnih naložb, naturalno planiranje ipd. Če odmislimo prehodno obdobje, v katerem naj bi domača proizvodnja postala konkurenčna tujemu blagu na domačem trgu, je lahko slovensko gospodarstvo glede na majhnost le povsem odprto, strukturira pa naj se v odvisnosti od dobičkonosnosti. S kakšnim izdelkom ali storitvijo zasluži dobiček, je prav vseeno. Razvojni strategiji si morajo čim prej izbiti iz glave svoje naturalne predstave in poiskati boljše komparativne prednosti za svoje ambicije. Potrebni bošta protimonopolna in protidumpinška zakonodaja, prav tako bo treba preganjati nelojalno konkurenco, vse z namenom, da so trgi kar najbolj popolni. Omejitve, pa še tu le iz narodnopolitičnih razlogov, bi postavljali le tujemu kapitalu.

Temeljna razvojna strategija mora postati spodbujanje nastanka potrebnih produkcijskih tvorcev. Šolstvu, od osnovnega do visokošolskega, pripada prvo mesto. Menedžerstvo sem že omenil, trenutno pa je najbolj nujno in lahko najhitreje da rezultate nastajanje lastnega kapitala. To omogoča le spodbuda vseh osebkov, da varčujejo. V tej smeri so negativni signali ob uvedbi lastnega denarja lahko dobesedno usodni.

Uredništvo: Spreminjanje razvojne strategije, ekonomskega sistema in ekonomske politike bo terjalo spremembo miselnosti našega človeka. Ali ne bo velika ovira pri uresničevanju naših ciljev, ki se je premalo zavedamo?

A. Bajt: Prav gotovo. Pri tem je najhujša samoprevara, subjektivno sicer prijetna, ki ji podlegajo tisti, ki so preskočili v nekomunistične politične stranke ali se tudi ne glede na to štejejo za nasprotnike komunizma, socializma ali samoupravljanja. Posebno tisti, rojeni v socializmu, se ne zavedajo, kako globoko v njih je »socialistična« miselnost in da se je kljub nasprotnim političnim opredelitvam ne morejo znebiti. Nevarno je zato, ker so zaradi svoje politične preusmeritve ali usmerjenosti idejno zelo agresivni in pod zastavo sodobnosti, tržnosti in evropskosti vrivajo povsem klasične socialistične ureditve. To se vidi pri zakonodajni dejavnosti, urejanju delovnih odnosov (npr. v kolektivnih pogodbah), prav zdaj pri denarni politiki. Vse, kar se dogaja, od pokojnin, zmanjševanja zaposlenosti, privatizacije, produktivnih naložb in stanovanj do deviznih in dinarskih vlog (ki so edini resnični lastninski naslov) in celotne denarne politike, je eno samo socialistično prerazdeljevanje. To se vidi tudi v osebnem obnašanju. Prav kot v socializmu so ljudje prepričani, da jim gredo dohodki in ugodnosti na temelju solidarnosti, da jim »družba« dolguje to in ono (stanovanje, brezplačno šolanje, financiranje potovanj v tujino), da so njihovi produkti zasebni, stroški pa družbeni. Celotni establišment si predstavlja, da je lastnik vsega družbenega premoženja, predvsem družbene lastnine, da lahko z vsem razpolaga, da zakoni zanj ne veljajo, da so samo za »druge«. Sedanja stanovanjska privatizacija je prav klasičen primer za »socialistično« (družbeno ni nikogaršnje, torej je moje, če je na dosegu) miselnost sedanjih »kapitalistov«, seveda v najslabšem pomenu.

Z dr. Aleksandrom Bajtom se je pogovarjal dr. Janez Škerjanec.

Ljubljana, 12. november 1991

UREDNIŠKI ZAPIS

Tokrat objavljamo snopič razprav o razvoju – koncu neke ideologije, ki jo je zastavil Stane Južnič, redni profesor na FDV v Ljubljani, v zadnji (10–11) številki revije Teorija in praksa. Objavljamo prispevke dr. Andreja Kirna in dr. Zdravka Mlinarja s FDV ter dr. Marjana Senjurja z Ekonomske fakultete. Prejeli smo tudi prvi diskusijski prispevek, in sicer dr. Vida Pečjaka s Filozofske fakultete.

ANDREJ KIRN

Vzpon in kriza ideje napredka

Ideje, teorije in vizije globalnega družbenega razvoja so izrazit zgled prepletanja ideologije in znanstvenega razumevanja problema. George Sorel (1947) je v svoji knjigi *Les illusions du progres* (1908) najbrž prvi sistematično analiziral različne koncepcije napredka kot ideologije in iluzije. V tej razpravi mi ne gre za analitiko in mehaniko družbenega napredka in razvoja, ampak za njegovo teleološkost, kot se je razkrivala v zgodovini. Treba je ločiti tri pojme: rast, razvoj, napredek. Rast in razvoj sta bolj obči kategoriji kot napredek, ki je izrazito vrednotno obremenjen in v glavnem rezerviran za človeško zgodovino. Max Weber (1988:94) je sodil, da je izraz »napredek« neprimeren celo na omejenem področju empirično nedvoumne uporabnosti, toda izrazov pač ni mogoče prepovedati in se tudi ni mogoče izogniti nesporazumom. Ideja napredka je razpeta med etiko in znanostjo. Evolucija (razvoj) je veliko bolj vrednotno nevtralen pojem. Zato se tudi običajno govori o biološki, kemični, geološki, kozmološki evoluciji, ne pa o biološkem in kozmološkem napredku. V 19. stoletju pa so bili pojmi »progress«, »development«, »evolution« uporabljeni še sinonimno pri biologu Darwinu, geologu Lyellyju, antropologu Tylorju in sociologu Spencerju (Nisbet, 1980:174). Napredek je izrazito pozitivno vrednoten razvoj. Le redkokdaj se uporablja za negativen, nezaželen proces, ko se npr. govori o napredovanju bolezni. Razvoj pa v družbenem svetu poteka v smeri dobrega ali zla, želenega ali nezaželenega. Razvoj je lahko regresiven. Družbeni razvoj je podvržen vrednotni presoji. Nesmiselno pa se je spraševati, ali je kozmološka, biološka, geološka evolucija dobra ali slaba, ampak gre samo za znanstveni opis dejansko potekajočih procesov. Pojem rasti je z biološkega področja prenesen na družbenoekonomsko. Pri ekonomski rabi pojma rasti je poudarjen količinski vidik in je tako izrazita osiromašitev izvorne biološkega pojma rasti, ker le-ta namreč vključuje tako količinske in kakovostne spremembe. Količinska rast človeškega organizma je samo zunanje izražanje fizičnih, fizioloških, psihičnih in socializacijskih sprememb. Ta kakovostna rast se v primerjavi z enostavno količinsko rastjo imenuje diferencirana organska rast.

Razvoj, napredek, rast so izrazito časovno usmerjeni procesi in predpostavljajo, da se ni vse naenkrat zgodilo. Čas nujno vključuje ločljivost dogodkov. Človek nima organov za percepcijo časa, kot ga ima za prostor. Za prostorske mere so se celo uporabljali človekovi organi, kot palci, komolci, stopala oziroma čevlji, medtem ko ni nobenega podobnega organa za merjenje časa. Človekova zaznava časa je bolj delikatna, posredovana, abstraktna kot pa percepcija prostora. Kako je zgodovinsko vzniknila človekova zavest o času, je še zavito v meglo. Bolje je pojasnjen izvor percepcije časovnih relacij na ravni mentalnega razvoja otroka (Piaget, 1946). Kot ontogenetski razvoj ni enostavno skrajšava filogenetskega razvoja, tako zgodovinskega nastanka in razvoja družbene zavesti o času ni mogoče rekonstruirati iz oblikovanja časovne zavesti pri otroku. Raziskovanje narave časa že dolgo ne sodi več samo k fiziki in naravoslovju sploh ter filozofiji, ampak je predmet raziskovanja sociologije, psihologije, kulturologije (Pronovost 1989, Young, 1976, Kery, 1983). So številni zborniki in sistematične študije o času (Whitrow, 1966, 1972, 1978, 1988, Zawirski, 1936, Mayer, 1964, Fraser, 1972, Zeman, 1971, Kummel, 1962, Hawking, 1990).

Leta 1971 je bila v Zahodni Nemčiji prva konferenca Mednarodnega združenja za študij časa. Danes obstajajo štiri glavna pojmovanja časa, ki pa so znotraj sebe močno razčlenjena:

a) fizikalna koncepcija časa: Newtonov absolutni čas, čas v relativnostni teoriji, termodinamski čas, povezan s statistično težnjo k naraščanju entropije, t.j. entropijska puščica časa, kozmološki čas, povezan z evolucijo razširjanja vesolja, t.j. kozmološka puščica časa;

b) biološki čas, povezan z biološko evolucijo in bioritmi;

c) družbeno-zgodovinski, kulturološki čas;

d) filozofski čas, povezan s temeljnim razumevanjem biti in človeka.

Ostaja še dokaj odprto vzajemno učinkovanje vseh teh koncepcij in pristopov. Družbenozgodovinska zavest o času se ni spreminjala samo zaradi naravoslovnih in filozofskih spoznanj o času, ampak tudi in mogoče predvsem zaradi radikalnih sprememb v materialno-tehnoloških in občih družbenih razmer načinu življenja. Množično razširjenje mehanskih ur v začetku novega veka in časovna regulacija delovnih procesov sta zelo vplivala na oblikovanje družbene zavesti o času. Ura je bila precej prej znanilec novega strojnoindustrijskega obdobja, kot pa so to bili parni in tekstilni stroji. V času Periklesa je bil čas razdeljen samo v ure. Sončne ure niso bile uvedene do sredine helenističnega obdobja. Antični vek ni poznal zvonov, ki bi bili ne samo na polne ure, ampak tudi na četrt ure. Ure so zaostrele razlike med abstraktnim, homogenim, monotonim, matematičnim, količinskim in kakovostnim, subjektivno doživetim časom. Novoveško naravoslovno pojmovanje časa je pridobilo svojo avtonomijo in se spreminjalo zaradi rezultatov raziskovanj in ne pod vplivom splošne družbene zavesti o času. Obratno pa je družbena zavest o času tudi pod vplivom razvoja naravoslovne koncepcije časa. Ta vpliv poteka preko izobraževalnega procesa in preko različnih oblik popularizacije znanosti. Na listi najbolj branih knjig časopisa *The New York Times*, če se izvzame beletristika, je bila tudi Kratka zgodovina časa britanskega fizika Stephena Hawkinga (1990). Kot vse kaže, je interes ljudi za ta vprašanja velik. Ljudje hočejo razumeti svojo eksistenco tudi v velikem kontekstu kozmosa, kozmološke evolucije in kozmološkega časa. Fizikalni statični univerzum 17. in 18. stoletja ni bil ovira za idejo družbenega napredka. Narava in zgodovina sta bili dolgo časa druga proti drugi. Razvoj

je bil rezerviran za družbo. Narava pa je bila iz njega izključena. Socio-kulturološka analiza znanosti bi lahko pokazala, koliko je že prisotnost idej o razvoju in napredku v družbi vplivala tudi k prodoru evolucijske paradigme v različna področja naravoslovja. Do danes je grški bog časa Kronos razširil svojo moč skoraj na vso znanost. Samo še osnovni fizikalni zakoni, fizikalne konstante in matematične strukture se še obravnavajo kot nespremenljive v času. Vsi zakoni fizike in mehanike do sredine 19. stoletja so bili časovno simetrični, bili so indiferentni do usmerjenosti časa in so torej dopuščali tudi njegovo reverzibilnost. Naša zavest v nasprotju s fizikalnimi procesi pozna le eno usmeritev, to je nepovratnost. Biološka rast je nepovratna. Živčne celice nepovratno odmirajo in se ne nadomeščajo s ponovno delitvijo. Človek se v svojem svetu življenja stalno srečuje samo z ireverzibilnostjo časa in zato je zanj osupljiva in težko doumljiva reverzibilnost časa, ki pripada vsesplošnim fizikalnim zakonom in velja za mehaniko, elektrodinamiko, kvantno mehaniko in celotno teorijo elementarnih delcev. Izjema pa so termodinamični procesi, procesi trenja in izravnavanja pritiskov plinov. Nekateri naravoslovci pa sodijo, da so dolgoročno vsi procesi reverzibilni in je nepovratnost samo iluzija bitij, ki živijo kratek čas. Ob smrti svojega prijatelja Bessa je Einstein pisal njegovi ženi: »Michel me je malo prehitel, ko je odšel s tega čudnega sveta. To tudi ni pomembno. Mi fiziki smo prepričani, da je razlika med preteklostjo, sedanostjo in prihodnostjo le iluzija, pa čeprav trdovratna« (cit. po Kirn, 1991:532–533). Poincarejev stavek o reverzibilnosti trdi, da sistem s končnim številom stanj prehaja skozi vsa stanja zopet in zopet, samo čas mora biti dovolj velik in število molekul v danem telesu se ne sme bližati neskončnosti. Reverzibilnosti s tega vidika skoraj ni mogoče ovreči, ker se vedno lahko trdi, da nismo upoštevali dovolj dolgega časa. Do kraja še ni razrešeno neskladje med reverzibilnostjo in ireverzibilnostjo časa. Francoski fizik Brillouin (Zeman, 1971:105) je pojasnil indiferentnost fizikalnih zakonov do usmerjenosti časa s tem, da ti zakoni abstrahirajo začetne pogoje uporabe teh zakonov. Dopuščena reverzibilnost na ravni teorije, zakona je posledica matematične idealizacije stvarnosti. V konkretnih realnih razmerah pa so vsi procesi reverzibilni. Ireverzibilnost zadeva procese, ne zakonov. Enačbe gibanja v klasični mehaniki, ki so reverzibilne, niso več kot oder, kjer bo odigrana igra. Igra pa se po Brillouinu prične, ko pridejo igralci. Igralci v mehaniki pa so lahko delci, čigar začetne pogoje je treba specificirati. Realni problem pa šele imamo, ko imamo začetne izhodiščne podatke + enačbe. Matematiki pa govorijo o danih začetnih pogojih, kot da je to postranska zadeva, toda ni. Začetni pogoji niso nikdar dani, ampak izhajajo iz študija pretekle zgodovine celotnega sistema. Brillouin sklene, da znanost kot celota zahteva asimetrijo časa, nekatera poglavja znanosti pa morejo biti časovno simetrična (Zeman, 1971:110). Če je bila pri Einsteinu ireverzibilnost iluzija življenjsko praktične empirične zavesti, pa je pri Brillouinu obratno reverzibilnost iluzija teoretičnega matematičnega uma, ki vedno nekaj abstrahira in bolj verjame v teoretični model kot pa v dejstva in eksperimentalna opazovanja in njegove omejitve. V bistvu imamo opravka s heraklitsko-platonsko kontraverzo. Po Heraklitu vse teče, vse je novo, pri Platonu pa je čas gibajoča slika večnosti.

Ireverzibilnosti časa tudi ni mogoče vezati samo na porast entropije. Obstajajo mikrofizikalni procesi, ki niso entropični, pa so vseeno ireverzibilni. Ne poznamo še nujnega in zadostnega pogoja za ireverzibilnost, niti ne vemo, ali obstaja takšen univerzalen pogoj, ki bi veljal za vse vrste sistemov. Če je proces reverzibilen, potem so zakoni invariantni, ne velja pa obratno. Časovna invariantnost je samo nujen pogoj za reverzibilnost, ni pa še zadosten. Nekateri sodijo, da je usmerjenost

časa le makroskopska lastnost, ki ne nastopa na mikrofizikalni ravni. Toda kako pojasniti to kvalitativno razliko, če pa makroskopski svet vendarle sestoji v temelju iz mikrofizikalnega sveta? Naravna makroskopska sprememba, npr. razširitev segretega plina, je v osnovi sestavljena iz procesov, neodvisnih od smeri časa, ti procesi pa kljub temu pri agregiranih kombinacijah vodijo v časovno usmerjen proces naraščajoče entropije. Je makroskopska ireverzibilnost časa agregirana rezultanta reverzibilnih procesov na mikroskopski ravni? Je vsako celovito bitje, kot trdi Prigogine (Kirn, 1988:533), sestavljeno iz pluralitete časov? Zagonetnost narave časa je Avguštin (1984:253–254) izrazil takole: »Kaj je torej čas? Če me nihče ne vpraša, vem, če pa hočem vprašanje razložiti, ne vem. Vendar si upam z gotovostjo trditi, da bi ne bilo prihodnjega časa, če bi nič ne prihajalo, in ne sedanjega časa, če bi ne bilo nič priučujoče.« Avguštin v bistvu trdi, da razpolagamo z nekim samoumevnim, intuitivnim razumevanjem časa, ko pa ga podvržemo logični analizi, se pokažejo silni paradoksi, ki vodijo celo k zanikanju vseh treh razsežnosti časa: sedanjosti, bodočnosti in preteklosti. Na vprašanje, kaj je delal bog, preden je ustvaril nebo in zemljo, se Avguštin ni zadovoljil s šaljivim odgovorom, da je pripravljajl pekel za tiste, ki brskajo po tako globokih stvareh. V bistvu je ponudil zelo moderen znanstven odgovor v teološki preobleki, da je bog ustvaril čas skupaj s svetom. Čas je torej neločljivo povezan z materijo in je tako zanikal absolutni, matematični čas, ki naj bi potekal neodvisno od tega, če sploh kaj obstaja in če se to, kar obstaja, spreminja. V filozofskem pogledu do današnjih dni poteka spor, ali je čas samo lastnost duha ali pa je tudi lastnost sveta, biti. Časa ni mogoče niti popolnoma objektivirati niti popolnoma subjektivirati. To nasprotje je Whitrow, znani zgodovinar ideje časa, skušal premostiti z ugotovitvijo, da je čas fundamentalna lastnost odnosa univerzuma in opazovalca. Izvor časa je povezan s tremi vrstami sprememb:

- a) razvojno cikličnimi
- b) razvojno necikličnimi
- c) reverzibilnimi.

Napredek skozi cikle

V antični Grčiji, antičnih civilizacijah Vzhoda, civilizaciji Maya je prevladovalo ciklično razumevanje časa. Temeljl je tako na cikličnosti številnih naravnih procesov: astronomskih, meteoroloških, bioloških kot tudi na prevladujoči ciklični naravi enostavne družbene reprodukcije, ki je ostala dolga obdobja nespremenjena v materialno-tehnološkem kot tudi družbenoorganizacijskem pogledu. Če so se povečale potrebe ali število prebivalstva, so se ustanavljale nove skupnosti, ne da bi se spremenil sam način produkcije in zadovoljevanja potreb. Tradicija je prevladovala nad inovativnostjo, ustaljeni obseg produkcije nad stalno ekonomsko rastjo.

Cikličnost bivanja nam razkriva stih iz Gospodove pesmi v indijskem epu Mahabharata:

»Ob koncu veka bitja vsa
v naravo mojo pridejo.
Ko se prihodnji vek začne,
jih znova pošljem vse iz nje«

(Bhagavadgita – Gospodova pesem 1970).

Za antičnega dialektika Heraklita je bil svet večno živi ogenj, ki se po merah vžiga in ugaša. Stoiki so govorili o svetovnem požaru in o vrnitvi planetov k izhodiščnim položajem, ki so jih imeli, ko je bil ustvarjen kozmos. Aristotel je videl cikličnost v odkrivanju in izgubljanju tehničnih veščin in v politiki. Krožnost je simbolizirala popolnost in samozadostnost. Dokazovanje najvišjih logičnih načel je krožno in zato nepotrebno, ker bi to bilo isto, kot bi s svetilko dokazoval svetlost sonca. Po Platonu je bog ustvaril popoln, toda ne nesmrten svet. V sebi nosi seme propada. Obdobje njegovega trajanja je 72.000 sončnih let. V prvi polovici je svet urejen in red vzdržuje Stvarnik, potem njegov nadzor popušča in druga polovica 36.000 let je obdobje propadanja, potem pa bog ponovno ustvari red, obnovi izvirne pogoje in proces se začne znova. Prva polovica bi ustrezala zlatemu veku, v katerem so ljudje živeli preprosto, srečno in brez bolezni. Obdobju propadanja sledi tudi proces politične degeneracije. Grška in rimska koncepcija cikličnosti ni vključevala zahteve ponavljanja konkretnih stvari in ljudi.

Kršćanstvo je zavrnilo cikličnost in uvedlo linearnost, nepovratnost dogajanja. Kristus, ki je umrl za naše grehe in vstal iz groba, ne umrje več. Avguštin je odklonil cikličnost, ker bi to pomenilo, da so isti Platon in isti njegovi učenci že obstajali in bodo obstajali nešteto krat. Zaradi cikličnosti so nekateri sodili, da je zavest o napredku izključno pojav novega veka, razsvetljenstva, moderne. Toda cikličnost in napredek se nujno ne izključujeta, čeprav pri Grkih ni šlo za trajen linearen napredek kot pri moderni. Antična grška in rimska kultura je imela zavest o duhovnem in materialnem napredku in ta zavest se je izražala v literarnih in filozofskih delih.

»Z zvijačnostjo svojo obvlada živino v planini,
grivatemu konju in gorskemu biku
tilnik uporni pod jarem upogne

Govor je iznašel in misel.
Vedno izhod si poišče,
nikdar ne zaide v zadrego,
le sredstva, da smrti bi utekel, ne najde

Bolj kot bi mislil, je bister in spreten v rokah,
a spretnosti svoje obrača
zdaj v dobro, zdaj v zlo« (Sofokles, Antigona).

Epikurejci so zavrgli Heziodovo predstavo zlatega veka v preteklosti. Prvobitne življenjske razmere ljudi so bile po njihovem mnenju podobne živalskim. Postopno izboljšanje so ljudje dosegli z ognjem in uporabo kovin, izumom jezika, tkanja, navigacije, mest in zakonov. Mit o Prometeju je izrazil zavest o moči posedovanja tehničnih veščin, s katero razpolagajo bogovi in jo ljubosumno čuvaro. Mit o Pandori pa opozarja na nevarnost zla, ki tiči v radovednosti. Rimski pesnik Lukrecij Kar (1959: 138–150) je z velikim zanosom opeval materialne in duhovne dosežke človekove kulture. Toda Grki so v materialnem blagostanju videli le instrumentalno vrednost, ki omogoča, da se človek lahko ukvarja s tistimi najvišjimi dejavnostmi, ki imajo vrednost same po sebi ali oplešujejo življenje. Pri njih je odsotna zavest o materialno-tehničnem napredku kot stalni nuji in potrebi.

Ideja napredka se je vzpela in ustalila v obdobju 1750–1900. Najprej se poudari intelektualni napredek v znanosti, z vzponom industrije pa tudi vse bolj tehnični napredek. Napredek se poistoveti z vladavino človeka nad naravo. Franklin je pisal kemiku Priestleju, da si ni mogoče zamisliti višine, h kateri se lahko povzpne v tisoč letih človekova moč nad materijo (Nisbet, 1980:200). Znanost in tehnika se spreminjata v glavni generator vsega preostalega napredka. Socialno-politična vsebina napredka se predstavi kot emancipacija avtonomnih individuumov od družinskih in stanovskih vezi in kot osvobajanje »naravnega reda« ekonomije iz tradicionalnih cehovskih in religioznih regulativov. De Tocqueville (1990) je v svojem delu O ameriški demokraciji videl v postopnem razvoju državljske enakosti proces, ki že teče od davnine. Demokratična revolucija, ki je zajela ZDA in Evropo, je zanj uresničitev nekakšnega notranjega smotra zgodovine, podobno kot je Hegel v zgodovini videl napredovanje zavesti o svobodi. Velika geografska odkritja (ZDA, Avstralija, Južna Amerika) so prišlekem iz Evrope krepila občutek, da imajo na razpolago skoraj brezmejni prostor in neizčrpne vire za razvoj.

Kot že nekdanji epikurejci, je tudi novi vek zavrnil Heziodov zlati vek kot izhodiščno stanje, ki mu potem sledi degeneracija družbe v srebrnem, bronastem in železnem obdobju. Po Saint Simonu je zlata doba pred nami in ne za nami (Utopični socialisti, 1979: 258). Kemik Priestly (Nisbet, 1980: 201) pa je zanosno zapisal: »Kakršen koli je že bil začetek tega sveta, konec bo slaven in rajski onstran tega, kar more sedaj doumeti naša domišljija.« Po J. Bodinu je bil dozdrevni zlati vek v primerjavi s sedanjim bolj podoben železnemu, kjer so kraljevali nevednost, teror in negotovost kot posledica nepoznavanja tehničnih veščin. Že tisk se je po Bodinu lahko kosal z vsemi dosežki antike. Pri Bodinu je že izrazito prisotno vrednotenje napredka, češ da je sedanjost boljša od preteklosti in bodočnost bo boljša od sedanjosti. S serijo nihanj poteka napredovanje, pa tudi nazadovanje, toda na vse višji ravni. Ni pa se izrekel o tovrstnih nihanjih v bodočnosti. Za uveljavitev nove ideje napredka je bila značilna diskusija o superiornosti ali inferiornosti antike v primerjavi z moderno. Spor se je začel v Italiji na začetku 17. stoletja. Osrednje vprašanje je bilo, ali so filozofski, literarni, znanstveni in tehnični podvigi Aten in Rima kakovostnejši od sodobnih. Perrault in Fontenelle sta trdila, da nič ni bilo storjeno v antiki, kar bi moglo biti tako kakovostno kot v modernem obdobju. William Temple pa je nasprotno trdil, da nič novega ni v astronomiji in fiziki, česar ne bi poznali že stari, razen Kopernikovega sistema in Harveyjevega krvnega obtoka. Seveda pa ta »razen« ravno ni bil malenkosten in je pomenil resnično vsebino novoveške znanstvene revolucije. William Wotton, ki se je vključil v razpravo, je opozoril na razlike, ki jih je treba upoštevati, ko se primerjajo znanstvena in literarna dela. Znanost je kumulativna in dosežki Newtona so superiornost od Arhimeda, ne more pa se isto trditi za umetniška dela. Fontenelle je enakovrednost, če že ne odličnost moderne nad antiko, branil z »dokazom«, da je narava ostala ista. Narava je neke vrste vosek, ki ga vedno znova oblikuje in preoblikuje na tisoče različnih načinov, in ni ustvarila Platona ali Demostena iz boljše zgnetenega voska kot filozofe in poete sodobnosti. To je še utemeljil z biologičnim argumentom, da so današnja drevesa prav tako visoka, kot so bila v antiki, in da so tigri ostali prav tako kruti in nasilni kot nekdanj. Dobro kultiviran duh vsebuje vse predhodne duhove. Človeštvo nima nobene starosti in ne bo nikdar degeneriralo in ni nobenega konca rasti in razvoja človeške modrosti. Isto misel je kasneje ponovil Condorcet. Zanj je popolnost človeka neskončna.

Narava ni postavila nobenih meja izpopolnjevanju njegovih sposobnosti. Fontenelle je zavrnil biologistično analogijo napredka, ki ima tri ključne faze: rojstvo, zrelost in smrt. Ideja napredka zdaj ne vključuje več nujnosti propadanja, ki naj bi sledilo obdobju zrelosti (Nisbet, 1969:104).

Kant je ponudil občo naturalistično-antropološko utemeljitev nujnosti napredka. Nujnost napredka je v samem telesu narave, da se razvijejo vse moči in sposobnosti tako posameznika kot vrste. Ta kantovski element kasneje najdemo tudi v Marxovi antropologiji, ko se govori o razvijanju dremajočih potenc v človeku in človeškem rodu. »Zgodovino človeškega rodu je možno globalno motriti kot dovršitev skritega načrta narave, da bi iznesla notranje in za ta namen tudi zunanje popolno državno ureditev, v kateri morejo vsi v človeštvu razviti svoje zasnove« (Kant, zv. 1, 1977:45). Naravne zasnove ljudi, ki so povezane z uporabo uma, se lahko razvijejo popolnoma le v rodu in ne v individuumu. Da bi se to doseglo, narava uporablja različne antagonizme v družbi. Eden izmed njih je »nedružabna družbenost« (ungesellige Geselligkeit).

Izpeljavanje napredka iz obče narave ali iz specifične človeške narave je bilo značilno za 18. stoletje, kjer je namesto boga narava nastopala kot končni pojasnjevalni referenčni okvir. Adam Smith je gonilo napredka iskal v prirodnem naporu vsakega individua, da izboljša svoje lastne razmere.

Fichte je vehementno izrazil vero v napredek, češ da že samo stanje sveta, kakršno je »absolutno zahteva boljši svet« (Fichte, 1956:111). To izhaja že iz sedanjih odnosov ljudi med seboj kot tudi njihovega odnosa do narave. Ko se ljudje ne bodo več bojevali med seboj, se bodo usmerili proti skupnemu sovražniku: naravi. Razbremenili se bodo mehničnega dela in dosegli izobraženost, ki je zdaj še pojmiti ni mogoče.

Naturalistično-antropološko utemeljevanje napredka je napredek naredilo za naravno nujnost, ne pa za slučajen, prehodni pojav, ki lahko je ali pa tudi ni. Leibniz je iz svojega načela neskončne deljivosti kontinuuma sklenil, da so tukaj še vedno substance in njihovi deli, ki se morajo šele prebuditi in napredovati k bolj popolnemu stanju. »In od tod nikdar ni dosežen noben konec napredka.« (Leibniz, tom 1, 1982:290). Tudi za Fichteja univerzum stalno napreduje k višji popolnosti v meri, ki teče v neskončnost. Heine je bil prepričan, da napredek vodi k človeški sreči na zemlji. Poleg čiste ontološke nujnosti napredka pa ga Leibniz utemeljuje še antropološko: »Naša sreča ne bo tedaj nikdar obstajala in tudi ne sme obstajati v nekem popolnem uživanju, v katerem ne bi bilo nobenih želja več in ki bi nam poneumljalo duha, marveč v nekem nenehnem napredku k novim ugodjem in novim popolnostim« (Leibniz, 1979:129).

Bolj družbenoekonomska in manj splošno ontološkoantropološka utemeljitev napredka pa se najde v predavanjih Turgota na Sorboni 1750. leta. Povezal je znanstvenointelektualni in ekonomski napredek. Oba pa naj bi bila odvisna od individualne svobode, ki je nepogrešljiva za vzpon znanosti in tehnike. Ne razum, ampak krivičnost in strasti poganjajo napredek.

Posebno mesto v zgodovini ideje napredka pa zavzema delo sociologa Spencerja (1972): *Progress: Its Law and Cause* 1857. Spencer je verjetno prvi eksplicitno pisal o zakonu napredka. Ta zakon je presenetljivo enostaven in naj bi se uporabljal povsod v naravi in družbi, v življenju, umetnosti, znanosti, jeziku idr. Napredek je sprememba od homogenosti k heterogenosti, ki jo spremljata disipacija gibanja in integracija materije. To kopičenje heterogenosti pa izvaja iz načela vzročnosti, češ da vsak vzrok producira več učinkov kot enega in tako se kopičita heterogenost in diferenciacija. Industrijski napredek omogoča rast prebivalstva in

s tem se povečuje število sprememb. Spencerjev zakon ne more biti splošen že zaradi zakona entropije. Povečana heterogenost v družbenem razvoju se dosega z zmanjšanjem heterogenosti v širšem okolju, ekosistemih, biološki raznovrstnosti. V družbenem razvoju ne gre samo za akumulacijo razlik, ampak tudi za zatiranje in iztrebljanje razlik. Na obstoječo heterogenost se ne kopiči samo nova, ampak nova pogosto izpodriva obstoječo. Prerijska kultura ameriških Indijancev in kultura Aztekov sta se enostavni zatrli in se nista vključili v kulturo Evropejcev. Spencer je v bistvu napredek razglasil za splošen naraven zakon za dobrohotno nujnost in s tem je bila končana določena faza razvoja ideje napredka. Ontologizacija in naturalizacija napredka sta bili naknadna miselna posplošitev in ekstrapolacija na različnih področjih že uveljavljajočega se družbenega napredka ali pa je bila anticipacija le-tega izhajajoč iz znanstvenotehničnih in družbenoekonomskih nastavkov bodočega napredka.

Kriza ideje napredka in odkrivanje njegove protislovnosti

Dvomi o napredku so se izražali že v obdobju vzpona in prevlade ideje napredka.

V 19. stoletju so bili nekateri družbeni misleci in umetniki negativno razpoloženi do industrijske strojne tehnike. Drugi zopet so razkrivali dvojno, protislovno naravo napredka, niso ga pa odklanjali. Zanikala se je splošnost družbenega napredka. Napredek na enem področju in v eni smeri je odkupljen za ceno zadrževanja ali celo nazadovanja napredka na drugih področjih. Kot so nekateri videli vzvode napredka izključno v znanosti in tehniki, tako je tudi kritika, če je sprejemala to tehnicistično razlago napredka, morala v sami znanosti in tehniki videti izvor senčnih, destruktivnih strani napredka. Radikalnejša družbenopolitična kritika napredka pa je težišče prenesla zgolj na neustrezne družbene oblike in cilje uporabe znanosti in tehnike. Popolnoma je spregledala ontološko stran te uporabe. Nehotena mreža posledic presega takšne ali drugačne družbene odnose. Preprosto izhaja iz nove strukture materialnih razmer načinu življenja, ustvarjenega s pomočjo znanosti in tehnike. Vsak sistem materialno-tehničnih pogojev družbe ima svoje normalne, to je nujne nesreče in posledice.

Rousseau je pred Akademijo v Dijonu leta 1750 razvijal idejo o moralnem zgodovinskem nazadovanju. »Naše duše so v tej meri postale pokvarjene, v kolikor so naše znanosti in umetnosti napredovale k popolnosti. Bi se moglo reči, da je to le posebna nesreča našega časa? Ne, moji gospodje, ta zla, ki jih je povzročila nečimrna radovednost, so tako stara kot svet« (Rousseau, 1965:36). Možno je dodati, da je tudi samo spoznanje tega zelo staro. Že Platon v *Zakonih* trdi, da so ljudje v obdobju, ko še niso poznali poljedelskih in drugih metalurških veščin in so se zadovoljili s tistim, kar so našli v naravi, živeli srečno, ker so bili enostavni pri okusih in navadah. Rast znanja in veščin pa je postopno spremljal upad človekove sreče in dobrote. »Tehne« dela človeka zvijačnega, ne pa modrega. O negativnem razmerju med tehničnim napredkom in moralo pripoveduje tudi zgodba o srečanju starega kitajskega filozofa Cekunga, Konfucijevega učenca, z vrtnarjem, ki je zalival vrt z vrčem. Filozof se začudi in vpraša vrtnarja, ali ne pozna naprave, s katero bi lahko namakal stokrat večje zemljišče. Vrtnar mu odgovori: »Slišal sem od svojega učitelja, da so tisti, ki uporabljajo spretne naprave, zvijačni v svojih poslih, a tisti, ki so zvijačni v svojih poslih, imajo zvijačnost v svojem srcu, a tisti, ki imajo zvijačnost v svojem srcu, ne morejo biti čisti in nepokvarjeni, a tisti, ki niso čisti in

nepokvarjeni v svojem srcu, so nemirni v duhu. Tisti, ki so nemirni v duhu, niso primerno sredstvo za Tao. Ne, da ne vem za te stvari, ampak bi me bilo sram, da jih uporabljam.» (Izbrani spisi, 1983:145). Ta zgodba je gotovo čudaška za našo kulturo eksponencialnega znanstveno-tehničnega in ekonomskega napredka. Mogoče pa nam ne bo več v bližnji bodočnosti? V zadnjih dvajsetih letih imamo intenzivne diskusije o ekološki etiki, o etičnih in vrednotnih konfliktih, povezanih s tehničnimi dosežki in možnostmi v medicini, genetskem inženirstvu, kopičijo se raziskovanja o najrazličnejših zvrsteh tveganja, ki jih prinaša znanstveno tehnični napredek idr.

Od začetka sedemdesetih let (Inglehart, 1971, 1977) potekajo raziskovanja in polemike o postmaterialističnih vrednotah. Problem, ki so ga postavili Platon, kitajski vrtnar in Rousseau, se bo še miselno in praktično zaostрил z razraščanjem tveganj, povezanih z znanstvenotehničnim napredkom na pragu 21. stoletja. Nevednost po Rousseauju ni ovira niti za dobro niti za zlo, ne more pa se isto trditi za znanost. Vsa izobrazena ljudstva so se pokvarila in to je že slabo znamenje, ki govori proti znanosti (Rousseau 1965:70). Znanost kvarno vpliva na moralo preko luksuza, ki je povezan s pojavom in razmahom znanosti. Obratno pa luksuz sam s svoje strani omogoča znanost. K vsesplošni obsodbi luksuza se je pridružil tudi Holbach, češ da negativno vpliva na moralo, duhovne sposobnosti in umetnost. Luksuz vznikne v družbah, kjer se prizadevanje za bogatenjem preoblikuje v osnovno strast. Razkošje vodi v propad narodov (Holbach, 1963, tom II: 500–552). Diderot (1961, Bd. 1:353–377) je zavzel bolj pomirjevalno nevtravno stališče, ko je sistematiziral primerjalne zgodovinske empirične argumente za in proti kvarnemu vplivu razkošja.

Istega leta 1750, ko je Rousseau predstavil svojo razpravo pred Akademijo v Dijonu, s katero je poskušal odgovoriti na vprašanje, ali je ponovno oživljanje znanosti in umetnosti prispevalo k izboljšanju naravi, je Turgot imel svoja predavanja o napredku na Sorboni. Imel je popoln afirmativen odnos do napredka, čeprav se je zavedal, da ga poganjajo strasti in krivičnost, toda kmalu naj bi napočil čas, ko bo krmilo prevzel razum. Prosvetlenski razum še ni imel in ni mogel imeti slutnje o praktičnih in epistemoloških mejah znanstvene racionalnosti, ko ta postaja sredstvo družbeno-tehničnih podvigov. Obstajajo znanstvena vprašanja velike praktične relevantnosti za širšo javnost, na katera pa ni mogoče vsaj začasno odgovoriti eksaktno, nedvoumno znanstveno. Če tovrstni transznanstveni problemi zadevajo eksistenčno in zdravstvena vprašanja ljudi, njihovo varnost, potem je neizogibna družbeno vrednotna in strokovna polarizacija na takšnem terenu znanstvene nedoločenosti.

Priznanje konfliktnosti narave napredka je bilo navzoče pri mnogih mislecih v 19. stoletju. Da zgodovinski napredek in človekova sreča ne sovpadata, je mogoče v najbolj splošni obliki izrekel Hegel (1966:32) z mislijo, da področje zgodovine, ki je napredovanje zavesti o svobodi, ni področje človekove sreče. Obdobja sreče so za Hegla neproduktivna, neustvarjalna obdobja, prazni listi, kjer so odsotni nasprotja, moč interesov, strasti, potreb kot izvor sprememb in udejanjanja idej.

Leibniz za izvor zla v družbi ni obtoževal samega napredka, ampak ga je utemeljeval ontoteološko. Bog bi sicer lahko ustvaril boljši svet za človeka, toda potem to ne bi bil najpopolnejši svet izmed vseh možnih. Človek ima nekaj za zlo in ga obsoja, ker ne pozna njegovega mesta v celoti, bog pa je moral upoštevati celoto. Popolnost božjega stvarstva je torej nadrejena popolnosti delnega etičnega sveta za človeka, ki ne bi poznal zla in nesreče. Kadar koli se verniki sprašujejo, zakaj bog dopušča zlo v svetu, morajo priznati, da to ostaja večja skrivnost, ali pa

jih to vprašanje že potiska v predverje moralnega dvoma o bogu. Če se že kakovost življenja na določeni točki začne razhajati s količinsko rastjo napredka, potem je še toliko bolj samoumevno njegovo nesovpadanje s srečo, ki je izrazito kakovosten pojem. Sreča izraža najgloblje subjektivno intimno vrednotno stran življenja, ki ni povezana s količinsko rastjo napredka. Količinsko neizmerljivost sreče je Descartes izrazil s prispodobo, da glede lastnosti polnosti velik sod ni bolj poln kot majhen.

Fourier je mojstrsko dokazoval, da se razhajata sreča in industrijska civilizacija, ki je sposobna ustvarjati le elemente sreče, ne pa sreče same (Utopični socialisti, 1979:298). Sploh je pojem civilizacije Fourier uporabljal v izrazito negativnem pomenu. Če bi Fourier danes vstal iz groba, bi se gotovo zelo začudil današnji vesplošni pozitivni uporabi pojma civilizacija, civilizacijski. Preveč industrije vodi civilizacijo v nesrečo. »... tisto malo dobrega, kar je v civiliziranem redu, je treba pripisati samo ukrepom, ki nasprotujejo civilizaciji« (Utopični socialisti, 1979:289). Napredovanje žensk k svobodi se ujema s splošnim družbenim napredkom, misel, ki jo je kasneje povzel tudi Marx. Napredek se po Fourieru uveljavlja skozi štirifazni biološki model razvoja: otroštvo, mladost, zrelost in obdobje propadanja. Fourier je odklonil stacionarno stanje, ki ga je kasneje John Stuart Mill razglasil za nujnost v bodočnosti. »Družbeno gibanje se upira stacionarnemu stanju, teži k napredku; krožiti mora kakor voda in zrak; s stagnacijo se kvari... Naša usoda je, da napredujemo: vsako družbeno obdobje mora napredovati k višjemu...« (Utopični socialisti, 1979:286).

Protislovno, konfliktno naravo napredka so misleci 19. stoletja izražali na različne načine in videli v različnih procesih. V tehničnem napredku človekovega dela je Hegel odkril, da čim bolj človekovo delo poteka s stroji, tem bolj se mora človek sam ponižati na raven mehanične sile (Hegel, 1965:419, Hegel, 1964:173). J. B. Say pa je videl, da razvoj produktivnih sil družbenega dela poteka za ceno degradacije in osiromašenja individualne produktivne sile. Ricardo (1962:330) je priznal, da tehnični napredek ne koristi vsem družbenim skupinam enako, da je uvajanje strojev v prid lastnikom, toda škodi delavcem. Utopični socialisti so industrijsko civilizacijo obtoževali za eno samo kričeče protislovje. De Tocqueville (1991) je opozarjal na dvoreznost demokratične revolucije: enakost osvobaja, pa tudi okuje v nove oblike despotizma, individualizem osvobaja, pa se hkrati tudi sprevrča v nove oblike egoizma, javno mnenje pa lahko postane večja prisila nad mišljenjem posameznika, kot pa je bila španska inkvizicija. Fourier je med prvimi opozoril na negativno ekološko stran industrijskega napredka: »Nastajajoča civilizacija brez dvoma izboljšuje podnebje; toda nekaj stoletij nato neurejena industrija uničuje gozdove, pustoši vire, izziva orkane in vse atmosferske ekscese. Zato se je podnebje v Franciji občutno pokvarilo... vse kulture so v nevarnosti, ker so razgoličili Alpe, Cevenne in druge gorske verige« (Fourier, 1979:294-295). V klasični ekonomski misli je napredek obstajal v kopičenju bogastva narodov in v napredku industrije. Teorija ekonomske rasti v sedanji obliki je neoklasični in povojni pojav. Ricardo, Malthus, Jevons, Mill so dvomili o možnosti trajne ekonomske rasti. Zaradi delovanja zakonov padajočih donosov so bili prepričani, da bo v bodoče prišlo do stacionarnega stanja, če že ne do nazadovanja. V primerjavi z Ricardom pa John Stuart Mill ni gledal na stacionarno stanje kot na katastrofo, ampak kot naklonjeno stanje za človekov kulturni, moralni in duhovni napredek. Mill (1900:260) se je vprašal: »Kaj je skrajna točka družbene težnje po industrijskem napredku? Ko bo napredek prenehal, kaj lahko pričakujemo, v kakšnih razmerah bo pustil človeštvo?« Vsak korak v napredku je približevanje stacionar-

nemu stanju. Da to stanje še ni nastopilo, gre zasluga izboljšanju produkcijskih veščin in pretoku kapitala v še nerazvite dele sveta. Nastop stacionarnega stanja je bil za Milla neizogibna nujnost. Ta pa izpade kot zastrašujoče in neprijetno pričakovanje, ker ekonomisti tisto, kar je želeno, izenačujejo s progresivnim stanjem. »Komaj je potrebno omeniti, da stacionarni pogoj kapitala in prebivalstva ne vključuje nobenega stacionarnega stanja človeškega napredka. Tu bo prav toliko prostora kot prej za vse vrste duhovne kulture, moralnega in družbenega napredka; prav toliko prostora za izboljšanje življenja, ko se duhovi nehajo pehati za dobičkom« (Mill, 1900:264). Kakovostne izboljšave v industriji pa naj služijo svojemu edinemu pravemu smotru, to je skrajševanju dela. Mill se je v bistvu zavzel za kakovosten napredek brez količinske rasti vložkov v znanje, v raziskovalno opremo, v inovacijske investicijske stroške.

Zgodovinski materializem Marxa in Engelsa je hkrati teorija, mehanika in teleologija družbenega napredka in razvoja. Ostaja v okviru nekaterih ključnih postavk meščanske prosvetljske paradigme napredka, kot so: nujnost, splošnost in konfliktnost napredka. Marx je dodal še negotovost izteka napredka: komunizem ali barbarstvo. Žal se je komunizem v svoji konkretni obliki kot stalinizem sam že izkazal za barbarskega, pa se zato danes alternativa zgodovinskega procesa postavlja drugače. Ena možna oblika alternative bi lahko bila: ekološka demokratska družba ali barbarstvo in katastrofa. Napredek je bil za Marxa predvsem v razvoju produktivnih sil in družbenih odnosov. Splošni razvoj produktivnih sil, ko se osvobodi svoje neustrezne družbene forme, ni v bistvu nič drugega kot razvoj svetovnozgodovinske, empirično univerzalne individuumne k njihovemu svetovnozgodovinskemu součinkovanju, k njihovemu vsestranskemu duhovnemu in materialnemu občevarju, skratka, to je proces prevrata množice lokalnih, avtonomnih zgodovin v svetovno zgodovino. Splošni razvoj produktivnih sil je samo izraz splošnosti človekovih potreb, užitkov, ustvarjalnosti. Marx in Engels sta še poglobila prosvetljsko dediščino o protislovni naravi zgodovinskega napredka: pot k splošni eksistenci individuumov vodi čez zatiranje te univerzalnosti in reduciranje le-te na absurdno partikularnost; pot k razodtutitvi vodi čez odtujitev; obdobje najbolj razvitih družbenih odnosov producira nasprotno stališče osamljenega posameznika; rastoča moč nad naravo spremlja nemoč nad destruktivnimi družbenimi silami (ekonomske krize, vojne); materialne sile prevzemajo duhovno življenje, človeško življenje pa se ponižuje v topo materialno silo; izvori bogastva se spreminjajo v izvore revščine; čista luč znanosti sije na temnem ozadju neznanja idr. Vulgarni marksizem je Marxov progresizem zožil na ekonomizem in tehnicizem. Marxov progresizem ni računal z možnimi ekološkimi in fizično-surovinskimi omejitvami univerzalnega in trajnega napredka.

Marx teoretično upošteva le možne družbene, endogene omejitve razvoja, kot sta akumulacija kapitala, padanje profitne mere. Takšne Marxove ugotovitve, da kapital izpodkopa oba vira bogastva: zemljo in delavce, so imele zgolj empirični status in niso vplivale na osnovno jedro družbenoekonomske teorije napredka in na njegovo teleološko antropološko vizijo. Millova ideja o prihodnjem nujnem stacionarnem stanju ni naredila na Marxa nobenega vtisa in mu ni pomenila nikarkršnega pomembnega izziva, ki bi zahteval intelektualni spoprijem.

Problem napredka je v drugi polovici 19. stoletja zaostрил Nietzsche (1939:8) s konstatacijo: »Od Kopernika dalje se kotili človek iz centra v X.« Kot smo videli, so novoveški misleci poskušali ta X na različne načine dešifrirati. Pri reševanju te neznanke se je veliki X razdrobil v množico malih, različnih x. Nekateri so ta X predstavili kot prihod raja na zemlji, prihod zlatega veka, ki je pred nami, ne pa

za nami (Saint-Simon); kot najvišje napredovanje zavesti o svobodi (Hegel), kot prehod od skupnosti k družbi (F. Touries), kot prehod od organske k mehanični solidarnosti (Durkheim), kot nastop demokratične revolucije (De Toqueville), kot popolno vladavino človeka nad naravo idr. Nietzsche sam je vrtenje človeka iz centra v x razkril kot rastočo voljo do moči, ki se najbolj potrjuje v večnem vračanju istega. V 20. stoletju, ko sta za nami dve svetovni moriji in stotine drugih vojn, ko sta se zrušila realsocializem in njegova zavest, ko smo doživeli Černobil in Bhopal, ko smo tesnobni in evforični hkrati od obetov znanstvenotehnične revolucije, ta X dešifriramo zopet na različne načine. Najbrž ga ne bomo nikdar razvozlagli, ker na vsaki stopnji razvoja proizvajamo nove X. Mislim, da se bomo morali zadovoljiti z modrostjo iz Gospodove pesmi v indijskem epu Mahabharata:

»Zakaj naj žalovali bi,
če ne vemo, od kod prišla
so bitja vsa in ne, kam gredo.
Znan srednji del je njih poti.«

Fiziki so npr. prepričani, da dobro poznajo zgodovino vesolja po prvi stotinki sekunde. Hočejo stopiti še globlje nazaj k prvi milijoninki, milijardinki sekunde. Poskušajo pa opisati ne samo »prve tri minute« (Steven Weinberg) rojstva vesolja, ampak tudi morebitne njegove bodoče poslednje tri minute. Osebnost sem prepričan, da ne bo nikdar končana ta znanstvena odisejada časa v preteklost in bodočnost. Vedno bo ostal znan le »srednji del poti«, pa čeprav bo še tako neznansko velik. Domnevam celo, da bo znanstveni prodor k prvim, začetnim milijardinkam sekunde rojstva vesolja veliko težavnejši in bo trajal dlje kot pa dosedanje »popotovanje« k 15 ali 18 milijard let starosti vesolja. To velja seveda samo v primeru, če je napačna »čvrsta« teorija vesolja, v kateri ni začetka. Fizik Steven Weinberg sodi, da se je ta teorija brez začetka izkazala za napačno (Pregled, 1990/91:20).

Za Nietzscheja je bil napredek »samo moderna ideja, to je napačna ideja«. Zahodnoevropsko ameriško linearno, finalistično pojmovanje napredka je Nietzsche postavil na stranski tir. To je radikalen prelom, ki je še za mnoge danes popolnoma nedoumljiv in nesmiseln. Napredek je nadomestil z večnim povratkom istega.

Obnovil je in izgradil v celovito koncepcijo idejo o cikličnosti biti, ki pa jo je spojil z rastočo voljo do moči. Volja do moči triumfira in potrjuje svoje bistvo v večnem vračanju. Večno vračanje istega izhaja iz volje do moči, ki vedno hoče samo sebe. Nietzsche je bil na stališču striktnosti ponovljivosti konkretnega, posamičnega: »Tvoje celotno življenje se bo kakor peščena ura vedno zopet obrnilo in vedno zopet izteklo. In potem najdeš zopet vsako bolečino in vsako veselje in vsakega prijatelja in sovražnika in vsako upanje in vsako zmoto in vsak lesk sonca, celotni sestav vseh stvari. In ta obod, v katerem si ti zrno, se blešči vedno znova« (Nietzsche, Bd. 1, 1966:341). Za Nietzscheja je vse večno, nenastalo in ne gre za krožna gibanja znotraj oboda, gre za stvari, da bi se netočne analogije nastajajočih in minevajočih krogotokov, kot so npr. letni časi, dan in noč, uporabile za značilnost večnega kroženja. Večno kroženje ne pozna nobenega končnega stanja. Trajni napredek k boljšemu je konstrukt starega sveta idealov in vrednot. Napredek je sestavina in produkt vrednotujočega poudarjanja biti, sveta. »Manjka cilj, manjka odgovor na zakaj« (Nietzsche 1939:10). Izkažejo se po Nietzscheju nezadostne vse dosedanje hipoteze o smotru, »ki zadevajo celotni razvoj«. Nietzschejev nauk o večnem vračanju istega je nesporno izvirna filozofska zadeva, toda ni pa mogoče zanikati, da ga ni naknadno podprl tudi z obstoječim fizikalnim spoznanjem. »Stavek o ohranitvi energije zahteva večni povratak... Večni povratak je najbolj

znanstvena od vseh možnih hipotez» (Nietzsche, 1939:693,44). Zanimiva bi bila analizi primerjava teorema o reverzibilnosti matematika Poincareja in Nietzschejevih argumentov za večni povratek. Fizika sicer pozna področje reverzibilnosti, vendar jih ne ekstrapolira na vso naravo. Nietzsche se sklicuje samo na prvi energijski zakon, ignorira pa zakon entropije, ki govori o nepovratnosti. Res pa je, da Boltzmannov koncept entropije teoretično dopušča tudi reverzibilnost. Makroskopski svet in svet življenja sta izrazito nepovraten proces. Če bi se pogojno lahko govorilo o napredku pri Nietzscheju znotraj večnega vračanja istega, potem ta obstaja v rasti volje do moči, v nastajanju novih, močnejših, učinkujočih individuumov. Volja do moči se različno kaže: kot volja do hrane, spoznanja, lastnine, do orodij idr. Pridobiti moč nad naravo je za Nietzscheja »moč, da bi sami sebe svobodno dalje razvili« (Nietzsche, 1939:276).

Gospodarstvo nad zemljo je sredstvo za razploditev višjega tipa človeka. Počlovečiti svet za Nietzscheja pomeni, da se v njem vse bolj počutimo kot gospodarji. Razširjajoča volja do moči ima svoj temelj v samem bistvu življenja. »K pojmu življenja pripada, da mora rasti« (Nietzsche, 1939:499). Ta trditev je delno v soglasju z načelom biološke evolucije, kot ga je formuliral Alfred Lotka (1922:148): »V vsakem trenutku naraven izbor deluje tako, da narašča celotna masa organskega sistema, da povečuje stopnjo kroženja materije skozi sistem in povečuje celotni energijski tok skozi sistem tako dolgo, dokler je prisoten neuporabljeni ostanek materije in razpoložljive energije.« Evoluciji je uspelo po Lotku pospešiti kroženje materije s stalnim povečevanjem »kolesa« evolucije in da se to kolo hitreje vrti. Tudi v človeški zgodovini so bile vsaj začasno nadmočne tiste družbe in civilizacije, ki so pospešile in spravile pod nadzor večji pretok energije. Toda obstaja zelo velika načelna razlika med energetske in snovno značilnostjo biološke evolucije in človeškim surovinskim in energijskim napredkom. Biološke populacije se stabilizirajo in nehajo širiti, ko nimajo več na razpolago neuporabljenih ostankov materije in energije, družba pa nenehno širi svoj materialno-energetski sistem in celotno kulturo. Človeška populacija, zlasti pa sodobna znanstvenotehnološka, se ne širi na račun neuporabljenih ostankov materije in energije, ampak na račun življenjskih virov vseh drugih populacij, jim odvzema življenjski prostor in njihove življenjske razmere. Sodobna znanstvenotehnološka družba sicer res uporablja mnoge neobnovljive vire, za katere ne konkurirajo ostala živa bitja, toda prisvaja in troši jih na način, ki degradira ne samo življenjske razmere drugih bitij, ampak v končni posledici tudi svoje lastne razmere. Metaforično lahko rečem, da človek vso biosfero, vse vire spreminja v »ostanek«, v sredstvo svojega razširjanja. Če se je »kolo« biološke evolucije stalno širilo in hitreje vrtelo, pa še to izrazito velja za kolo moderne, novoveške človeške zgodovine. V tem smislu je človeška zgodovina, njena materialno-energetska evolucija, potencirano nadaljevanje biološke evolucije. Toda bistvena razlika je v tem, da človek misli, da se bo s pomočjo znanosti in tehnologije kolo vedno večalo in hitreje vrtelo in da bo lahko nevtraliziral entropijsko-ekološke posledice tega pospešenega vrtenja. Človek je prepričan, da se lahko izogne nuji biološki evoluciji, ko se njena kolesa nehajo širiti in se njihovo vrtenje stabilizira ali celo upočasni. Sodim, da čaka ta usoda tudi kolo človekove materialne in energetske evolucije. Koncepte o stacionarnem stanju in o »steady state economy« so najbrž znanilke tega obrata. Če pa zdaj še mnogi mislijo, da koles ustvarjalne kulturne in znanstvenotehnološke evolucije ne more doleteti usoda biološke evolucije, pa še vedno ostaja psihološka stiska vprašanja, kam pa se potem kotili to zgodovinsko kolo.

Ideja napredka se je najprej uveljavila kot napredek znanja in tehnike. Znanstveni in tehnični napredek je bil glavni pospeševalec univerzalizacije napredka. V 19. stoletju pa so nekateri naravoslovci postali zadržani do napredka. Začeli so dajati pesimistične prognoze. Lamarck je že leta 1820 pisal, da je človek zaslepljen z egoizmom zaradi brezskrbnega odnosa do bodočnosti in da je poslanstvo človeka, da uniči svoj rod in da bo naredil zemeljsko skorjo neprimerno za svoj obstoj. V drugi polovici 19. stoletja so se iz odkritega zakona entropije potegnile neroznate perspektive za človekov materialni in kulturni razvoj. Fizik W. Thomson je napovedal, da bo Zemlja prišla v stanje, ki bo neprimerno za bivanje človeka, in da v materialnem svetu obstaja splošna težnja k trošenju mehanske energije. Konec 19. stoletja je bilo zlasti v fiziki razširjeno prepričanje, da je vse zanimivo že odkrito in kar je še preostalo, je, da se tej ali oni konstanti spremeni vrednost za eno ali dve decimalki. Prevladovalo je počutje, da je teoretična zgradba fizike dovršena. Zunaj fizike pa so nasprotno bili storjeni veliki praktični koraki za nastopajočo splošno tehnično revolucijo: široka uporaba elektrike, motorjev z notranjim zgorevanjem, širjenje telefonskega omrežja, prvi letalski poleti idr. Ta napredek je bil veliko bolj na očeh široki javnosti kot pa trenutni zastoj v napredovanju teoretične fizike. Nekateri sodijo, da je ideja napredka ugasnila s smrtjo sociologa Herberta Spencerja leta 1903. Vero v napredek sta zamajali prva svetovna vojna in velika gospodarska kriza leta 1929, toda še z večjo silovitostjo se obnovi po drugi svetovni vojni v petdesetih in šestdesetih letih. Morija v drugi svetovni vojni in nacistične tovarne smrti so bile gotovo velika hipoteka za praktično in teoretično zavest o napredku, toda zatrla je ni.

Spengler 1918 (1989) in Toynbee (1970) se vračata k biološkemu modelu (rojstvo, mladost, zrelost, starost, smrt) vzpona in propada kultur oziroma civilizacij. Toynbee je identificiral 21 civilizacij, Spengler pa 8 kulturnih krogov. Spenglerjev »propad Zahoda« ni fizični, ampak je dovršitev njegove faustovske kulture in tiranije razuma. Smrt znanosti naj bi obstajala v tem, da gredo različne znanosti nasproti popolni identičnosti temeljnih rezultatov. Velik vtis je nanj naredil zakon entropije, ki da je razkril v fiziki globoko nasprotje med teorijo in stvarnostjo. Teoretično morajo biti vsi procesi reverzibilni, kar spada med osnovne zahteve dinamike. V stvarnosti pa so vsi naravni procesi ireverzibilni. »Konec sveta kot dovršitev notranjega nujnega razvoja – to je somrak bogov, to torej pomeni znanost o entropiji kot poslednja nereligiozna oblika mita« (Spengler, 1989, zv. 2: 311). Spengler sicer pravi, da sta ga navdihovala Goethe in Nietzsche, toda njegovo stališče je neposredno nasprotno Nietzschejevemu, ker poudarja enkratnost vsakega dogajanja, ki je podvrženo načelu usmerjenosti časa, načelu ireverzibilnosti (Spengler, 1989, zv. 1: 145).

V ZDA je skoraj sočasno zgodovinar Henry Adams odkrival »zakon civilizacije in propada«. Pospešen eksponentni razvoj vodi k temu, da je trajanje vsake naslednje faze krajše za kvadratni koren dolžine neposredno poprejšnjega obdobja. Ne progresivna ekspanzija Spencerjeve diferenciacije, ampak entropija naj bi bila srčika tako zgodovinskega kot fizikalnega procesa. Brooks Adams (Nisbet, 1980:321) je pisal svojemu bratu: »Kako moremo upati, da bomo videli nov svet, novo civilizacijo ali življenje? Po mojem smo pri koncu in edina stvar, za katero se zahvaljujem bogu, je, da nimava otrok.«

Marksistična ideologija napredka ni priznala njegove obče dejanske in duhovne krize. Priznavala jo je le kot specifično krizo konkretne brezizhodnosti meščan-

skega sveta. Temu vzorcu pojasnitve se ni mogel izogniti tudi zahodni marksist francoski sociolog G. Friedman (1936) v svoji knjigi *La crise du progres d'histoire des idees 1895–1935*. Ideologi realnega socializma so bili slepi za temeljne obče antagonizme napredka, zlasti pa še za tisti temeljni konflikt, ki sta ga tako jedrnato formulirala že leta 1944 Horkheimer in Adorno (1971:15). »Vsak poskus, da se zlomi naravna prisila z lomljenjem narave, se samo globlje zapleta v naravno prisilo.« Za nekatere kritične ekološke nastavke Marxa so bili marksisti popolnoma slepi. Kautsky (Fetscher, 1989:115) je npr. opazil, da tehnični napredek stalno zmanjšuje biološko raznovrstnost, toda v tem ni videl nič posebno negativnega. Max Adler pa je odkril zanimiv trend: čim večja je oblast nad naravo, ki pa je trenutno lahko zlomljena, tem večje ali celo katastrofalne posledice lahko nastanejo. Bil je skeptičen, da bi se lahko izločila vsa tveganja. Da je to nemogoče, danes popolnoma potrjujejo številne analize tveganja (risk analysis). Še več, prizna se, da so na mnogih področjih tehničnega napredka tveganja dosegla takšno raven, da so nesreče postale normalne, to je nujne.

Vera marksistov v napredek znanosti, tehnike, v ekonomsko rast, v rastočo moč nad naravo, ki je zanesenjaško slepa in podcenjujoča za ekološke posledice, ni bila v ničemer specifično marksistična, ampak je bila splošna prevladujoča zavest politikov, ekonomistov, menedžerjev, birokratov in tehnokratov kjer koli na zemeljski obli.

Napredek je postal čarobna formula, s katerim absolutno pridobijo vsi razredi in družbene skupine, čeprav se njihove medsebojne materialne razlike relativno lahko celo povečujejo tako znotraj določene družbe kot tudi globalno med narodi. Po drugi svetovni vojni s hitro in konstantno gospodarsko rastjo in z začetki znanstvenotehnične revolucije se obnovi vera v napredek. Kot po tekočem traku se producirajo optimistične futurološke prognoze, kopičijo se skladovnice knjig o ekonomski rasti in sestavljajo tabele o možnih čudovitih bodočih znanstvenih in tehničnih dosežkih, ki bodo postali sestavina vsakdanjosti, senčne strani napredka, če so se sploh zastavile, se obravnavajo bolj ali manj kot postranske, slučajne zadeve, ki jih je moč obvladati in preprečiti. V realnem socializmu smo imeli opravka s pravo teoretično evforijo o prihajajoči znanstvenotehnični revoluciji in o znanosti kot produktivni sili, kar pa je bil ideološki nadomestek za dejansko odsotnost znanstvenotehnične revolucije in za dejansko neproduktivno funkcijo znanosti. Zavest o napredku konec šestdesetih in v začetku sedemdesetih let so izzvale tri okoliščine:

a) dejanski razvojni procesi v tretjem svetu, ki se niso pokrivali s pričakovani modernizacije

b) ekološka razdejanja tehnološko-ekonomskega razvoja

c) neskladje med rastočo materialno blaginjo in kakovostjo življenja.

a) Ideja napredka za nerazviti svet se v letih 1950–1970 predstavi kot »modernizacija«, ki pa je bila v bistvu »westernization«, to je vpeljava industrijskega načina v predindustrijske družbe. Pod modernizacijo pa se je razumela tudi celota socialnih, političnih in ekonomskih sprememb, ki so spremljale zrelo industrializacijo v razvitih zahodnih državah.

Koncepti modernizacije niso filozofsko in teoretsko problematizirali samega napredka, ampak so se ukvarjali predvsem z mehaniko napredka, kateri so vzvodi in mehanizmi pospešene industrializacije in kako čim bolj neomejeno vključiti tretji svet v svetovno ekonomijo. Industrializacija Evrope 19. in 20. stoletja ni potekala na ta način. Mnoge evropske države so vzpostavljale zaščitne pregrade do tiste razvojne faze, ko so se lahko vključile na široki črti v tekmovalno ekono-

mijo (Senghass, 1985:18–19). Ob evropski industrializaciji se je izboljšala poljedeljska storilnost, kar pa se pogosto ni upoštevalo pri programih modernizacije. Da za napredkom ni nekaj v redu, je govorilo očitno dejstvo, da se velike razlike med Evropo in ZDA na eni strani in drugimi celinami na drugi strani pojavijo šele v 19. in 20. stoletju, to je ravno v obdobju napredka. Na začetku industrializacije je bilo razmerje med 10% najbolj razvitih držav in 10% najbolj zaostalih 5:1. V 19. stoletju se je povzpelo na 20:1, zdaj pa je 200:1. Do konca 18. stoletja pa razvojne razlike znotraj Evrope niso presegle razmerja 1:2. Rastoče razlike v mednarodnem tekmovanju ustvarjajo posebne probleme tistim, ki so zamudniki v razvoju (Senghass, 1985:17).

b) Alarmantni ekološki signal, ki je imel velik odmev v javnosti, je bil Carsonova knjiga *Nema pomlad* (1962) kot obtožnica »naprednega« kemiziranega kmetijstva. Zgodovinsko primerjalna študija antropologa Marvinja Harrisja (1971) o energetske produktivnosti različnih tehnoloških načinov pridobivanja hrane od nabiralništva in lova, motičnega, pluznega in modernega industrializiranega kmetijstva je razkrila blišč in bedo visoko produktivnega, toda hkrati energetske potratnega kmetijstva. Ideja tehničnega napredka je bila tako omajana celo na svojem dozdevno najbolj nespornem in eksaktno dokazljivem področju. Celovita ekološka kritika industrijskega napredka in nemožnost njegovega trajnega nadaljevanja sta bili dvignjeni na višjo sistematično teoretsko raven na začetku sedemdesetih let s tako imenovanimi svetovnimi modeli »meje rasti« (Meadows, Forrester, Mesarović-Pestel idr.) »Meje rasti« so bile mrzel tuš za vse oblike neomejenega ekonomsko-tehnološkega napredka ne glede na njegove posebne ideološko-politične značilnosti. Prizadele so tako mikropodjetniško kot makropolitniško ideologijo rasti. O dolgoročnih razvojnih upih tretjega sveta so podvomile trditve, da zaradi ekoloških in surovinskih omejitev nerazviti svet ne bo mogel doseči materialne blaginje Zahodne Evrope in ZDA. Dobro samovšečno počutje razvitih pa so pokvarile študije, ki so risale perspektivo »družbe pomanjkanja« (scarcity society) tudi za bogate (Ophuls, 1977, Ehrlich, 1975, Miles, 1976 idr.). Pišejo se knjige o »sociologiji preživetja« (Anderson, 1976). Težko črno piko pa so dodali še entropisti, zlasti Roegen (1971), da se tudi meje rasti in »steady state economy« dolgoročno ne morejo izogniti osiromašitvi raznovrstnosti biosfere in rastoči nepovratni entropični degradaciji in disipaciji omejenih neobnovljivih virov energije in surovin. Dozdevno prepričljiv in psihološko pomirljiv odgovor na takšno perspektivo so nekateri našli v konstrukciji »obstojnega razvoja« (sustainable development). Knjigo s tem naslovom je sicer Pirage izdal že leta 1977, Lester Brown 1981, toda pojem je postal popularen šele s študijo Svetovne komisije za okolje in razvoj pri Združenih narodih *Our Common Future* 1987. leta. Videti je, da je ideja »obstojnega razvoja« še vedno teoretsko privlačna in produktivna (Simonis, 1990). »Obstojni razvoj« je kompromisna koncepcija med prorastočimi teorijami in mejami rasti. Zdi se, da govori v jeziku, v katerem bi se lahko sporazumeli ekološki fundamentalisti ali vsaj zmerni ekologisti in ekonomsko-tehnološki progresisti. Ne samo v praksi, ampak tudi v mišljenju smo še krepko zasidrani v tirnicah »neobstojnega razvoja«.

Obstojni razvoj se je različno definiral. Nekateri vidijo v njem tak način uporabe bioloških virov (npr. gozdov, ulova rib), da stopnja letne potrošnje ne presega letnega prirasta. Tega merila pa ni možno uporabiti za neobnovljive vire. O njih pa se izkaže, da dolgoročno pravzaprav noben razvoj ni tako obstojen, da bi sam sebe v nedogled vzdrževal na isti ravni, kaj šele, da bi se nenehno širil.

Drugi so zopet opredelili pogoje obstojnosti z zmogljivostjo okolja, ki se lahko

prekorači v dveh razsežnostih: tehnološki ali populacijski ali pa v obeh hkrati, kar je seveda najslabše in najbolj dramatično. Zmogljivost okolja pa je maksimalna ali optimalna. Optimalna je vedno manjša od maksimalne. Zelo pomembno pa je, kako dolgo lahko obstaja maksimalna ali optimalna zmogljivost. Optimalne zmogljivosti so tiste, ki se lahko ohranjajo čim dlje, maksimalne pa trajajo krajši čas. Zanemarjanje razlike med optimalno in maksimalno zmogljivosti je zelo usodno, toda kljub temu je zdaj pogosto prakticirano. Ta razlika zadeva tudi etični medgeneracijski problem razpoložljivosti virov in kakovosti okolja. Brown, Hanson, Liverman, Herideth (1987:717) so z naslednjimi elementi opredelili obstojni razvoj:

- kontinuirano podpiranje obstoja življenja na Zemlji
- dolgoročno vzdrževanje zalog bioloških virov in produktivnosti agrokulturnih sistemov
- stabilna človeška populacija
- omejena rast ekonomij
- poudarek na ekonomijah manjšega obsega in samozadostnosti
- trajna kakovost okolja in ekosistemov.

Tudi tu pa je, kot vidimo, izpuščen bistveni element: neobnovljivi viri. Ekološki konflikti in ekološke meje rasti in napredka so postali tako pomembni, da je danes invalidna in anahronistična vsaka družbena teorija globalnega razvoja, ki ne upošteva resno ekoloških razsežnosti.

c) V sedemdesetih letih je prišlo do novih pogledov v razmerja med energijo, ekonomsko rastjo in kakovostjo življenja. Makrolongitudinalne študije so ugotavljale mučni paralelizem med potrošnjo, energijo in ekonomsko rastjo za celotno obdobje industrializacije. Ker je bila ekonomska rast ključna prвина v materialni blaginji, so mnogi hitro sklenili, da je rast produkcije in potrošnje energije bistvena tudi za stalno rast družbene blaginje. Primerjalne raziskave v sredini sedemdesetih in začetku osemdesetih let pa so dale drugačno sliko povezave med energijo in blaginjo. Skoraj vse so prišle do naslednjega sklepa: visoka raven rasti in porabe energije je potrebna, da se izpelje industrializacija, ko je ta dosežena, pa je velika svoboda o količini energije potrebna, da se vzdržuje visok življenjski standard. Ob tej ravni je mogoče izbrati politiko počasne, ničelne ali celo negativne rasti primarne energije brez nevarnosti dolgoročnih negativnih posledic za vsesplošno blaginjo. Na neki točki se prekine historična deterministična povezava med ekonomsko rastjo, rastjo produkcije in potrošnje energije ter kakovostjo življenja. Nadaljnji paralelizem teh elementov postaja celo ekonomsko razvojno kontraproduktiven, anahronističen, ker pomeni nadaljevanje že presežene logike industrializacije, ker so se na prvi razvojno konkurenčni fronti že vzpostavila nova tehnološka prestrukturiranja ekonomije. V sredini sedemdesetih let se začne obilno pisati o kakovosti razvoja, življenja in o socialnih kazalnikih razvoja kot bistvena dopolnitev ekonomskih kazalnikov rasti. Nekateri ekonomisti so postali nezadovoljni s konstrukcijo družbenega produkta, češ da ne upošteva negativnih socialnih stroškov razvoja, ki bi jih morali odbiti od družbenega produkta in je torej njegova realna rast v resnici manjša. Ozki pojem ekonomske produktivnosti naj bi se dopolnil z integralno produktivnostjo celotnega družbenega sistema. Le na ta način ozka ekonomska produktivnost ne bi povzročala destruktivne kontraproduktivnosti na drugih področjih oziroma ne bi bilo treba trošiti ali pa vsaj bistveno manj družbenega bogastva, pridobljenega z ekonomsko produktivnostjo za odpravljanje posledic iste produktivnosti. Energetski ekonomisti-ekologi so predlagali, da se v ekonomski produktivnosti upoštevajo tudi storitve, brezplačne storitve ekosistemov,

narave. Integralna družbena produktivnost mora upoštevati ne samo produktivnost dela, učinkovitost naložb, ampak tudi manjše onesnaženje okolja, manj profesionalnih obolenj, manj socialne patologije idr.

Poleg treh naštetih glavnih virov, ki so vplivali na drugačno razumevanje napredka in razvoja v zadnjih dvajsetih letih, pa obstajajo še nekateri, ki sicer niso poznani širši strokovni javnosti, so pa pomembni za razmišljanje o nadaljnji usodi napredka, to pa so: Priceva (1971, 1975) teorija o koncu eksponencialne forme rasti znanosti in njenega pregiba v logistično krivuljo, Rescherova (1985) analiza o mejah znanosti in še zlasti o njenih ekonomskih omejitvah, empirične raziskave o intergeneracijskem prehodu od materialističnih k postmaterialističnim vrednotam oziroma od vrednot industrijske družbe k vrednotam postindustrijske družbe (Inglehart, 1971, 1977), analize o tveganjih, povezanih z znanstvenotehničnim napredkom.

Različne javnomnenjske raziskave so identificirale spremembe v vrednotnem odnosu ljudi do znanstvenotehničnega napredka, povezanega z ekološkimi problemi in tveganji. V teoriji in sociologiji znanosti se je zamajala tradicionalna kumulativistična koncepcija napredka znanosti. Začelo se je dokazovati, da so paradigmatске revolucije v znanosti med seboj neprimerljive, kot tudi niso umetniška dela različnih obdobij. Zgodovina tehnologije in način uveljavljanja podjetniških inovacij sta odkrila, da tehnični napredek ni preprosto linearno kumulativen, ampak poteka preko sosledja številnih upadajočih logističnih krivulj s fazami uvajanja, pospešene rasti, zasičenosti in upadanja.

Klasična ideja napredka kot produkt razsvetljenstva in moderne je mrtva vsaj za določeno intelektualno kulturo, v širših intelektualnih krogih in družbeni zavesti pa je v krizi. Precej trdno pa je še zakoreninjena v političnoprogramski sferi, naravoslovnotehniški inteligenci, menedžmentu in seveda pri ekonomistih, čeprav so tudi iz njihovih akademskih vrst izšle številne kritične refleksije o ekonomski rasti in njenih družbenih stroških ali celo o njenem koncu. Če je idejo *Napredka* možno rehabilitirati v kakšni novi obliki, bo ta gotovo veliko skromnejša, opreznjša in relativna brez velikega N. Zaradi interesov in potreb svoje eksistence se človek najbrž nikdar ne bo mogel odreči vrednotenju med boljšim in slabšim. Veliki klasični cilji napredka so izginili ali pa so vsaj postali dvomljivi in se zamegli. Napredek postaja vse težji, ker je vse težje sprejemljiva njegova dosedanja prevladajoča oblika, da je napredek na enem področju ali v eni razsežnosti potekal na račun drugega, npr.: ekonomski na račun moralnega, družbeni na račun ekološkega, napredek enih narodov na račun drugih ipd. Imamo samo delna merila napredka, ne pa integralnega merila napredka za celoto, pa zato ne vemo, ali ni napredek hkrati prikrit napredek k destruktiji in katastrofi. Napredek ni samo delen, ampak je tudi časovno lahko zelo omejena zadeva. Maritain (1990:68) je sodil, da je napredek moralne zavesti eden manj dvomljivih primerov napredka človeštva. Kot dokaz za to navaja odpravo suženjstva, humane postopke z vojnimi ujetniki in odprava dela otrok. Toda kaj pa nacistične tovarne smrti, ki jih do tedaj človeška zgodovina ni poznala? Sodeč po njih, bi človek nasprotno sodil, da je prišlo do strahotne degeneracije moralne zavesti. Avtomobil je v primerjavi z volovsko vprego in kočijo gotovo tehnični napredek, če vzamemo za merilo hitrost prevoza, ni pa napredek po ekološkem merilu in ekoloških posledicah.

Če ni možno, da bi napredek potekal hkrati na vseh področjih in ves čas, če ni trajnega napredka za celoto, potem ni nobenega napredka z velikim »N«, ampak obstaja samo množica majhnih, relativnih, časovno prehodnih napredkov. Ti se danes s pozitivnim ali negativnim znakom dešifrirajo kot: »razsrediščena družba«,

»družba tveganja«, »družba človekovih pravic in demokracije«, »postindustrijska družba«, »učeca družba«, »nizkoentropijska družba«, »ekološka družba«, scientistično-tehnokratska družba«, »dv tretjinska družba«, »informatizirana družba« idr. Veliki Nietzschejev X pa ostaja v ozadju za temi številnimi delnimi identifikacijami. Konfliktna in protislovna narava napredka, ki se uveljavlja vso človeško zgodovino in še posebno izrazito od industrijske revolucije dalje, potrjuje staro kitajsko modrost:

»Kdor hoče imeti dobro brez zlega,
red brez nereda,
ta ne pozna načel nebes in Zemlje
in ne ve, kako so povezane stvari.«

LITERATURA:

- Avguštin, A. (1984): *Izpovedi, Mohorjeva družba*, Zagreb
- Anderson, C. H. (1976): *The Sociology of Survival. Social Problems of Growth*, The Dorsey Press Homewood, Illinois
- Bhavadhita-Gospodova pesem (1970), Mladinska knjiga, Ljubljana
- Brown, L. R. (1981): *Building a Sustainable Society*, W. W. Norton, New York
- Brown, B. J., Hanson M. E., Liverman, D. M., Merideth, R. W. Jr. (1987): *Global Sustainability: Toward Definition*, Environmental Management Vol. 11, No. 6
- Brundtland, H. G. (ed.) 1987: *Our Common Future*. World Commission on Environment and Development, Oxford University Press, Oxford New York
- Bury, J. B. (1955): *The Idea of Progress. An Inquiry Into Its Origin and Growth*, Dover Publication, INC., New York
- Carson, R. (1972): *Nema pomlad, Cankarjeva založba*, Ljubljana (angleški original 1962)
- De Tocqueville, A. (1990): *O demokraciji u Americi*, Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića Sremski Karlovci, Titograd
- Diderot, D. (1961): *Philosophische Schriften*, Bd. 1, Aufbau Verla, Berlin
- Dodds, E. R. (1973): *The Ancient Concept of Progress and other Essays on Greek Literature and belief*, Clarendon Press, Oxford
- Edelstein, L. (1967): *The Idea of Progress in Classical Antiquity*, Baltimore
- Ehrlich, P. R., Ehrlich, A. A. (1975): *The End of Affluence*, Riversity Press
- Fetscher, I. (1989): *Uvjeti preživljavanja čovječanstva. Je li još moguće spasiti napredak?* Globus, Zagreb
- Fichte, J. G. (1956): *Odabrane filozofske rasprave*, Kultura, Zagreb
- Fraser, J. T. (ed.) (1972): *The Study of Time. Proceedings of the First Conference of the International Society for the Study of Time*, Springer Verlag
- Fraser, J. T., Lowrance, N., Haber, F. C. (eds.) (1986): *Time, Science and Society in China and the West*, University of Mass. Press
- Fraser, J. T. (1966): *The Interdisciplinary Study of Time*, Archives internationales d'histoire de science, Vol. 19, No. 76
- Friedman, G. (1936): *La crise du progres. Esquisse d'histoire des idees 1895-1935*, Gallimard, Paris
- Hawking, S. (1990): *Kratka zgodovina časa, Cankarjeva založba*, Ljubljana
- Harris, M. (1971): *Culture. Man and Nature*, Thomas Y. Crowen, New York
- Hegel, G. W. F. (1964): *Osnovne crte filozofije prava*, Veselin Masleša, Sarajevo
- Hegel, G. W. F. (1965): *Enciklopedija filozofijskih znanosti*, Veselin Masleša, Sarajevo
- Hegel, G. W. F. (1966): *Filozofija povijesti, Naprijed* Zagreb
- Holbach, P. A. (1963): *Izbrannye proivedenija tom 2*, Izdatelstvo social'no-ekonomičeskoj literatury, Moskva
- Horkheimer, M., Adorno, T. W. (1971): *Dialektik der Aufklärung*, Fischer Taschenbuch Verlag, Frankfurt am Main
- Inglehart, R. (1971): *The Silent Revolution in Europe: Intergenerational Change in Postindustrial Societies*, American Political Science Review, 69, 991-1017
- Inglehart, R. (1977): *The Silent Revolution-Change Values and Political Styles Among Western Publics*, Princeton University Press, Princeton N. J.
- Izabrani spisi: Laoce, Konfucij, Čuangce 1983, Prosveta, Beograd
- Kant, I. (1977): *Schriften zur Anthropologie, Geschichtsphilosophie, Politik und Pädagogik*, Bd. 1, Suhrkamp, Frankfurt am Main
- Kerry, S. (1983): *The Culture of Time and Space 1880-1918*, Harvard University Press, Cambridge, Mass.

- Kirn, A. (1969): Oris nekaterih vidikov pojmovanja časa v filozofiji in znanosti, *Anthropos*, Ljubljana št. 1-11, 142-154
- Kirn, A. (1983): Vsak začetek utone v večnosti, *Naši razgledi*, Ljubljana, 8. aprila
- Kirn, A. (ur.) (1988): Znanost v družbenovrednotnem svetu, Delavska enotnost, Ljubljana
- Kirka, A. (ur.) (1991): Ekologija-ekonomija-entropija, Aram, Maribor
- Kümmel, F. (1962): *Über den Begriff der Zeit*, Tübingen
- Leibniz, G. W. (1982): *Sočinenija*, tom 1, Mysl, Moskva
- Leibniz, G. W. (1979): Izbrani filozofski spisi, Slovenska matica, Ljubljana
- Lotka, A. (1922): Contribution to the energetics of evolution, *Proceedings of the National Academy of Sciences*, 8
- Lucretius T. C. (1959): *De rerum natura*. O naravi sveta, Slovenska matica, Ljubljana
- Maritain, J. (1990): *Filozofija povijesti*, Zagreb
- Meyer, R. W. (Hrsg.) (1964): *Das Zeitproblem in 20. Jahrhundert*, Verlag Bern und München
- Mill, J. S. (1900): *Principles of Political Economy with some of their applications to social philosophy*, Colnial Press, New York
- Miles, R. (1976): *Awakening from the American Dream. The Social and Political Limits to Growth*, Universe Books, New York
- Mlinar, Z. Teune, H. (ed.) (1978): *The Social Ecology of Change*, Sage Studies in International Sociology, London
- Nietzsche, F. (1939): *Der Wille zur Macht. Versuch einer Umwertung aller Werte*, Alfred Kroner Verlag, Stuttgart
- Nietzsche, F. (1966): *Umwertung aller Werte*, Bd. 1, Deutscher Taschenbuch Verlag, München
- Nisbet, R. (1980): *History of the Idea of Progress*, Basic Books, Inc., Publishers, New York
- Nisbet, R. (1969): *Social Change and History. Apects of the Western Theory of Development*, Oxford University Press
- Ophuls, W. (1977): *Ecology and the Politics of Scarcity. Prologue to a political theory of the steady state*, W. H. Freeman and Company, San Francisco
- Piaget, J. (1946): *Le developpement de la notion de temps chez l'enfant*, Presses Universitaires de France, Paris
- Pirages, C. (ed.) (1977): *The Sustainable Society. Implications for Limited Growth*, Praeger Publisher, New York-London
- Price, D. S. (1971): *Little Science Big Science*, Columbia University Press, New York and London
- Price, D. S. (1975): *Science Since Babylon*, Yale University Press New Haven and London
- Pronovost, G. (1989): *The Sociology of Time*, *Current Sociology*, vol. 37, No. 3
- Razgovor sa fizičarom Stivenom Vajnbegom, *Pregled* 1990/91, št. 252
- Rescher, N. (1985): *Die Grenzen der Wissenschaft*, Reclam
- Roegen, G. N. (1971): *The Entropy Law and the Economic Process*, Harvard University Press
- Ricardo, D. (1962): *Načela politične ekonomije in obdavčenja*, Cankarjeva založba, Ljubljana
- Rousseau, J. J. (1965): *Frühe Schriften*, Reclam, Leipzig
- Senghaas, D.: *The European Experience. A Historical Critique of Development Theory*, Berg Publisher
- Senjur, M. (1990): *Gospodarski razvoj in razvojna ekonomika*, zv. 1-2, Ekonomska fakulteta Ljubljana
- Simonis, U. E. (1990): *Beyond Growth. Elements of Sustainable Development*, Sigma, Berlin
- Sklair, L. (1972): *Die Soziologie der Fortschritts*, List Verlag, München
- Sorel, G. (1947): *Les illusions du progres*, Paris
- Spencer, G. (1972): *On Social Evolution*, The University of Chicago Press, Chicago and London
- Spengler, O. (1989, 1990): *Propast zapada*, zv. 1-4, Književne novine, Beograd
- Taynbce, A. J. (1970): *Der Gang der Weltgeschichte*, Bd. 1-2, Deutscher Taschenbuck Verlag, München
- Utopični socialisti 1979, Cankarjeva založba, Ljubljana
- Wagar, W. W. (ed.) (1969): *Idea of Progress since the Renaissance*, Wiley
- Wagar, W. W. (1972): *Good Tidings. The Belief in Progress from Darwin to Marcuse*, Indiana University Press, Bloomington-London
- Whitrow, G. J. (1990): *Time in History*, Oxford University Press, Oxford and New York
- Whitrow, G. J. (1975): *The Nature of Time*, Penguin Books
- Whitrow G. J. (1978): *On the Impossibility of an Infinite Past*, *British Journal Philosophy of Science* 29, 39-45
- Zawirski, Z. (1936): *L'evolution de la notion du temps*, Cracowie
- Zeman, J. (ed.) (1971): *Time in Science and Philosophy. An International Study of Some Current Problems*, Praga
- Young, P. (1976): *The Sociology of Time: Histories and Historians in the Cultures of West on of China*, Leonardo, Vol. 9, 205-208

Teorije, ideologije in strategije razvoja

Iz ene enostranosti v drugo: »cikcak« nihanja v teoriji in praksi razvoja

Doživljamo nepričakovano hitre in temeljite družbene spremembe, ki imajo svoje politično (hkrati pa tudi tehnološko) izhodišče. V nekaj letih se zdi, da bo vse, kar se je do zdaj zdelo samoumevno in splošno sprejeto, izgubilo svojo veljavo. Vse postavljamo »na glavo« ali pa, pravilneje rečeno, spet »na noge«. Pri tem pa se obenem izpostavljamo veliki nevarnosti, da nezavedno sprejmemo značilno prakso »cikcak« nihanja od ene enostranosti k drugi. To pa bi bila najbolj groba oblika reagiranja (po teoriji »kontrolnih sistemov«), ki izključuje učenje na napa-
kah.

Kot bomo videli, to sicer ni samo problem pri nas in nekdanjih »socialističnih« državah, temveč se takšna nihanja pojavljajo v teoriji in v praksi družbenega razvoja v svetu sploh. Značilno je npr. naslednje sosledje v teoretičnem pojasnjevanju razvoja:

1. najprej zelo *pretenciozna univerzalnost* klasikov teorije družbenega razvoja; nato

2. prevlada *evrocentrizma* in teorije modernizacije, ki razvoj enači z eno *partikularnostjo*, tj. s posebnostmi razvojne poti na Zahodu;

3. sledi oster, kritičen odziv pod imenom »teorija odvisnosti« ali »indigenizacije« ali »opiranje na lastne moči« idr., kar je korektiv z vidika razmer in interesov dežel tretjega sveta; vendar se kmalu izkaže, da so tudi takšne razlage *enostranske* in praktično neuporabne, kar se najbolj izrazito pokaže v –

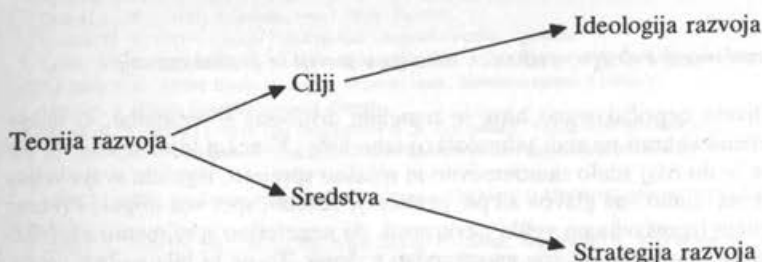
4. »novem valu« pojasnjevanja družbenega razvoja z (bolj) *holističnega vidika*, ki v osemdesetih letih stopa v ospredje s konceptijami »svetovnega sistema«, »svetovne družbe«, »globalizacije« ipd.

Vendar pa že lahko zasledimo kritike teorije svetovnega sistema v tem smislu, da zaradi poudarjanja »holizma družbeno zgodovinskega procesa« in torej svojega osredotočenja na celoto *zanemarja »konkretno analizo zgodovinsko specifičnih medsebojnih odnosov v določenih družbah«* (Zeitlin, cit. v: So, 1990, podčrtal Z. M.).

»Endogenizmu« evrocentričnega obdobja je torej sledil »eksogenizem« teorije odvisnosti, ki izpostavlja le zunanje determinante oz. vzroke nerazvitosti (izkoriščanje razvitih kapitalističnih držav). Z razširitvijo konteksta obravnave razvoja na svetovni sistem pa spet gre za vprašanja, ki jih je mogoče pojasnjevati kot odnose (med jedrom, semiperiferijo in periferijo) *znotraj* tega sistema.

S tem nakazujem, da ne gre za povsem naključna nihanja iz ene enostranosti v drugo, temveč bolj za eno od manifestacij razvojne logike družbenih sistemov, ki so jo pojasnili že drugi. Gre za razmerje med *diferenciacijo* (povečevanjem raznovrstnosti pa tudi spoznavno-diskriminacijske zmožnosti) in *integracijo* raznovrstnosti (univerzalizacijo) tako z vidika a) strukture družbe, b) vedenja različnih subjektov kot tudi c) spoznavnega procesa. Vse to ni le abstraktna shema, temveč je tudi skupni imenovalac brezštevilnih pojavnih oblik protislovnosti razvojnih procesov, ki se izraža v najbolj zaostrenih konfliktih današnjega časa v Sloveniji, (bivši) Jugoslaviji in v svetovnem merilu.

Pri tem je bila ravno enostranost (»marksistične«) teoretične interpretacije razvoja izhodišče za opredeljevanje a) ciljev in s tem *ideologije razvoja* kot tudi b) sredstev ter s tem *strategije razvoja*. Hettner (1990) je prav na ta način nakazal splošni model teh razmerij:

Vse troje je postalo nekakšna nediferencirana celota. Če že sicer velja, da je teorija razvoja bolj jasno normativna, kot so družbene znanosti nasploh, je bilo to v »socialističnih« državah in gibanjih še dosti bolj potencirano.

S tem ko je prevladala »normativna teorija« (v primerjavi s »pozitivno«), ki je vključevala tudi najstvene elemente, je bilo zabrisano razlikovanje med teorijo in strategijo. Tako je odpadla tudi možnost, da bi upoštevali in preverjali strateške implikacije različnih teorij. Obenem pa je zaradi ideološke komponente marksistična teorija razvoja ohranjala svojo vlogo tudi tam in tedaj, kjer in kadar je že izgubila svojo pojasnjevalno vlogo (npr. vztrajanje pri »razrednem boju«, »diktaturi proletariata«, »revoluciji« – povsem neodvisno od dejanskih razmer).

Lahko bi celo rekli, da potem ko so bili enkrat sprejeti cilji in sredstva (ideologija in strategija) razvoja, so se le-ti utrdili in celo prevladali nad spoznavno in pojasnjevalno razsežnostjo (pozitivne) teorije razvoja. Marksizem je bil kritičen odziv na neskladje med »družbeno naravo proizvodnje in zasebnim prilaščanjem« v kontekstu kapitalistične družbe. To pa pomeni, da je postavil v ospredje radikalni razvojni program »podružbljanja« (kolektivizacije, socializacije). Ne glede na to, da je sicer tudi Marx v nekaterih svojih delih poudarjal pomen človekove individualnosti, je v praksi vendarle povsem *enostransko prevladala usmeritev k »socializaciji«*. Pri tem je šlo za alternativo privatizaciji v kapitalističnem svetu, ne pa za hkratno upoštevanje individualizacije in socializacije (osamosvajanja in podružbljanja).

V imenu socializacije in odpravljanja družbene neenakosti so začeli uveljavljati vse večjo uniformiranost (homogenizacijo, nivelizacijo), ki je izključevala individualnost. Avtonomija posameznikov, (pod)skupin (npr. univerze), posameznih slojev (inteligence) ali funkcionalnih področij (različnih strokovnih dejavnosti, znanosti, umetnosti) je dobila povsem drugoten ali pa celo negativen pomen, kot da bi bila le nekakšen preostanek iz srednjega veka.

Razvoj je tako postal *sinonim* procesa *socializacije*; socializacija pa spet sinonim institucionalizacije, ki je zagotavljala vse bolj popoln nadzor iz enega središča (težnja k totalitarizmu). Vendar pa tudi socializacije niso pojmovali kot program in proces združevanja v *svetovnem merilu*, temveč le znotraj strogo nadzorovanih meja »*nacionalne države*«. Tako je prišlo do tega, da smo, kot pravi Duchacek (1986), namesto socializacije nacionalizma dobili nacionalizacijo socializma.

Kritična retrospektiva mora poudariti še nekaj, kar se razmeroma malo upošteva. Ena od temeljnih (pred)postavk marksistične teorije družbenega razvoja, pa

bodisi da se pojavlja implicitno ali eksplicitno, je »igra z ničelno vsoto« (zero sum game). Najbolj izrecno je izražena v kritični obravnavi razrednega izkoriščanja. Zasebni lastniki produkcijskih sredstev izkoriščajo zaposleno delovno silo s tem, ko si prilaščajo z delom ustvarjeno presežno vrednost. Vse večje kopičenje bogastva na eni strani tako spremlja vse večje obubožanje delavskih množic na drugi strani. S teritorialnega vidika pa se podobno alternativno izklučujoče se razmerje pojavlja kot *imperializem*. Razvite kapitalistične države bogatijo na podlagi izkoriščanja nerazvitih držav. Nasploh se razredna družba obravnava z vidika logike »ničelne vsote«: *kolikor en razred pridobi, toliko drug izgubi*.

Podobno pa pojmujejo razmerje med družbo (njeno enotnostjo, sistemom) in njenimi deli (njihovo avtonomijo). Utrdila se je predstava, ki bolj ustreza primitivni skupnosti kot pa industrijski ali postindustrijski družbi: »skupnost« je tem trdnejša, čim manjši sta avtonomija in individualnost njenih sestavnih členov. Idealno-tipsko vzeto gre torej za popolno homogenizacijo znotraj, hkrati pa za razlike in sovražnost navzven. Različnost pa postane sinonim sovražnosti. Prav takšna miselnost pa pomeni regresijo, vrnitev k »primitivni skupnosti«.

Postrevolucionarne »socialistične« družbe so tako »odpravile« notranjo protislovnost, ki naj bi sicer bila *gonilna sila*, nekakšen motor družbenega razvoja. Nastopajoči subjekt je le še »družba«, ki rešuje vse probleme (daje stanovanja, zagotavlja zaposlitev, otroško varstvo itd.). »Družba« vse bolj podreja in nadomešča konkretne subjekte, kot pa da bi jih vključevala, se nanje opirala ali se z njimi spopadala. Prevlada reificirana koncepcija družbenega sistema in procesa podružbljanja, ki nujno vodi v stagnacijo in razsulo. Tako pride do krize v ekonomskem razvoju in do značilnega razsula političnega sistema »socialističnih dežel«, v najbolj dramatični obliki pa prav Jugoslavije in Sovjetske zveze.

»Morala zgodbe«, torej *srž sociološke pojasnitve* te krize in tega razsula, pa zadeva prav vprašanje o *avtonomiji* (diferenciaciji, individualizaciji) in *integraciji* (povezovanju, podružbljanju). Ob že prikazani enostranosti težnje k socializaciji (kolektivizaciji) lahko vendarle rečemo, da je bil razvoj zablokiran v obeh smereh: tako z vidika (političnih okvirov) osamosvajanja posameznikov in skupin¹ kot tudi v smeri čezmejnega, transnacionalnega in globalnega povezovanja, ki je v svetu sicer značilno prav za današnji čas. Npr., čeprav so deklarativno že dalj časa priznavali potrebo po vključevanju v svetovni trg in mednarodno delitev dela (npr. v programih za ekonomsko reformo), so hkrati vendarle onemogočili povezovanje samostojnih gospodarskih subjektov (še posebej zasebnikov) ter normativno in ideološko preprečevali vključevanje tujega kapitala in odpiranje za mednarodno konkurenco.

Jugoslavija bi sicer konec osemdesetih let – kljub vsem omejitvam – imela prednost pred drugimi vzhodnoevropskimi državami, in sicer prav toliko, kolikor je prednjačila pred drugimi z vidika avtonomije subsistemov (decentralizacija, samoupravljanje) in relativno večje odprtosti državnih meja. Vendar pa je prav dejstvo, da je ostala *na pol poti*, postalo odločilno, da je zašla v ekonomsko krizo in da je prišlo do njenega razpada na nacionalni osnovi.

¹ Kot so naši družboslovci že večkrat ugotavljali, npr. Puhovski in drugi, posamezniku skorajda ni bila priznana vloga samostojnega subjekta v okviru jugoslovanskega političnega sistema; »pluralizem samoupravnih interesov« je dopuščal le rudimentarno politično diferenciacijo.

Nakazano smer pojasnjevanja lahko podkrepimo z dekompozicijskim vprašanjem, ki ga je zastavil Peter Blau (1977): »Koliko se diferenciacija družbe pojavlja med substrukturami in koliko znotraj njih? To vprašanje se navezuje na proces »penetracije diferenciacije v strukture«. Čim globlje pa ta diferenciacija prodira v zaporedne podenote strukturnih sestavin določene družbe, tem bolj pospešuje povezovanje med skupinami oz. njihovimi člani. To z drugimi besedami pomeni: čim večje so notranje homogene (teritorialne) skupnosti, tem nižja bo stopnja povezanosti med njimi.

Politični sistem Jugoslavije, ki je blokiral diferenciacijo in individualizacijo znotraj »struktur« (hkrati pa vendarle izgubljal centraliziran nadzor), torej s tem ni krepil enotnosti, temveč je dejansko še prispeval k lastni dezintegraciji. Diferenciacija je zastajala med substrukturami (npr. med posameznimi narodi, republikami), tako da so dobivala pomen *teritorialna načela*, slabila pa so *funkcionalna načela* razvoja.² To pomeni, da se je zmanjšala možnost nadaljnje teritorialne delitve dela in specializacije, zaostriili pa so se mednacionalni konflikti, ki so spet še s svoje strani prispevali k povečevanju notranje homogenizacije (in torej k zmanjševanju individualizacije znotraj) posameznih narodov.

Pri tem je značilno naslednje: po eni strani se v teoriji o razvoju v svetu nasploh zanemarljivo nacionalno (etnično) vprašanje, tako da je tu velika praznina in ni povsem jasno, kako povezovati ekonomski razvoj z medetničnimi konflikti (ki se močno navezujejo na teritorialna načela organizacije družbe). Ob prevladovanju razvojnih preokupacij na podlagi funkcionalnih načel se teritorialna – in s tem *etnična delitev* – v teoriji modernizacije pojavlja le kot nekakšna *ovira na poti k vse večji univerzalizaciji*. Po drugi strani pa je že Rodolfo Stavenhagen (1986) opozoril, da lahko na razvoj gledamo tudi s povsem drugačne perspektive, če namreč upoštevamo tisto, kar on označuje kot »etnorazvoj«. Pri tem gre za razvojne procese, ki so v prid določeni etnični skupini, in ne za tiste, ki ogrožajo njeno teritorialno in kulturno identiteto. Četudi gre za razvoj z vidika makrosistema ali funkcionalnega sistema, je takšen proces težko šteti za razvoj za etnično skupino, ki je s tem ogrožena.

Čeprav ta vprašanja še zdaleč niso razčiščena, pa obenem eksistenčno zadevajo prav slovenski narod. Z odpiranjem in vključevanjem v »Evropo brez meja« se namreč nakazujejo velike možnosti hitrejšega ekonomskega razvoja ter izboljšanja materialnega blagostanja *na ozemlju Slovenije*. Toda kot *Slovenci* smo pri tem verjetno – ob upoštevanju današnje tehnologije, komunikacij in prostorske mobilnosti – hkrati bolj ogroženi kot kadar koli doslej (Mlinar, 1990).

Proces diferenciacije in individualizacije je torej predpostavka intenzivnejšega vključevanja vse večjega števila osamosvojenih subjektov v »svetovno družbo«, obenem pa oboje prihaja v nasprotje s teritorialno organizacijo, ki je bila doslej podlaga za uveljavljanje in ohranjanje vsake etnične identitete. Stavenhagen je vsekakor sprožil pomembno vprašanje, ni pa razkril tudi možnosti, kako bi lahko razvojne procese obvladovali na podlagi vrednot, ki jih implicira pojem »etnorazvoj«. Blau pa sicer ostaja znotraj že utrjenih okvirov diferenciacije in integracije, hkrati pa je teža njegove razlage toliko večja, kolikor ima »na svoji strani« spontani tok družbenih sprememb in mu torej ni treba skrbeti za to, kako bi jih šele bilo

² Celo pri organizaciji pomoči manj razvitim republikam in Kosovu je bil izraziti odpor proti temu, da bi se podjetja iz razvitih republik neposredno povezovala s partnerji oz. potencialnimi »nosilci razvoja« iz manj razvitih okolij.

mogoče uveljavljati. Pri tem ne gre le za nekakšno »sistemsko« perspektivo, saj je diferenciacija strukturna predpostavka procesa individualizacije, s katerim se uveljavljata samostojnost in edinstvena identiteta posameznika.

Vse številnejša prekrivanja družbenih skupin v vse širšem prostoru (Simmel, 1964, to označuje kot »Die Kreuzung sozialer Kreise«) izpodkopavajo teritorialno zasnovane identitete, vendar pa obenem povečujejo samostojnost posameznika. Le-ta sicer postaja odvisen od vse večjega števila subjektov, vendar hkrati zmeraj manj odvisen od vsakega posameznega od njih. Vsakršno omejevanje na povezovanje le znotraj teritorialnih okvirov posameznega naroda je obenem omejevanje avtonomije vsakega posameznika. To pa pomeni homogenizacijo, ki je ena od temeljnih predpostavk, da lahko pride do takšnih teritorialnih konfrontacij, kakršna je sedanja vojna med Srbi in Hrvati. Če bi presegli sedanjo *teritorialno izključnost* in monopolno prevlado sredstev množičnega obveščanja po posameznih republikah oz. državah, bi že s tem – kot je pred kratkim poudarjal tudi Branko Horvat – bistveno zmanjšali možnost takšnih spopadov.

Teoretična zasnovanost in dejanska učinkovitost razvojnih strategij

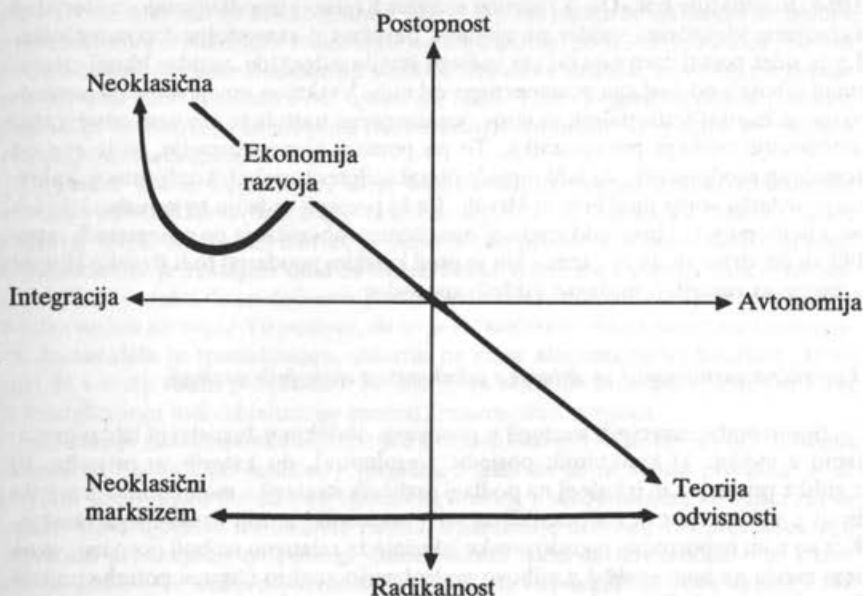
Spremembe razvojnih strategij v povojnem obdobju v Jugoslaviji lahko presojamo z vidika: a) konkretnih posledic (rezultatov), do katerih so privedle, b) z vidika primerjav in izkušenj na podlagi različnih strategij v mednarodnem merilu in c) z vidika njihove (ne)utemeljenosti v sociološki teoriji družbenega razvoja. Ker so nam neposredne jugoslovanske izkušnje že relativno najbolj poznane, se na tem mestu ne bom spuščal v njihovo podrobnejšo analizo (čeprav potreba po tem še vedno ostaja). Pomembneje pa se zdi, da jih povezujemo s spoznanji v svetovnem merilu, ki jih je »endogenizem« jugoslovanske ideologije razvoja namerno marginaliziral. Ob tem, ko bom (le) okvirno nakazal nekatere značilne strategije razvoja, pa bom hkrati poizkušal oceniti še njihovo teoretsko relevantnost.

Pri tem sta nam že v izhodišču lahko v pomoč dve klasifikaciji razvojnih strategij. Kot prvo izpostavljam klasifikacijo, katere avtor je Bjorn Hettne (1990).

Po njegovem lastnem mnenju odločilna razsežnost v današnjih klasifikacijah razvojnih strategij zadeva *izbiro* (opcijo) med *integracijo* in *avtonomijo*. Vsekakor gre za dvoje osrednjih pojmov, ki se pojavljata tako v teoriji kot v praksi družbenega razvoja. Vendar pa apriorna oznaka, da gre za *izbiro*, torej za *alternativo*, obenem kaže – kot izhaja že iz naše dosedanje obravnave – da gre za neustrezno razumevanje dejanskih razvojnih sprememb. Ne gre namreč za konstantno razmerje med avtonomijo in integracijo; po naši razlagi se to razmerje spreminja od medsebojne alternativne izključnosti k vse večji vzajemnosti.

Hettne obravnava to tematiko pod naslovom: »med Scilo avtarkije in Karibdo integracije«. S tem razkriva svojo nedoslednost, saj je videti, da ne razlikuje med *avtonomijo* in *avtarkijo*. Prav tu pa gre za najbolj delikatno vprašanje, zaradi katerega posamezne razvojne teorije in strategije niso privedle do pričakovanih rezultatov.

Hettne se sicer sklicuje na ekonomiste, kot je npr. Friedrich List, ki je že 1841. leta kritiziral britansko politično ekonomijo, ali kot se je List sam izrazil: nacionalno nasproti kozmopolitski ekonomiji. Vendar je treba upoštevati, da na vprašanje, ali se pojavlja nasprotje med nacionalnim in internacionalnim razvojem, danes – ob vse večji globalni medsebojni odvisnosti – lahko pridemo do drugačnega odgovora kot pa v prejšnjem stoletju. V času ko – zlasti na podlagi nove tehnologi-

je – prihaja do »časovno-prostorske zgostitve«, prihaja obenem tudi do konvergen-
ce in prežemanja med lokalnim, nacionalnim in globalnim.

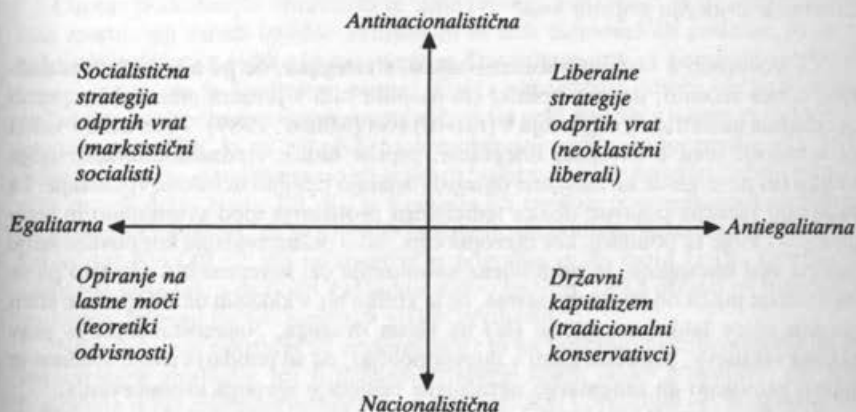
Kljub temu je zlasti v sedemdesetih letih močno izstopila – že omenjena – »teorija odvisnosti« (Dos Santos, 1970; Sunkel 1969; Cardoso and Faletto, 1969 in 1979 idr.), ki je na svoj način nadaljevala z idejo »nacionalne politične ekonomije« in zagovarjala radikalno izdvojevanje s svetovnega trga. Teoretiki odvisnosti vidijo glavni vzrok nerazvitosti v tem, da svetovno jedro izkorišča periferijo (npr. Latinsko Ameriko). Odvisnost so – vsaj v začetku – šteli kot nekaj, kar se izključuje z razvojem. Tako so – v nasprotju s teorijo modernizacije – poudarjali predvsem *zunanje vzroke*. Takšni razlagi pa je seveda sledila tudi temu ustrezna strategija, tj. *disociacija* (delinking) in »*opiranje na lastne moči*« (koncept, ki so ga poudarile neuvrščene države na konferenci v Lusaki 1970. leta). Vendar se je kmalu izkazalo, da države, ki so uporabile takšno strategijo, v svojih razvojnih prizadevanjih niso bile uspešne. Obenem pa tudi prodora nekaterih »*novo industrializiranih držav*« (npr. znana četverica Južna Koreja, Hong Kong, Tajvan, Singapur ali pa tudi Mehika, Brazilija in druge) ni bilo mogoče pojasniti z vidika njihove odvisnosti. Izkazalo se je, da je sploh težko razločevati med državami, ki jih lahko štejemo za »*odvisne*«, in drugimi, ki naj bi bile »*neodvisne*« (Lall, 1975).

Ob tem ko se je krepilo kritično zavračanje teorije odvisnosti, pa je vendarle prihajalo tudi do pomembnih sprememb, ki so jih uvajali mlajši pristaši te šole. Namesto prejšnje alternativne izključnosti med razvojem in odvisnostjo je npr.

Cardoso vpeljal pojem »associated – dependent development«. Pri tem ugotavlja, da se z razširjanjem multinacionalnih korporacij in prodiranjem industrijskega kapitala v periferna gospodarstva ter novo mednarodno delitvijo dela pojavlja nova razvojna faza. Tako naj bi v *določeni meri* interesi tujih korporacij postali združljivi z notranjim napredovanjem odvisnih držav. In v tem smislu, ugotavlja Cardoso, *prispevajo* k pospeševanju razvoja (Cardoso, 1973). Ob takšni razlagi pa potem postane vprašljiva tudi strategija disociacije, ki predpostavlja »igro z ničelno vsoto«.

Poleg tega pa je še svetovna kriza v sedemdesetih letih, ki je opozorila na povezanost celotnega sveta, omajala prepričanje v uresničljivost disociacije. Podobno kot bi lahko rekli za Jugoslavijo, je Frank (1981) zapisal za teorije odvisnosti: »Ahilova peta teh koncepcij odvisnosti je vedno bila v implicitnih, včasih pa tudi eksplicitnih predstavah o neke vrste *neodvisni alternativni* za tretji svet. Ta teoretična alternativa pa nikoli ni obstajala...« (podčrtal Z. M.). Celo v primerih, ko ni šlo za povezavo – radikalizem + (nacionalna) avtonomija, temveč prej za strategijo postopnosti (glej klasifikacijo strategij, zgoraj), se je izkazalo, da uveljavljanje avtonomije z disociacijo ni uresničljivo. Tako so se npr. na Cejlonu v začetku sedemdesetih let izrecno opredelili, da raje pristajajo na počasnejši ekonomski razvoj kot pa na vse večjo odvisnost od tujine, vendar so kasneje takšno usmeritev opustili. Disociacije v odnosu do integriranega svetovnega gospodarstva pa dejansko – kot so kasneje opozorili zagovorniki »teorije svetovnega sistema« – v nobeni državi niso dosegli. »Dosegli so kvečjemu *začasni umik*, tako da je to ob utrditvi domače proizvodnje in političnih struktur omogočalo državi, da si je izboljšala svoj relativni položaj v svetovnem gospodarstvu« (Wallerstein, 1980). S tem pa lahko vidimo, da smo že vstopili v razpravo *hic et nunc*, kot da bi povzemali razpravo v Sloveniji v letu 1991.

Klasifikacija razvojnih strategij
po Dudleyju Seersu (1983)

Tudi v svojem drugem poizkusu pregledne predstavitve značilnih razvojnih strategij je znani angleški ekonomist Dudley Seers (1983) v eni od razsežnosti svoje klasifikacije upošteval razpon med težnjo k zaprtosti, ki jo označuje kot »*nacionalizem*«, in težnjo k odprtosti, ki jo poimenuje kot »*antinacionalizem*«. Obenem pa glede na njegovo levo usmeritev (nekaj je bil tudi minister v laburistični vladi) ne

preseneča, da je kot drugo razsežnost poudaril *egalitarizem* – *antiegalitarizem*, tako da lahko na tej podlagi razločuje socialistične in liberalne strategije. Njegova klasifikacija tako še dodatno označuje tudi takšne strategije, ki smo jih že predstavili, kot npr. »opiranje na lastne moči« (teorijo odvisnosti): pri tej ne gre le za to, da teži k *avtonomiji* in *radikalizmu*, je tudi *egalitarna* in *nacionalistična* (ta zadnja oznaka se do neke mere prekriva s prvo).

V koordinatah Seersove klasifikacije lahko vsaj v grobem prepoznamo oz. nakažemo tudi temeljno smer spreminjanja prevladujoče razvojne strategije pri nas. Sedanja »disociacijo« Slovenije v odnosu do Jugoslavije bi sicer lahko vzeli kot znak ohranjanja ali celo okrepitve usmeritve k nacionalni zaprtosti. Vendar gre bolj za to, kar – kot smo videli – je Willerstein ugotovil za države tretjega sveta: za *začasen umik*, ki naj bi omogočil notranjo utrditev in v naslednjem koraku relativno izboljššan položaj v širšem kontekstu svetovnega gospodarstva. Hkrati pa gre v času po II. svetovni vojni za preusmerjanje (s številnimi nihanji) od egalitarne k *antiegalitarni* usmeritvi. Tako bi – bolj glede na dejanski smisel kot pa glede na uporabljeno terminologijo – lahko rekli, da gre pri nas za prehajanje od egalitarno-nacionalne strategije k »liberalni strategiji odprtih vrat« (neoklasični liberalizem). Izraz »opiranje na lastne moči« se je le bežno pojavil kot eden od obrazcev v iskanju poti iz razvojne krize in pod vplivom razprav v skupini neuvrčenih držav. »Teorijo odvisnosti«, ki se je šele kasneje izoblikovala v Latinski Ameriki, pa lahko po glavnih poudarkih prepoznamo že v bolj klasični marksistični varianti (predvsem kot razumevanje imperializma). V tem smislu je bila tudi ideološko izhodišče za nacionalizacijo tujega premoženja in za vse nadaljnje normativno preprečevanje vključevanja tujega kapitala. Tako smo v »socialističnih« državah že imeli radikalno obliko *disociacije* (onemogočanje tujega izkoriščanja), ne da bi dosegli razvoj, kakršnega si od takšne strategije obetajo »teoretiki odvisnosti«.

Liberalna strategija priprtih vrat?

Če govorimo o razvojnih usmeritvah oz. strategijah, ne pa o trenutnih razmerah, lahko rečemo, da je v politiki (in nasploh tudi v javnem mnenju) nesporno prevladala usmeritev k odpiranju v (razviti) svet (Mlinar, 1989). To se kaže v veliki privrženosti ideji o evropski integraciji, čeprav tudi z vrednostnonormativnega vidika (in ne le glede na zatečene danosti) ostajajo številna nerešena vprašanja. Ta zadevajo različne pojave oblike temeljnega protislovja med avtonomijo in integracijo. Oboje se poudarja kot razvojna cilja, tako osamosvajanje kot povezovanje (ali pa vsaj ohranjanje že pridobljene avtonomije oz. suverenosti). Ob tem pa se največkrat pušča ob strani vprašanje, če in koliko ter v kakšnih okoliščinah se eden od teh ciljev lahko uresničuje (le) na račun drugega. Najenostavnejša je prav takšna »rešitev«, priročna zlasti v dnevni politiki, da se poudarja dvojno vrednot in hkrati zamolčijo ali zanemarijo nezaželene posledice njunega uresničevanja.

Vendar pa ima takšna praksa svoje meje. Ko ne gre več za splošne opredelitve, temveč za konkretna vprašanja, ki npr. zadevajo priseljevanje in naseljevanje tujcev in njihove možnosti za nakup in lastništvo nepremičnin in še zlasti zemlje, za določila o pridobitvi državljanstva, za razlike med pravicami avtohtonih manjšin in manjšin priseljencev, za vključevanje tujega kapitala, za zaščitne carine, za režim vključevanja satelitskih komunikacij, za uvoz tujih filmov, za (javno) rabo ter za

poučevanje tujih jezikov ipd., v takšnih primerih pa se ni več mogoče izogniti povsem določnim opredelitvam, alternativam in prednostim.³

Vzemimo vprašanje lastninske pravice tujcev do zemljišč. Po eni strani gre za splošno težnjo, da bi se slovenska država v kontekstu evropskih integracijskih procesov predvsem z vidika ekonomskih interesov tudi v tem pogledu vse bolj odpirala. Gospodarska zbornica Slovenije je to npr. izrazila (19. 3. 1990) takole: »Tujim pravnim in fizičnim osebam bi bilo treba dovoliti nakup zemljišč in stavb pod enakimi pogoji kot jugoslovanskim osebam, za vse pa naj bi seveda veljale prepovedi nakupa določenih vrst zemljišč in zemljišč na določenih območjih (npr. določeni otoki, obalni pas, naravne znamenitosti, določena obdelovalna zemlja za vikende itd.)« (Krisper-Kramberger, 1990, 456). Vendar so se ob takšnih zahtevah začeli pojavljati tudi ugovori, kot npr.: »Ob sprostitvi maksimuma in istočasni obubožanosti prebivalstva, ki ni sposobno kupovati nepremičnin v večjem obsegu, lahko popolnoma sproščen dostop tujcem pomeni razprodajo domačega ozemlja. Tega se je kljub začetni odprtosti zelo hitro zavedla npr. Švica in prav zato tako zelo omejila dostop do svojih nepremičnin (prav tam, str. 457).⁴

Vendar pa niti Švica niti Slovenija (Jugoslavija) nista članici Evropske skupnosti in si kot taki še lahko privoščita, da povsem samostojno urejata to vprašanje. Celotni predlog nove ustave Republike Slovenije v 68. členu določa: »Do zemljišč tujci ne morejo pridobiti lastninske pravice, razen z dedovanjem ob pogoju vzajemnosti« (Ustava..., 1991). Takšne samostojnosti pa že danes nima dvanajst držav članic ES. Komisija ES izvaja pravico do nakupa nepremičnin v ES v povezavi z opravljanjem gospodarskih dejavnosti neposredno iz določil ustanovitvene pogodbe. Čeprav torej na ravni ES še ni podrobnejše ureditve teh vprašanj, se vendarle že danes tudi v praksi (v sodnem postopku) uveljavljajo splošna določila, ki zagotavljajo pravico pridobivati, uporabljati in razpolagati z nepremičninami v drugi državi članici ES komplementarno v odnosu do določil o svobodi gibanja za delavce, o možnosti osnovanja dejavnosti samozaposlenih oseb in o svobodi samozaposlenih oseb, da opravljajo čezmejne dejavnosti.

Čeprav podrobnejša obravnava te teme presega zastavljeni okvir obravnave na tem mestu, naj zaradi izredne aktualnosti in tudi daljnosežnih posledic, ki se tu nakazujejo (zlasti z vidika že omenjenega Stavenhagenovega koncepta »etnorazvoja«), navedem še konkreten primer. Grška zakonodaja določa, da je možnost pridobitve lastninske pravice do nepremičnin (in celo dajanje v najem za več kot tri leta) na območjih, ki so opredeljena kot obmejne regije, to pa predstavlja 55% grškega ozemlja, omejena samo na grške državljane in tako torej izključuje pripadnike drugih držav članic ES. Ko je Komisija ES sprožila postopek pred sodiščem, pa je bilo ugotovljeno, da se s takšno omejitvijo na podlagi nacionalne pripadnosti kršijo določila (48,52,59) ustanovitvene pogodbe in da mora Grčija spremeniti svoje predpise tako, da bodo v skladu s sodbo sodišča; grške oblasti pa tozadevno ne smejo delovati po (do)sedanjih grških predpisih.

Navedeno nas opozarja na nedorečenost in na notranjo nekoherentnost sedanje razvojne strategije (če o izdelani strategiji sploh lahko govorimo) pri nas. Načeloma je kot politična usmeritev – v konfrontaciji s prejšnjim »endogenizmom« – prevladala liberalna strategija odprtih vrat, ki naj bi nam zagotovila

³ Takšna in podobna vprašanja se seveda v praksi dostikrat rešujejo povsem nepovezano in pragmatično. Ker pa je njihovo dejansko reševanje medsebojno pogojeno, se vendarle izoblikujejo splošnejše usmeritve po področjih, kot so migracijska politika, kulturna politika, jezikovna politika ipd.

⁴ Ista avtorica je (10. 10. 1990) opozorila tudi na novelo zakona o gibanju in prebivanju tujcev, ki razširja možnost pridobitve stalnega prebivališča tudi na tiste, ki pri nas opravljajo družbeno in gospodarsko dejavnost (prav tam).

ustrezno »nišo« v integrirani Evropi. Konkretno pa se izkaže, da tako z vidika ekonomskega razvoja kot glede vprašanj, ki zadevajo ohranitev edinstvene slovenske identitete, iščemo optimalne rešitve v smeri, ki bi jo ustrezneje označili kot *strategijo priprtih vrat*. Pri tem pa bo še v bodoče nenehno nasprotje med težnjami, ki jih uveljavlja doktrina svobodnih, globalnih tokov (free flow), in težnjami, da bi vzdrževali zadosti učinkovite zaščitne mehanizme, da se ne bi – kot narod in kot posamezniki – utopili v svetovni univerzalnosti.

LITERATURA:

- Blau, Peter (1977): *Inequality and Heterogeneity*, New York, Free Press
- Cardoso, Fernando (1973): *Associated – Dependent Development: Theoretical and Practical Implications*, v: Alfred Stephen (ed.) *Authoritarian Brazil*, New Haven, CT, Yale University Press
- Cardoso, Fernando (1973): *Associated – Dependent Development: Theoretical and Practical Implications*, v: Alfred Stephen (ed.) *Authoritarian Brazil*, New Haven, CT, Yale University Press
- Cardoso, Fernando, Faletto, Enzo (1979): *Dependency and Development in Latin America*, Berkeley, University of California Press
- Dos Santos, T. (1970): *The structure of dependency*, *American Economic Review* 60(21), May 1970
- Duchacek, Ivo D. (1986): *The Territorial Dimension of Politics: Within, Among and Across Nations*, Boulder, Westview Press
- Frank, A. G. (1981): *Reflections on the world crisis*, New York, MR Press
- Hettne, Bjorn (1990): *Development theory and the three worlds*, New York, Longman
- Krisper Kramberger, Marija (1990): *Novela zakona o temeljnih lastninskopravnih razmerjih in stvarne pravice tujih fizičnih oseb na nepremičninah v SFRJ*, *Pravnik*, Ljubljana, let. 45, 11–12
- Lall, S. (1975): *Is dependence a useful concept in analysing underdevelopment*, *World Development* (11) 1975
- List, Friedrich (1841): *Das Nationale System der Politischen Ökonomie* (ang. prevod: *The National system of Political Economy*, London, Longman 1985)
- Mlinar, Zdravko (1989): *Razvojne težnje: pluralizem in povezovanje z razvitim svetom*. V: *Slovenski utrip: Rezultati raziskav javnega mnenja 1988–1989*, Ljubljana FSPN, 1989
- Mlinar, Zdravko (1990): *Globalizacija, deterritorijalizacija i kulturni identiteti*, *Kulturni radnik*, Zagreb, št. 3, str. 5–29
- Seers, Dudley (1983): *The political economy of nationalism*, Oxford, Oxford University Press
- Simmel, Georg (1964) *Conflict – The Web of Group Affiliations*, New York, Free Press
- So Alvin, Y. (1990): *Social Change and Development: Modernization, Dependency and World-System Theories*, London, Sage
- Sunkel, O. (1969): *National development policy and external dependency in Latin America*, *Journal of Development Studies* 1 (1)
- Stavenhagen, Rodolfo (1986): *Ethnodevelopment: a neglected dimension in Development thinking*, v: Anthonpe R., A. Krah, *Development studies: critique and renewal*, Leiden, E. J. Brill
- Urquidí, Victor (ed.) (1987): *Structural Change, Economic Interdependence and World Development*, London, Macmillan
- Ustava Republike Slovenije, predlog, Skupščina Republike Slovenije, Delo, 11. 12. 1991
- Wallerstein, Immanuel (1980): *The modern world system II*, Academic Press, New York and London

»Ideologija razvoja« je zloraba ideje o razvoju¹

1. Zakaj je ideja razvoja postala problematična?

Teze o »ideologiji razvoja« in o »razvoju – koncu neke ideologije«, ki so uvod v razpravo, so bile z vidika stroke, ki jo spremljam, to je z vidika ekonomske teorije rasti in razvoja, aktualne pred petimi do desetimi leti. V osemdesetih letih je bila razvojna ekonomika (development economics) pod kritično lupo. Mnogo je bilo razprav o tem, ali je razvojna ekonomika v krizi ali ne. Ob koncu osemdesetih in v začetku devetdesetih let je videti, da je prišlo do ponovne oživitve teoretičnega dela v zvezi z gospodarsko rastjo, vendar s poudarkom na drugačnih teoretičnih koreninah in z novimi temami in razlagami.

Zato gledam na razpravo o »ideologiji razvoja« kot na nekaj, kar je bilo značilno v bližnji preteklosti, ki pa ima še vedno vpliv na sedanja razmišljanja v naši deželi, kamor odmevi takih razprav vedno prihajajo z zaostankom približno enega desetletja.

Ideja razvoja je postala v določenem razdobju problematična iz dveh razlogov. Ideja razvoja je postala problematična, ker je v svojih začetnih vrhuncih, to je v petdesetih in šestdesetih letih, zanemarjala vprašanje okolja (environment). Razvoj, ki v stranski posledici povzroča znižanje kakovosti življenja zaradi poškodovanja okolja, je seveda problematičen razvoj. Mislim, da je danes ta problem načelno spoznan in ga je treba upoštevati.

Drugi razlog je bolj zapleten. Eden velikih problemov razvoja je bil, da teorije gospodarskega razvoja ni spremljala ustrezna teorija družbenopolitičnega razvoja. Zato so idejo gospodarskega razvoja prevzeli kot idejo družbenopolitičnega razvoja oziroma kot »ideologijo« razvoja. To je v osnovi zgrešeno, ker ni mogoče družbenopolitičnega razvoja omejiti na gospodarski razvoj. Povrh tega je bila »ideologija razvoja« uporabljena za utemeljevanje močne vloge države v gospodarstvu. Državne politične in upravne strukture so videle svoje poslanstvo v tem, da zagotavljajo razvoj. Ideologija razvoja je bila instrumentalizacija za močno vlogo države v gospodarstvu in tudi za mnoge nedemokratske režime v manj razvitih državah. Ekstremni primer take uporebe ideje razvoja so bile socialistične države. Svoj razvoj so utemeljevale s potrebami razvoja: razvoj zahteva močno državo. Iz izkušnje vemo, da je tako »poslanstvo« države propadlo vsepovsod. Zato lahko mirne duše ugotovimo, da je »ideologija razvoja« zloraba ideje o potrebi po razvoju.

2. Želenost gospodarskega razvoja

Pri razpravi o gospodarskem razvoju se ves čas postavljajo vprašanja zakaj, kako in čemu. Vprašanje *zakaj* vprašuje po vzrokih in izvorih gospodarskega razvoja, *kako* vprašuje po procesu, poteku, ukrepih in razvojni politiki gospodar-

¹ Delno povzeto iz pravkar izdane avtorjeve knjige *Gospodarski razvoj in razvojna ekonomika* (Didakta, 1991).

skega razvoja, čemu pa vprašuje po pomenu, smislu in željenosti gospodarskega razvoja.

Veliki avtorji literature o gospodarskem razvoju so vprašanje željenosti gospodarskega razvoja obravnavali veliko prej, kot je postalo tako zelo popularno v javnosti. A. Lewis (1955) je na koncu svoje znamenite knjige o teoriji gospodarske rasti dodal poglavje o željenosti gospodarskega razvoja. Tudi L. Robbins (1968) je v svoji knjigi Teorija gospodarskega razvoja v zgodovini ekonomske misli na koncu dodal poglavje o vprašanju zaželenosti gospodarskega razvoja. Danes je to vprašanje tako aktualno, da ga je treba uvrstiti kar v uvod razprave. Najprej moramo razčistiti čemu gospodarski razvoj, šele potem lahko gremo na vprašanje kakaj in kako gospodarski razvoj.

Vprašanje čemu gospodarski razvoj je imelo dolgo časa jasen in nesporen odgovor. Vse dokler so bili ljudje in narodi revni in so se otepal z osnovnimi problemi preživetja, je bil smisel razvoja videti očiten. Ko so se najbolj razvite države že tako razvile, da so nekateri že začeli pisati o družbi izobilja, se je vprašanje čemu gospodarski razvoj pojavilo kot odprto vprašanje.²

3. Stroški in meje gospodarske rasti

Ali želeli visoko ali nizko stopnjo rasti? Te dileme v petdesetih in šestdesetih letih ni bilo. Vsa povojna leta je bila sposobnost doseganja visoke rasti prestižnega pomena za vse države tega sveta. Socialistične države in socializem na sploh je imel velik ugled, ker je bil sposoben dosegati visoko stopnjo gospodarske rasti. Tudi ugled jugoslovanskega sistema samoupravljanja je bil visok tudi zato, ker je Jugoslavija do konca sedemdesetih let dosegala eno najvišjih stopenj gospodarske rasti v svetu. Gospodarskemu razvoju se je pripisovalo, da omogoča reševati mnoge gospodarske in družbene probleme naših dni. Samo da bi se hitreje razvijali, pa bi lažje reševali mnoge družbenoekonomske probleme, bi rekli mnogi ekonomisti in politiki.

Do konca šestdesetih let skoraj nihče ni govoril o stroških gospodarske rasti, samo o koristih. V začetku sedemdesetih let pa so v zahodnih razvitih državah vse bolj začeli poudarjati stroške in meje rasti.³

3.1. Stroški rasti

Vsak ekonomski pojav ima svoje stroške in koristi. Tako je tudi z gospodarsko rastjo. Kar se neposrednih stroškov rasti tiče, so naložbe, na primer, strošek rasti, hkrati pa tudi dejavnik rasti; podobno je z delom in tako naprej.

V poljudni razpravi ni možna teoretična analiza stroškov rasti, ker predpostavlja poznavanje teorije rasti. Našteli bomo zgolj nekatere negativne pojave, ki so povezani z rastjo. V popolnejšo sodbo o tem se ne bomo spuščali, ker problematika presega ekonomsko stroko.

Opozarjamo na naslednje možne stroške rasti kot negativne pojave, ki lahko spremljajo gospodarsko rast.

² J. K. Galbraith: *Družba, ki živi v izobilju*. – Cankarjeva založba, Ljubljana 1964. Prvič objavljeno v angleščini leta 1958 kot *The Affluent Society*.

³ E. J. Mishan: *The Costs of Economic Growth*. – Penguin Books, 1967. D. L. Meadows, et. al.: *Meje rasti*. – Cankarjeva založba, Ljubljana 1974.

1. Uničevanje narave in negativen vpliv na življenjsko okolico. Gospodarska rast je v nekem smislu potrditev človekove superiornosti nad naravo, ki se izraža v izkoriščanju vseh naravnih virov.⁴ Izkoriščanje naravnih bogastev je lahko take vrste, da dejansko pomeni ropanje, uničevanje in onesnaževanje narave. Lahko navedemo nekaj značilnih primerov tovrstnega pustošenja in onesnaževanja: onesnaževanje zraka in voda s kemičnimi in radioaktivnimi odpadki; uničevanje divjega življenja z neustrezno uporabo pesticidov; spreminjanje reje živali na kmetijah v živalske tovarne; spodjedanje podeželja; mesta postajajo neznosna za življenje, saj postajajo nečloveška; zaradi naraščajočega prometa je treba širiti ceste, postavljati parkirišča, graditi nadvoze in podvoze, za pešce so mesta vse manj ustrezna, zaradi česar mesta spreminjajo svojo podobo, kar je posebej značilno za ameriška mesta; umazanost primorskih mest; zbiranje oljnatih plasti na obalnih vodah, odplake iz kanalizacije zastrupljajo življenje v vodah in onesnažujejo plaže.

2. Pospešitev zastarevanja. Čim hitrejši je napredek, tem hitreje vse zastareva. Zastarevajo stroji in naprave: gre za tako imenovano ekonomsko obrabo. Zastarevajo izdelki trajne uporabe, kar vodi do tega, da potrošnik ni dolgo zadovoljen s tistim, kar je kupil. Zastareva tudi znanje. To je morda še najtežje za človeka. Hiter napredek lahko razvrednoti znanje odraslih in starih ljudi in se s tem tudi spremeni njihov položaj v družbi. Ne zastareva samo znanje, zastarevajo tudi moralno-etična pravila obnašanja ljudi. Ko ni trajnejših moralno-etičnih pravil obnašanja, postanejo medčloveški odnosi razrahljani, napeti in negotovi. Zastarevanje znanja in moralno-etičnih pravil lahko vodi do konflikta med generacijami, kar utegne negativno vplivati na mir in zadovoljstvo ljudi.

3. Hiter gospodarski razvoj povečuje negotovost in ustvarja nekakšen šok prihodnosti in se s tem povečujejo frustracije ljudi. Ni čudno, da se starejši ljudje radi spominjajo »starih dobrih časov«.

Mogoče je naštetih še celo vrsto psiholoških in filozofskih razglabljanj s tem v zvezi.⁵ Ideja je v tem, da stroški rasti lahko rastejo in presežejo koristi od rasti in je potem upravičeno postaviti vprašanje, ali je taka rast smiselna.

3.2. Meje rasti

Za ekonomiste je običajno, da na vsako stvar gledajo z vidika stroškov in koristi. Nekateri strokovnjaki drugih strok, predvsem tehniških, so začeli trditi, da problem gospodarske rasti ni samo v stroških, temveč da ima gospodarska rast svoje absolutne meje, čez katere ne more več rasti. Knjiga Meje rasti, ki je izšla leta 1972 in jo je napisala skupina strokovnjakov ameriške univerze M. I. T. po naročilu tako imenovanega Rimskega kluba, je problem postavila prav dramatično.⁶

Avtorji knjige Meje rasti so vzeli pet spremenljivk: svetovno prebivalstvo, industrializacija, pridobivanje živeža, onesnaženost okolja in poraba neobnovljivih naravnih virov. Mnenja so, da se vsakoletni prirast teh petih spremenljivk ravna po vzorcu, ki ga matematiki imenujejo eksponentna rast. Hkrati so domnevali, da obstaja zgornja meja onesnaženosti, čez katero človek ne more več udobno živeti.

⁴ J. Attali, M. Guillaume: *Anti-ekonomika*. – Institut ekonomskih nauka, Beograd, 1978, str. 85.

⁵ Na primer: Ali hitrejši gospodarski razvoj pospešuje civilizacijsko raven družbe? Ali, kot nekateri trdijo, da se vse bolj zmanjšujeta vrednost in pomen posameznika v družbi – ali je to razvoj?

⁶ Knjiga je izšla tudi v slovenščini pri Cankarjevi založbi leta 1974, D. L. Meadows et al.: *Meje rasti*.

Prav tako menijo, da so razpoložljivi neobnovljivi naravni viri omejeni. Svetovno prebivalstvo, industrializacija in pridobivanje živeža so spremenljivke rasti; onesnaženost okolja in neobnovljivi naravni viri pa so spremenljivke meja rasti. Nato so upoštevali trenutne stopnje rasti spremenljivk rasti in trenutno znane količine razpoložljivih naravnih virov in standarde onesnaženosti.

S temi podatki so postavili model, ga ekstrapolirali v prihodnost za več kot sto let in ugotovili, da bodo meje rasti na tem planetu dosežene v naslednjih sto letih. Najbolj verjeten rezultat bo dokaj nepričakovano in neobvladljivo nazadovanje tako števila prebivalstva kot industrijskih zmogljivosti.

Avtorji vidijo rešitev pred takim apokaliptičnim izidom v nekakem stanju svetovnega ravnotežja, ko naj bi bila stopnja rasti prebivalstva in kapitala enaka nič. Prebivalstvo naj ne bi več naraščalo. Novih vlaganj v proizvodna sredstva naj tudi ne bi bilo več. Izboljšanje in napredek naj bi bila predvsem kakovostna in nič več količinska. Torej zagovarjajo razvoj, vendar brez rasti. To je ideja »rasti nič«, ničelne rasti, zegizem.

Študija Rimskega kluba je izzvala veliko zanimanje, veliko odobravanja in veliko nasprotovanja. Ekonomisti so bili pogosto nasprotniki študije. Očitali so ji, da je strokovno slab izdelek. Ekonomisti zahtevajo pri analiziranju družbenoekonomskih pojavov strožja strokovna merila, kot so si jih privoščili inženirji Rimskega kluba, še posebno pri uporabi podatkov.⁷ Zamisli o stopnji rasti niso nič kritizirali tudi poslovni krogi. Kajti če gospodarstvo ne bo raslo, bodo usahnili profiti – ni profitov, če ni gospodarske rasti. Dilema ničelne rasti je bila aktualna tudi za socializem, saj se lahko pojavi vprašanje, ali ne bi stagnacija materialne proizvodnje prej ali slej nujno vodila do stagnacije v človekovem duhovnem in družbenem razvoju.⁸ Ničelne stopnje rasti ne sprejemajo seveda tudi manj razvite države (MRD). MRD še vedno vidijo izhod v hitrem gospodarskem razvoju.

Naj bo študija Rimskega kluba strokovno taka ali drugačna, njena zasluga je, da je dramatično opozorila na dramatičen svetovni problem: da so neobnovljivi naravni viri končni oziroma omejeni⁹ in da njihovo brezobzirno in nerazumno izkoriščanje lahko človeštvu bolj škodi kot koristi. Čas je bil zrel za tako opozorilo. V sedemdesetih letih je bil svet namreč priča prehrambeni krizi na eni strani in še hujši energetski krizi na drugi strani.

Ameriški ekonomist L. C. Thurow (*The zero-sum society*, Basic Books, New York 1980) meni, da je vprašanje okolja ekonomski problem. Čisto okolje je potrošna dobrina kot kaka druga in je sestavni del življenjskega standarda. Kot taka ima svojo ceno. Družba ima lahko čisto okolje, če le hoče plačati ceno zanj. Ni pa nujno, da bi se zaradi tega morala odpovedati gospodarskemu razvoju. To zahteva od razvojne politike, da v svoje cilje vključi izboljšanje oziroma ohranjanje kakovosti življenjskega okolja. Razvoj naj bo kakovosten tudi v smislu vpliva na življenjsko okolje. Gospodarska rast in kakovost življenjskega okolja si nista že vnaprej v nasprotju.¹⁰

⁷ W. Nordhaus, World dynamics: measurement without date. – *Economic Journal*, 1973, vol. 83, št. 332, str. 1156–1183.

⁸ Glej poglavje Neomejen in omejen razvoj produktivnih sil v knjigi A. Kirn, *Marxovo razumevanje znanosti in tehnike* (Ljubljana, Mladinska knjiga, 1978), str. 212–34.

⁹ Za ekonomiste to ni nov problem niti nov vidik. Saj je potreba po gospodarjenju izpeljana prav iz dejstva, da so ekonomske dobrine omejene. Res pa je, da ekonomski sistem pogosto zanemara, da je tudi človekovo okolje postalo ekonomska dobrina, s katero je treba dobro gospodariti.

¹⁰ Ekologija je omejitelj. Sočasno pa je proizvodnja dobrin za ohranjanje in vzdrževanje kakovosti okolja nova veja proizvodnega delovanja, kjer se pojavlja novo močno povpraševanje. Ekološka osveščenost daje novo razvojno možnost.

Vprašanje dilem gospodarskega razvoja je pravzaprav vprašanje ciljev gospodarskega razvoja in razširitve pojma ciljev tako, da se v cilj vključijo tudi sredstvo za doseg postavljenih ciljev. Nekoč je veljalo, da cilj posvečuje sredstvo. Danes morata biti posvečena tako cilj kot tudi sredstvo za doseg cilja. Ni vseeno, kako je dosežen cilj in kakšne stranske učinke ima doseganje osnovnega cilja. Širše pojmovanje cilja vključuje oboje: osnovni cilj in tudi način doseganja cilja ter stranske učinke (stroške) doseganja nekega cilja.

4. Družbenopolitični razlogi za hiter gospodarski razvoj

Zakaj je hiter gospodarski razvoj postal po 2. svetovni vojni cilj vseh družb na svetu? Še posebej pa, zakaj je postal politični cilj politik vseh barv? Zato ker gospodarski razvoj povečuje življenjski standard ljudi. Tak bi bil preprost odgovor. Vendar to ni edini razlog. To tudi ni najbolj značilen razlog. Najznačilnejši razlog tiči drugje. Odgovor bomo poskušali pojasniti s pomočjo znanega ameriškega ekonomista L. C. Thurowa (1980, str. 10–12).

Thurow pravi, da se ne soočamo s svetom nerešljivih ekonomskih problemov. So rešitve za vsako od ekonomskih problemskih področij. Vendar imajo vse rešitve skupno značilnost. Vsaka zahteva, da je neka večja skupina prebivalstva voljna tolerirati večje zmanjšanje svoje življenjske ravni. Ko se ekonomski plusi in minusi seštejejo, plusi navadno presegajo minuse, koristi so večje od stroškov, vendar so vseeno prisotne velike ekonomske izgube. Te izgube morajo biti nekomu dodeljene in nobena družbena skupina noče, da bi poravnala ekonomske stroške za splošno dobro.

Thurow je to svojo trditev uporabil na primeru analize ameriške (ZDA) družbe. Meni, da se politična in ekonomska struktura nista sposobni spopadati z ekonomskimi problemi gospodarstva, ki ima znatnejše prvine igre na vsoto nič (zero-sum game). Igra z vsoto nič je vsaka igra, kjer so izgube enake dobitkom – ni pozitivne neto koristi. Vse športne igre so igre z vsoto nič: nekdo lahko zmaga samo, če kdo drug izgubi. Glavni problem iger z vsoto nič v družbi je, kako in komu razdeliti izgube, ki so sicer potrebne za razrešitev družbenih problemov. Ko je treba razdeliti ekonomske koristi, jih politični proces razdeli. Ko pa je treba razdeliti velike in očitne ekonomske izgube (stroške), je politični proces paraliziran. In s politično paralizo gre vstric tudi ekonomska paraliza. Thurow je dramatiziral ta problem na primeru ZDA.

Evropa je bila še bolj znana po ekonomskem zaostajanju zaradi socialne togosti in ohranjanja socialnega statusa quo. Podobno, vendar še širše, je problem obravnaval M. Olson.¹¹ Olson je razlagal vzpon in zaton narodov s socialno togostjo oziroma fleksibilnostjo teh narodov.

Družba, ki postane socialno toga in ki zato ni sposobna premoščati in spreminjati obstoječih institucionalnih in družbenih razmerij, je obsojena na gospodarski zastoj.

Pomembnost ekonomskih zgubarjev se je povečala s spremembami v politični strukturi. V preteklosti sta bili politična in ekonomska moč tako razdeljeni, da so se znatne ekonomske izgube lahko naložile na del prebivalstva, če je vladajoča stran odločila, da je to v splošno ali njeno korist. Ekonomske izgube so bile

¹¹ M. Olson: *The rise and decline of nations*. – Yale University Press, New Haven 1982.

naložene na določene politično nemočne skupine. Razdelitev ekonomskih izgub je pogosto rezultat političnih bojev.¹²

Ta problem je viden tudi v socialističnih državah. Dokler je bil v družbi zastopan velik delež kmetijskega prebivalstva, ki je bil v glavnem politično nemočen, je moral nositi glavno breme ekonomskih izgub (stroškov) industrializacije. Ko je zmanjkalo »naravnih« zgubarjev, je sistem zašel v politične in ekonomske težave.

Jugoslavija je posebej značilen primer težavnega in zapletenega razdeljevanja ekonomskih izgub. Samoupravni socialistični sistem je slonel na pluralizmu interesov, kar je med drugim pomenilo, da nobena skupina prebivalstva ni bila že vnaprej določena, da bo z ekonomskimi spremembami dobila oziroma izgubila. V vsakem posamičnem primeru je bilo treba posebej določiti dobitnike in zgubarje, kar je zahteven politični proces. Ekonomske koristi je vedno lahko razdeliti in jih je tudi jugoslovanski sistem, ekonomske izgube pa je zelo težko razdeljeval ali pa jih sploh ni mogel. In ko jih je delil, ker jih je pač moral, če je hotel reševati ekonomske probleme, jih je delil čim bolj skrito in čim bolj posredno (npr. z emisijo denarja in s priznavanjem materialno nepokritih pravic, s posrednim obdavčenjem, z inflacijo), tako da izgubarji niso vedeli natančno, koliko so na zgubi in zakaj so pravzaprav na slabšem. Gre za neke vrste prevaro. To je seveda povzročalo nove probleme in poglobljalo že obstoječe težave.

V takih razmerah je lažje razumeti, zakaj vse politične vlade želijo imeti hitro rastoče gospodarstvo. V razmerah stagnantnega gospodarstva je reševanje ekonomskih vprašanj »zero-sum game«: kar nekdo pridobi, drugi zgubi. V rastočem gospodarstvu, kjer priteka vedno večja količina dobrin, pa je možno, da nekdo absolutno in relativno pridobi, drug pa relativno sicer izgubi, absolutno pa so vsi na boljšem. V razmerah gospodarskega razvoja ekonomske odločitve nimajo tako hudih političnih posledic. To je dejstvo. Družbene probleme je lažje reševati v razmerah gospodarskega razvoja.¹³

Razvijajoče se gospodarstvo nosi s sabo probleme, stagnatno gospodarstvo pa še večje. To je danes splošna izkušnja v svetu. Države, ki se počasi razvijajo, imajo večje družbenoekonomske težave kot pa tiste, ki se naglo razvijajo.

5. Razvojna vloga države v gospodarstvu

Osrednje vprašanje za ekonomiste je vedno bilo vprašanje, kakšna je vloga države v gospodarstvu in kakšna naj bi bila.¹⁴ Študij ekonomije kot akademske discipline se je začel takrat, ko je Adam Smith resno postavil ta problem.

Adam Smith je analiziral delovanje trga oz. vlogo »nevidne roke« pri usmerjanju gospodarstva. Ugotovil je, da bo takrat, ko se posamezniki odzivajo na spodbude v svojem samointeresu, izid takšen, da utegne povečevati družbeno dobro. Pri tem je Smith priznal potrebo po močni državi, ki zagotavlja zakonitost in red, institucionalni okvir za pogodbe in ki zagotavlja nujno infrastrukturo v prometu in zvezah ter izobraževanju.

To je bila začetna vloga države v gospodarstvu. Sčasoma so ekonomisti ugotovi-

¹² Thurow (1980) meni, da so ZDA ekonomsko paralizirane, ker ne morejo plitično rešiti problema razdelitve ekonomskih izgub. Meni, da sta Japonska in ZR Nemčija to bolje rešili in da imata zato boljše ekonomske rezultate.

¹³ Problemi inflacije, zunanje zadolžitve, nezaposlenosti, nizke rasti itd. niso sami po sebi neresljivi problemi, so pa neresljivi, če se ne morejo razdeliti izgube in stroški, ki so nujno potrebni za njihovo razrešitev.

¹⁴ A. O. Krueger, *Economist's changing perception of government*. – *Weltwirtschaftliches Archiv*, 1990, Band 126, zvezek 3, str. 417–431.

li, da trg ni najboljši način za zagotavljanje nekaterih proizvodov in storitev (npr. storitev gospodarske in družbene infrastrukture) in da se tudi v čistem gospodarstvu pojavljajo primeri, ko trg odpove ali pa vsaj daje napačne izide. To so tako imenovane tržne zgrešitve (market failures). Tipičen primer tržne zgrešitve je naravni monopol.

V začetku je bilo stališče, da bi država lahko delovala kot »dobronamerni družbeni skrbnik«, ki lahko brez stroškov in brez napak vstopi na trg in deluje, kot bi deloval zasebni podjetnik.

V tem duhu je literatura o razvoju v petdesetih letih trdila, da ni razlike, če gospodarsko aktivnost podvzame zasebni ali javni sektor, če so le odločevalci podvrženi racionalnim pravilom delovanja. Tako gledanje je imelo za posledico nasvet, naj država sama ustanavlja nova podjetja in naj vlada sama vlaga v gospodarstvo, če posamezniki ne bi vlagali v obsegu in obliki, ki bi se državi zdela primerna z vidika njene razvojne politike. Dogajalo se je še več: v nekaterih državah je država prevzemala v svoje roke podjetja z izgubami, namesto da bi taka podjetja prenehala poslovati.

V MRD je tako razmišljanje dajalo intelektualno podlago za javna podjetja, za nadzor nad transportnimi in javnimi storitvami, za davke in podpore (subvencije) za posamezne dejavnosti. V manj razvitih državah, ki so se odločile za hiter razvoj, je šla intervencija še dlje. Ne le da so bila velika področja gospodarske dejavnosti rezervirana za državo, ampak so bile dodane še omejitve trgovine in mednarodne menjave, zahteve za državno odobravanje zasebnih vlaganj, za racioniranje posojil in mnogi drugi ukrepi, ki so omejevali zasebno gospodarsko dejavnost.

V osemdesetih letih se je okrepilo razočaranje nad vlogo države v gospodarstvu. Izkušnje s temi ukrepi so tako v razvitih kot v manj razvitih državah postale pod vprašaj celoten koncept pogleda na vlogo države pri njenem poseganju v gospodarstvo.

Pomen vloge načrtovanja za gospodarski razvoj se je v literaturi močno spremenil. V šestdesetih in sedemdesetih letih se je močno poudarjala problematika načrtovanja gospodarskega razvoja, v osemdesetih letih je bila ta tema pod vse močnejšo kritiko, v devetdesetih letih načrtovanje razvoja dosega skrajno nizek pomen v razvojni literaturi. To spreminjanje vloge načrtovanja je potekalo ob sočasnem spreminjanju vloge države v razvojnih procesih. Od velikih upov v državno vplivanje na razvoj je ostalo veliko razočaranje in je zato potrebna ponovna presoja vloge države v razvoju. Hkrati s tema dvema težnjama, upadanjem vloge države in načrtovanja, postajajo v razvojni ekonomiki vedno pomembnejše mikroekonomske teme in se manj pozornosti posveča zgolj makroekonomskim temam. Ideja je pač v tem, da so nosilci razvoja mikroekonomski osebki, manj pa država, ki deluje na makro ravni. Pa čeprav država deluje, deluje pa gotovo, mora vse bolj upoštevati učinke svojih dejanj na obnašanje mikro-subjektov (podjetij, delavcev, podjetnikov, menedžerjev, varčevalcev ipd.).

Vloga države (se pravi organizirane družbe) je odvisna od tega, kaj in koga imamo za nosilca napredka in sprememb. Če sprejmemo predpostavko tržnega gospodarstva in svobodnih individualnih odločitev, sta nosilec in začetnik sprememb posamezna oseba v svojih ekonomskih odločitvah in podjetje kot osnovni tržni ekonomski subjekt. V tem primeru ima država omejeno vlogo pri spodbujanju in usmerjanju napredka. Vedno pa je velika vloga države pri zaviranju in omejevanju gospodarskega razvoja. V tem je ravno problem z vlogo države: prav lahko je zavreti razvoj z napačnimi ukrepi, zelo težko pa je razvoj spodbujati in

usmerjati. Zato tudi ni čudno, da je vloga države za razvoj gospodarstva lahko prej škodljiva kot koristna.

Iz teh razlogov so ekonomisti postali skrajno previdni, ko gre za vlogo države v razvoju. Vloga države naj se omeji zgolj na omogočanje, olajševanje in spodbujanje razvojnih procesov. Odpove pa naj se aktivni vlogi pri začenjanju in določanju razvojnih procesov. Osnovna ugotovitev je, da tudi država lahko v svojem delovanju zgreši in da obstaja tudi državna zgrešitev (government failures).

Kadar koli izvede tržne zgrešitve država predlaga ukrepe za nadomestilo, je treba upoštevati tudi možnost državne zgrešitve. Stroške tržne zgrešitve je treba primerjati s stroški državne zgrešitve in na tej podlagi odločati. Konec je s slepim verovanjem v dobronamerno in nezmotljivo ter brezplačno državno ukrepanje. Država nekaterih gospodarskih odločitev objektivno ne more trajno sprejemati, ne da bi zgrešila, pa če je še tako dobronamerna.¹⁵

Država je vzdrževala ideologijo razvoja zato, da je opravičevala močno vlogo države v gospodarstvu. Država naj bi bila močno prisotna v gospodarstvu, da bi zagotovila hiter razvoj. Država ne more zagotoviti hitrega razvoja, lahko ga omogoča, spodbudi ali pa zavre. Odvisno pač od tega, kaj je država sposobna. Težko pa si je zamisliti, da ima manj razvita država z nerazvitim gospodarstvom tako sposobno državno politično upravo, ki je sposobna uravnavati razvoj. »Ideologija razvoja« je zloraba ideje o potrebi po razvoju.

6. Novo pojmovanje teorije rasti

Od druge polovice sedemdesetih let do skoraj konca osemdesetih let se je teorija gospodarskega razvoja po eni strani utrdila in močno razmahnila kot akademska disciplina, po drugi strani pa je bila v veliki vsebinski krizi. Vprašljivi so postali smisel razvoja, razlage razvoja in pozitivna politika razvoja. Vendar konec osemdesetih let in v začetku devetdesetih let oživi zanimanje za razvojno ekonomiko. Odpirajo se nove teme v »novi« teoriji rasti. Z njimi se ukvarjajo tudi zelo ugledni ekonomisti in pišejo članke za najbolj ugledne ekonomske revije.¹⁶ Tema seveda ni »ideologija razvoja«.

Nova spoznanja o gospodarskem razvoju izvirajo iz dveh virov. Zadnja proučevanja gospodarskega razvoja manj razvitih držav v preteklih štirih desetletjih kažejo, da se mnoge MRD uspešno razvijajo, mnoge pa ne. Splošna značilnost uspešno razvijajočih se držav je, da je njihov gospodarski razvoj oprt na štiri temelje: 1. stabilno makroekonomijo; 2. konkurenčno poslovno gospodarstvo; 3. odprtost gospodarstva z globalnimi povezavami; in 4. vlaganje v ljudi in državno vlaganje, ki je komplementarno zasebnim gospodarskim naložbam. Država ima v takih razmerah odločilno, hkrati pa tudi zelo jasno opredeljeno in zelo omejeno vlogo.

Proučevanja gospodarskega razvoja razvitih držav pa izrisujejo obrise »nove« teorije rasti. »Stara« teorija rasti je bila oprta na proces industrializacije. Poudarjala je vlogo investicijskih dobrin in vlogo industrije. Industrija proizvaja kapitalne dobrine (stroji, naprave ipd.) in je v tem smislu nosilno področje. Tehnični napre-

¹⁵ Tudi ekonomisti so začeli iskati razlage, zakaj tudi država – podobno kot trg na nekaterih drugih področjih – objektivno zgreši v nekaterih svojih gospodarskih odločitvah. Dober povzetek teh razlag je najti v Kreugerjevem članku (1990).

¹⁶ Za primer navajam dva zdaj že klasična članka s tega področja. Romer, P.M., Increasing returns and long-run growth, *Journal of Political Economy*, 1986, vol. 94, št. 5, str. 1002–1037; Lukas, R.E., On the mechanics of economic development, *Journal of Monetary Economics*, 1988, vol. 22, št. 1, str. 3–22.

dek se opredmeti v investicijskih dobrinah. Industrija je s tem nosilka tehničnega napredka.

»Nova« teorija rasti pa poudarja nove vidike rasti, ki niso zgrajeni na industrijski dejavnosti, temveč na dejavnostih, ki jih označujemo kot storitve. Človeški kapital je rezultat storitve izobraževanja. Učenje z delom (learning by doing) ali učenje z uporabo (learning by using) je tudi storitveni koncept. Tehnični napredek je deloma rezultat raziskav in razvoja, kar je tudi mogoče uvrstiti med storitve.

Nov poudarek se daje ekonomiji obsega, naraščajočim donosom, kar zahteva širjenje trga. Trženje kot sredstvo osvajanja in širjenja trga je storitev in zavzema pomembno mesto med razvojnimi dejavniki.

Obstoječa dosedanja teorija gospodarske rasti se je v svoji empirični kvantitativnosti izčrpala in je zato zašla v krizo. Videti je, da se v novih strujanjih teorije rasti pojavljajo predvsem kakovostni procesi. Merjenje takih ekonomskih pojavov postaja prav akuten problem. Brez rešitev pri merjenju novo spoznanih dejavnikov gospodarske rasti bo nadaljnji razvoj teorije gospodarske rasti zelo upočasnen.

VID PEČJAK

Konec histmata

Zdelo se je, da ni nič bolj logična, jasna, samorazvidna in tudi izkustveno dokazana od marksistične teorije razvoja – diamata in histmata. Vse, kar obstaja, se nenehoma razvija. Ne razvija se po naključju ali zgolj na podlagi vzroka in posledice, temveč po dialektičnih zakonih prehajanja kvantitete v kvaliteto, nižjih v višje oblike, negacije negacije itn., ki naj bi bili univerzalni in imanentni sami razvijajoči se biti. Medtem ko je diamat zaradi Stalinovih popravkov kmalu prišel na slab glas, pa je ugled histmata ostal nedotaknjen.

Histmat ali historični materializem je uporaba filozofije dialektičnega materializma za raziskovanje družbe (Leksikon CZ). Družba se podobno kot narava razvija po univerzalnih dialektičnih zakonih. Zaradi protislovja med proizvodjalnimi sredstvi in proizvodjalnimi odnosi se drobi na razrede, med katerimi poteka boj za ob(last). Z revolucijo se uveljavi nov družbeni razred. Nastanejo novi družbeni odnosi in z njimi se nasprotja začasno razrešijo. Nova družbena formacija požene razvoj proizvodjalnih sredstev naprej, dokler spet ne pridejo v nasprotje z družbenimi odnosi. Nastane nova revolucija itn. Doslej je šla družba skozi štiri družbene formacije: prakomunizem, suženjstvo, fevdalizem in kapitalizem. Del sveta pa je odkorakal še naprej, v socializem, ki je prva nadrazredna formacija v zgodovini. V njej vlada načelo enakosti. Sledil bo prehod v komunizem, v katerem bo vladalo načelo: vsakdo po svojih sposobnostih, vsakomur po njegovih potrebah. Tak razvoj je neizogiben. Mogoče ga je pospešiti (npr. s petletkami) ali upočasniti (npr. s kontrarevolucijami). Ni se mu pa mogoče izogniti ali iti po drugačni poti. Človek je svoboden toliko, kolikor spozna nujnost takega razvoja.

Ali je lahko kaj bolj logičnega in jasnega na tem svetu? Ali je lahko kaj bolj plemenitega, in če imamo v mislih zadnjo fazo, raj na zemlji, tudi kaj lepšega?

Razpad realsocialističnih dežel je prišel hitro in povsem nepričakovano. V pičlih dveh letih je zavrгла ali pa vsaj bistveno spremenila socialistično ureditev večina od njih. Z njo sta propadli tudi ideja socializma (sem pa ne smemo prištevati »švedskega socializma«, »socializma delavskih delnic« ali kakršnega koli drugega zahodnega socializma) in teorija historičnega materializma.

Utemeljenost histmata pa je samo navidezna. V njem so številne pomanjkljivosti, protislovnosti in tudi empirična evidenca ga vse prej kot podpira. Njegove zgreške lahko strnemo v naslednjih petih točkah.

1. Teorija pravi, da se v sleherni družbeni formaciji borita med seboj dva nasprotujoča si razreda, z razpletom boja pa se pojavi nov razred, medtem ko prejšnja dva odideta na smetišče zgodovine. V suženjski družbi sta se borila razred sužnjev in razred lastnikov sužnjev, na površje pa so prišli fevdalci, medtem ko so sužnji in njihovi lastniki izginili. V fevdalizmu so se borili med seboj fevdalci in

tlačani, na površje pa so prišli kapitalisti, medtem ko so tlačani in fevdalci izginili. V kapitalizmu se borijo delavci in kapitalisti, na površje pa naj bi v skladju s prejšnjimi primeri prišel nov razred, medtem ko naj bi delavci in kapitalisti izginili. Toda tukaj naletimo na neutemeljeno izjemo: zmagajo delavci, ki ustanovijo svojo proletarsko državo, o novem razredu pa ni ne duha ne sluha (razen če nimamo za novi razred komunistične oligarhije, kot je zapisal Đilas).

2. Po teoriji histmata so družbene formacije univerzalne. Vsaka dežela mora iti skozi enaka obdobja – od pracomunizma do socializma. Razlike so nebistvene in pogojene z lokalnimi razmerami. Kljub temu je imel Marx hude težave, ko je skušal strpati azijske dežele v ta okvir; na koncu se je odločil za posebno, vzporedno, azijsko obliko proizvodnje.

Še večje težave bi imel z ameriškimi civilizacijami, ki jim ni mogoče pripisati vloge vzporedne družbene formacije. Kot primer bomo vzeli državo Inkov na obrobju Andov. Država je obstajala vzdolž Andov in obale Pacifika od 12. do 15. stoletja. Bila je večja od Rima, njena materialna in duhovna kultura pa je bila na podobni stopnji kot zgodnje bližnjevzhodne civilizacije od Sumerije do Krete. Prebivalstvo se je ukvarjalo s poljedelstvom, živinorejo, rudarstvom in javnimi deli – npr. z gradnjo mostov, cest, templjev itn. Ker niso imeli konj, je bilo glavno komunikacijsko sredstvo štafeta z qipuji (vozlovnimi zapiski). Upravljanje je bilo izrazito hierarhično. Na čelu je stal monarh, veliki Inka. Dežela je bila razdeljena na štiri pokrajine in vsaka od njih na manjša in potem še manjša okrožja. Vsako okrožje je imelo svojega upravitelja. Lastnina je bila državna. Ne samo rudniki in obrtna sredstva, tudi zemlja, črede lam in bivališča. Vsak državljan je delal na polju v delovni skupini, poleg tega je moral nekaj mesecev v letu kopati baker v rudniku in biti vojak v armadi. Nadrejeni je imel popolno oblast nad podrejenim, to pa mu je nalagalo tudi dolžnosti, saj je moral skrbeti za prehrano, obleko, zdravje in druge potrebe svojih ljudi. Tretjino pridelka so obdržali prebivalci, tretjina je šla za državno birokracijo in duhovščino, tretjino pa so konzervirali (največ s sušenjem) in spravili v skladišča. V stiski so jih odprli in razdelili hrano ljudem.

Na katero od Marxovih družbenih formacij nas država Inkov najbolj spominja? Glede na ekonomsko raven bi morala biti to suženjska družba. Toda Inki niso imeli sužnjev, čeprav so imeli nadrejeni funkcionarji popolno oblast nad podrejenimi. Dedni položaji nas spominjajo na fevdalizem, vendar Inki niso imeli privatne zemlje. Zanimivo je to, da znani inkolog Morrison zatrjuje, da je bila to socialistična družba vzhodnoevropskega tipa. Vzporednice so zares presenetljive. Državna lastnina, zadruge, delovne brigade, hierarhični odnosi, popolna enakost državljanov na vodoravni ravni in privilegiji na navpični, diktator pa na vrhu piramide; vse to je še nedavno tega prevladovalo v socialističnih državah Evrope. Država je bila sicer dedna monarhija, toda ali se niso tudi v Bolgariji, Romuniji in Severni Koreji pojavljale dinastične težnje? Monarh je imel neverjetne privilegije in je celo jedel iz zlate posode, toda vse to je primerljivo s privilegiji in sladkim življenjem Tita ter Ceausescujeve in Živkovove družine. Za pravi socializem pa sta manjkali dve stvari. Najprej partija, čeprav je njeno vlogo do neke mere izvajala kasta inkovskih in lokalnih plemičev. Drugič pa ideologija. Inkovska družba je bila pragmatična in je funkcionirala brez velikih idej, čeprav so bili Inki prepričani, da so izvoljeno ljudstvo, ki izhaja od boga.

3. Že prej so nekateri kritiki poskušali spodnesti tezo, da se socializem pojavlja v nerazvitih deželah. Po Marxu bi se moral v najbolj razvitih in na nekem mestu omenja celo Anglijo. Lenin, Stalin in nekateri drugi marksisti so ga popravi-

li. Kapitalizem naj bi propadel tam, kjer je najšibkejši, to pa je v nerazvitem delu sveta. Prav tako so menili, da je prehod skozi formacije mogoče pospešiti ali jih celo preskočiti. Obe tezi pa nista združljivi s historičnim materializmom, čeprav je Marx nejasno namigoval, kako iz kolonij (še posebej je imenoval polkolonialno Irsko) prihaja revolucija na Zahod. Pri tem ne gre za malenkostni kozmetični popravek. Če je revolucija posledica boja med nasprotji, ta pa so največja tam, kjer so proizvodna sredstva najbolj razvita, lahko pride do nje samo na evropskem zahodu in nikjer drugje. Niti kot izjeme, kaj šele kot pravila socialističnih revolucij v nerazvitem svetu ni mogoče uskladiti s historičnim materializmom.

4. Po Marxu razvoj ireverzibilno teče v eno smer. Nasprotja se večajo in boj med razredi postaja čedalje bolj srdit. Razvoj se ne more obrniti in teči nazaj. Tega marksizem ne dopušča. Natančno to pa se je zgodilo v razvitem kapitalizmu. Socialne razlike so se zmanjšale, delavci kupujejo delnice in postajajo kapitalisti. Na revolucijo, ki bi zamenjala sistem, celo v kriznih razmerah nihče več ne pomišli. Vsega tega klasiki marksizma niso predvideli. Niso predvideli družbe izobilja in odprtih možnosti znotraj kapitalizma. Kot kaže, bo v postindustrijski družbi izginil tudi sam delavski razred.

5. Tudi družbeni razvoj v fazi socializma se ne ujema s predvidevanji histmata. V kapitalizmu nasprotje med proizvodnimi sredstvi in proizvodnimi odnosi ovira nadaljnji razvoj proizvodnje. Prihaja do kriz in do blokad. Socialistična družba pa nasprotja odpravlja, zato bi moralo priti v njej do pravega razcveta gospodarstva in z njim povezane »nadgradnje«. Socialistične dežele bi morale biti cvetoče*dežele blagostanja. Vendar do tega ni prišlo v nobeni od njih. Tiste, ki so vstopile v socializem nerazvite (npr. SZ, Jugoslavija, Kitajska), so sprva zaradi izredne mobilizacije delovne sile napredovale, potem pa se je napredek ustavil in končno je prišlo do zastoja. Tiste pa, ki so bile že pri vstopu razvite (npr. ČSR), so v primerjavi z državami, ki so bile pred tem enako razvite, nazadovale.

Histmat ni naredil praktičnega izpita. S tem pa je spodletel še na eni točki: marksizem trdi, da je prav praksa kriterij resnice. Če je to res, potem pa marksizem in njegov histmat ne moreta »biti res«.

Marksistični zakoni družbenega razvoja očitno ne veljajo ali pa veljajo samo za omejene družbene in zgodovinske pogoje. S tem se seveda odpira vprašanje, kateri razvojni zakoni pa potem veljajo in ali ima družbeni razvoj sploh kakšne univerzalne zakone. Ali lahko kakšna druga teorija nadomesti histmat? Zahodna filozofija in sociologija nista izdelali nobene splošne teorije razvoja, temveč samo specifične (npr. Kuhnova teorija razvoja znanosti). Ali je po polomu histmata sploh še smiselno iskati splošne zakone razvoja? Ali z njimi ne razširjamo specifičnih ugotovitev zunaj njihovega okvira veljavnosti? Ali z njimi ne posiljujemo stvarnosti in ne povzročamo daljnosežnih in usodnih posledic?

BREDA LUTHAR

Televizija – kulturna praksa devetdesetih

Sociološka kartografija televizijskih gledalcev – Slovencev – je danes pravzaprav identična s slovensko družbo. Zato je toliko bolj nenavadno, da imamo, govoreč o *slovenski kulturi*, pri tem največkrat v mislih visoko kulturo kanoniziranih klasikov slovenske literarne tradicije.¹ Toda hoteli priznati ali ne, slovenska kultura niso predvsem slovenski literarni teksti kot konstituenti nacionalne identitete. Kultura Slovencev je televizijski prenos žrebanj 3 × 3, Podarim–dobim, slovenske smučarske zmage, Melodije morja in sonca, Trefaltove skupinske igre kot pomembni mnemotehnični pripomočki bivanja v narodu. In ne nazadnje ameriške situacijske komedije v Sovi ter TV Dnevnik in Tedniki, okrogle mize in tiskovne konference ali periodične novice z bojišč, ki konstituira »bivanje v skupnosti«. Televizija je ciklični pojav. Vremenske napovedi, serijske melodrame, soap opere in morda še najbolj vsakodnevne novice – »Dnevnik« – zagotavljajo referenčni okvir za ure, dneve in tedne koledarskega leta.

Članek pred vami se ne loteva posebnosti posameznih televizijskih zvrsti ter njihovih tekstualnih in estetskih strategij, temveč televizije kot ontološke in fenomenološke realnosti – splošnega položaja televizije v družbi in »družbe v njej«. Zaradi prav nenavadne odsotnosti refleksij o televiziji v našem intelektualnem okolju – ta je pojasnljiva tudi z akademskim »modernističnim« kulturnim konzervativizmom kot vztrajanjem pri dihotomiji med visoko in popularno, »trivialno« kulturo – se nam zdi potreben splošnejši pogled na ontologijo televizije kot množičnega medija, ki ureja naš vsakdan ter *televizijsko konstitucijo javnega in privatnega življenja*. Televizija namreč po svoji tehnološki/estetski naravi (postmodernistični) naravi to dvojnost zabrisuje. Govorili bomo o popularni kulturi, njeni politični relevantnosti, stilu komuniciranja na televiziji, televizijskem prostorskem in časovnem organiziranju družbe ter koledarju nacionalnih dogodkov, ki jih oblikuje prav televizija.

Paléo versus néotelevizija

Vsaj dve stvari od naštetih prav gotovo zahtevata pojasnilo: *vloga in razumevanje popularne kulture na televiziji ter stil komuniciranja* na le-tej. Naše pisanje namreč temelji na predpostavki o (prav grobo) dveh vrstah televizije – o paléo

¹ Pojem kanona izraža proces, v katerem so izbrani kulturni vidiki pojmovani kot sveti in obvezujoči ter predmet vzora. Vsak kanon tako zožuje obstoječo tradicijo in proizvaja dialektiko med tem, kar je vanj vključeno in kar ostaja zunaj njega. Alois Hahn domneva, da je potreba po kanonizaciji izraz potrebe po določanju identitete. *Upravljanje identitete* (na primer nacionalne) naj bi bilo socialni vzrok kanoniziranja določenih tekstov. A. Hahn, »Kanonisierungstiele«, v Alcida in Jan Assman (Hrsgs.), *Kanon und Zensur*, München 1987.

– (ali paternalistični) – televiziji ter novi televiziji (ali tako imenovani postmoderni televiziji). Obe vrsti televizije na specifičen način konstituirata odnos med javno in privatno sfero, imata posebne estetske in vsebinske strategije televizijske prezentacije in žanrsko strukturo. Osrednji točki razlikovanja med paléo- in novo televizijo pa sta ravno a) razmerje med visoko in popularno kulturo ter b) stil televizijskega komuniciranja oz. komunikativni etos.

Paléotelevizija je namreč utemeljena na projektu kulturnega izobraževanja, njeno komuniciranje pa je v temelju pedagoške narave. Nedvomno slovenska televizija temelji na estetskih in vsebinskih strategijah paternalistične televizije (z redkimi izjemami, kot je »Studio Ljubljana«) ter na tradicionalnih dihotomijah: visoka/popularna kultura, privatno/javno, fikcijski/faktični program. Za to pedagoško komunikacijo velja:²

- njena naloga je transmisija znanja
- usmerjeno komuniciranje z dokajšnjo mero voluntarizma in dirigizma
- komuniciranje temelji na delitvi in hierarhizaciji vlog – na eni strani tisti, ki imajo znanje in na drugi strani gledalci, ki jim znanje posredujejo. Ta pedagoška drža zaobjema praktično vse oddaje, ne glede na njihovo funkcijo (zabavo ali informacijo) in pripadnost televizijski zvrsti. Paleotelevizija je pravzaprav običajna vsebinska in estetska pojavnost oblika državne televizije ali televizije, organizirane kot javna institucija. Ne ponujati občinstvu, kar želi (»give the audience what it wants« – geslo komercialne televizije), temveč oblika »razsvetljenskega kulturnega diktata« (Ien Ang, 1991: 109) ter oblikovanje skupne visoke nacionalne kulture – ponujati discipliniranemu občinstvu, »kar potrebuje«, je vodilo institucionalne prakse didaktične televizije.

Nova televizija v dobi kabelskih omrežij in satelitov, videorekorderjev in daljinskih upravljalnikov pa prelomi s pedagoškim vzorcem komuniciranja paleotelevizije. Ena najpomembnejših značilnosti nove televizije je ravno odsotnost usmerjenega komuniciranja in uvajanja interaktivnosti. Središče, okoli katerega je nova televizija organizirana, ni več voditelj (kot predstavnik institucije), temveč gledalec v svoji dvojni identiteti – gledalca pred televizijskim sprejemnikom in povabljenca v studiu. Dominantna oblika nove televizije je pogovor in kramljanje v studiu (talk show, chat show) in redke so oddaje, ki se ne spogledujejo s to strukturo programa. *Nova televizija je podaljšek vsakdana in vsakdan je njen prvi referent.*

Medtem ko imamo na paternalistični televiziji opravljanje s *sekvencami* kot *ločeni programski enotami*, je značilna organizacija predstavitvene oblike nove televizije sekvenca kot *tok* (angl. flow). »Za zgodnjo televizijsko fazo so značilni ločeni intervali, označeni s konvencionalnim zvokom ali sliko, ki so dokazovali, da televizija še oddaja.«³ Reklame na novi televiziji so del televizijskega toka – vključene so v predvajanje televizijske soap opere, drame ali novic, ne da bi jih napovedoval konvencionalni znak, ki ločuje posamezne programske enote – reklame od televizijske drame, novice od reklam, napoved od dokumentarca itd. Tako zvrsti ne pomenijo več distinktivne programske enote, temveč so del televizijskega toka na sploh. V sekvenco vstopa druga vrsta sekvence – v melodramo vstopata oglaševanje in reklama za soap opero, ki bo na sporedu prihodnji teden – tako da so sekvence skupaj televizijski tok. Znak za »premor« ali »ekonomski propagandni program« ni več del estetskih strategij nove televizije.

² Poimenovanji »néo« in »paléotelevizija« ter definicijo obeh povzemamo po članku Francesca Casettija in Rogerja Odina, »De la paleo – a la neo television« v Communications št. 51, 1990.

³ Raymond Williams, Television – Technology and cultural form, London 1990, str. 90–91.

Takole Raymond Williams, vaje didaktičnega BBC-ja s sekvencami kot ločenimi programskimi enotami, opisuje svoje prvo srečanje z ameriško televizijo sedemdesetih let: »... začel sem gledati film ter imel na začetku nekaj problemov, da sem se navadil na mnogo večjo frekvenco reklamnih vložkov. Toda to še ni bil največji problem. Znotraj tega filma so predvajali tudi izvlečke dveh filmov, ki jih je ista postaja predvajala v naslednjih dneh. Zločin v San Franciscu (vsebina prvega filma) je začel delovati v posebnem kontrapunktu ne le z dezodoransom in reklamo za ovsene kosmiče, temveč tudi z ljubezensko romanco v Parizu in prazgodovinsko pošastjo, ki je pustošila New York. To je bila sekvenca nove vrste. Celo na britanski komercialni televiziji je običajen vizualni signal, ki zaznamuje interval – pred in po reklamnih sekvencah in reklamiranje 'programa' se pojavlja le med 'programi'« (R. Williams, 1990: 91, 92).

Televizija petdesetih ali šestdesetih let torej ni isto kot televizija osemdesetih ali devetdesetih let. »Prva temelji na estetiki gledanja filma, usmerja in središči našo pozornost, druga pa na neke vrste vizualni promiskuiteti.«⁴ Komercializacija in tehnologija televizije devetdesetih let vplivata tudi na njene estetske predstavitvene strategije. V Zahodni Evropi se tudi televizija, organizirana kot javna ustanova, vedno bolj spogleduje z estetiko show-biz televizije.

S temeljnim razlikovanjem med dvema vrstama televizije pa smo se pravzaprav tudi že približali vprašanju *stila komuniciranja* na televiziji. To zadeva tudi konstitucijo javnega jezika in retoriko, ki se na televiziji uporablja. Ves televizijski in prav tako radijski output je javni diskurz. Studio je namreč institucionalni diskurzivni prostor – določa družbene vloge in statuse, nadzoruje vsebino, stil ter trajanje televizijskih dogodkov in tako opredeljuje socialno interakcijo. Res pa je, da televizijska (ali radijska institucija) sicer nadzoruje diskurz, ne more pa nadzorovati komunikativnega konteksta – recepcije v sferi privatnosti. Razlika v komunikativnem etosu med paternalistično in postmoderno televizijo v dobršni meri temelji ravno na tem, da se zadnja odpoveduje poskusu nadzorovanja komunikativnega konteksta in poskusu neposrednega nadzorovanja in discipliniranja privatne domene svojih gledalcev. Zato ni prav nič presenetljivo, da so glavni očitki nasprotnikov néotelevizijske estetike Studia Ljubljana (tudi članov Sveta RTV) »nespoštljivost«, »neustreznost jezika in retorike« ter »nekonstruktivnost«.

Bralca bi ob tem radi opozorili še na dve stvari, kjer se članek, sicer na splošnejši ravni, loteva tistih funkcij televizijskega medija, ki so se še posebej pokazale v vojnem času:

1. televizijska časovna in prostorska organizacija družbe in regulacija privatne sfere; ta sega od koledarja nacionalnih dogodkov, ki ga oblikuje televizija, do tako imenovane televizijske konstrukcije *bivanja v narodu, narodovanja* (nationess, kot temu pravi B. Anderson, 1990). Ko je na primer britanski radio v tridesetih letih prvič prenesel v svet glas britanskega kralja (Georgea V.) ob odprtju razstave britanskega imperija, je to po njegovih besedah povzročilo, »da je narod postal enoten kot en sam mož«.⁵ Če tokrat pustimo ob strani popularno kulturo (od športnih tekem do serijskih melodram in televizijskih zgodovinskih epopej), so prav gotovo medijski dogodki – kot na primer prenos Titovega pogreba, tiskovne konference med julijsko vojno v Sloveniji, poročila z bojišč na Hrvaškem in peri-

⁴ Jim Collins, »Watching ourselves, watch TV, or who is your agent«, Cultural Studies, št. 3, 1989.

⁵ Paddy Scannell, »Public service broadcasting: the history of a concept« v Andrew Goodwin, Garry Whannel (eds.) *Understanding television*, London 1990, str. 14.

odični Dnevnik tisti medijski dogodki, ki imajo nalogo konstitucije »bivanja v narodu«;

2. rojevanje »fikcijske« televizijske zvrsti⁶ kot mešanice fikcijskih televizijskih zvrsti ter žanrov, ki temeljijo na dejstvih (novice).

Tradicionalna televizija (paternalistična ali paléotelevizija) namreč strogo ločuje – njen obstoj celo temelji na tem ločevanju – med zvrstmi, ki jih določa fikcija, ter zvrstmi, ki temeljijo na dejstvih. Gre za nasprotovanje med tem, kar angleško govoreča literatura imenuje »fact« nasproti »fiction«. Tako faktučne zvrsti v tej obliki televizije določa ideologija objektivnosti, stroga prepoved velja za mešanje sfere političnega s sfero kulturnega ali privatno sfero. Nasprotno pa v novi, postmoderna televiziji nastaja žanr, ki meša fikcijske in faktučne vsebine ter ustvarja nove estetske konstrukcije kot mešanico estetskih strategij obeh osnovnih zvrsti – zvrsti faktučnega in fikcijskega. Zvrsti sta tudi povezani z dvema idealnima modeloma gledalcev – tistih, ki berejo preko faktučnih kodov, in tistih, ki berejo preko fikcijskih kodov. Prvi iščejo realno, drugi pa imaginarno. Ideologija objektivnosti je v paleoteleviziji posebej v veljavi za novice s strogimi zakonitostmi glede načina govora, stila komuniciranja, uporabe vizualnega materiala, virov informacij in načinu predstavitve. Na novi televiziji se »novice« pojavljajo kot nova oblika vizualne naracije ob določujoči vlogi montaže posnetkov.

Takole Jasmin Krpan (svetovno znani hrvaški fotoreporter, ki dela za agencijo Gammo, njegove fotografije pa so objavljali Epoca, Time, Newsweek, US News & World Report...) ocenjuje slabosti hrvaške medijske predstavitve vojne: »Kriterij objektivne fotogeničnosti, tistega torej, kar je fizično mogoče posneti, je popolnoma v skladu s sporočilom, ki ga Hrvaška s pomočjo svojih paradiplomatskih kanalov pošilja v svet – to pa je, da je Hrvaška žrtev agresije grozljivo oborožene vojske. Če to želimo pokazati s posnetkom vojnih vozil, ki »vznemirjajo prebivalce«, potem je v globalnem televizijskem jeziku uporabljena napačna govorica. S posnetkom objokanega otroka v zbiralnem centru za begunce je z jasnim televizijskim jezikom rečeno, da je Hrvaška žrtev... in medtem ko na zahodnih televizijskih postajah že delajo mladi ljudje MTV-generacije (CNN pa ni nič drugega kot MTV-inačica informativnega programa), je naša televizija še vedno v rokah San-Remo generacije...« (J. Krpan, 1991: 35).

UVOD

I.

Televizija je na novo oblikovala odnose med domačo in javno sfero. Ne ulica, športno igrišče, trg, gostilna, parlament, kinodvorana, gledališče, temveč televizija je tista, ki oblikuje javne dogodke v privatnosti dnevne sobe. *Zgodovina televizije je pravzaprav zgodovina spreminjanja odnosov med privatno in javno sfero.* Ko številni Slovenci doma vsak dan ob pol osmih gledajo Dnevnik, je ta udeležba v skupnem ritualu z nekaj stotisoči drugih sonarodnjakov vsaj toliko pomembna kot same informacijske vsebine Dnevnika. Tu pač nismo nič drugačnega mnenja kot Anderson, ki govori o časopisih kot mehanizmu proizvajanja »mišljenih zvez« med pripadniki istega naroda. Ali kot pravi Herman Bausinger (1984: 344): »Časopisi so povezovalni mehanizem med domačimi rituali, organizacijo vsakda-

⁶ Glej na primer v Ib Bondebjerg, »Between Fact and Fiction. The Development of Fiction-genres in Public Service Television«, referat na AIERI/IAMCR konferenci, Bled 1990.

njega urnika in konstrukcijo zamišljene skupnosti naroda.« Za mnoge gledalce je prava mala katastrofa, če ni na sporedu pričakovanega nadaljevanja njihove priljubljene oddaje (bodisi Dnevnika ali pa katere koli oddaje popularne zvrsti). Ni vsebina Dnevnika, družinske drame, nadaljevanke ali kviza tista, ki jo najbolj pogrešajo, temveč večerni ritual, ontološka varnost,⁷ ki jo le-ta zagotavlja in katere del je manjkajoča priljubljena oddaja. Vse to pa govori o vlogi televizijskega medija v artikulaciji privatnega in javnega življenja. Televizija konstituira nacionalno kulturo, ki si jo delijo milijoni, ter s svojo serialnostjo definira standardni nacionalni koledar.

II.

TV je ena najpomembnejših družbenih in kulturnih praks celih generacij. Je predvsem domači medij, saj se »uporaba« televizije dogaja pretežno znotraj družine. V tem smislu je, če jo primerjamo z obiskom kinopredstave, privatizirana oblika aktivnosti. Sama razlika v fenomenologiji gledanja televizije in obiska kina je dostikrat zanemarljiva. Po našem mnenju implicira razlika v »uporabi« medija tudi razlike v estetskih predstavitvenih oblikah, značilnih za množični medij. To pa povzroča tudi specifično »uporabo«, recepcijo in interpretacijo televizijskih besedil.

Ko televizijo »uporabljamo«, ne gre le za uporabo vsebin njenih oddaj, temveč tudi za uporabo televizije kot tehnologije kot objekta, ki je umeščen v naše domače okolje in tako določa našo privatno in javno kulturo. Sodobna komunikološko-kulturološka literatura gre še dalje – »Televizija, bi lahko rekli, je vsakdanje življenje. Proučevanje televizije predpostavlja tudi proučevanje vsakdana in obratno« (Morley, Silverstone, 1990: 77). Najnovejša literatura poziva k raziskovanju televizije kot hišne tehnologije, kar vključuje podrobnejšo analizo njenega trenutnega zgodovinskega položaja v rutini privatne sfere in njenih odnosov z drugimi komunikacijskimi tehnologijami doma kot tudi raziskovanje načinov, na katere televizija posreduje med privatno in javno domeno, s tem ko reproducira prozaično naravo vsakdanjega domačega življenja ter familiarizira družbeni svet zunaj njega. Geslo takšnega raziskovanja je *etnografija branja*. Gre za raziskovanje življenjskih stilov in okusov različnih publik. Ti so kontekst medijske potrošnje neke *interpretacijske skupnosti*.⁸ Branje medijskega teksta je tako dojemljivo le znotraj sistema kulturne obnašanja nasploh.

III.

Menimo, da geslo, ki bi označevalo pomembnost televizije v življenju sodobnega človeka, ni informacija, temveč popularna kultura. Silverstone meni, da so na televiziji štiri glavne zvrsti, ki jih opredeljuje določujoča vloga bodisi razuma bodisi čustva: dokumentarne oddaje (določa jih razum); novice (določata jih v prvi vrsti razum ter nato čustvo); dramski program (določata ga najprej čustvo in nato razum);

⁷ Ontološka varnost je bolj emocionalni kot kognitivni pojav in je največkrat definirana kot vera v kontinuiranost človekove lastne identitete in stalnost družbenega in materialnega okolja delovanja. Tako npr. v Anthony Giddens, *Modernity and Selfidentity*, London 1991.

⁸ Pojem interpretacijske skupnosti pomeni, da bralci, gledalci in poslušalci besedil množičnega komuniciranja niso opredeljeni le z družbenoekonomskimi spremenljivkami (starost, izobrazba, dohodek, spol), temveč hkrati tudi z lastnim diskurzivnim načinom interpretacije medijskih vsebin in drugih kulturnih oblik. Interpretacijo medijskih vsebin lahko definiramo kot obliko družbene prakse. Občinstvo tako poleg demografskih skupin oblikuje tudi kulturne formacije. Konstrukcijo pomena v medijskem besedilu in občinstvo, ki ga pojmuje kot interpretacijsko skupnost, s tem postavljamo v makrodružbeno okolje specifičnih eksistenčnih pogojev in institucionalnih postavitev, ki proizvajajo družbene identitete, habituse, okuse in življenjske stile.

ter zabava (ki jo določa čustvo).⁹ Ravno zabavne televizijske zvrsti so tiste, ki so deležne največje popularnosti. »Nekatera besedila ljudje izberejo in jih napravijo za popularno kulturo, druga pa puščajo ob strani« (Fiske, 1989: 103). Kakšne morajo biti lastnosti nekega besedila, da bi lahko postalo popularno, bomo videli na naslednjih straneh.

V čem je *politični potencial* popularne kulture? Seveda nima neposrednega subverzivnega ali konzervativnega učinka. Ugodje ob gledanju zvrsti popularne kulture na televiziji je ugodje neposredne identifikacije. Politični potencial, ki je v popularni kulturi, se torej nanaša na vrste identitet, ki jih ta besedila svojim gledalcem ponujajo. Popularne predstavitvene oblike so dandanes v nekaterih okoljih kljub transnacionalizaciji medijskega prostora najmočnejša »kulturna sredstva konstituiranja naroda«, pa čeprav bi še naprej želeli verjeti, da je npr. »slovenska kultura« visoka kultura nacionalne literarne tradicije. Kanonizacija teh tekstov je tesno povezana s potrebo po vzpostavljanju nacionalne identitete. V isti sapi, ko govorimo o kanonizaciji, bi pravzaprav vedno morali govoriti tudi o identiteti. Tako kot je visoka kultura stiliziranih klasikov področje nevsakdanjega in prazničnega, je popularna kultura najtesneje povezana z vsakdanom. Popularni tekst je namreč vedno potencialno uporaben v vsakdanu. »...popularne fikcije prepajajo ritem vsakdana. S tem pomagajo določati naše občutenje samih sebe, oblikovati naše želje, fantazije, imaginirano preteklost in projicirano prihodnost« (T. Bennett, 1990: ix).

1. Popularna diskriminacija

Ob tem ko recipienti določen tekst izberejo za popularen, s čimer le-ta sploh šele postane popularna kultura, je na delu proces tako imenovane *popularne diskriminacije*.¹⁰ Popularna diskriminacija presoja besedilo z vidika njegove uporabnosti (funkcije), ne pa kakovosti (oblike) in torej ne uporablja estetskega merila. Popularna diskriminacija zadeva torej potencialno uporabnost teksta v vsakdanjem življenju. Po Fiskovih besedah je »popularna kultura vzpostavljena v prostoru med kulturnimi viri kapitalizma in vsakdanjim življenjem« (Fiske, 1989:29). Popularna diskriminacija je torej postavljena nasproti estetski diskriminaciji, ki razlikuje produkte visoke kulture in je institucionalizirana v industriji kritike. Ta estetika središči svoje vrednote v tekstualni strukturi in zapostavlja zvezo med tekstom in vsakdanjim življenjem. Zato spregleda, da producira tudi socialna stratifikacija kulturno razlikovanje. Tako tudi esteticizem pomeni kulturno hegemonijo.

Popularna kultura je lahko po Fiskovem mnenju zgolj progresivna ali ofenzivna. Za populista Fiska je lahko torej ta kultura v svojem bistvu le demokratična, ta njena demokratičnost pa je v sposobnosti, da se upira silam, ki vzpostavljajo podrejenost, se jim izmika, jim ugovarja ter jih napada. Nikoli torej ne more biti popolnoma neodvisna od strukture moči v družbi, znotraj katere je popularna. Mi pa menimo, da je popularna kultura lahko tudi regresivna. Fiske precenjuje svobodo občinstva v recepciji. Občinstvo namreč razume tekst s pomočjo omejenega števila shem ter uporablja omejeno število institucionalnih oblik intertekstualno-

⁹ Roger Silverstone, *TV Myth and Culture*, v James W. Carey (ed.) *Media, Mythes and Narratives (TV and the Press)*, Sage 1988.

¹⁰ John Fiske, *Understanding Popular Culture*, Routledge, 1989.

sti. Neodvisnost občinstva je treba nadomestiti z njegovo konkretno zgodovinsko določenostjo. Ta določenost namreč postavlja meje »boju za pomen«, ki ga Fiske pravzaprav enači z družbenim bojem za moč. Če boj za pomen obstaja, pa tudi z branjem Fiska ne postane jasno, na kakšen način ga lahko enačimo z bojem za moč. Če bi že bil enakovreden političnemu obnašanju, bi se moral pogosteje izražati v politični akciji. Določenosti, ki jih vzpostavljajo družbene in zgodovinske razmere, sicer resda nikoli v celoti ne nadzirajo družbenih praks, vendar pa lahko popolno zanikanje institucije teksta in voluntaristična predpostavka o aktivni percepciji, ki ima naravno politične aktivnosti, delujeta le v prostoru brez zgodovine.

Za okus nižjih slojev (in popularna kultura je njihova kultura) je značilna participacija – bralčevo sodelovanje v izkustvu popularnega besedila in učinkovanju te umetnosti v kulturi vsakdana. To ga razlikuje od okusa srednjega razreda. Za zadnjega namreč ni značilno sodelovanje, temveč distanciranje bralca od umetniškega dela ter dela od trivialnosti vsakdana. Najbolj oprijemljiva je ta razlika v participaciji ob gledanju popularne zabave – pri visoki kulturi je ta participacija distancirana, visoko ritualizirana, rezervirana za konec predstave (ploskanje), medtem ko je participacija pri popularni kulturi (od nogometne tekme do rock koncerta) konstantna in manifestna – žvižgi, invazije na nogometno igrišče, meta-nje predmetov na oder ali igrišče.

Popularni tekst vključuje estetsko potrošnjo med druge potrošnje vsakdana; tekstu odreka kakršno koli posebno naravo ali spoštovanje. Uporablja ga kot vsako drugo dobrino. Popularna umetnost tako ni umeščena znotraj absolutno univerzalnih resnic in vrednosti, s katerimi se ponaša esteticizem visoke umetnosti. Popularni tekst mora biti veljaven za različne skupine gledalcev, to pa pomeni, da mora biti POLISEMIČEN. Veljavnost tako zahteva polisemičnost in RELATIVNOST – odklanja zaprt tekst, njegovo absolutno in univerzalno vrednost in veljavnost. Obstajajo tekstualna orodja, ki omogočajo polisemično branje teksta. Eno teh orodij je *ironija* kot retorično sredstvo, odprto za različna branja, ker že sama po sebi deluje tako, da simultano proizvaja različna branja. Druga orodja so *šale*, *protislovja* ter *ekscesi*, ki imajo lahko dve obliki. Prva je hiperbola kot specifično tekstualno sredstvo, oblika pretiravanja (na primer pretiravanje glede dobrote in hudobije v soap operah – v Dallasu je Kristel vedno neskončno dobra, njena tekmica pa poosebljena zlobnost) in semiotični eksces, ki je splošnejši in velja za vse televizijske žanre. Televizija namreč označuje tako z barvo, gibom, zvokom in časom kot tudi s sliko, besedo in kompozicijo. Vse to ima na televiziji pomen. Fiske meni, da je na televiziji enostavno preveč pomena (semiotični eksces), da bi bilo mogoče vse nadzorovati z vladajočo ideologijo. Vedno obstajajo njej upirajoči se ali tekmujoči diskurzi, ki so na voljo alternativnim branjem (Fiske, 1987: 91). Popularno branje je tekstualno nedisciplinirana selekcija relevantnih trenutkov.

Toda določeni teksti popularne kulture so popularni ne le zaradi a. polisemičnosti in b. relativnosti, temveč tudi zaradi c. medijske predstavitve. *Medij, ki posreduje tekst, mora imeti značilnosti, ki jih je mogoče vključiti med prakse vsakdana.* Biti mora odprt in fleksibilen. *Geslo je, televizija, seveda.*

2. Televizijska konstitucija javnega življenja

Ne gre drugače, kot da priznamo osrednji pomen televizije za sodobno kulturo. Javno življenje je pred pojavom televizije pomenilo nekaj popolnoma drugega kot javno življenje, ki ga oblikuje dandanes televizija. Silverstone imenuje televizi-

jo »...oralna kultura poznega 20. stoletja, kontaminirana s stoletji pismene kulture«. ¹¹

Dandanes so javni prostori in javni dogodki, ki temeljijo na neposredni udeležbi omejenega števila ljudi na javnem prostoru, odstopili prostor javnemu koledarju, ki ga oblikujeta radio in vedno bolj le televizija. Nacionalna televizija oblikuje nov koledar nacionalnih dogodkov. Ciklična reprodukcija različnih televizijskih žanrov (vsak dan ob pol osmih Dnevnik, vsako zadnjo soboto v mesecu Trefaltov kviz, vsako prvo soboto v mesecu ob osmih zvečer Križ-kraž...) organizira socialno življenje, ga obnavlja in mu vedno znova daje občutek pričakovanja. Te ritualne družbene dogodke Paddy Scannel posrečeno deli v 1. *interne televizijske dogodke* (pogovor v studiu, kviz, okrogla miza) in 2. *eksterne televizijske dogodke* (nogometna tekma, prenos kočevske narodne sprave, posnetek z bojišča, državna pogrebna slovesnost itd.). Le-ti konstituira javno življenje nove vrste. *Stalno medsebojno izmenjavanje teh televizijskih dogodkov oblikuje »javno življenje televizije« in skupno javno življenje občinstva nacionalne televizije.* ¹² Skupno nacionalno življenje se torej oblikuje s celotnim televizijskim svetom. Televizijsko posredovani dogodki so namreč postali osrednji dogodki skupnega nacionalnega življenja. Televizijsko leto sestoji iz njihove ciklične reprodukcije in rednega ponavljanja praznovanj, spominjanj, praznikov, dramatičnih kriz in razpletov, tragičnih dogodkov, tiskovnih konferenc, nekdanje celo udarniških zmag in proizvodnih rekordov ter tako organiziranega socialnega življenja. Televizija torej standardizira čas. Tu pa se ne moremo izogniti vprašanju moči – kdo ima moč določati čas? Čas namreč ni le »medij«, znotraj katerega družba obstaja, temveč moramo specifično organizacijo časa opazovati kot konstitutivno razsežnost razlikovanja med različnimi vrstami družbe. Spomnimo se na primer pomembnosti standardizacije časa kot sinhronizacije dela v razvoju kapitalizma. Nekateri celo menijo, da je »ura, ne pa parni stroj prototip dobe mehanične reprodukcije«. ¹³ Televizija torej spreminja način prostorsko-časovne organizacije družbe. Obenem pa televizija kot domači medij (repcija televizijskih besedil se odvija v privatnem okolju) prinaša to novo segmentacijo časa v domače okolje. Televizija ima torej temeljno vlogo v družbeni organizaciji časa.

Na drugi ravni pa televizija konstruira kulturni zaklad, ki si ga delijo milijoni. Dolgo trajajoče popularne serije na primer po mnenju Paddyja Scannella (1990) zagotavljajo »preteklost v skupnosti« za celotne populacije (vedno bolj ne le v nacionalnem okviru, temveč ustvarjajoč globalno kulturo). Avtorica tega besedila se spominja ameriških serij iz začetka šestdesetih Dolgo vroče poletje ali pa Peyton Place, ki so oblikovale njen kulturni spomin – pa ne toliko zaradi vsebine,

¹¹ Roger Silverstone, prav tam.

¹² Paddy Scannel, »Public Service Broadcasting and modern public life«, *Media, Culture and Society*, Vol. 11, 1989.

Tehnološki razvoj (kabelska in satelitska TV) sicer omogoča globalizacijo medijskega prostora, zato se zdi nekako anahronistično, da dandanes govorimo o nacionalnem javnem življenju, ki ga konstituira skorajda izključno nacionalna televizija z mešanim programom. Menimo namreč, da se ljudje v zgodovinskih situaciji poudarjene »konstrukcije tradicije in nacionalne identitete« obračajo k nacionalni televiziji, saj ta tako s svojimi vsebinami kot s komunikativnim stilom in estetsko naravnostjo podpira »procese mi-skupine« ter tako nagraduje z ugodjem neposredne identifikacije; obenem pa vsebinsko govori o dogodkih v neposrednem okolju nacionalnega občinstva. Če omenimo še, da je ponavadi jezik konstitutivni element kulturne diferenciacije nekega naroda nasproti drugim (vsaj v Sloveniji to gotovo velja), potem pravzaprav ni čudno, da poročilo »European Television Task Force« ugotavlja, da ima na primer 70% nizozemskih gospodinjstev kabelsko televizijo, obenem pa 85% Nizozemcev najraje gleda nizozemski nacionalni program. *Report of the European Television Task Force*, prav tam, str. 33.

¹³ David Morley, Roger Silverstone, »Domestic communication – technologies and meanings«, *Media, Culture and Society*, Vol. 12, 1990.

temveč zaradi vsakotedenskega rituala oziroma socialnega dogodka, povezanega z gledanjem teh oddaj; nedeljski popoldan, nedeljska obleka, vožnja na drug konec mesta k sorodnikom, ki so imeli televizijo in kjer so se zbrali tudi njihovi sosedje, pogostitev, druženje in pogovor o nadaljevalki, zaupnost, s katero so se ljudje pogovarjali o osebah v nadaljevalki, njihovi usodi, njihovih reakcijah, postopkih in odločitvah, kot da bi bili to ljudje iz sosesčine.

Na ta način torej televizija vzdržuje »koledarski čas« – tedenski, mesečni, letni obrat velikih nacionalnih dogodkov, praznikov in športnih prireditev – in čas vsakdanje rutine. To pa pomeni tudi svojevrstno združevanje prej veliko bolj jasno ločenih sfer privatnega in javnega. Cela vrsta komunikologov v zadnjih letih meni, da bi morala analiza televizije bolj upoštevati vpetost medija v rutine vsakdana in s tem prepletanje javnih in privatnih diskurzov. Televizija je na ta način vpletena v regulacijo privatnega življenja. Poskusi take regulacije družinskega življenja so izraženi v obliki strahu za družinsko življenje, posebej strahu za otroke in strahu zaradi vpliva videa ali kableske televizije, ki ne podlegata regulacijskem nadzoru programske sheme. Tako je družina na eni strani prostor privatnosti (zatočišče pred zunanjim svetom), na drugi strani pa hkrati tudi prostor javnega, saj je na razpolago zunanjim intervencijam, največkrat v obliki skrbi za otroke, ki gledajo televizijo. Klasična oblika kaznovanja otrok je prepoved gledanja najljubših programov in cenzuriranje je eno osrednjih področij »odgovornega« starševstva. Na ta način so na delu cenzura in discipliniranje otrokovega okusa in njegove kulture ter discipliniranje otrokove uporabe televizije s pomočjo nagrajevanja in kaznovanja. Najpogostejši argument v prid televizijskega in kulturnega discipliniranja je prepričanje, da otroci ne razlikujejo med televizijo in realnostjo (na primer med televizijskim nasiljem in resničnim nasiljem). Najnovejša proučevanja pa kažejo, da to ni tako (Hodge in Tripp, 1986, cit. v Fiske, 1989). Po mnenju teh raziskovalcev razvijajo namreč otroci t.i. televizijsko modalnost. Modalnost je mera bližine televizijske predstavitve in resničnosti. Tako imajo za otroke novice visoko modalnost, risanke pa nizko. Torej tudi za osemletne otroke velja, da je realnost taka, kakršno prikazujejo novice, pri risankah pa, da bi bila taka, če... Otroci imajo torej sposobnost razlikovanja med visoko modalnostjo novic in nizko modalnostjo risank. Na podoben način je Morley proučeval kulturno discipliniranje znotraj patriarhalne družine. Proučeval je navade gledanja televizije (1986) v urbanih gospodinjstvih nižjega razreda in ugotavljal zanimive patriarhalne vzorce v domači uporabi televizije. Skoraj vedno oče oziroma mož upravlja daljinski upravljalnik. Ta po navadi leži na naslanjaču njegovega stola in redkokdo od preostalih članov družine ima dostop do njega. Ta fizična moč ima seveda tudi moč vrednotenja – programi, ki niso po njegovem okusu (drame, soap opere), so ovrednoteni kot »slab« okus. V kontekstu teh razprav postaja jasnejša tudi v Sloveniji nedavno sprožena razprava o nasilju in seksu na televizijskem zaslonu. »Ob najbolj gledanem času naj bi bila na televiziji slovenska oddaja, ki bi jo gledale vse generacije in ob kateri bi se vsi člani družine lahko pogovarjali (Mito Trefalt, »TV Mernik«, april 1991). Rekli smo že, da so različni generacijski habitusi posledica ne bioloških razlik, temveč različnih eksistenčnih razmer, ki povzročajo različni sistem dispozicij in končno tudi različno estetsko naravnost. Močna želja po poseganju v privatno družinsko sfero je tu povezana z zapostavljanjem generacijskih razlik, torej legitimno različnih estetskih okusov in življenjskih stilov. Kdo pa pravi, da najstniki skupaj s svojimi starši ob osmih zvečer sedijo pred televizijo? Od tu pa do edino legitimnega vseslovenskega okusa je samo še korak. Ta je storjen v samih televizijskih oddajah Mita Trefalta.

Seveda pa vpliva televizije in njene časovne reglementacije ne gre precenjevati, saj ne vstopa v prazen asocialen in brezčasen prostor, temveč v že prej obstoječo socialno organizacijo doma ter v konstruirano in historično specifično strukturiranje časa. Na tej podlagi transformira že obstoječo reglementacijo. Komunikološko zgodovinska analiza razvoja radia Shauna Mooresa¹⁴ kaže, kako je radio z »domestikacijo standardnega nacionalnega časa« prinesel v domove natančno določeno merjenje časa. Tako je bil nacionalni čas prenesen iz javne sfere v privatno. Na ta način je že radio konstituiral »sinhronizirano nacionalno skupnost«. Tako radio kot televizija torej delujeta na podlagi že obstoječih delitev časa in s svojo programsko shemo nalagata gledalcem model lastne segmentacije kot »model za privatne rutine gledalcev in poslušalcev« (Morley, Silverstone, 1990: 42). Privatne aktivnosti so sinhronizirane z aktivnostmi lokalnih, nacionalnih ali celo mednarodnih skupnosti. V tem smislu pravi John Hartley (citirano v Morley, Silverstone, 1990: 43), da je »televizija eden najpomembnejših dejavnikov, prek katerih se konstruira narod za svoje pripadnike«. Tu seveda izhaja iz koncepta Benedicta Andersona (1990) o naciji kot »mišljeni skupnosti«, kot konstruktom posebnih diskurzov. Poskusimo parafrazirati Andersonovo izjavo:

*Slovenec ne bo v svojem življenju nikoli srečal ali celo poznal imena več kot peščice svojih rojakov Slovencev. Nobene predstave nima, kaj ob določenem času počnejo. Toda popolnoma zaupa v njihovo stalno, anonimno, simultano aktivnost.*¹⁵

Bivanje v narodu (nation-ness, kot pravi Anderson) dandanes torej v veliki meri določajo televizija in drugi mediji množičnega komuniciranja. Menimo, da je to nalogo literarnemu komuniciranju (kot splošno priznanemu konstituentu slovenstva), hoteli priznati ali ne, v veliki meri prevzelo televizijsko komuniciranje »oralnosti drugega reda«; bodisi z vsebinami, estetskimi oblikami in komunikativnim stilom, ki presega nacionalne omejitve v smeri globalizacije kulture, ali pa z neotradicionalnimi estetskimi oblikami ter komunikativnim in moralnim etosom (kot procesov mi-skupine), ki umetno konstruirajo bivanje v narodu – slovenstvo.

Prav gotovo bodo v prihodnosti tehnološke spremembe (kabelska in satelitska televizija), ki prinašajo specializacijo TV-kanalov (verska televizija, televizija, ki predvaja le filme, glasbene spote, novice ali pa športne prenose), povzročile bolj fragmentirano javno življenje kot pa nacionalna javna ustanova televizije z mešanim programom. V tem smislu se Paddy Scannell¹⁶ zavzema za televizijo kot javno ustanovo, Morley in Silverstone¹⁷ pa govorita o nevarnosti dekonstrukcije nacionalnih kultur in uničenju »simultanosti družbenega izkustva«. Po drugi strani pa empirična realnost dandanes ogroženost mešanega programa nacionalne televizijske institucije pravzaprav zanika. Belgijski gledalci na primer (Belgija je dežela z najrazvitejšim kabelskim sistemom v Evropi – 84% gospodinjstev ima kabelsko TV) le 3% povprečnega časa, ki ga preživijo pred televizijskim sprejemnikom, gledajo transnacionalno satelitsko televizijo, ves preostali čas pa nacionalno televizijo v maternem jeziku.¹⁸

¹⁴ Shaun Moores, »Radio Days«, referat na konferenci *Komuniciranje in življenjski stili v Ljubljani*, november 1985. Kasneje je bila ta razširjena etnografska analiza objavljena pod naslovom »The Box on the Dresser: Memories of Early Radio and Every Day Life« v *Media, Culture and Society*, Vol. 10, 1988.

¹⁵ David Morley, Roger Silverstone, prav tam.

¹⁶ Paddy Scannell, prav tam.

¹⁷ David Morley, Roger Silverstone, prav tam, str. 44.

¹⁸ Hans Verstraeten, »Transnational satellite TV and cultural identity«, referat predstavlja na *AIERU/IAMCR konferenci*, Bled 1990. Verstraeten ta podatek tudi konkretizira; v letu 1988 bi Super Channel lahko dosegel 13 milijonov gledalcev v 15 deželah. Vendar pa gleda ta TV program v Evropi dnevno le 1,2 milijona ljudi. To se ujema tudi s podatkom, da 60% Belgijcev najraje gleda nacionalni mešani program, ne pa cele vrste kabelskih programov, ki so jim na voljo.

Ko Paddy Scannell govori o zgodovinskem razvoju komunikativnega etosa in performativnega stila radia in TV, meni, da spremembe v komunikacijskem stilu v desetletjih obstoja televizije niso le stvar sloga. Govor prvih let radia in tudi televizije je bil vzvišen, »avrtičen«, retorika je bila podobna pridigi ali predavanju, podobnem monologu. V naslednjih desetletjih je govorica postajala vedno bolj idiomatična, dialoška in sproščena, podobna pogovoru z gledalcem pred TV ali radijskim sprejemnikom. Ker so to tudi institucionalni glasovi (korelacija določene oblike s prav določeno vsebino nikoli ni povsem naključna), ki izražajo različne institucionalne naravnosti do oblasti in moči tradicije, **pomeni televizijski komunikativni slog tudi specifičen odnos do oblasti in tradicije**. Univerzum diskurzov radia in televizije torej prav toliko zadeva njune vsebine kot estetske oblike, stik govorice in komunikativni etos. *Komunikativni etos RTV-ja govori o specifični kakovosti javnega življenja, ki ga RTV stalno proizvaja in reproducira.* »Komunikativni etos beleži kakovost in način socialnega občevarja med institucijami in občinstvom ter značilne jezikovne posebnosti javnega in na drugi strani privatnega življenja.«¹⁹

Scannell v svojem članku pravzaprav le nakaže potrebo po lingvističnem proučevanju komunikativnega stila in njegovega zgodovinskega razvoja. »Ni dvoma, da se danes govor v gledališču, filmu, radiu in televiziji – v večini primerov – zdi bolj sproščen, naraven in spontan kot pa oblike govorice v življenju in umetnosti pred štiridesetimi leti. To spremembo v komunikativnem etosu moderne družbe sta pomagala ustvariti radio in televizija. Menim, da je RTV za javno sfero konstitutivnega pomena« (1990: 148). Komunikativni stil zgodnjega radia in televizije je opredeljevala posebna priložnost – to ni bil stil za vsakdan, temveč za posebne priložnosti. To je bil glas branja cerkvene pridige, političnega govora. Drug poseben glas je bil deklamacijski »poetični« glas, ki so ga prej uporabljali v javnem branju poezije in literature (to je glas uglašene in dodelane dikcije in odlične izgovarjave). Toda čudno, ljudje, ki so v svoji privatnosti sedeli na drugi strani mikrofona, so pričakovali, da jih govorec naslovi osebno, enostavno, skorajda familiarno. Morda je sam kontekst privatizirane recepcije tisti, ki poleg estetsko distinktivnih oblik oralne kulture vpliva na to pričakovanje in spremembo v komunikativnem stilu, ki je v naslednjih desetletjih sledila: »... v novih oblikah javne zabave – kvizih, skupinskih igrah, televizijskih ugankarskih igrah – so televiziji našli nove komunikativne stile – bolj spontane, osebne in sproščene« (P. Scannell, 1990: 146). Komunikativni stil teh tipov »internih televizijskih dogodkov« se je spreminjal mnogo hitreje kot stili naslavljanja in predstavitve v informacijskih in kulturnih oddajah.

LITERATURA

Anderson Benedict, *Nacija: zamišljena zajednica*, Školska knjiga, Zagreb 1990.

Ang Ien, »Popular Fiction and Feminist Cultural Politics«, *Theory, Culture and Society*, vol. 4, 1987.

Ang Ien, *Desperately Seeking the Audience*, Routledge, London 1991.

Assmann Aleida in Jan (Hrsg.), *Kanon und Zensur*, Wilhelm Fink Verlag, München 1987.

Bausinger Hermann, »Media, technology and daily life«, *Media, Culture and Society*, št. 6, 1984.

Bennett Tony (ed.), *Popular fiction*, Routledge, London 1990.

Bergman Jörg, *Klatsch*, de Gruyter, Berlin, New York 1987.

Bondebjerg Ib, »Between Fact and Fiction. The Development of Fiction-genres in Public Service Television«, referat na AIERI/IAMCR konferenci, Bled 1990.

¹⁹ Paddy Scannell, prav tam, str. 153.

- Carey James W. (ed.), *Media, Mythes and Narratives (TV and the Press)*, Sage 1988.
- Casetti Francesco, Odin Roger, »De la paleo- e a la neotelevision«, *Communications*, Seuil, Paris 1990.
- Collins Jim, »Watching ourselves, weatch TV, or who is your agent«, *Cultural Studies* št. 3 1989.
- Europe 2000: *What kind of television?*, Report of the European Television Task Force, The European Institute for the Media, Manchester 1990.
- Fiske John, *Understanding Popular Culture*, Unwin Hyman, Cambridge 1989.
- Fiske John, *Television Culture*, Methuen, London 1987.
- Fluck Winfried, »Popular Culture as a Mode of Socialisation, A Theory about the Social Functions of Popular Cultural Forms«, *Journal of Popular Culture*, št. 3, 1987.
- Giddens Anthony, *Modernity and Self identity*, Polity Press, London 1991.
- Goodwin Andrew in Whannel, Garry (izd.), *Understanding Television*, Routledge, London 1990.
- Grossberg Lawrence, »The Circulation of Cultural Studies«, v *Critical Studies in Mass Communication*, December 1989.
- Jensen Klaus Bruhn, »Television Futures: A Social Action Methodology for Studying Interpretive Communities«, *Critical Studies in Mass Communication*, št. 7, 1990.
- Krpan Jasmin, »Zašto rat u Hrvatskoj nije priča s naslovne strane?«, tednik *Globus*, Zagreb 16. 8. 1991, str. 35.
- Modleski Tania (ed.), *Studies in Entertainment*, Indiana University Press, 1986.
- Moore's Shaun, »Texts, Readers and contexts of reading: developments in the study of Media Audiences«, *Media, Culture and Society*, Vol. 12, 1990.
- Morley David, *Family TV, (Cultural Power and Domestic Leisure)*, Routledge, London 1988.
- Morley David, Roger Silverstone, »Domestic communication – technologies and meanings«, *Media, Culture and Society*, Vol. 11, 1990.
- Rowland Willard D. in Watkins, Bruce (eds.), *Interpreting Television*, London 1984.
- Scannell Paddy, »Public Service Broadcasting and modern public life«, *Media, Culture and Society*, Sage, London, Vol. 11, April 1989.
- Seiter Ellen et al., *Remote Control*, Routledge, London 1989.
- Verstraeten Hans, »Transnational satellite TV and cultural identity«, referat predstavljen na AIER/IAMCR konferenci, Bled 1990.
- Vogrinc Jože, *Televizija kot informativni ideološki aparat države: analiza ideoloških mehanizmov dnevnika TV Slovenija, magistrska naloga*, Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, Ljubljana 1990.
- Williams Raymond, *Television, Technology and Cultural Form*, Routledge, London 1990.

Zgodovina kolektivnih pogodb na Slovenskem

Poseganje države v urejanje delovnih odnosov lahko razdelimo v tri faze. V prvi fazi je skušala država vzdrževati tako imenovani socialni mir zgolj z represivnimi ukrepi. Druga faza poseganja države obsega omejitve izkoriščanja z natančnim določanjem vseh delovnih razmer z obrtnimi redi in socialnim zavarovanjem ter delavsko zakonodajo in ustanovami delavske zaščite (inšpekcije dela, bolniške blagajne, borze dela, delavske zbornice). S tretjo fazo poseganja se je država odzvala na povečan vpliv delavskih sindikatov pri urejanju delovnih razmer s pomočjo splošnih kolektivnih pogodb, veljavnih za vse delavstvo. V tej fazi država ni več samo ščitila delavstva kot šibkejšega partnerja v odnosu do delodajalca, pač pa po svoji presoji določala pravice in dolžnosti obeh partnerjev pri delovnem razmerju. Država je posredovala in razsojala v sporih glede kolektivnih pogodb, jih sama izdajala, določala tudi minimalne mezde.

Delavsko vprašanje¹ je dobilo pomen socialnega vprašanja šele v drugi polovici 19. stoletja, ko je delavstvo ustanovilo svoje razredno bojne organizacije, to je delavske sindikate in delavske stranke, in ko je s pomočjo teh organizacij v svojih sporih z delodajalci in njihovimi organizacijami in z državnimi organi začelo nastopati kot organizirana celota. S tem je bilo spremenjeno razmerje družbenih sil. Svoje temeljne naloge, da s svojim aparatom vzdržuje določeno ravnotežje med nasprotujočima razredoma – tako imenovani socialni mir – država ni mogla več opravljati z enostranskim uporabljanjem nasilnih ukrepov. Nastopila je doba pogajanj in dajanja koncesij delavskemu razredu v obliki socialne zakonodaje in drugih socialnopolitičnih ukrepov. Kolektivne pogodbe pa so se iz sredstev delavskega boja razvile v pomemben vir delovnega prava in so postale avtonomen, splošen, pisni sporazum med delavsko strokovno organizacijo – sindikatom in delodajalcem ali ustreznim združenjem delodajalcev o splošnih delovnih razmerah, pravicah in dolžnostih iz delovnega razmerja ter medsebojnih pravicah in dolžnostih pogodbenih strank, katerih učinek je v normativnem delu za udeležence neposreden in prisilnopraven. Predstavniki delojemalcev in delodajalcev lahko mimo določb delavske zakonodaje z medsebojnimi pogajanjmi določijo v kolektivni pogodbi za delavce ugodnejše in naprednejše delovne razmere in večje pravice – tem ugodnejše, čim močnejši in aktivnejši je sindikat. Kolektivne pogodbe so se prvotno sklepale za posamezno podjetje ali samo ožji krog podjetij in so bile rezultat posamezne delavske akcije, stavke, v katerih so zapisali in natančno določili dosežene uspehe (dolžina delovnega časa, višina mezd, počitki med delom in podobno) in pogoje sporazuma ob prenehanju delavske akcije. Čim širši krog so kolektivne pogodbe zajemale, tem večjo veljavo so delavske pridobitve v njih dobivale in se v splošnih kolektivnih pogodbah tako rekoč uzakonjale. Mnoge delavskozaščitne določbe iz kolektivnih pogodb so sčasoma obogatile delovno-

* Dr France Kresal, znanstveni svetnik na Inštitutu za zgodovino delavskega gibanja v Ljubljani.

¹ Prim. France Kresal, Nekateri načini delavskih socialnih vprašanj na Slovenskem do leta 1922. Prispevki za zgodovino delavskega gibanja, XII, 1973, Ljubljana, str. 3–52.

pravno zakonodajo.² Kolektivne pogodbe so lahko učinkovita bližnjica k boljši in večji delavski zaščiti, kot jo daje delavska zakonodaja, ker so bolj gibke in takoj sledijo doseženim uspehom delavskih akcij. Seveda pa mora biti njihovo sklepanje svobodno in neodvisno, ne pa bergla in podaljšana roka Zakona o delovnih razmerjih, kot je večina naših doslej sklenjenih kolektivnih pogodb. Tega so krive sistemska zakonodaja, gospodarske in politične razmere na tem področju, slaba sindikalna organiziranost in popolna odsotnost lastnih izkušenj na tem področju celih 50 let. Izredno razvito in razvejano sindikalno gibanje na Slovenskem se je že v drugi polovici tridesetih let usmerjalo v politično gibanje, ki je med NOB in po osvoboditvi povsem prevladalo ali pa prenehalo s sindikalnim delovanjem.

Delavske zbornice kot strokovne ustanove za interesno predstavništvo delavstva so bile ukinjene, prav tako razvejane ustanove delavskih zaupnikov in januarja 1946 so enotni sindikati Jugoslavije sklenili, da se preneha sklepanje kolektivnih pogodb. Vse to je prenehalo, ker se delovni odnos ni več obravnaval kot dvostranski odnos. Kolektivne pogodbe so delovna razmerja urejale le še v zasebnem sektorju; vendar so te kolektivne pogodbe izgubile večino klasičnih značilnosti (prostovoljnost sklepanja, avtonomija strank glede vsebine). Večina delavstva je bila v družbenem sektorju in to število je zelo hitro naraščalo. V 45 letih se je povečalo za pet- do šestkrat. Gospodarske organizacije so se združevale v gospodarske zbornice,³ da bi skupaj pospeševale delo in poslovanje, usklajevale posebne, skupne in splošne družbene interese, se dogovarjale o samoupravnem urejanju vseh družbenoekonomskih odnosov – tudi delavskih. Ker delovni odnos ni bil dvostranski, ni bilo nobene potrebe po ustanavljanju asociacij, ki bi zastopale samo delavske interese. Nov republiški zakon iz leta 1990 opredeljuje Gospodarsko zbornico Slovenije⁴ kot samostojno strokovnoposlovno organizacijo podjetij gospodarske dejavnosti. Članstvo je obvezno. Namen zbornice je razvijanje tržnega gospodarstva in svobodnega podjetništva. Med pristojnostmi, ki jih ji daje zakon, je tudi sklepanje kolektivnih pogodb na delodajalski strani. Gospodarska zbornica ne zastopa več delavskih interesov. Leta 1990 je izšel tudi Zakon o delovnih razmerjih⁵, ki je delovni odnos zopet opredelil kot dvostranski, uvedel kolektivne pogodbe za podrobnejše urejanje delovnih razmerij, nekaj malega in nedorečenega določil za delovanje sindikalnih poverjenikov in njihovo zaščito, ne da bi upošteval, da na delojemalski strani ni obvezne strokovne asociacije, ki bi zastopala interese delavstva. Tako je zakon objektivno postavil delojemalsko stran delovnega odnosa v neenakopraven položaj. Na delodajalski strani se ob sklepanju kolektivnih pogodb pogaja gospodarska zbornica, asociacija z obveznim članstvom in ustrezno materialno osnovo, na delojemalski strani pa, ki je materialno tudi sicer v podrejenem položaju in zato potrebna posebne zaščite, sindikalne organizacije brez obveznega članstva in ustrezne materialne osnove. *Delavska zbornica kot interesna predstavnica delavstva s svojo strokovno službo in lastnimi materialnimi sredstvi, rednimi zadostnimi dohodki in avtonomno samoupravo bi morala biti čim prej znova ustanovljena.* Delojemalska stran bi z njo tudi lažje prišla do zakonodajne pobude s področja delavske zakonodaje. *V delavski zbornici bi imele strokovno in materialno oporo vse sindikalne organizacije, pa tudi delavski zaupniki, ki bi jih kazalo ponovno uvesti.*

² Prim. France Kresal, Pregled razvoja delavskozaščitne zakonodaje in ustanov delavske zaščite v Sloveniji med obema vojnama. Prispevki za zgodovino delavskega gibanja, VIII-IX, 1968-1969, Ljubljana 1969, št. 1-2, str. 103-190. Razprava vsebuje prikaz virov in literature.

³ Zakon o združevanju organizacij združenega dela v splošna združenja in gospodarske zbornice, Ur. l. SRS, 21/78.

⁴ Zakon o Gospodarski zbornici Slovenije, Ur. l. RS, 14/90.

⁵ Zakon o delovnih razmerjih, Ur. l. RS, 14/90.

Potrebna je čimprejšnja priprava nove delavskozaščitne zakonodaje in ustanov delavske zaščite. Pri tem je treba izhajati iz dejstva, da ni treba pri vsaki stvari začeti iz nič, da moramo upoštevati izkušnje lastnega stoletnega razvoja delavske zakonodaje in ustanov delavske zaščite, pozitivne izkušnje 40-letnega razvoja delavskega samoupravljanja in dosedanje moderne dosežke v svetu, predvsem v Evropi in v državah, ki bi jim delovnopravno lahko sledili (npr. Avstrija).

DELAVSKA ZAKONODAJA DO LETA 1918

V boju za delavske pravice je bilo slovensko delavstvo del evropskega delavskega gibanja, in sicer do leta 1918 v avstrijskem, potem pa jugoslovanskem državnem okviru do leta 1941, ko je bil ta razvoj nasilno prekinjen. Ta prekinitev je bila časovno in vsebinsko tako velika, da si moramo za spoznavanje lastnega razvoja pomagati z zgodovino.

Prvi delavskozaščitni ukrep v Avstriji je bil iz leta 1842, ki je omejil čezmerno izkoriščanje otroške delovne sile; omejil je dolžino njihovega delovnega časa na 12 ur dnevno in v načelu prepovedal nočno delo otrok.⁶ Splošni obrtni red⁷ iz leta 1859 je vpeljal skoraj popolno obrtno svobodo. Delovne pogoje je urejal na individualno pravni podlagi, kot da sta oba partnerja enakopravna, kar pa dejansko ni bilo res. Razen splošnega obrtnega reda so urejali delovne pogoje za nekatere posamezne gospodarske veje še drugi zakoni. Najpomembnejši med njimi je bil rudarski zakon⁸ iz leta 1854, ki je med drugim urejal tudi odnose lastnikov rudnikov do delavcev in uradnikov; zlasti so tu pomembne določbe o bratovskih skladnicah. Na politične pravice delavcev sta se nanašala zakona iz let 1867⁹ in 1870¹⁰, po katerih sta bili zagotovljeni združevalna in zborovalna svoboda in so lahko ustanovljali delavskoizobraževalna društva, politične organizacije in delavske strokovne organizacije – sindikate.

Z novelo obrtnega reda so bili leta 1883 ustanovljeni obrtni inšpektorati,¹¹ ki so skrbeli za osnovno delavsko zaščito v socialno-higienskem pogledu. Odslej se je uspešno razvijala in uveljavljala inšpekcija dela.

Za razvoj delavske zaščite je bila najpomembnejša novela Splošnega obrtnega reda¹² iz leta 1885. To je bila prva celovita kodifikacija delavske zaščite v avstrijski delavski zakonodaji. Prvič je bil z zakonom omejen delovni čas za tovarniške delavce; znašal je 11 ur. Med delom je moralo biti eno uro počitka. Prepovedano je bilo zaposlovanje otrok do 14. leta starosti in omejeno zaposlovanje otrok od 14.

⁶ Dr. Alois Brussatti, *Österreichische Wirtschaftspolitik vom Josephinismus bis zum Standestaat*. Wien 1965, str. 154–157. Avtor je na straneh od 141. do 161. objavil pregled avstrijskih zakonov o gospodarski politiki do leta 1938; na straneh od 154. do 157. je navedel zakone o socialni politiki in pomembnejše socialnopolitične ukrepe.

⁷ Reichsgesetzblatt Nr. 227, Wien 1859 – RGLB 227/1859. Prim. Die Gewerbeordnung vom 20. December 1859. Mit allen nachträglichen Verordnungen bis ende September 1875 und mit alphabetischen Register. Wien 1875; Die Gewerbeordnung nebst einschlägigen Gesetzen und Verordnungen. Erläutert aus den Materialien und der Rechtssprachung von dr. Leo Geller. Wien 1884; Der Gewerbliche Arbeitsvertrag in der Rechtsdurchsetzung. Herausgegeben von dr. Stefan Kircht. Brunn 1898.

⁸ RGLB. 146/1854. Splošni rudarski zakon z dne 23. maja 1854 je v devetem poglavju v paragrafi 200–209 urejal odnose lastnikov rudnikov do delavcev in uradnikov, v desetem poglavju pa v paragrafi 210–214 bratovske skladnice.

⁹ RGLB. 134/1867. Zakon z dne 15. novembra 1867.

¹⁰ RGLB. 43/1870. Zakon z dne 7. aprila 1870.

¹¹ RGLB. 117/1883. Zakon z dne 17. junija 1883.

¹² RGLB. 22/1885. Zakon o noveli obrtnega reda z dne 8. marca 1885 je spremenil in dopolnil šesto poglavje splošnega obrtnega reda, ki je obravnavalo pomožno obrtno osebe. Med pomožno obrtno osebo so uvrščali vajence, pomočnike, tovarniške delavce in pomožne nižje uslužbence.

do 16. leta starosti ter žensk na težkih, zdravju škodljivih delovnih mestih in pri nočnem delu. Vsak lastnik podjetja je bil dolžan vzdrževati delovne prostore, stroje, orodje in naprave, tako da niso bile nevarne življenju in zdravju delavcev. Delavcem niso smeli dajati za stanovanja takih prostorov, ki bi bili zdravju škodljivi. Mezde so se morale obračunavati in izplačevati tedensko v gotovini. Sistem truck je bil prepovedan. Vsi delavci so morali imeti delavske knjižice, kamor so vpisovali delovna razmerja. Odpovedni rok je bil 14 dni. Podrobno so bili navedeni razlogi, zaradi katerih je lahko podjetnik odpustil delavca brez odpovednega roka (hujša kršitev) ali pa je lahko delavec takoj zapustil delo. Delavec sicer ni smel prekiniti delovnega razmerja pred potekom odpovednega roka. Predčasna zapustitev dela se je štela za kazniv prekršek. Gospodar je imel pravico delavca s pomočjo oblasti prisiliti k vrnitvi na delo. Stavke so bile po koalicijskem zakonu iz leta 1870 sicer dopustne, pravno neveljavne pa bi bile vse pogodbe, ki bi bile sklenjene pod pritiskom stavke ali izprtja. Vsako podjetje je moralo voditi knjigo svojih delavcev. Delovni red pa je moral določati vse pogoje dela in razporeditev delavcev na delovna mesta. Pravilno izvajanje teh določb so nadzirale inšpekcije dela.

Nezgodno zavarovanje delavcev¹³ je vpeljal zakon iz leta 1887, naslednje leto je bilo uvedeno bolniško zavarovanje.¹⁴ Bolniško zavarovanje so izvajale bolniške blagajne, ki jih je bilo več vrst. Bile so okrajne, obratne, zadružne in društvene bolniške blagajne. Denarna sredstva so prispevali delavci in delodajalci; 2/3 zneskov so morali prispevati delavci, 1/3 pa delodajalci; vendar prispevki delavcev niso smeli presegati 3% njihovih mezd.

Socialno zavarovanje delavcev za onemoglost, starost in smrt (pokojninsko zavarovanje) ni bilo splošno uvedeno ne v Avstriji ne v Ogrski. Pokojninsko zavarovanje so imeli le rudarji v okviru bratovskih skladnic od leta 1854, železničarji od leta 1844 ter nameščenci od leta 1906.¹⁵ V Avstro-Ogrski je bil sistem delavske zaščite v glavnem zgrajen.

RAZVOJ DELAVSKE ZAKONODAJE V STARI JUGOSLAVIJI

Po nastanku Jugoslavije leta 1918 je Slovenija nadaljevala svoj razvoj delavske zakonodaje, v marsikaterem elementu pa je morala počakati ali ga začeti znova v okviru enotne jugoslovanske delavske zakonodaje in ustanov delavske zaščite. Najpomembnejša zakonodaja je bila sprejeta v letih 1921 in 1922: Zakon o inšpekciji dela¹⁶, Zakon o zaščiti delavcev¹⁷ in Zakon o zavarovanju delavcev¹⁸. Še pred tem je bil uveden 8-urni delavnik¹⁹; v Sloveniji že 30. decembra 1918, v vsej Jugoslaviji pa 12. septembra 1919.

Pravice se niso bistveno povečale, položaj delavstva ne izboljšal. Posledice vojne in težave ob izgradnji nove države so tudi delavstvo težko pritiskale. Materi-

¹³ RGBL. 1/1888. Zakon z dne 28. decembra 1887.

¹⁴ RGBL. 33/1888. Zakon z dne 30. marca 1888.

¹⁵ RGBL. 1/1907. Zakon z dne 26. decembra 1906. Prim. France Kresal, Začetki in razvoj delavskega zavarovanja v Sloveniji. Zgodovinski časopis, XXIV, Ljubljana 1970, zv. 3–4, str. 209–245. Ponatis 1988.

¹⁶ Sl.N. 69/9; Ur. l. 39/1922. Zakon o inšpekciji dela z dne 30. decembra 1921.

¹⁷ Sl.N. 139/1922; Ur. l. 82/1922. Zakon o zaščiti delavcev z dne 28. februarja 1922.

¹⁸ Sl.N. 117/1922; Ur. l. 62/1922. Zakon o zavarovanju delavcev z dne 14. maja 1922.

¹⁹ Ur. l. 248/1919. Naredba narodne vlade SHS v Ljubljani z dne 30. decembra 1918; Ur. l. 154/1919. Uredba o delovnem času v industrijskih, rudarskih, trgovskih in prometnih podjetjih z dne 12. septembra 1919.

alne stiske, revščina in revolucionarne razmere ob koncu prve svetovne vojne in po njej so zahtevale nekatere takojšnje rešitve pred sprejetjem sistemske delavske zakonodaje. Tako so bili začasno urejeni podpiranje brezposelnih in posredovanje dela, najnujnejša stanovanjska zaščita, začasna rešitev izplačevanja pokojnin in reorganizacija delavskega zavarovanja, sprejeta je bila uredba o delavskih zaupnikih in delavski zbornici. Del tega je sprejela že narodna vlada Države Slovencev, Hrvatov in Srbov še pred združitvijo v Kraljevino SHS, del pa deželna vlada za Slovenijo. Uredbe o delavski zaščiti so sprejemali tudi v drugih pokrajinah nekdanje Avstro-Ogrske, v Srbiji je veljal zakon o podjetjih iz leta 1910, ki pa se v glavnem ni izvajal, v Črni gori ni bilo nič, prav tako ne v Makedoniji.²⁰ Neenotnost je veljala tudi še po sprejetju enotne delavske zakonodaje 1922. Tako se je enotno bolniško zavarovanje začelo izvajati v vsej državi šele leta 1925, pokojninsko 1937, delavska zbornica v Skopju je bila ustanovljena šele leta 1936, v Črni gori pa sploh ne.

Kolektivne pogodbe so se v Sloveniji sklepale ves čas, čeprav jih je v Jugoslaviji opredelil šele Zakon o zaščiti delavcev iz leta 1922. Obravnaval jih je tudi Obrtni zakon²¹ iz leta 1931 in končno še Uredba o določanju minimalnih mezd, sklepanju kolektivnih pogodb, poravnavanju in razsodništvu²² iz leta 1937, ki je dala državi močna pooblastila za poseganje v delovni odnos z možnostjo oktroiranja kolektivnih pogodb. To se sicer ni zgodilo, čeprav so leta 1938 bile take težnje v sklopu zahtev, da bi Jugoras prevzel upravo vseh delavskih ustanov ob zmanjševanju avtonomij delavskih zbornic, odlogov volitev zanje in končno zamenjave izvoljenih članov delavskih zbornic z imenovanimi člani. Tarifni del kolektivnih pogodb pa je bil vedno bolj pod vplivom državno določenih minimalnih mezd in od leta 1940 korigiranih z draginjskimi dokladami. Med vojno za razvoj kolektivnih pogodb ni bilo možnosti. Po osvoboditvi so bili poskusi obnovitve tega razvoja, a se ni prav dobro vedelo, kako v novih razmerah, ko je oblast v rokah delavcev, dokler niso januarja 1946 enotni sindikati sklenili, da je odpravljeno sklepanje kolektivne pogodbe. Kolektivne pogodbe so se ohranile samo še v zasebnem sektorju, njihovo sklepanje pa ni bilo več svobodno in neodvisno.

PRIMERI KOLEKTIVNIH POGODB IN DELAVSKE ZAŠČITE V NEKATERIH EVROPSKIH DRŽAVAH DO DRUGE SVETOVNE VOJNE

Literatura o kolektivnih pogodbah²³ omenja, da so bile prve kolektivne pogodbe tarifna pogodba mizarjev za ženevski kanton iz leta 1857, tiskarjev v Saint Gallenu iz leta 1861 in leipziških tiskarjev iz leta 1873. Sklepati so jih začeli v drugi polovici 19. stoletja najprej v Švici in Nemčiji; na prelomu stoletja je bilo uveljavljeno že v vsej Evropi in do prve svetovne vojne tudi že zelo razširjeno. Razvoj

²⁰ Zakon o zavarovanju delavcev z dne 14. maja 1922 je v čl. 211 določal, da se sme izvajanje tega zakona v posameznih delih odložiti z odločbo ministrskega sveta do 1. julija 1925. To se je dejansko zgodilo v nekdanji kraljevini Srbije in Črne gore. Pokojninsko zavarovanje nameščencev je bilo obvezno samo v Sloveniji in Dalmaciji, v drugih pokrajinah pa je bilo neobvezno; obvezno je postalo za vse delavce šele od 1. septembra 1937. Uredba o delavskih zbornicah z dne 21. maja 1919 je urejala ustanavljanje delavskih zbornic samo v pokrajinah zunaj nekdanje kraljevine Srbije. Za nekdanjo kraljevino Srbijo so glede delavskih zbornic ostale še naprej v veljavi določbe srbskega obrtnega zakona z dne 29. junija 1910, ki jih pa niso izvajali.

²¹ Sl.N. 262/1931; Sl. l. 76/1931. Zakon o obrteh z dne 9. novembra 1931.

²² Sl. l. 15/1937; Sl.N. 33/1937 in Sl.N. 34/1937 (popravki).

²³ Tobias → Emil → Wild, Die Entwicklung des Gesamtarbeitsvertragsrechts, Inaugural-Disertation, Zürich 1985.

kolektivnih pogodb ni bil povsod enako hiter in močan. Po poročilih avstrijske strokovne (sindikalne) komisije je bilo do leta 1905 v Avstriji sklenjenih le 20 kolektivnih pogodb, leta 1906 pa že 448. Na Kranjskem so bile podpisane 3 kolektivne pogodbe, na Koroškem 5 in na Štajerskem 21. Te pogodbe so veljale za 12.647 obratov z 218.000 delavci. Sklepanje kolektivnih pogodb pa ni bilo lahko. Podjetniki so se branili, da bi ugodili kolektivnim zahtevam delavstva in od 448 sklenjenih kolektivnih pogodb je bilo samo 192 sklenjenih na miren način, 237 šele po večkratnih stankah in 19 po delnih stankah. Največ kolektivnih pogodb je bilo sklenjenih tam, kjer so bile močne strokovne organizacije. Centralna strokovna komisija je kot najpomembnejši in najmočnejši sindikat takrat štela 457.000 članov. Slovenske dežele so bile slabo sindikalno organizirane. Na Kranjskem je bilo samo 6,86% delavcev sindikalno organiziranih, v celi Štajerski pa 17%. Največ kolektivnih pogodb so sklenili kovinarji in strojni delavci, nato pa živilski, oblačilni, gradbeni, tekstilni, lesni in usnjarski delavci. Kolektivne pogodbe so določale dolžino delovnega časa in so ga za 90% delavcev skrajšale na 9 do 10 ur na dan; delavske mezde so povečale za približno 10%, mnoge so priznale sindikalnim organizacijam v podjetju, da zastopajo interese delavcev v odnosu do podjetnikov. Takemu razvoju je sledila tudi delavska zakonodaja. Leta 1907 je izšla novela obrtnega reda,²⁴ ki je bila pravna podlaga za sklepanje kolektivnih pogodb do prve svetovne vojne.

Tak razvoj delavske zakonodaje je bil tudi v drugih evropskih državah. Uvedene so bile inšpekcije dela, da bi se ta zakonodaja tudi v resnici izvajala in pravilno uporabljala. V Angliji je bila inšpekcija dela ustanovljena že leta 1833, v Prusiji 1869, na Danskem 1873, v Franciji 1874, v Švici 1877, v Avstriji 1883 in v ogrski polovici habsburške monarhije 1893. Sledilo je bolniško, nezgodno in ponekod tudi pokojninsko zavarovanje delavcev. Začelo se je z nezgodnim in bolniškim zavarovanjem v Nemčiji 1883, v Avstriji 1887, v Italiji 1889, v Angliji 1897 in v Franciji 1898. Starostno zavarovanje je bilo uvedeno 1911 v Franciji in Angliji, na Norveškem in Švedskem 1913, a to je bilo že splošno zavarovanje za vse državljane.²⁵

V letih do prve svetovne vojne je bilo sklepanje kolektivnih pogodb že povsod uveljavljeno. Analiza sklepanja kolektivnih pogodb kaže, da je bilo brez stank sklenjenih več kolektivnih pogodb tam, kjer je bilo več sindikalno organiziranih delavcev. Na primer na Norveškem, kjer je bilo 86% delavcev sindikalno organiziranih, je bilo leta 1909 74% kolektivnih pogodb sklenjenih brez stanke.²⁶ Kolektivne pogodbe so povsod urejale delovne razmere za vedno večji del delavstva, zlasti po prvi svetovni vojni.

Takemu razvoju urejanja delovnih razmer je sledil tretji poseg države v urejanje delovnih odnosov. Če sta bila prva dva usmerjena predvsem v delno zaščito delojemalca kot šibkejši strani ob sklepanju individualnih delovnih pogodb s podjetnikom, tretji poseg to ni bil več. Sama je začela normirati vse delovne odnose in splošne delovne razmere. Najprej je prevzela nase posredovanje v sporih glede kolektivnih pogodb, nato je take spore razsojala in končno po določenem postopku sama izdajala kolektivne pogodbe ali pa razglašala najpristojnejše kolek-

²⁴ RGLB. 26/1907. Novela splošnega obrtnega reda z dne 5. februarja 1907.

²⁵ Glej op. 1, str. 14-15.

²⁶ Internationaler Bericht über die Gewerkschaftsbewegung. Herausgegeben von dem internationalen Sekretar der gewerkschaftlichen Landeszentralen. Berlin 1911.

tivne pogodbe za splošno obvezne (oktroirane kolektivne pogodbe – Avstrija 1919, Nemčija 1923, Jugoslavija 1937) in predpisovala minimalne mezde.²⁷

Nadaljnji razvoj je šel v dve smeri. V totalitarnih, fašističnih in nacionalsocialističnih državnih režimih ni bilo več svobode sindikalnega delovanja in kolektivne pogodbe so izginile iz urejanja delovnih razmerij. V državah tako imenovane zahodne demokracije so se delavski sindikati združevali v velike in močne konfederacije, ki so ob vedno močnejšem posredovanju državne oblasti sklepale kolektivne pogodbe s podjetniškimi združenji.

V Italiji je bila s carta del lavoro z dne 30. aprila 1927 razglašena korporativna ureditev sindikatov kot temeljno načelo fašističnega socialnega in gospodarskega reda. Ta ureditev se je kazala v dvotirnosti delavskih in podjetniških sindikatov, ki so sklepali kolektivne pogodbe in jih tudi sami izdajali. Sindikati so v višjih organizacijskih stopnjah prehajali v državne organe, v korporacije, ki so bile ustanovljene z zakonom z dne 5. februarja 1934. Sindikati so bili celice, iz katerih je bila zgrajena korporativna država. Svoboda delavskih akcij je bila omejena; delavske stavke so bile prepovedane, prav tako pa tudi lockouti (samovoljna ustavitve proizvodnje in odpust delavcev).²⁸

V Nemčiji je nacionalni socializem uničil delavske sindikate in svobodo delavskih akcij. Težišče urejanja delovnih odnosov je prenesel na obratno organizacijo, delodajalce in državo. Nemški nacionalni socializem je videl v obratu gospodarsko in socialno enoto; v njej naj delajo podjetnik kot vodja obrata ter delavci in nameščenci skupno za pospeševanje obratnega namena in v splošno korist naroda in države. Obrat (podjetje), ki mu načeluje lastnik kot vodja, naj bi bil vključen v organsko zgrajeno nemško gospodarstvo. Zakon o ureditvi nacionalnega dela z dne 20. januarja 1934 ni priznaval ne razredov ne razrednega boja. Zaradi tega zanikanja po njegovem ni moglo biti različnih razrednih interesov niti razrednih sporov in zaradi tega niti kolektivnih pogodb, ker ni bilo potrebe po njih. Vse odnose med delavcem in podjetnikom so urejali s stališča objektivnega presojanja višjih interesov državne skupnosti. Idejo nasprotujočih si interesov je zamenjala ideja skupnosti interesov. Zaposlitve ni narekoval več zasebni interes posameznikov (tako delavcev kot podjetnikov), marveč državni interes. Odvisnega dela ni

²⁷ Dr. Stojan Bajić, *Delovno pravo*. Ljubljana 1936, str. 157–158; dr. Nikola Tintić, *Osnovi radnog prava*. Zagreb 1955, str. 219–220; dr. Aleksander Baltić, *Osnovi radnog prava Jugoslavije*. Beograd 1961, str. 91. Problem kolektivnih pogodb je obravnavala posebej številna literatura. Prim. dr. Nikola Tintić, *Razvoj kolektivnog ugovora u Jugoslaviji*. Zagreb 1951 (v doktorski disertaciji sta obdelana razvoj in pravna narava kolektivnih pogodb pri nas od začetka razvoja do leta 1950); dr. Stojan Bajić, *Uredba o minimalnih mezdah, kolektivnih pogodbah, poravnavanju in razsodništvu*. Slovenski pravnik LI, št. 3–4, Ljubljana 1937, str. 49; isti, *Kršitev kolektivne pogodbe*. Radnička zaštita, Zagreb 1932, str. 555; isti, *Kolektivni ugovor po novom Zakonu o radnjama*. Pravosudje, Beograd 1932, str. 296; isti, *Minimalne mezde in kolektivne pogodbe*. Misel in delo, Ljubljana 1936, str. 270; isti, *Razrešitev kolektivne pogodbe*. Slovenski pravnik, LII, Ljubljana 1938, str. 155; dr. Drag. Janković, dr. Živko Topalović, dr. Joža Bohinjec, *Kolektivne pogodbe*. Spomenica III. kongresa pravnikov, Zagreb 1927, str. 117, 133, 140; dr. Drag. Janković, *O kolektivnim ugovorima*. Arhiv za pravne i društvene nauke, Beograd 1921, str. 399; isti, *Pravna priroda sindikalnog najemnog ugovora*. Problemi građanskog prava, Beograd 1926; dr. B. Adžija, *Kolektivni radni ugovor*. Radnička zaštita, Zagreb 1928, str. 393–398; dr. B. Blagojević, *Odnos kolektivnih ugovora i pojedinačnih ugovora o radu*. Branić, Beograd 1934, knj. XXII, str. 501; Dj. Grgčević, *Kolektivni ugovor sa stanovišta Zakona o radnjama*. Radnička zaštita, Zagreb 1932, str. 312; dr. M. Konstantinović, *O kolektivnim ugovorima*. Naša stvarnost, Beograd 1936, št. 12; B. Krekić, *Kolektivni radni ugovor*. Socialni arhiv, Beograd 1937, str. 6372; dr. I. Kun, *Kolektivni ugovor u teoriji i praksi*. Zagreb 1940; B. D. Petrović, *Pojam i dejstvo kolektivnog ugovora u jugoslovenskom civilnom pravu*. Pravosudje, Beograd 1934, str. 531; dr. I. Politeo, *Radno pravo*. Zagreb 1934; dr. E. Sladović, *Radno pravo i kolektivni ugovor kao njegovo vrelo*. Radnička zaštita, Zagreb 1931, str. 296.

²⁸ Dr. Stojan Bajić, *Delovno pravo* (Splošni del). Ljubljana 1936, str. 25, op.; dr. Mirko G. Vratović, *Korporativna država u Italiji*. Socialni arhiv 1940, Beograd, str. 127–138; dr. Mario Krmpotić, *Osnovni socialni zakoni nacionalsocializma i fašizma*. Zakon o ureditvi kolektivnih delovnih odnosov z dne 3. aprila 1936. Socialni arhiv 1940, Beograd, str. 302–316.

ustanavljala več pogodba (niti individualna delovna pogodba niti kolektivna), temveč odlok oblasti.²⁹

V državah tako imenovane zahodne demokracije so se delavski sindikati združevali v velike in močne konfederacije, ki so ob vedno močnejšem posredovanju državne oblasti s podjetniškimi sindikati sklepale kolektivne pogodbe.

KOLEKTIVNE POGODBE V OBDOBJU STARE JUGOSLAVIJE

V zakonodaji stare Jugoslavije se kolektivne pogodbe prvič omenjajo v Zakonu o zaščiti delavcev³⁰ z dne 28. februarja 1922, bolj podrobne določbe o njih pa je prinesel šele zakon o obrteh³¹ z dne 5. novembra 1931. Na slovenskem ozemlju je bilo sklepanje kolektivnih pogodb urejeno že z avstrijskim zakonom iz leta 1907³² in je bilo pri nas ob nastanku nove države že splošno znano in uveljavljeno tako kot sredstvo delavskega boja in kot sredstvo za urejanje delovnih odnosov. Sklepale so jih delavske strokovne organizacije ob posredovanju delavske zbornice, inšpekcije dela in obratnih delavskih zaupnikov; registrirale in hranile so jih delavske zbornice. V arhivih je ohranjenih za leta 1920–1923 27 kolektivnih pogodb, za leta 1923–1931 in po letu 1931 76 kolektivnih pogodb.³³

Vsebina teh kolektivnih pogodb je bila odvisna od vrste delavskih akcij, ali je šlo za sklenitev okvirne kolektivne pogodbe, ki naj bi šele uredila vse delovne odnose med delavci in delodajalci, ali za izboljšanje že sklenjene kolektivne pogodbe, za ureditev ali izboljšanje mezd, za izboljšanje drugih delovnih pogojev itd. Kolektivna pogodba je imela dva dela: normativni del in obligacijski del. Normativni del je obsegal splošne delovne pogoje: določbe o dolžini delovnega časa, o nadurnem delu, o praznikih, o mezdni sistemih, o načinu izplačevanja zaslužkov in odtegljajih, o naravnih dajatvah (stanovanje, hrana, konsum), o višini mezd in mezdni tarifi, o nadomestilu zaslužka zaradi bolezni in drugih zadržkov od dela, o dopustih, o družinskih in drugih dokladah, o zdravstveni zaščiti, higienski in varnostni ureditvi obratnih prostorov, o položaju vajencev, o sprejemanju na delo in odpuščanju delavcev ob pomanjkanju dela, o delavskih zaupnikih in rzsodišču ob delovnih sporih in drugo. Zelo pogosto so v kolektivnih pogodbah tudi določbe, da podjetje priznava delavsko strokovno organizacijo in da delavcev zaradi članstva v tej organizaciji ne bo preganjalo.

Nadaljnjo in podrobno zakonodajo o sklepanju kolektivnih pogodb je prinesla Uredba o določanju minimalnih mezd, sklepanju kolektivnih pogodb, poravnavanju in rzsodništvu³⁴ z dne 12. februarja 1937. Ta uredba je svobodo delavskih akcij precej omejila. Delavske strokovne (sindikalne) organizacije so bile sicer še priznane kot stranke za sklepanje kolektivnih pogodb na delavski strani, pri obveznem pomirjevalnem postopku in pri neobveznem rzsodniškem postopku pa je že odločalo skupno zastopstvo delavcev, delodajalcev in državnih oblasti. Poleg tega si je

²⁹ Dr. Stojan Bajić, *Novo nemško delovno pravo*. Slovenski pravnik, Ljubljana 1935, str. 280; dr. Mario Krmpotić, *Osnovni socialni zakoni nacionalsocializma i fašizma*. Socialni arhiv 1940, Beograd, str. 302–316. Zakon o ureditvi nacionalnega dela z dne 20. januarja 1934 (RGLB. 1934, str. 45).

³⁰ Glej op. 17.

³¹ Glej op. 21.

³² RGLB. 26/1907. *Novela obrtnega reda* z dne 5. februarja 1907.

³³ Arhiv Inštituta za novejšo zgodovino, arhiv JSZ; fasc. 5,6; arhiv Inšpekcije dela v Ljubljani, fasc. 3,4; arhiv Delavske zbornice v Ljubljani, fasc. 27, 31, 40, 52; Arhiv Slovenije, arhiv Inšpekcije dela v Ljubljani, fasc. 3,5,6.

³⁴ Glej op. 22.

država prilastila pravico, da v določenih pogojih sama izdaja kolektivne pogodbe, katerih norme so bile obvezne za vse delavce in delodajalce obravnavanega podjetja ali stroke. Določbe navedene uredbe z dne 12. februarja 1937 kažejo zelo odkrito težnjo po korporacijskem urejanju delovnih odnosov. Pri tem moramo upoštevati še prizadevanje države za okrepitev režimskih Jugorasovih delavskih sindikatov (zlasti v letu 1938), ki naj bi po zgledu italijanskih državnih sindikatov postali edini zastopnik delavstva. Na kongresu Jugorasa (Jugoslovanski radnički sindikati) 17. aprila 1938 v Beogradu, ki se ga je udeležila tudi slovenska Zveza združenih delavcev, sta nastopila tudi ministrski predsednik Milan Stojadinović (ki so ga v parlamentu napadali, da uvaja osebno diktaturo in fašizem) in njegov socialni minister Dragiša Cvetković. Kongresna resolucija je zahtevala:

1. da se vsa socialna politika vlade izvaja samo preko Jugorasa;
2. da se ustanove delavske zaščite (delavske zbornice, borze dela, OUZD) izročijo Jugorasu;

3. da se v obratih onemogoči delovanje delavskih strokovnih organizacij, ki so članice mednarodnih zvez (URSSJ, JSZ). Jugoras naj bi postal torej edina priznana delavska strokovna (sindikalna) organizacija v državi.

Če zdaj upoštevamo ta dva elementa, to je pravice, ki si jih je z navedeno uredbo prilastila država glede urejanja delovnih odnosov, in njeno prizadevanje, da bi Jugoras postal edina državno priznana delavska strokovna (sindikalna) organizacija, vidimo, da je šel razvoj v smeri uvajanja korporacijskega urejanja delovnih odnosov po zgledu italijanskega fašizma. Vendar je bil ta razvoj ustavljen predvsem zaradi vedno močnejše akcijske enotnosti delavstva in naraščanja moči delavskega razreda.

KOLEKTIVNE POGODBE IN DOLOČANJE MINIMALNIH MEZD

Razjasniti moramo še medsebojne odnose pojmov kolektivna pogodba – minimalne mezde.³⁵ *Kolektivno pogodbo smo že opredelili kot pisni sporazum med delavsko strokovno (sindikalno) organizacijo in podjetnikom (ali skupino podjetnikov) za ureditev delovnih razmer, pravic in dolžnosti iz delovnega odnosa.* Ker je bila mezdna tarifa navadno najpomembnejši del kolektivne pogodbe in je bila pogosto tudi vzrok za začetek delavske akcije in sklenitev kolektivne pogodbe, se je ta imenovala včasih tudi tarfna pogodba; v Nemčiji se je imenovala Tarifver-

³⁵ Dr. Stojan Bajić, *Delovno pravo* (Splošni del). Ljubljana 1936, str. 174; isti, *Zakon o minimalnih mezdah*. Misel in delo, Ljubljana 1934, str. 5; isti, *Minimalne mezde in kolektivne pogodbe*. Misel in delo, Ljubljana 1936, str. 270; Problemi naše socialne politike (ekspozé Dragiša Cvetkovića, ministra za socialno politiko in narodno zdravje, v narodni skupščini ob proračunski razpravi za leto 1936/37. Socialni arhiv, leto II, Beograd 1936, str. 1–8; B. Petrović, *Minimalne nadnice i metodi određivanja ovih nadnica*. Socialni arhiv, leto II, Beograd 1936, str. 41–85; Beograd Krekić, *Povodom prednacrta Uredbe o minimalnim nadnicama, kolektivnim ugovorima, mirenju i presuđivanju u sporovima iz radnih odnosa*. Socialni arhiv, leto II, Beograd 1936, str. 107–109; B. Petrović, *Uredba o utvrđivanju minimalnih nadnica, zaključivanju kolektivnih ugovora, pomirenju i arbitraži*. Socialni arhiv, leto III, Beograd 1937, str. 7–13; Bogdan Krekić, *Uredba o minimalnim nadnicama*. Socialni arhiv, leto III, Beograd 1937, str. 13–22; isti, *Kolektivni radni ugovori – njihov postanak i značaj*. Socialni arhiv, leto III, Beograd 1937, str. 63–72; isti, *Radnička nadnica kao privredni socialni i kulturni faktor – Razmatranja u prilog donošenja Zakona o minimalnoj nadnici*. Beograd 1934; isti, *Za zakon o minimalnim nadnicama*. Ujedinjeni sindikati, št. 1–2, Beograd 1935, str. 1–6; Petrović Veljko, *Zakon o minimalnoj nadnici*. Radnička zaštita, št. 10–11, Zagreb 1935, str. 514–519; Benko Artur Grado, *Prinos k pitanju uzakonjenja minimalnih nadnica i plata*. Radnička zaštita, št. 1, Zagreb 1935, str. 15–28, št. 2/35, str. 47–57; Filip Uratnik, *Zaštita radničke nadnice*. Ujedinjeni sindikati št. 1–3, Beograd 1936, str. 20–26; Anketa o radničkim nadnicama i zaradama u industriji. Izdala Trgovinsko industrijska komora u Zagrebu (napisala Vladimir Arko, predsednik industrijskega odseka trgovinske zbornice v Zagrebu, in Benko Artur Grado, statistik revije Indeks), Zagreb 1935.

trag. Naš izraz je povzet po avstrijski (Kollektivvertrag) in romanski terminologiji za kolektivne pogodbe (contrat collectif, contratto collettivo).

Minimalne mezde se imenujejo najnižje plače, ki jih je določala upravna oblast. Nimajo torej nič skupnega s kolektivnimi pogodbami, ki jih je sklepalo delavstvo s podjetniki. Določanje minimalnih mezd je tipičen primer poseganja državnih oblasti v urejanje delovnih odnosov. Določanje minimalnih mezd so zahtevali tako delavstvo kot delodajalci. Delavstvo je zahtevalo določitev minimalnih mezd ob pojavih splošnega in stalnega zniževanja mezd v nekem daljšem obdobju, da bi si s tem zavarovalo življenjsko eksistenco in da njegovih sil ne bi angažirali obrambni boji in bi se lahko posvetilo bolj ofenzivnim akcijam za izboljšanje položaja. Podjetniki pa so zahtevali uvedbo minimalnih mezd zaradi konkurenčnih razlogov, da jim industrija v manj razvitih predelih ne bi mogla konkurirati z izkoriščanjem zelo poceni delovne sile.³⁶

Našteli bomo nekaj akcij za normiranje minimalnih mezd, ki so končno privedle do sprejetja uredbe o določanju minimalnih mezd, sklepanja kolektivnih pogodb, pomirjevanja in razsodništva z dne 12. februarja 1937. Teh akcij je bilo kar precej.

7. maja 1933 so na delavskem shodu v Mariboru sprejeli ostro resolucijo proti brezposelnosti in nizkim mezdam,³⁷ 21. junija pa je Strokovna komisija naslovila na državo in javne ustanove apel, naj sprejmejo izredne ukrepe za omilitev brezposelnosti in socialne bede, zniževanje mezd pa naj se ustavi na eksistenčnem minimumu.³⁸ 31. avgusta 1933 je dal pobudo za zakonsko določitev enotnih minimalnih mezd tudi mariborski industrialec Hutter. Zbornica za trgovino, obrt in industrijo v Ljubljani je izvedla anketo o tem problemu. Večina podjetnikov temu predlogu ni nasprotovala, pač pa so bila mnenja močno deljena o višini minimalnih mezd, skoraj vsi pa so zahtevali enotne minimalne mezde za vso državo.³⁹

Delavska zbornica je zastopala mnenje, naj bi spadalo določanje mezd v pristojnost mezdnih inšpektoratov na sedežih delavskih zbornic, ki bi jih sestavljali trije stalni člani in zastopnika spornih strank. Predsednika inšpektorata bi imenoval minister za socialno politiko oziroma ban, druga dva stalna člana prav tako, le da enega na predlog zbornice za trgovino, obrt in industrijo, drugega pa na predlog delavske zbornice. Delavske strokovne organizacije in tudi politične so ta osnutek ostro zavrile, nekatere celotni osnutek v načelu, druge pa posamezne določbe. Delavske strokovne organizacije so videle v osnutku nevarnosti, da bi bile izločene iz sklepanja kolektivnih pogodb in urejanja mezdnih in drugih delavskih razmer delavstva.

Delavske strokovne organizacije so zahtevale le zakonsko določitev minimalnih mezd, pod raven katerih se mezde v nobenem primeru ne bi smele znižati, vso preostalo ureditev mezdnih razmerij in zviševanje mezdnih skal pa naj prepuste močnim akcijam delavskih strokovnih organizacij, ker slabotne delavske organizacije ne bi mogle uveljavljati še tako dobre zakonodaje o minimalnih mezdah.

Odločno in dosledno so se predlogu za enotno zakonsko ureditev delovnih razmer upirali predstavniki industrije s področja industrijske zbornice v Beogradu, češ da ima industrija na severu države ugodnejše proizvodne možnosti: cenen

³⁶ Arhiv Slovenije, arhiv zbornice TOI, fasc. 222 (minimalne mezde), fasc. 299 (zapisniki sej industrijskega odseka).

³⁷ Delavec, 10. maja 1933, Ljubljana.

³⁸ Delavec, 25. junija 1933, Ljubljana.

³⁹ Arhiv Slovenije, arhiv zbornice TOI, fasc. 222.

(največ tuj) kapital, poceni električno energijo, cenejši premog, urejene ceste in železnice ter izkušeno industrijsko delavstvo.

To je bilo res. Po statistiki industrije Kraljevine Jugoslavije, ki pa ne vključuje rudarstva, monopola in državnih železnic, je bilo do leta 1938 v Sloveniji in na Hrvaškem vloženi v eno delovno mesto okrog 35.000 din kapitala, vrednost proizvodnje tega delovnega mesta pa je znašala 65.000 dinarjev, v drugih predelih pa je bilo v eno delovno mesto vloženi 48.000 din kapitala in je dajalo le 39.000 din vrednosti proizvodnje; ali v odstotkih izraženo je prišlo na Slovenijo 17% vsega v to industrijo vloženga kapitala in 26,59% vrednosti proizvodnje, na Hrvaško 30% kapitala in 37,15% proizvodnje, na vse druge predele pa 53% v to industrijsko vloženga kapitala in le 36,26% vrednosti jugoslovanske industrijske proizvodnje.⁴⁰ In še drugače povedano: mezde so dosegale na severu države neprijemno nižji odstotek proizvodnih stroškov kot v zaostalih področjih. Zato za prve zvišanje mezd ne bi pomenilo tolikšno obremenitev proizvodnih stroškov kot za druge. Podjetniki so tako politični in mezdni boj za višje minimalne mezde spreminjali v konkurenčni boj.

UREDBA O DOLOČANJU MINIMALNIH MEZD, SKLEPANJU KOLEKTIVNIH POGODB, PORAVNAVANJU IN RAZSODIŠČU

Val stavkovnih in mezdni gibanj v letu 1935 je prisilil tudi vlado, da čim prej nekaj stori za ureditev nevzdržnih mezdni in delovni razmer. Že konec leta 1935 je ministrstvo za socialno politiko po pooblastilu finančnega zakona pripravilo prvi osnutek uredbe o določanju minimalnih mezd, obveznem sklepanju kolektivnih pogodb, pomirjevanju in razsodništvu. Po njem bi se mezde določale avtonomno po banovinah in v banovinah še po strokah. Določali bi jih odbori za določanje minimalnih mezd pri banski upravi. Te odbore bi sestavljali: predstavnik oblasti kot predsednik odbora in po 3 do 5 podjetnikov in zastopnikov delavcev. Pri določanju minimalnih mezd bi morali ti odbori upoštevati minimalne življenjske potrebe delavcev, kot tudi možnost za plačevanje s strani podjetnikov.⁴¹

Sklepanje kolektivnih pogodb bi bilo obvezno za vsa podjetja z več kot deset zaposlenimi delavci in nameščenci. Kot stranke za sklepanje kolektivnih pogodb s posameznimi podjetji so bili na delavski strani priznani delavski zaupniki, le ob sklepanju kolektivnih pogodb za vso stroko so bile kot stranke priznane delavske strokovne (sindikalne) organizacije. Ker se je večina kolektivnih pogodb sklepala s posameznimi podjetji, bi bile po tem osnutku uredbe delavske strokovne organizacije praktično odrinjene od sklepanja kolektivnih pogodb. Kolektivne pogodbe naj bi postale javnopravno sredstvo za urejanje vseh medsebojnih odnosov med delavci in delodajalci, ne pa sredstvo delavskega boja v rokah delavskih sindikalnih organizacij.

Določbe o pomirjevalnem postopku so za primer, če se stranke ob sklepanju kolektivnih pogodb ne bi zedinile, predvidele pomirjevalni postopek pred odbori za pomirjenje, ki bi bili pri srezih, banovinah in ministrstvu za socialno politiko. Sestavljeni bi bili paritetno, enako kot odbori za določanje minimalnih mezd. Ob neuspešnem pomirjevalnem postopku bi problem reševal razsodniški odbor pri

⁴⁰ Statistika industrije Kraljevine Jugoslavije sa adresarom industrijskih preduzeća. Izdalo Ministrstvo trgovine i industrije, Beograd 1941.

⁴¹ Arhiv Slovenije, arhiv zbornice TOI, fasc. 222; Socialni arhiv, leto II, št. 4-5, Beograd 1936, str. 61-85.

banski upravi ali ministrstvu za socialno politiko, ki bi bil ustanovljen po enakih načelih kot prejšnji odbori: zastopniki delojemalcev, zastopniki delodajalcev in zastopnik državne oblasti kot predsednik odbora. Sklep razsodništva odbora bi bil obvezen za vse sprte stranke. Pred pomirjevalnim postopkom in med postopkom pomirjevanja in razsodništva bi bila vsaka prekinitev dela prepovedana in kazniva, tako s strani delavcev (stavke) kot podjetnikov (lockout). Za vsa državna, banovinska in občinska podjetja, kakor tudi za vsa podjetja in ustanove večjega javnega interesa, kot prometna in rudarska podjetja, podjetje za pridobivanje plina in elektrike, vodovodna podjetja in podjetje za prehrano prebivalstva, bi bil razsodniški postopek obvezen. Obvezen bi postal tudi za vsa podjetja, če bi stranke za to izrazile željo pri pomirjevalnem postopku.⁴²

Temu predlogu so nasprotovali tako podjetniki na severu, ker ni upošteval enotnega normiranja mezd za vso državo, kot tudi delavska zbornica, ki je medtem svoja stališča do zakona o minimalnih mezdah spremenila pod pritiskom delavskih strokovnih organizacij in številnih mezdnih in stavkovnih akcij. Delavska zbornica je zahtevala popravke osnutka v tem smislu. Predpis o minimalnih mezdah naj predpiše višino mezde, pod katero mezde odraslih in izučenih delavcev v podjetju ne smejo pasti. Ta predpis naj ne normira cele skale, temveč le spodnjo mejo, od katere naprej se ne sme stopnjevanje mezd začeti. Ta meja naj ustreza najnujnejšim stroškom za preživljanje delavca. Vsa druga določila zakona o minimalnih mezdah bi morala odpasti. Osnutek je skušal rešiti s pomočjo organov državne oblasti tudi normiranje cele tarifne skale, ki bi jo ob morebitnem sporu med podjetji in delavci pri obveznem sklepanju kolektivnih pogodb določala razsodišča. Stavka, izraz delavske samoobrambe, bi bila praktično prepovedana, delavskim strokovnim organizacijam pa vzeto glavno delovno področje.

Zahteva po uzakonitvi minimalnih delavskih mezd je končno prišla v finančni zakon za leti 1936/37. V moči tega zakona je dobil minister za socialno politiko pooblastilo, da lahko po odobritvi ministrskega sveta in *po posvetovanju z delavskimi in podjetniškimi zbornicami z uredbo predpiše minimalne mezde v zvezi z obveznim sklepanjem kolektivnih pogodb, pomirjevanjem in razsodništvom in da lahko odreja stranke za sklepanje kolektivnih pogodb*.⁴³ Uredba je izšla 12. februarja 1937 in v moči te odredbe je 31. julija ban dravske banovine določil minimalne mezde. Med poravnalnim postopkom, ki je bil obvezen in ga je na prvi stopnji vodilo pristojno okrajno glavarstvo, sta bila vsaka stavka in seveda izprtje (lockout) prepovedana in kazniva. Poravnalni postopek je bil lahko zelo dolg in ga je bilo možno tudi zavlačevati. Če pa bi sprti stranki prepustili rešitev spora razsodniškemu odboru, je bil sklep razsodišča obvezen za obe strani in delavstvo v nobenem primeru ne bi smelo stavkati še ves čas veljavnosti sklepa, ki je dobil vlogo kolektivne pogodbe, to je najmanj šest mesecev. Razsodniški odbor so sestavljali član, ki ga je imenoval ban, in najmanj po dva zastopnika vsake stranke. Za delavce v državnih, banovinskih in občinskih podjetjih je bil arbitražni postopek obvezen in med tem časom niso imeli pravice do stavke. Kršitev te uredbe, npr. stavka pred in med pomirjevalnim postopkom ali nespoštovanje odločbe razsodniškega odbora, je bila kazniva. Vsak delavec, ki bi v navedenem času stavkal, bi bil kaznovan z denarno kaznijo od 100 do 500 din (petdnevna do enomesečna mezda nekvalificiranega delavca) ali z zaporom do 30 dni.

Sklepanje kolektivnih pogodb ni bilo splošno obvezno, razen če so to želele

⁴² Ibidem.

⁴³ Ibidem.

stranke same ali posebni interesi. Kot stranke za sklepanje kolektivnih pogodb na delavski strani je uredba morala še naprej priznati delavske strokovne organizacije, delavski zaupniki pa so lahko pri sklepanju samo sodelovali. Ostala pa je določba o obveznem pomirjevalnem postopku in prepovedi vsake prekinitve dela ob tem času.

Skušajmo odgovoriti na vprašanje, zakaj so prihajale akcije za uredbo o minimalnih mezdah od vseh strani v letih 1933, 1934 in zakaj je bila sprejeta šele leta 1937, in to ne taka, kakršno so želeli pobudniki. Analiza razmer kaže, da so mezde rasle, ko se je število zaposlenih večalo, in padale, ko se je manjšalo. Delavske akcije pa so bile v ofenzivi ob dobri gospodarski konjunkturi in v defenzivi ob krizi in slabi konjunkturi. Tako pade začetek akcij za določitev minimalnih mezd in urejanje slabih delavskih razmer v letih 1933 in 1934. V letih 1935 in 1936 je delavstvo z valom stavk in mezdnih gibanj že v ofenzivi za izboljšanje položaja.⁴⁴

Gospodarska kriza v letih 1930–1934 je pospešila racionalizacijo in modernizacijo industrije, ki pa je bila za večino industrije precej draga, zato je v letih velike brezposelnosti mnogim majhnim podjetnikom uspelo tudi z minimalnim kapitalom konkurirati večjim podjetjem prav z zaposlitvijo delavcev iz vrst brezposelnih in z izredno nizkimi mezdami. Od tu izhaja zahteva industrije po poenotenju minimalnih mezd.

Če bi bila uredba o minimalnih mezdah izšla še v času, ko je bila dana pobuda zanje, bi bila za delavstvo ugodna, ker bi ustavila zniževanje mezd še ob splošnem padanju cen. Vendar se vladi ni mudilo z zakonskim določanjem mezd in je to storila šele leta 1937, ko so se cene in mezde že obrnile navzgor. Tako je izdala uredbo o minimalnih mezdah skupaj s še drugimi določili, ki kažejo odkrito težnjo po korporacijskem urejanju mezd in vseh drugih delavskih vprašanj. Po izidu uredbe se število sklenjenih kolektivnih pogodb ni bistveno povečalo.

Ta uredba je prinesla novo kakovost v sklepanje kolektivnih pogodb. V tarifnem delu niso bile kolektivne pogodbe več povsem avtonomne. Uredba z določenimi minimalnimi mezdami je postala oktroirana okvirna kolektivna pogodba, saj je natančno določala tudi izplačevanje raznih dodatkov in prejemkov v naravi (tovarniško stanovanje, kurjava in razsvetljava v njem, hrana pri delodajalcu). Posebnih koristi delavstvo od tega ni imelo, ker je bilo z minimalnimi mezdami izhodišče prenizko postavljeno, rastoča inflacija pred drugo svetovno vojno je naredila svoje. Tudi novo določanje minimalnih mezd leta 1940 in tudi za posamezne stroke posebno določanje mezd nista bili zadostni in je bilo treba mezde korigirati z draginjskimi dokladi. Avtonomne kolektivne pogodbe so bile boljša rešitev.

Kolektivne pogodbe in njihove določbe niso bile nekaj statičnega za ves čas veljavnosti. Medsebojne obveznosti je navadno prekršila ob ugodnem trenutku tista stran, ki se je čutila močnejša ali je bila v to prisiljena. Dokler kolektivne pogodbe niso bile pravno sredstvo, ampak sredstvo delavskega boja, in dokler so delavske strokovne organizacije imele svobodo delavskih akcij, so bile zaradi naraščanja moči in pomena delavskega razreda sredstvo, ki je ravno zaradi svojega

⁴⁴ Poročila o stavkah v delavskem in meščanskem časopisju, posebej še: Ujedinjeni sindikati, december 1936, Beograd; Sodobnost, leto VI, št. 1–2, Ljubljana 1938, str. 53–60; Sobota, leto II, št. 9, 1938; Ljubljanski zvon 57/1937, št. 7–8, str. 395–396; št. 11–12, str. 596–600; Poročilo o strokovnem in upravnem delu JSZ, Ljubljana 1938, 1939, 1940; Arhiv Inštituta za novejšo zgodovino, arhiv delavske zbornice, fasc. 1, 8, 16, 32, 39, 42, arhiv Inšpekcije dela, fasc. 2; Arhiv Slovenije, arhiv Inšpekcije dela, fasc. 3, 5, 6.

nenehnega razvoja ugodno vplivalo na napredek delavske zaščitne zakonodaje. Prav zaradi svojega nenehnega razvoja so za delavstvo imele kolektivne pogodbe prednost pred prisilnimi normami o delovnih razmerah, ki so jih predpisovale državne oblasti.

Neskladje med socialnimi pravicami in finančnimi možnostmi za njihovo realizacijo

1. Uvod

Ni pretirano reči, da se vse države stalno soočajo z neskladjem med socialnimi pravicami, ki so jih z zakoni zagotovile svojim državljanom, in med finančnimi možnostmi, da bi te obljube izpolnile. Države pa se bistveno razlikujejo po pristopu k reševanju tega problema. Da bi jih razvrstili po bistvenih značilnostih posegov v tej zvezi, moramo obvezno navesti obdobje, za katero velja ta razvrstitev. Narava konkretnih ukrepov se namreč v vsaki posamezni državi spreminja, predvsem odvisno od ciljev in nagnjenj stranke, ki je na oblasti, in od trenutne faze gospodarskega ciklusa.

V celotnem povojnem obdobju sta se v pogledih na zagotavljanje socialnih pravic že v samem izhodišču pomembno razlikovala t: i. socialistični in kapitalistični del sveta. Prvi praviloma ni priznaval obstoja socialne problematike, ali pa je v najboljšem primeru veljalo, da se z uvajanjem socialistične ureditve avtomatično rešuje tudi socialna problematika in da je le vprašanje časa (s tem se je mislil ekonomski razvoj), kdaj bodo izginili vsi socialni problemi.

V industrijsko razvitem kapitalističnem delu sveta pa obstajata dva ekstremna modela: država blaginje (predvsem v skandinavskih državah) in individualistično gledanje na socialna vprašanja (predvsem v Združenih državah Amerike). Njuna različnost se je izrazila tudi v reakciji na ekonomsko recesijo, povzročeno z naftno krizo leta 1973.

Jugoslavija je bila do leta 1990 s stališča ideologije v skupini socialističnih držav, vendar smo od leta 1974 eksperimentirali s specifičnim modelom urejanja področja družbene blaginje. Bistvo svobodne menjave dela je bilo v (navideznem) dogovoru med gospodarstvom in družbenimi dejavnostmi o vrsti in obsegu storitev in njihovem financiranju. Na ta način naj bi uskladili potrebe po storitvah in materialno (finančno) podlago za njihovo izvajanje. Poudarjanje samoupravnega odločanja pa je dolgo časa zamegljevalo dejansko stanje.

2. Povezanost ekonomske in socialne sfere

Problematika povezanosti ekonomske in socialne sfere je stalni predmet strokovnih (pa tudi političnih) razprav, zanimivo pa je, na kako različne načine jo obravnavajo.

Fergejeva in Miller (1987, str. 304) pravita, da je socialna politika v kapitalističnih državah s časom evoluirala in da so jo uradno vedno imeli za del ekonomske politike. Njena naloga je bila v najboljšem primeru preprečevanje ekonomskih težav posameznikov. Najpogosteje pa je le blažila bolečine, ki jih je povzročala ekonomija. Zaradi prevlade interesov večjih podjetnikov (kot najmočnejše skupine pritiska) socialna politika že ves čas ni enakovreden partner pri oblikovanju splošne in ekonomske politike.

V Združenih državah Amerike, pravita Miller in Jenkinsova (1987, str. 56–57), ekonomska politika dejansko je prevladujoča socialna politika. Socialna politika je le orodje ekonomske politike, saj pomeni velike izdatke, ki pomembno učinkujejo na gospodarstvo. Socialne programe je mogoče širiti ali krčiti glede na možnosti, da na ta način dosežejo ekonomske cilje.

Teorija samoupravnega socializma (Šefer, 1975 in 1981) je učila, da sta v kapitalističnih državah ekonomska in socialna politika ločeni že zaradi same narave kapitalističnih proizvodnih odnosov. V samoupravni socialistični družbi pa naj bi bile ustvarjene razmere za njuno reintegracijo. Trdili so, da so v takšni družbi socialni cilji vgrajeni v temelje ekonomskega razvoja in ekonomske politike, integriranost socialne in ekonomske politike pa da narašča z razvojem samoupravljanja.

Takšna idealistična predstava se zagotovo ni potrjevala v jugoslovanski realnosti od 60-tih do konca 80-tih let. Posledica tega je bila zanemarjanje socialne sfere in predvidevanje, da bo ekonomski razvoj sam po sebi rešil vse socialne probleme. Socialna politika je bila necelovita in podrejena ekonomski politiki.

To stališče je bilo značilno za vse nekdanje socialistične države. Predpostavljalo se je, da je ukinjanje zasebnega lastništva osnova za organsko povezavo med ekonomsko in socialno sfero. Socialna politika se je imela za vgrajeno v ekonomsko politiko, socialne težave pa naj bi izginjale z ekonomskim razvojem. To se je le delno realiziralo, npr. z umetnim vzdrževanjem polne zaposlenosti, tudi ko to ni bilo ekonomsko upravičeno. Pričakovanje avtomatičnih pozitivnih učinkov ekonomske rasti na socialni napredek je preprečevalo doseganje številnih socialnih ciljev, pravi za poljsko državo Ksiezopolski (1984, str. 57).

Torej, sklepada Fergejeva in Miller (1987, str. 306), tako v kapitalističnih kot v socialističnih državah so bili socialni interesi na splošno pogosto podrejeni ekonomskim interesom, čeprav je šlo za različne vzroke. Socialna politika ni imela ali pa je imela le malo vpliva na ekonomsko politiko.

Podcenjevanje socialnih ciljev in prednost ekonomskih ciljev sta razvidna tudi iz dejstva, da se tudi na socialnem področju uporablja analiza cost-benefit. Porast družbene blaginje ni zadosten argument za racionalnost financiranja nekega socialnega programa, temveč je treba dokazati, da bo imel tudi ugodne ekonomske učinke, ali pa vsaj da ne bo škodoval gospodarstvu (Ksiezopolski, 1984, str. 57–58). Večina ljudi še vedno ni pripravljena žrtvovati materialnega standarda za neke druge oblike blaginje.

Seveda imajo lahko ukrepi socialne politike tudi pozitivne ekonomske učinke. Storitve družbenih dejavnosti lahko vplivajo na ekonomsko rast neposredno (povečevanje konkurenčnosti in motivacije, energije in stabilnosti delovne sile) in posredno (z vplivom na tretje dejavnike, ki odpravljajo ovire za rast). Bernholz (1982) tudi meni, da socialni programi za doseganje blaginje do določene ravni povečujejo storilnost. Raziskave so to dokazale tudi za organiziranje vzgoje in varstva predšolskih otrok zaposlenih mater. Zato so se nekateri podjetniki odločili za organiziranje in sofinanciranje te dejavnosti za otroke svojih zaposlenih.¹

Vsaka družba je zainteresirana za vlaganje v vzgojno-varstveno dejavnost, ker le-ta omogoča zaposlovanje mater. Na ta način ženske prispevajo k narodnemu dohodku, hkrati pa pridobivajo ekonomsko neodvisnost. Zaradi tega ženske in njihove družine prenehajo biti breme za družbo in postajajo njeni produktivni člani. Prav to dejstvo je bilo odločujoče pri pridobivanju podpore ameriške javno-

¹ Podrobnejše podatke vsebuje npr. Lero in Kyle (1989) in Children's Defense Fund (1987).

sti za razvoj in financiranje otroškega varstva (Greenblatt, 1977). Predvsem konservativcem je ugajala misel, da bi iz »jedcev« davkov naredili davkopllačevalce.

Subvencioniranje otroškega varstva je lahko za vlado učinkovito s stališča stroškov, še posebej če ga izvaja hkrati z drugimi ukrepi za boj proti revščini. Zagotavljanje otroškega varstva prejemnikom socialne pomoči, ki delajo ali pa se usposablajo za delo, lahko pomeni, da bodo bodoči socialni prihranki preseglji znesek sedanje subvencije. Povečani zaslužki ali pa morebitna ekonomska neodvisnost bodo zmanjšali bodoče izdatke za socialne pomoči (Robins, 1989).

V Koloradu so izračunali, da stane zagotavljanje otroškega varstva družinam z nizkimi dohodi (kar jim omogoča zaposlovanje in ekonomsko samozadostnost) le 38% stroškov socialnih pomoči in zdravstvenih storitev, do katerih so te družine upravičene kot socialni primeri (Children's Defense Fund, 1987).

Tudi Švedski sindikati (The Swedish Trade Union Confederation, 1987) ugotavljajo, da povečani družinski dohodki zmanjšujejo državne izdatke za socialne pomoči. Individualno obdavčenje, ki ne upošteva števila vzdrževanih družinskih članov, pa po drugi strani prinaša v državno blagajno več denarja, s katerim se financirajo vzgojno-varstvene ustanove, ki so pogoj za zaposlovanje obeh staršev. Tako se zapre krog, v katerem imajo vsi koristi. Zato sindikati trdijo, da financiranje vzgojno-varstvenih ustanov, čeprav je proračunski izdatek, ne pomeni neto stroška na makroekonomski ravni.

Analiza cost-benefit stroškov mest v javnih vzgojno-varstvenih ustanovah v Oslu je ob predpostavljenih vladnih prilivih na podlagi davka na povprečni dohodek zaposlenih mater pokazala, da ima občina neto ekonomski dobiček iz organiziranja dnevnega varstva za otroke, stare 3–6 let. Davki na dohodek mater pa niso pokrivali javnih stroškov varstva mlajših otrok, za katero se zahtevajo precej višji normativi in standardi (Leira, 1987).

Na makroravni je odnos med ravniyo ekonomske razvitosti in družbeno blaginjo pravzaprav odnos medodvisnosti v kompleksnem interaktivnem sistemu. Razvoja ni možno deliti na ekonomskega in družbenega, ker gre dejansko za dve komponenti razvoja, ki sta druga drugi pogoj.

Pri oblikovanju socialne politike je treba upoštevati ekonomske omejitve, pri opredeljevanju ekonomske politike pa ne smemo zanemariti socialnih posledic ekonomskih ukrepov. Miller (1987) meni, da socialna politika ne more popraviti škode, ki jo naredi ekonomska politika. Zato ima ekonomsko politiko (predvsem v smislu zagotavljanja delovnih mest) za temeljno socialno politiko, saj primarno določa obseg in velikost socialnih problemov, ki jih je treba reševati. Miller ne zanika pomena socialne politike, le poudarja njen omejen doseg. Zagovarja idejo o širšem pojmovanju ekonomske politike, ki bi ob vprašanjih v zvezi s proizvodnjo v večji meri obsegalo tudi problematiko distribucije.

Kot je že povedano v uvodu, med kapitalističnimi državami so razlike glede na odnos do javnega zagotavljanja blaginje. Mishra (1985) loči med situacijo v diferencirani in v integrirani državi blaginje. V diferencirani (pluralistični) državi blaginje je sektor družbene blaginje ločen in ni povezan z ekonomskim in javnim sektorjem, v integrirani (korporativistični) državi blaginje pa so ti sektorji v ozki zvezi, ki terja koordinacijo. V primerjavi z zagovarjanjem korigiranja tržne ekonomije s pomočjo državne intervencije in omejenih oblik socialne politike, značilnim za prvo obliko, priznavajo korporativisti potrebo po harmonizaciji ekonomskega in družbenega razvoja v celoti, torej gledajo na distribucijo kot na neločljivo od vprašanj proizvodnje. To je pragmatični pristop k integralnim problemom politič-

ne ekonomije v razvitem kapitalizmu. Sestoji se iz sodelovanja močnih delavskih gibanj z državno strukturo, imenujejo pa ga »socialna pogodba« (Gough 1979).

V državah, v katerih se razvija korporativizem, postaja socialna politika vse bolj zavestno sestavni del splošne ekonomske politike oziroma del družbene pogodbe med kapitalom, delom in državo. Po mnenju Gougha (1979) je država blaginje glasnik korporativistične države.

3. Glavni vzroki nastajanja neskladja med socialnimi pravicami in možnostmi za njihovo financiranje

Mishra (1985) je na primeru dosežkov kapitalistične države blaginje v 50-tih in 60-tih letih dokazal, da ekonomska rast in družbena blaginja nista nujno konflikt-na cilja. Toda nižja ekonomska rast v 70-tih letih je ogrozila socialne programe, hkrati pa se je zastavilo vprašanje, ali to ne pomeni krize ideje in prakse države blaginje.

Naftna kriza leta 1973 je šolski primer, kako lahko pretresi v ekonomski sferi sprožijo plaz, ki vsaj ogrozi (če že ne podre) postopne dolgoletne pridobitve tudi na socialnem področju. Nesimpatizerji državnega angažiranja na področju socialne blaginje pa so to situacijo izkoristili za izpostavljanje negativnih plati aktivnosti države blaginje za gospodarstvo. Poudarjali so težo neposrednega finančnega bremena, ki ga pomenijo izdatki za socialne namene, kot tudi moralne in druge posredne implikacije (npr. pešanje motivacije za delo, slabljenje spodbude za tvegano podjetništvo, ki je gibalno razvoja kapitalističnega gospodarstva, izogibanje plačevanju davkov in nasploh negativen odnos do obdavčenja dohodkov itd.).

Tako so sredi 70-tih let v Združenih državah Amerike znižali davke v želji, da bi spodbudili investiranje. Posledica tega je bilo zmanjšanje vladnih izdatkov in socialni programi so bili prva tarča teh prizadevanj. Ob argumentih, da gre za neučinkovite, raztrošne in nepotrebne izdatke, je bilo slišati tudi trditve, da socialne pomoči umetno zvišujejo mezde, saj dajejo brezposelnim predstavo o mezdi, ki bi bila primerno nadomestilo za njihovo delo (Miller in Jenkins, 1987, str. 47).

V Veliki Britaniji je npr. konservativna vlada po prihodu na oblast leta 1979 poudarjala, da visoko obdavčenje in javni izdatki izzivajo inflacijo, zmanjšujejo produktivne investicije in uničujejo spodbudo za delo, ter da so storitve, ki jih zagotavlja država, monopolistične, neučinkovite in da omejujejo izbiro posameznika (Keithley, 1989, str. 310).

Bistvo povezanosti vsebine in učinkov davčne in socialne politike lahko poenostavimo na naslednji način: davčna obremenitev znižuje neto dohodke in profite ter, če je previsoka, po eni strani destimulira zaposlovanje, podjetništvo in ekonomsko aktivnost prebivalstva nasploh, zaradi česar se zaostrujejo socialni problemi, po drugi strani pa s spodbujanjem »črne« in »sive« ekonomije še dodatno sama sebi spodkopava temelje. Posledica so nižji davčni prihodki, ki pa niso kos naraslim socialnim problemom. Zato je primerna tista davčna politika, ki še spodbuja zaposlovanje, zagotavlja pa tudi zadostna sredstva za financiranje javne porabe. Njeno določanje je seveda izredno zapleten in tvegan postopek, ki se, realno gledano, lahko le bolj ali manj približa želenemu učinku.

Objektivne težave in omenjeni pritiski so imeli za posledico revizijo socialnih programov skoraj v vseh državah. Marsikje so zvišali mejne cenzuse za pridobitev različnih oblik socialne podpore, zožili so obstoječe programe, ki so bili manj vitalnega pomena ipd. Najbolj radikalni so bili v državah, kjer je javno mnenje

manj naklonjeno proračunskemu financiranju socialnih programov (Združene države Amerike, Velika Britanija).

Začuda, a logično, omejevanje socialnih programov ni imelo pričakovanih učinkov. Kljub politični retoriki, pravi Keithlevjeva (1989, str. 310), so od srede 70-tih let socialni izdatki v Veliki Britaniji še naprej naraščali, čeprav nekoliko manj kot narodno bogastvo. Podobno je bilo tudi v drugih državah (tabela 1).

Tabela 1: Socialni izdatki² v obdobju 1960–1981^a

	Letna stopnja rasti realnega DP (%)		Letna stopnja rasti realnih soc. izdatkov (%)		Delež soc. izdatkov v DP	
	1960–75	1975–81	1960–75	1975–81	1960	1981
Avstralija	5,2	2,4	9,6	2,4	10,2	18,8
Avstrija	4,5	2,9	6,7	5,0	17,9	27,7
Belgija	4,5	2,2 ^b	9,3	7,9 ^b	17,4	37,6 ^b
Danska	3,7	2,2	–	5,4 ^c	–	33,3 ^c
Finska	4,5	2,9	7,5	4,8	15,4	25,9
Francija	5,0	2,8	7,3 ^d	6,2	13,4 ^d	29,5
Grčija	6,8	3,5	8,4	9,4 ^b	8,5	13,4 ^b
Irska	4,3	3,5	9,1	7,1	11,7	28,4
Italija	4,6	3,2	7,7	5,1	16,8	29,1
Japonska	8,6	4,7	12,8	8,4	8,0	17,5
Kanada	5,1	3,3	9,3	3,1	12,1	21,5
Nemčija ZR	3,8	3,0	7,0	2,4	20,5	31,5
Nizozemska	4,5	2,0	10,4	1,6	16,2	36,1
Norveška	4,3	4,1	10,1	4,6	11,7	27,1
Nova Zelandija	4,0	0,4	5,5	3,5	13,0	19,6
Švedska	4,0	1,0	7,9	4,7	15,4	33,4
Švica	3,4	1,7	7,6	2,7 ^c	7,7	14,9 ^c
Vel. Britanija	2,6	1,0	5,9	1,8	13,9	23,7
ZDA	3,4	3,2	8,0	3,2	10,9	20,8

a Ali 1960–1979 oz. 1960–1980, če ni bilo podatka za l. 1981

b 1980

c 1979

d Brez izdatkov za izobraževanje

Vir: Townsend, 1987, str. 78.

Ekonomski analitiki (Rothschild, 1982; Abel-Smith, 1983; in številni drugi) so se v zadnjih letih precej ukvarjali z identificiranjem vzrokov za takšno gibanje javnih izdatkov za blaginjo. Ugotovili so, da so vzroki za hitrejše naraščanje stroškov za družbeno blaginjo od rasti družbenega proizvoda predvsem objektivni dejavniki, kot so npr.:

- podaljšanje šolanja,
- staranje populacije (daljše življenje in zato daljše trajanje prejemanja pokojnine),
- višji stroški zdravstva (tehnični napredek v medicini, sprememba starostne strukture pacientov, širša ponudba storitev),
- naraščanje števila enoroditeljskih družin,

² Kot socialni izdatki se štejejo neposredni javni izdatki za izobraževanje, zdravstvo, pokojnine, nadomestila brezposelnim ter za druge programe za zagotavljanje dohodka in storitve na področju blaginje.

– povečana brezposelnost (ki po eni strani zmanjšuje prispevke za zavarovanje, po drugi strani pa povečuje izdatke socialnega zavarovanja), itd.

Ob tem ustvarja naraščajoča proizvodnja nove socialne probleme. Naraščajo pa tudi standardi v aspiracijah, kar zadeva blaginjo. Izrazit je fenomen absolutne in relativne revščine, ki prispeva k oceni višjega praga revščine v razvitejših državah. Vse to so vgrajene tendence k povečanju stroškov za blaginjo.

Ni res, kar trdijo neokonservativci, da je večina porasta izdatkov za blaginjo v zvezi s pritiski organiziranih interesnih skupin, ki da pritiskajo na vlado in politične stranke s svojimi zahtevami, le-ti pa jim ugodijo, ker so te skupine pomemben del volilnega telesa. Omenjajo tudi pritiske profesionalcev in birokracije. Študije OECD pa so pokazale, da je večina vzrokov v »avtomatičnih« dejavnostih, kot sta staranje prebivalstva, učinek relativnih cen³ itd. (Mishra, 1985).

Povečanje ekonomskih težav je naredilo breme izdatkov za blaginjo le vednejše. Dejstva pa ne dokazujejo, da bi bile aktivnosti v zvezi z zagotavljanjem blaginje vzrok negativnih ekonomskih rezultatov (Rothschild, 1982).

Težave na ekonomskem področju pa imajo še eno neljubo posledico: povečanje stopnje inflacije. Neprilagojenost inflaciji zgornjih meja za upravičenost do različnih bonitet lahko povzroči, da zaradi absolutno večjega dohodka nekdo ne bo več upravičen do podpore, čeprav je realno gledano na istem ali pa celo na slabšem. Torej nominalna realizacija socialne pravice ne bo hkrati pomenila njene dejanske realizacije.

Posebno pozornost je treba nameniti interakcijskemu učinku davčne in socialne politike v inflacijskih razmerah. Neustrezna prilagoditev davčnih olajšav inflaciji bo preprečila doseganje načrtovanih in zaželenih socialnih ciljev, predvsem enakopravno obravnavanje davkoplačevalcev po velikosti in strukturi družine. Dokazano je namreč, da devalvacija davčnih olajšav bolj prispeva k povečanju davčne obveznosti kot progresivnost davčnega sistema.

Do neskladja med socialnimi pravicami in ekonomskimi možnostmi za njihovo financiranje pogosto prihaja zaradi ignoriranja ekonomske moči gospodarstva kot bistvenega dejavnika pri presojanju realnih možnosti za plačevanje socialnih programov. Le-ti se širijo in vključujejo vse več upravičencev, ki potem terjajo svojo z zakoni zagotovljeno pravico do raznih oblik podpore. Z dosežki na področju blaginje se povečujejo pričakovanja ljudi glede realizacije obstoječih socialnih pravic in doseganja novih. Večanje aspiracij in njihovo uzakonjenje se sooča s počasnejšim naraščanjem virov za njihovo financiranje in neusklenost je neizogibna.

H krizi na področju socialnih programov še dodatno prispeva brezposelnost, ki je neizogibni spremljevalec ekonomske recesije in dodatno producira nove zahtevke po socialnih pomočeh (zaradi nižjih dohodkov prebivalstva se poveča število tistih, ki sodijo pod mejni cenzus, kar je podlaga za upravičenost). In tako se zapira dobro znan začaran krog: manjša ekonomska aktivnost zmanjšuje osnovo za obdavčenje in za plačevanje socialno-varstvenih prispevkov (dohodki prebivalstva, plačilna lista, profit). Zato se steka manj sredstev za financiranje socialnih programov, kot je bilo predvideno, tudi če ne upoštevamo dodatnih potreb zaradi povečanja števila upravičencev.

³ Gre za to, da so storitve na področju blaginje delovno intenzivne, tako da v njih produktivnost ne narašča tako hitro kot v materialni proizvodnji. To neskladje v produktivnosti je vzrok za relativno dražitev storitev družbenih dejavnosti v primerjavi z industrijskimi izdelki.

4. Možne rešitve

Če ni dovolj sredstev za izvajanje socialnih programov na celotnem področju družbene blaginje, obstaja nekaj poti za preseganje nastalega prepada. Predvsem je treba ločiti med tremi fazami saniranja situacije:

1. odločitev o globalnem zmanjšanju sredstev za družbeno blaginjo,
2. razporeditev okrnjenih sredstev med posameznimi dejavnostmi in
3. razporeditev sredstev na posamezne programe znotraj dejavnosti.

V vseh treh fazah prevladuje objektivna potreba po zmanjševanju obsega programov, zelo močna pa je tudi subjektivna presoja najbolj vplivnih strani pri odločanju, kje, kaj in koliko se bo krčilo. Zaradi tega so izidi tega procesa odločanja tako različni od države do države.

Ad 1)

Odločitev o globalnem zmanjšanju sredstev za celotno področje družbene blaginje je politične narave, temelji pa predvsem na ekonomski nuji, izraženi z zmanjšanim prilivom sredstev v državno blagajno. Odvisno od politične volje in vpliva vladajoče stranke bo »rezanje« proračunskih sredstev bolj ali manj radikalno.

Ad 2)

Okrnjena sredstva se lahko razporedijo med posameznimi dejavnostmi na dva osnovna načina:

1. da se proporcionalno zmanjšajo sredstva za vse dejavnosti, ali pa
2. da se s selektivnim pristopom na podlagi objektivnih dejstev (pa vendarle subjektivno) odloča o zmanjšanju sredstev za posamezne dejavnosti.

V prvem primeru se lahko sklicujemo na »pravičnost«, ki pa je po mojem mnenju ni moč argumentirano utemeljiti. V drugem primeru pa se zastavlja vprašanje: kdo je pristojen za določanje prednosti posameznih dejavnosti? V letih 1989 in 1990 smo v Sloveniji poskusili linearno zniževati sredstva vsem dejavnostim, vendar se je to izkazalo za nesmiselno, še preden je bilo sprejeto v parlamentu. Seveda se je pri dejavnostih, ki so bile prikrajšane zaradi selektivnega zmanjševanja sredstev, pojavila neka oblika manjvrednosti in skušale so dokazati, da je uporabnikom njihovih programov narejena krivica.⁴

V kritičnih trenutkih za narodno gospodarstvo, ko je popolnoma jasno, da je treba omejiti javno porabo, ne sme prevladati sentiment, temveč razum. Politika selektivnega krčenja javnih izdatkov mora temeljiti na dolgoročni razvojni politiki, ker bo le v tem primeru dejansko prispevala k trajnemu reševanju problemov.

Ad 3)

Prav te najbolj okrnjene dejavnosti se soočajo z izzivom, kako interno razporediti razpoložljiva sredstva na tak način, da bo škoda za obstoječe programe najmanjša in da bodo čim manj prikrajšale populacijo, ki je najbolj potrebna podpore. Posegi v programe so lahko neposredni in koreniti ali pa posredni in prikriti.

V prvo skupino sodi zakonsko zmanjševanje socialnih pravic: ukinjanje in zniževanje zneska socialnih transferjev, zmanjšanje obsega subvencioniranih storitev, pa tudi manjše davčne olajšave za vzdrževane družinske člane ipd. Obseg potrebnih proračunskih sredstev za financiranje oz. subvencioniranje izvajanja

⁴ Nekoliko drugače je v Italiji, kjer so v 80-tih letih spreminjali namembnost sredstev za družinske dodatke in jih več kot 2/3 porabili za druge socio-ekonomske namene (De Santis in Righi, 1990, str. 17).

posameznih programov se lahko omeji tudi s sklepi (ki nimajo narave zakonskega akta), ki samo začasno zmanjšujejo število upravičenih oseb ali pa znižujejo znesek subvencije na uporabnika oz. upravičenca.

Konkretni ukrepi so na primer:

- sprememba cenusa za upravičenost do socialnih pomoči (od leta 1983 so v Italiji do družinskih dodatkov upravičene le najrevnejše družine) (De Santis in Righi, 1990, str. 17);

- uvajanje dodatnih zahtev za upravičenost (tako je npr. leta 1968 z uvajanjem dohodkovnega cenusa otroški dodatek v Jugoslaviji prenehal biti pravica vseh zaposlenih staršev, kar je bistveno zmanjšalo število upravičencev in tonamenska sredstva);

- uvajanje odvisnosti višine pomoči od dodatnih značilnosti populacije (npr. odvisnost višine otroškega dodatka od razmerja med življenjskimi stroški v mestu otrokovega stalnega bivališča in življenjskimi stroški v okolju, kjer se uveljavlja pravica do otroškega dodatka);

- sprememba v strukturi virov financiranja posameznih storitev, tako da upada delež proračunskih sredstev, povečuje pa se delež neposrednih uporabnikov storitev (npr. povečanje cene, ki jo plačujejo starši otroka za vzgojno-varstvene storitve), ipd.⁵

- zniževanje vrednosti socialnih transferjev (to je v zadnjih letih v Italiji, kjer se družinski dodatki drastično zmanjšujejo zaradi potrebe po uravnoteženju proračuna (De Santis in Righi, 1990, str. 17).

Posreden način zmanjševanja proračunskega financiranja socialnih programov ne vsebuje nobenih sprememb, in prav to je problem. Gre namreč za ignoriranje dejstva, da inflacija kontinuirano znižuje realno vrednost transferjev in subvencij, določenih v absolutnem znesku. Prav te metode zniževanja socialnih pomoči uporabljajo v številnih državah. Najbolj izrazito je to tam, kjer so višine transferjev in subvencij »zapečaten« v zakonih,⁶ tako da ima tudi relativno pravočasno sprožanje postopka za njihovo spremembo več kot zapoznele učinke, ki so realno razvrednoteni že med sprejemanjem.

Za prejemnike transferjev in uporabnike subvencioniranih storitev je nekoliko ugodnejše, če so postopki za revalorizacijo enostavnejši in krajši, vsekakor pa je z njihovega vidika najprimernejše avtomatično usklajevanje transferjev in subvencij z inflacijo (vezanost na indeks porasta cen ali pa na indeks rasti plač).⁷

V kateri koli obliki se izvajajo spremembe socialnih pravic in javnega financiranja socialnih storitev nasploh, so neizogibni negativni učinki. Neposredni ukrepi lahko dodatno povzročijo veliko politično škodo in socialne nemire (stavke, napestosti ipd.), nič manj nevarni pa niso posredni ukrepi, le da na drugačen način. Vsekakor bo trpel ugled vlade in bo naraslo nezaupanje vanjo. Menim, da je pomembno pri vseh oblikah zniževanja socialnih pravic, da je mogoče enostavno restavrirati njihov prejšnji višji obseg oziroma njihovo realno vrednost. Pozitivnemu trendu ekonomskih gibanj mora slediti ponovno vzpostavljjanje prejšnje ravni

⁵ Leta 1952 je konservativna britanska administracija po vrnitvi na oblast dala zeleno luč za bistveno višje cene za uporabnike vzgojno-varstvenih storitev. Računano v stalnih cenah je skupni učinek manjših proračunskih izdatkov za subvencioniranje vzgojno-varstvenih ustanov in manjšega povpraševanja po storitvah v obdobju 1951–1961 zmanjšal tonamenski javni izdelek za 40% (Judge in Matthews, 1980).

⁶ Npr. v ZDA, kjer je v obdobju 1970–1983 realna vrednost prejemkov iz programa AFDC (Aid to Families with Dependent Children) padla za 27% (Ellwood in Summers, 1986, str. 97).

⁷ Ta usklajevanja so praviloma enkrat letno, kar nima ustreznega učinka v državah z visoko stopnjo inflacije. To smo izkusili v Jugoslaviji leta 1989, ko zaradi 30% mesečne inflacije niso imele pravega učinka niti dvomesečne revalorizacije.

družbene blaginje, za to pa je, žal, ponovno treba vložiti veliko časa in energije. To je najteže izvesti v primeru z zakonom zmanjšanih pravic, saj je postopek za spremembo zakona dolgotrajen proces, njegov končni izid pa je odvisen od trenutnega razmerja moči med interesnimi skupinami.

5. Sklep

Potegnimo iz predhodnih razmišljanj in dejstev dokaze in sklepe v zvezi z logično in neločljivo povezanostjo ekonomske in socialne sfere. Ekonomska in socialna politika se morata medsebojno čim bolj upoštevati, kar pa ne sme imeti za posledico podrejenosti ene politike drugi. To izhaja iz možnih pozitivnih in predvsem iz negativnih posledic, ki jih lahko imajo ukrepi ene politike na dogajanja v drugi sferi.

V tem prispevku je poudarek na problemih, ki nastajajo, kadar razmere v gospodarstvu ne omogočajo realizacije socialnih pravic v zagotovljeni višini. Vrednost socialnih pomoči se lahko zmanjša z neposrednimi ukrepi ali pa posredno z njihovim realnim razvrednotenjem. Pomembno je, da se ti ukrepi sprejmejo kot začasni in da se po ekonomskem okrevanju restavrira prejšnja raven socialnih pravic.

Podatki pa kažejo, da neodvisno od prilagajanja ravni socialnih pravic avtomatično delujejo dejavniki, ki kontinuirano zvišujejo delež socialnih izdatkov v družbenem proizvodu. To dejstvo terja še bolj rigorozno zniževanje socialnih pravic, če bi želeli zmanjšati njihov delež v novoustvarjeni vrednosti.

LITERATURA

- ABEL-SMITH Brian (1983): The Attacks on Welfare: A European Viewpoint, *International Journal of Social Economics*, Vol. 10, 6/7, str. 67-75
- BERNHOLZ Peter (1982): Expanding Welfare State, Democracy and Free Market Economy: Are They Compatible?, v Rudolf Richter, Hans F. Zacher (ur.): Social Policy in a Free Market Economy, A Symposium, *Zeitschrift für die gesamte Staatswissenschaft* (Journal of Institutional and Theoretical Economics), 138, 3, str. 583-598
- Children's Defense Fund (1987): *Child Care: The Time Is Now*, Washington
- DE SANTIS Gustavo, RIGHI Alessandra (1990): Measures of Child Cost in Italy, Paper presented at the *European Association for Population Studies Conference* (draft), Barcelona
- ELLWOOD David T., SUMMERS Lawrence H. (1986): Poverty in America: Is Welfare the Answer or the Problem, v Sheldon H. Danziger in Daniel H. Weinberg (ur.): *Fighting Poverty: What Works and What Doesn't*, Harvard University Press, Cambridge, Mass. and London, str. 78-105
- FERGE Zsuzsa, MILLER S. M. (1987): Social Reproduction and the Dynamics of Deprivation, v Zsuzsa Ferge in S. M. Miller (ur.): *Dynamics of Deprivation*, Gower Publishing Company Limited, Aldershot, str. 296-314
- GOUGH Ian (1979): *The Political Economy of the Welfare State*, The MacMillan Press, London and Basingstoke
- GREENBLATT Bernard (1977): *Responsibility for Child Care*, Jossey-Bass Publishers, San Francisco-Washington-London
- JUDGE Ken, MATTHEWS James (1980): Pricing Personal Social Services, v Ken Judge (ur.): *Pricing the Social Services*, The MacMillan Press Ltd., London and Basingstoke, str. 107-131
- KEITHLEY Jane (1989): United Kingdom, v John Dixon, Robert P. Scheurell (ur.): *Social Welfare in Developed Market Countries*, Routledge, London and New York, str. 309-344
- KSIEZOPOLSKI Mirosław (1984): The Crisis and the Well-Being Society, v Helga Nowotny (ur.): *Thought and Action in Social Policy: Social Concerns for the 1980s*, European Centre for Social Welfare Training and Research, Wien, str. 57-61
- LEIRA Arnlaug (1987): *Day Care for Children in Denmark, Norway and Sweden*, Rapport, Institut for samfunns forskning, Oslo
- LERO Donna, KYLE Irene (1989): *Families and Children in Ontario: Supporting the Parental Role*, Child, Youth and Family Research Centre, Toronto
- MILLER S. M. (1984): Notes Towards the Re-Formulation of the Welfare State, v Helga Nowotny (ur.): *Thought and*

MILLER S. M., JENKINS Margaret (1987): *Challenging the American Welfare State*, v Zsuzsa Ferge in S. M. Miller (ur.): *Dynamics of Deprivation*, Gower Publishing Company Limited, Aldershot, str. 45-62

MISHRA Ramesh (1985): *The Welfare State in Crisis: Social Thought and Social Change*, Wheatsheaf Books, Brighton

ROBINS Philip K. (1989): *Federal Financing of Child Care: Alternative Approaches and Economic Implications*, Discussion Paper No. 890-89, University of Wisconsin-Madison, Institute for Research on Poverty

ŠEFER Berislav (1975): *Ekonomija i solidarnost u socijalnoj politici*, Škola samoupravljača »Milentije Popović«, Institut za političke studije Fakulteta političkih nauka, Beograd

ŠEFER Berislav (1981): *Socialna politika v socialistični samoupravni družbi*, Delavska enotnost, Ljubljana

The Swedish Trade Union Confederation (LO) (1987): *LO and Family Policy*, Stockholm

TOWNSEND Peter (1987): *Poverty in Europe*, v Zsuzsa Ferge in S. M. Miller (ur.): *Dynamics of Deprivation*, Gower Publishing Company Limited, Aldershot, str. 63-94

Stanovanjske zadruge: ena od organizacijskih oblik neprofitne stanovanjske preskrbe

1. Neprofitne stanovanjske organizacije in njihovi zgodovinski izvori

Stanovanjska zadruga je ena od organizacijskih oblik neprofitne stanovanjske preskrbe, torej eden od tipov neprofitnih stanovanjskih organizacij.¹ Te so zelo številčne in raznovrstne, v evropskem prostoru pa so ena od pomembnih oblik stanovanjske preskrbe: ob državnem na eni ter privatnem profitnem oz. špekulativnem sektorju na drugi strani so posebnost, saj so utemeljena na privatni pobudi, a usmerjene neprofitno. Neprofitna usmerjenost ne pomeni neekonomičnega obnašanja, pač pa odpovedovanje profitu. Za neprofitno velja tista organizacija, ki nima za cilj ustvarjati več dohodka, kot je to treba za gradnjo in vzdrževanje stanovanj, ter toliko, da se lahko razvije kot močna in učinkovita ekonomska enota; je torej nešpekulativno podjetje, ki posluje blizu pokrivanja stroškov (OZN 1975). Zadruge se od preostalih neprofitnih organizacij ločijo po tem, da storitve pri stanovanjski preskrbi omejujejo le na svoje člane in so torej oblika samopomoči.

Neprofitne stanovanjske organizacije imajo v razvitih industrijskih družbah zanimivo zgodovino. Njihovi izvori segajo v obdobje, ko je v velikih industrijskih mestih prevladovala privatna špekulativna najemna stanovanjska preskrba: denimo v Angliji je bilo v 19. stoletju na tak način v uporabi kar 90% stanovanjskega sklada (Harloe, 1984). Stanovanjska stiska, prenatlačenost in nehigienske razmere v delavskih slumih v teh razmerah so bile že velikokrat opisane. Medtem ko je delavstvo prve organizirane zahteve za izboljšavo stanovanjskih razmer začelo postavljati šele v 20. stoletju, so v 19. stoletju take pobude prihajale od drugod, iz vrst meščanstva.

»Ni lahko sprejeti tega, kako veliko vlogo pri oblikovanju stališč srednjega razreda do socialnih reform je imel strah. Strah, da kvarne življenjske razmere revežev lahko proizvedejo izrojeno vrsto podčloveških bitij; vrsto, ob kateri se človek zgrozi, vrsto, čigar reakcije so lahko živalske, maščevalne, nepredvidljive, je vplival na zahteve po zgodnjih socialnih reformah... Ljudje 19. stoletja so imeli skoraj mističen strah pred močjo smradu in zadaha in so bili prepričani, da se bolezenske okužbe širijo prek njih« (Gauldie, 1975).

Poskusa izboljšave stanovanjskih razmer delavcev so se lotevali lastniki tovarn, ki so si skušali zagotoviti zdravo in zanesljivo delovno silo; dobrodelne ustanove in religiozne organizacije, ki jih je skrbela »moralna« v prenatlačenih delavskih stanovanjih; prosvetljeno meščanstvo, npr. gibanje »reformistov« v Angliji, ki je pod vodstvom lorda Shaftsburyja skušalo pokazati, da je delavska stanovanja možno ponuditi po sprejemljivih cenah, ki v daljšem času pokrijejo stroške. Zlasti veliko

¹ V anglosaksonski literaturi se zanje zelo pogosto kot splošen uporablja izraz »non-profit housing associations«, torej neprofitna stanovanjska združenja. Je pa tudi neka značilna, posebna organizacija, ki ima tudi sama prav tako ime. Da bi se izognili morebitnim nejasnostim glede tega, ali se neka ugotovitev nanaša na obči ali konkretni zgled, sem se odločila za uporabo dveh različnih izrazov: »organizacije« v občem smislu ter »združenja« v posebnem smislu.

spodbudo tem naporom – kot poroča Gauldie (1975) – pa sta prispevali epidemiji kolere, ki sta zajeli London v letih 1832 in 1848. Kolera je resda izbruhnila v nehi-gienskih delavskih slumih, vendar se je širila ne glede na meje družbenih razredov.²

Razmere, v katerih so v 19. stoletju nastajali predhodniki današnjih neprofit-nih organizacij, je obravnaval tudi Engels. Medtem ko so njegovi opisi bednih stanovanjskih razmer delavstva v angleških industrijskih središčih tega časa zelo podrobni in kritični, pa je predloge meščanskih reformatorjev obravnaval vse prej kot z naklonjenostjo. Edino delo, v katerem sta klasika marksizma sistematično obravnavala stanovanjsko preskrbo – »O stanovanjskem vprašanju« – je namenje-no prav izčrpni kritiki zagovornikov takih programov. Engelsovo stališče do njih je bilo povsem nedvoumno odklonilno. Da so se »razvneli človekoljubni burgeois v plemeniti tekmi za zdravje svojih delavcev«, je le kazalo na njihovo nerazumeva-nje samih izvorov stanovanjske bede v kapitalistični družbi:

»Stanovanjska stiska delavcev in dela male buržoazije v naših sodobnih velikih mestih je ena izmed neštetihi manjših, drugotnih neprilik, ki izhajajo iz sedanjega kapitalističnega načina produkcije« (Engels, 1968: 357).

Kritike špekulativne najemne preskrbe je zavračal ter dokazoval, da odnos med najemodajalcem in najemnikom ni izkoriščanje, ampak zaradi blagovne proiz-vodnje samoumevno razmerje:

»Opraviti imamo s čisto navadno prodajo med dvema občanoma in ta kupčija se razvija po ekonomskih zakonih, ki splošno urejajo blagovno prodajo, zlasti pa prodajo blaga, ki se imenuje zemljiška posest« (op. cit.: 360).

Engels se ni zavzemal za to, da bi bila stanovanjska preskrba vsaj delno izvzeta iz zakonov blagovne proizvodnje, pač pa za odpravo blagovne proizvodnje kot take. Stanovanjskim reformatorjem je celo ostro nasprotoval, ker njihov »načrt delavskemu razredu ne le ni prinesel nobene olajšave, marveč mu je neposredno sovražen«, saj skuša »zadušiti v delavcih vsak revolucionarni duh« (op. cit.: 373). Po Engelsu je stanovanjska beda delavstva nujni spremljevalec kapitalističnega načina proizvodnje. Šele ko bo ta odpravljena, bo rešeno tudi stanovanjsko vprašanje.

»...ni dvoma, da je že danes v velikih mestih dovolj stanovanjskih hiš, da bi lahko takoj odpravili vsako resnično 'stanovanjsko stisko', če bi te hiše racionalno izkoristili. To pa je mogoče doseči le z razlastitvijo dosedanjih lastnikov oziroma s tem, da bi naselili v njihovih hišah ljudi brez strehe ali delavce, ki stanujejo zdaj v prenatrpanih stanovanjih. Kakor hitro si bo proletariat pridobil politično oblast, bo tak ukrep, narekovan zaradi javne blaginje, prav tako lahko izvesti, kakor hitro današnja država izvaja druge razlastitve in naselitve« (op. cit.: 374).

Z današnje perspektive je docela razvidno, da je šel razvoj v drugo smer. Ne le zato, ker v družbah, kjer je delavski razred izvedel revolucijo in prevzel oblast, stanovanjska stiska kljub uporabljenemu receptu še zdaleč ni bila odpravljena, temveč tudi zato, ker se je tudi v družbah z blagovno proizvodnjo stanovanjska preskrba razvijala v dobršni meri zunaj zakonitosti prostega trga. Poleg neposred-nega poseganja države v stanovanjsko preskrbo – zlasti z zidavo socialnih stano-vanj – so k temu največ prispevale prav neprofitne stanovanjske organizacije, ki so se v tem stoletju še nadalje razvijale. Razvijale so se tudi stanovanjske zadruga in

² Ta vloga kolere pri spodbujanju skrbi za stanovanjske razmere nižjih slojev je temeljila, kot se je pokazalo šele kasneje, na zmoti: kolere namreč ni širil nezadržni zadah iz delavskih slumov, kot so tedaj verjeli, pač pa okužena voda iz vodovoda.

zadružno gibanje nasploh, ki je imelo veliko oporo v idejah anarhizma ter dosegalo dokajšnjo podporo tudi od države predvsem v obliki različnih finančnih ugodnosti.

Dandanes neprofitne stanovanjske organizacije ustanavljajo sami člani neposredno ali pa kakšna zvezna krovna organizacija, včasih je to tudi kakšna državna ali paradržavna ustanova. Zadruga ustanavljajo razvojni centri (promoting agencies), sami člani, delodajalci, religiozne in druge socialne organizacije, ki priskrbijo hipotekarno posojilo, subvencije, gradbeno zemljišče, transport, gradbeni material ali pa administrativno in tehnično podporo.

Pri nas o neprofitnih stanovanjskih organizacijah vemo zelo malo. Tudi domača strokovna literatura jim do zdaj ni posvečala pozornosti, kar je ob navezanosti na dediščino klasikov marksizma tudi umevno. Najti je le nekaj bežnih in nesistematičnih omemb predvojnih oblik zadružništva (Pirkovič-Kocbek 1982; Mihelič 1983; Klemenčič 1985), več pozornosti pa je namenjene tipom stanovanjskih zadrug, ki so se pri nas razvile v povojnem obdobju (Poženel 1981; Repič 1984; Bežovan 1989; Klemenčič 1985; Gabersčik, 1984) in so pravzaprav proizvodno-gradbena zadruga ali še natančneje – zadruga samograditeljev.

2. Neprofitne stanovanjske organizacije in struktura stanovanjske preskrbe

Neprofitne stanovanjske organizacije so nekakšen vmesni, komplementarni tip, na eni strani špekulativni (tj. privatni profitni) in na drugi strani državni stanovanjski preskrbi. Ti trije tipi stanovanjske preskrbe, ki jih je možno na kratko imenovati špekulativna, neblagovna (državna) ter nešpekulativna (neprofitna) (Duncan 1985), so v razvitih industrijskih državah zelo različno zastopani.

V Veliki Britaniji je, denimo, špekulativni najemni sektor z razvojem stanovanjske politike izrazito usihal. Izpodrinila sta ga na eni strani lastniška stanovanja (stanovanje, v katerem prebiva lastnik – t. i. »owner-occupied«) ter na drugi strani, zlasti v obdobju po 2. svetovni vojni, državna stanovanja (»local authority housing«, »council housing«).

Stanovanjski sklad Anglije in Wellsa po tipu:

leto	lastniška stanovanja (owner-occupied)	stan. lok. oblasti (local authority)	privatna najemna, drugo (private landlords, other)
1914	10%	–	90%
1938	32%	10%	58%
1960	44%	25%	32%
1981	57%	29%	13%
1985	63%	25%	12%

Vir: Forrest and Murrie, 1985: 101

Obsežen sklad stanovanj lokalnih oblasti je britanska značilnost. Ker je z gradnjo teh stanovanj država sama zagotavljala neprofitno najemno stanovanjsko preskrbo, so vanjo privatne neprofitne organizacije vstopale v zelo majhnem obsegu, pač pa so se razvijale kot podporna oblika lastniškega sektorja. Zlasti je pomembna njihova vloga pri financiranju pridobivanja lastniških stanovanj. Tako so se tu med vsemi neprofitnimi stanovanjskimi organizacijami najbolj razmahnile »building societies« – privatne hranilnice, specializirane za stanovanjska posojila. Raz-

vile so se kot oblika vzajemne samopomoči njenih članov pri zagotavljanju stanovanjskih posojil. Združenje članom ponuja ugodna posojila, posojilni kapital pa se oblikuje iz prihrankov samih članov (t. i. »terminating societies« – ko vsi člani dobijo posojilo, se zaključi) ali/in iz sredstev drugih investitorjev (t. i. »permanent societies«) (Pugh, 1981). V dvestoletni zgodovini se je iz njih razvila vrsta specializiranih stanovanjsko-finančnih institucij, ki so od države – v primerjavi s komercialnimi finančnimi institucijami – deležne različnih olajšav. Podobne finančne neprofitne organizacije so se razvile tudi v drugih državah.

V primerjavi z Veliko Britanijo na Nizozemskem in v Skandinaviji država ni sama prevzemala skrbi za neprofitno najemno stanovanjsko preskrbo, ampak je v ta namen podpirala druge neprofitne organizacije. Na Nizozemskem imajo neprofitna stanovanjska združenja v lasti 36% stanovanjskega sklada (Priemus, 1987: tabela 3).

V primerjavi z Nizozemsko, kjer se neprofitna stanovanjska preskrba ni razvijala v okviru stanovanjskih zadrug, pa so se te zelo uspešno razvijale v Skandinaviji, npr. na Švedskem 15% vseh stanovanj (Duncan, 1985: 142).

Tudi v (prej) socialističnih državah so imele stanovanjske zadruge dokajšnjo težo. Denimo leta 1973 so bile investitor naslednjega deleža stanovanj po posamičnih deželah: na Poljskem 45%, v NDR 26%, na Češko-Slovaškem 30% in v Romuniji 41% (Annual Bulletins of Housing and Building Statistics for Europe, UN).

Podatki o razprostranjenosti neprofitnih stanovanjskih organizacij, ki smo jih navedli, niso najnovejši. V drugi polovici sedemdesetih let ter v osemdesetih letih je v stanovanjskih politikah večine razvitih držav prišlo do trenda privatizacije – podpore in rasti vloge privatnega sektorja pri financiranju, gradnji in preskrbi stanovanj. Ta trend je vplival tudi na neprofitni sektor, ki se je začel nekoliko manjšati. Kljub temu je ohranil dokajšnjo težo, o čemer pričajo tudi naslednji podatki.

Dokončana stanovanja po tipu investitorja

dežela	država (nacionalna ali lokalna raven)	neprofitne organizacije	privatni sektor
Francija			
1970	0,7%	32,2%	67,1%
1980	0,8%	20,6%	78,6%
ZRN			
1970	2,3%	18,4%	79,3%
1980	1,5%	8,6%	89,9%
Nizozemska			
1970	16,3%	31,6%	52,1%
1980	2,7%	27,7%	69,6%
Švedska			
1970	4,3%	53,9	41,8%
1980	2,4%	33,3%	64,2%
Velika Britanija			
1970	48,6%	3,3%	48,1%
1980	36,1%	11,2%	52,7%
ZDA			
1970	2,3%	0,0%	97,9%
1980	0,5%	0,0%	99,5%

Vir: United Nations Economic Commission for Europe, Annual Bulletin of Housing and Building Statistics for Europe.

3. Tipi stanovanjskih zadrug

Osnovni vzorec delovanja stanovanjske zadruge je izpeljan iz Rošdejlskih združnih načel, kar pomeni, da je zadruga privatno podjetje, ki je v lasti in upravljanju njenih članov in deluje za njihov blagor, ne pa zaradi profita (Dodge, 1971: 1).

Je več različnih klasifikacij stanovanjskih zadrug. Hands (1975) izhaja iz osnovne delitve v zadruge proizvajalcev in zadruge potrošnikov. Prve organizirajo tisti, ki želijo skupno prodajati – ali le uživati – svoje proizvode. Sem sodijo gradbene zadruge. Na drugi strani so zadruge, ustanovljene in vodene zato, da svoje člane oskrbujejo z dobrinami – kot sta na primer veleprodaja in maloprodaja hrane, bencina itd. – ali storitvami, kot so bančne, zavarovalniške, stanovanjske itd.

Stanovanjska zadruga je tista združna družba, ki ima v lasti stanovanjsko sosesko ali več stanovanjskih hiš in jih zasedajo – ali bodo zasedali – člani zadruge. Uporaba združnih načel v stanovanjskih zdrukah je povsem nedvoumna: noben član ni lastnik stanovanjske enote, ampak je enakopraven solastnik združne družbe, ki pa je lastnik stanovanj. Čisti prihranek v poslovanju je opredeljen kot razlika med prihodki od članov ter med izdatki (odplačilo posojil, stroški vzdrževanja in poslovanja). Prihranki so lahko posledica upravnih odločitev o višini najemnine ali prihrankov pri vzdrževanju, če ga člani izvajajo sami. Na sestanku vseh članov se odloči, kako se prihranek uporabi – ali za nadaljnji razvoj družbe, za izboljšavo infrastrukture ali pa se razdeli med člane. Vprašanje premoženjskih pravic člana je rešeno na zelo različne načine, vendar pa so trije osnovni tipi, ki določijo članov delež v premoženju zadruge ob izstopu iz nje:

- *tržna vrednost*: deležu, ki ga je član vložil v zadrugo, se doda prirastek, sorazmeren prirastku celotnega kapitala zadruge. Ta prirastek (capital gain) je posledica porasta tržne vrednosti zemljišča in poslopij, kar je lahko posledica inflacije ali splošne rasti cene nepremičnin,

- *odplačilo posojila*: delež, ki ga član dobi ob izstopu iz zadruge, je določen z deležem glavnice posojila, ki ga je član med bivanjem v združnem stanovanju odplačal,

- *»par value«*: ob izstopu odkupi zadruga od člana njegov delež v isti vrednosti, kot je bil njegov začetni kapitalni vložek.

Zadruge, utemeljene na načelu, »par value« so zelo podobne, v nekaterih primerih celo identične »zadruham najemnikov«, zadruge na načelu »tržne vrednosti« pa »zadruham lastnikov«.

Dodge (1975) stanovanjske zadruge klasificira nekoliko drugače:

- *Zadruge z omejenim ciljem* (»limited objective« cooperatives): organizirane so zato, da ponujajo članom le nekatere storitve, kot sta na primer pridobitev in razdelitev gradbenega zemljišča med člane. V nekaterih primerih zadruge zemljišča tudi opremijo in/ali poskrbijo za projekte in gradnjo. Seveda zadruga po tem, ko svojim članom ponuja te storitve, razpade.

- *Zadruge skupnega lastništva* (»mutual-ownership« cooperatives): zanje se pogosto uporablja izraz »zadruge z eno hipoteko« (single mortgage). Te zadruge lahko opravljajo vse navedene storitve, s tem da zadruga ostane lastnik zemljišča, zgradb in infrastrukture. Ta tip zadruge se je še posebej uveljavil v ZDA ter Skandinaviji, vendar pa je to tudi nasploh *najbolj razširjen tip med stanovanjskimi zdruhami*. Zato ga bomo posebej natančno opisali kasneje ter navedli nekaj konkretnih zgledov. Omenimo še, da je ta tip zadruge identičen s prej omenjeno Handsovo občo definicijo stanovanjske zadruge. V razvitih državah se obči izraz stanovanjska zadruga nanaša prav na ta tip.

– *Zadruga z več hipotekami* (»multiple-mortgage« cooperatives): te zadruga so razprostranjene v Latinski Ameriki in Izraelu. So oblika kondominija oz. »horizontalnega lastništva«: vsak član je neposredni lastnik svoje stanovanjske enote, skupni deli in naprave (zemljišče, infrastruktura, skupne naprave v večstanovanjskih hišah) pa so kolektivna last. To obliko je možno šteti za zadruho le pod pogojem, da deluje po združnih načelih, kot so odprto članstvo, neprofitno poslovanje in zaščita pred špekulacijo.

– *Zadruga najemnikov* (»tenant« cooperatives): v Evropi je tak tip zadrug redkejši, so pa v Franciji in vzhodnoevropskih državah. V njih zadruga zgradi stanovanja in jih odda svojim članom, vendar pa stanovalci niso udeleženi v njenem premoženju, pač pa le sodelujejo pri upravljanju.

Dodge stanovanjske zadruga deli tudi po tem, ali imajo *omejeno ali odprto* članstvo. Najbolj razširjeno omejeno članstvo zadeva zadruga, katerih člani so stanovalci neke soseske ali omejenega kompleksa poslopij. Odprti tip zadruga pa so na primer »zadružne gradbeno-hranilniške družbe«: vključujejo člane, ki varčujejo za stanovanja, ki naj se šele zgradijo.

Dodgejeva in Handova klasifikacija zadrug kljub veliki kompleksnosti nista zajeli vseh tipov, zato nekaj bolj zanimivih in značilnih zgledov navedimo še posebej.

– *Zadruga, nastale s prevzemom socialnih stanovanj* (council housing): prvi tak zgled je bil na Norveškem. Mestne oblasti so v Oslu leta 1953 in 1954 na stanovanjske zadruga prenesle lastništvo nekaj tisoč stanovanj, ki so jih oblasti zgradile v medvojnem času, kasneje pa so bila zelo slabo vzdrževana. Do prenosa je prišlo, ko se je večina najemnikov teh stanovanj s tem strinjala. Oblikovalo se je 39 zadrug. Ustanovile so svojo zvezo, ki naj bi jim dajala ustrezne strokovne nasvete in storitve (Gilmour, 1971).

– *Tradicionalne ameriške zadruga*: Leta 1926 je Sindikat delavcev tekstilne konfekcije ustanovil stanovanjsko korporacijo, ki naj bi financirala in postavila stanovanja za ljudi povprečnega dohodka. Uspeh tega podjetja je povzročil, da so se lotili tudi odprave slumov v New Yorku.

– *Ameriške zadruga nižjih slojev*: Nastale so kot odgovor na stanovanjsko krizo v velikih urbanih centrih. Najemniki v najslabše vzdrževanih stanovanjskih soseskah so se organizirali v zadruga ter prevzeli stanovanjske bloke, ki so jih lastniki zaradi previsokih stroškov nehali vzdrževati. Tako je nastal tudi newyorški LABOR (the League of Autonomous Bronx Organisations for Renewal), ki je kot zadruga dobil posojila za prenovo takih stanovanj.

– *Kanadske zadruga s člani različnega dohodka*: Kanadska vlada je stanovanjskim zadrugam, katerih člani so bili ljudje z nižjim dohodkom, zagotavljala ugodnejša posojila. Če se komu od stanovalcev – članov zadruga – dohodek poveča in kljub temu želi še naprej ostati v združnem stanovanju, so vpeljali ustrezni mehanizem: tak član je svojemu vložku v zadrugi moral prispevati še obresti, enake kot pri komercialnem posojilu. To razliko je obdržala zadruga sama in z njo prispevala k zmanjšanju plačilnih obveznosti članov z najnižjim dohodkom.

– *Severnoameriške študentske stanovanjsko/prehrambene zadruga starega tipa*: So posebna oblika stanovanjskih zadrug za študente, ki se je razvila v številnih univerzitetnih mestih Severne Amerike. Leta 1971 jih je bilo 300, velik zagon pa so dobile v obdobju radikalizma po gospodarski depresiji v tridesetih letih. Zelo pogosta oblika je bila, da je zadruga vzela v najem nekaj hiš ter ta stanovanja skupaj s prehrano ponudila svojim članom. Občasno se je kakšna zadruga razširila z dodatnim najetjem ali celo nakupom sosednje hiše, vendar večinoma so zadruga tega tipa ostale majhne. Po drugi svetovni vojni se je njihov obseg občutno skrčil.

– *Študentske zadruge novega tipa*: Začele so se ustanavljati sredi šestdesetih let v Kanadi, po tem ko so študentske organizacije dosegle sprejetje zakona, ki je študentskim stanovanjskim zadrugam omogočil najetje posojila z zelo nizko obrestno mero ter v znesku 90% naložbe. Zelo uspešna je bila Cooperative College Residence Inc., ki je uresničila okoli 30 projektov ter nastanila okoli 5.000 ljudi.

– *Stanovanjske zadruge za vzdrževanje in gospodarjenje s stanovanji*: Nastale so zlasti v sedemdesetih letih z namenom izboljšati in demokratizirati vzdrževanje socialnih stanovanj. Najemniki so za ta namen ustanovili zadrugo ter prevzeli skrb za vzdrževanje ter sodelovali pri odločitvah lokalnih oblasti. Nekateri avtorji, npr. Hands, sodijo, da taka organizacija preveč odstopa od združnih načel, da bi se še upravičeno lahko imenovala zadruga.

Med združnimi organizacijami pa je še neka pomembna razlika: gre za delitev v *primarne* – take so vse do zdaj opisane – in *sekundarne*, ki nastanejo kot zveze primarnih združnih organizacij. Njihov cilj je, da primarne zadruge oskrbujejo s strokovnimi, tehničnimi, administrativnimi, izobraževalnimi in drugačnimi storitvami ter da interese primarnih organizacij izražajo v politični sferi.

4. Možnosti za implementacijo modela stanovanjske zadruge

Nov stanovanjski zakon predvideva možnost za nastanek takšnih organizacij, opredeli postopek za njihovo formalno priznanje ter določa okvir finančnih ugodnosti, ki naj bi jih spodbujale. V razmerah ko je torej vzpostavljen minimum formalne sistemske opore, se postavlja vprašanje, koliko je taka inovacija združljiva z drugimi elementi socialnega okolja. Kljub radikalnemu ideološkemu in sistemskemu preobratu, ki smo mu priča, se zdi, da je v delih socialnega okolja dediščina samoupravnega socializma še kako živa in do take inovacije zaviralna.

Koliko je načelo samoorganizacije, ki je pri delovanju najemne stanovanjske zadruge temeljno, skladno z vrednostnimi usmeritvami prebivalstva in njihovimi vzorci obnašanja pri stanovanjski preskrbi, kot so se razvijali v eri samoupravnega socializma? Logika najemne stanovanjske zadruge je v kolektivni akciji, kolektivni samopomoči in sodelovanju njenih članov v skupno korist. Ali se je pri nas v stanovanjski sferi taka aktivnost razvijala, ali je bila logika ravnanja posameznikov temu blizu? V dosedanjem modelu stanovanjske politike sta imeli samopomoč in samoorganizacija v ravnanju posameznikov zelo pomembno vlogo, vendar sta bili zaznamovani z individualizmom in atomizacijo po eni strani ter navezanostjo na sorodnostveno pomoč po drugi strani (Mandič, 1986). Samopomoč je bila vezana na t. i. primarne skupine (to so tiste, ki temeljijo na osebnih in emocionalnih vezeh članov), ne pa na sekundarne, kjer se člani povezujejo instrumentalno – zaradi ciljev, ki jih lahko dosežejo le s sodelovanjem.

Nadalje pogledjmo, kakšen je socialni pomen, ki ga ima danes »zadruga«. Medtem ko so pri nas ob koncu prejšnjega stoletja postajale ideje združništva vse bolj popularne (Schauer, 1945) – zasluge za to gredo zlasti Mihi Vošnjaku – je povojni socialistični družbeni kontekst tudi tem organizacijam dodobra spremenil pomen. V primerjavi z nekaj realsocialističnimi državami, npr. Češke in Slovaške in Poljske, kjer je združništvo ohranilo več izvornih predsocijalističnih načel, pa je zasnova samoupravljanja in družbene lastnine pri nas združništvu pritaknila tudi nekaj novih značilnosti. Zadruge niso obravnavane enostavno kot oblika samoorganizacije in samopomoči pri zadovoljevanju nekih konkretnih potreb njenih čla-

nov, pač pa jim je pripisano tudi posebno poslanstvo pri gradnji samoupravnega socializma.³ Poleg tega so bile zadruge omejene na proizvodno sfero, konzumne in denarne zadruge pa se niso razvijale.

Tretje vprašanje zadeva »neprofitnost«. Ta usmerjenost je pri nas skorajda neznana, ob dolgo prisilno brzdanih, danes pa končno osvobojenih profitnih motivih prebivalstva – pa se tudi zdi obrobna. Če je specifična neprofitnega sektorja v tem, da je vmeščen v prostor med povsem tržnimi (profitnimi) na eni in državnimi mehanizmi na drugi strani, da torej pomeni neko vmesno varianto, potem je treba poudariti, da je na ta isti prostor meril tudi družbeni sektor. V fazi dogovorne ekonomije od srede sedemdesetih let je bilo dogovarjanje med izvajalci in uporabniki postavljeno kot glavni mehanizem ekonomske integracije, ki bi presegal tako »slepe sile trga« na eni strani kot tudi državno direktivo na drugi strani in je vpeljal tudi poseben mehanizem določanja cene – dogovarjanja cene, ki je zelo blizu stroškovni, denimo končna cena stanovanja v procesu t. i. družbeno usmerjene oz. družbenega sektorja legitimiral natanko s tem, da je bil vmesni prostor med trgom in državo kot regulatorjema in si ga je tudi povsem prilastil. Prav zato se zdi, da je bil do idej izvirnega združništva tudi nestrpen, saj je šlo za medsebojno konkurenco. Ta vmesni prostor, to tretjo pot je družbeni sektor monopoliziral in ga s svojim polomom tudi v dobršni meri diskreditiral.

VIRI

- Adams, C. T. (1987): *The Politics of Privatization*, v: *Between State and Market*. Stockholm: Almqvist and Wiksell
- Bežovan, G. (1989): *Stambena politika i stambeno zadržarstvo*. Zagreb: Zavod za samoupravljanje
- Clapham, D. and Millar, M. (1985). *Housing Co-operatives in Sweden*. Glasgow: Centre for Housing Research
- Clapham, D. and Kintrea, K. : *Importing Housing Policy: Housing CO-operatives in Britain and Scandinavia*. Housing Studies, Vol 2, no. 3, pp. 157–169
- Dodge, R. J. (1975): *Cooperative housing*. Washington: Department of Housing and Urban Developments
- Dickens, P., Duncan, S. et. al. (1985): *Housing, Taxes and Localities*. London and New York: Methuen
- Engels, F. (1968): *O stanovanjskem vprašanju*. Ljubljana: Cankarjeva založba v Ljubljani
- Fořrest, R. and Murrie, A. (1985): *Restructuring of the Welfare State and Privatization of Public Housing in Britain*.
- In: Vliet van V. et al. *Housing Needs and Policy Approaches*
- Gauldie, E. (1974): *Cruel Habitations: a History of Working-class Housing 1786–1918*. London: Allen and Unwin ltd.
- Grindberg, D. I. (1977): *Housing in the Netherlands 1900–1940*. Delft: Delft University Press
- Hands, J. (1975): *Housing Co-operatives*. London: Society for Co-operative Dwellings Ltd.
- Harloe, M. (1981): *The Recommodification of Housing*, in: Harloe, M. and Lebas, E. eds.: *City, Class and Capital*. London: Edward Arnold
- Kintrea, K. and Munro, M (1985): *Housing co-operatives in Norway*. Glasgow: Centre for Housing Research
- Klemenčič, T. (1985): *Stanovanjsko gospodarstvo*. Ljubljana: ČGP DELO
- Lewin, A. C. (1981): *Housing Co-operatives in Developing Countries*. Chichester, New York, Brisbane, Toronto: John Wiley and Sons
- Mihelič, B. (1983): *Urbanistični razvoj Ljubljane*. Ljubljana: Partizanska knjiga
- Ministry of Housing, Physical Planning and Environment (1983): *Non-profit Housing Associations*, den Hague
- Pirković-Kocbek, J. (1982): *Izgradnja sodobnega Maribora*. Mariborska arhitektura in urbanizem med leti 1918 in 1976. Ljubljana: Partizanska knjiga
- Priemus, H. (1987): *Housing in the Netherlands: at the crossroads*. Delft: OTB Research Institute for policy Sciences and Technology
- Pugh, C. (1980): *Housing in Capitalist Societies*. Farnborough: Gower Publishing Company Limited
- U. N. (1975): *Non-Profit Housing Associations*. New York: Department of Economic and Social Affairs.
- U. N. Economic Commission for Europe: *Annual Bulletin of Housing and Building Statistics for Europe*

³ Enciklopedija, denimo, takole definira obstoj zadruge v socialističnem okolju. »Njihova osnovna naloga je, da povezujejo delovanje svojih članov z družbenim sektorjem ter da razširjajo socialistične družbene odnose na področju, kjer so ustanovljene«. Enciklopedija leksikografskog zavoda, Zagreb 1969, 6. del, str. 707.

Trgovinski sporazumi evropskih skupnosti s tretjimi državami

I. UVOD

Za v precejšnji meri izvozno naravnano slovensko gospodarstvo, njegove zunanjetrgovinske tokove, razvoj in tudi našo siceršnjo vpetost v Evropo tudi na drugih področjih so bili naša politika do Evropske gospodarske skupnosti (EGS) in sporazumi z njo že v okviru Jugoslavije izredno pomembni. Iz znanih razlogov je bila Slovenija vrsto let pobudnica jugoslovanskega povezovanja z razvito Evropo, žal pa so ji razmere in stanje sil v Jugoslaviji pred noge postavljale praktično nepremostljive ovire. Tudi to je bil eden od razlogov, da je Slovenija stopila na pot samostojne in suverene države. Kot pa je videti, vstop v ta ekskluzivni klub ni odprt ravno na stežaj. Evropska skupnost (ES) odnose s tretjimi državami ureja razumljivo na podlagi svojih političnih, gospodarskih in drugih interesov na temelju svojih pooblastil, in to s sporazumi, ki pravno urejajo to sodelovanje.

Slovenija si brez dvoma želi krepiti svoje odnose in sodelovanje z ES in bo po prehojeni trnovi poti priznanja morala razmišljati tudi o institucionalni ureditvi svojih odnosov s to grupacijo. Naš dolgoročni cilj očitno ostaja polnopravno članstvo, v prehodnem obdobju pa se bomo morali za to usposobiti. Igra pa bo seveda potekala po pravilih ES. Zato je treba že zdaj začeti proučevati tudi možne institucionalne okvire, kar naj pomaga poiskati alternative in najboljše rešitve za ureditev naših bodočih odnosov z ES.

Podlaga za sporazume Evropskih skupnosti (ES), ki jih obravnavamo na tem mestu, je že sama Rimska pogodba o ustanovitvi EGS iz leta 1957.¹ Že člen 210 omenjene pogodbe npr. določa, da je EGS pravna oseba, ki torej na področjih, ki so predmet te pogodbe, lahko vstopa v različne pogodbene odnose tudi z državami zunaj Skupnosti. To je lepo opredelil tudi European Court of Justice (prevodi so delo avtorjev):² »Znotraj posebnega področja Skupnosti, tj. za vse, kar se nanaša na zasledovanje skupnih ciljev znotraj skupnega trga, so institucije (Skupnosti) preskrbljene s ekskluzivnim pooblastilom...«.

Njeno pravno in poslovno sposobnost za sklepanje različnih pravnih poslov in opravljanje drugih dejanj pa opredeljujejo tudi drugi pravni viri.³ Ne nazadnje lahko

* I. Jarc, mag. M. Jus, A. Piano so svetovalci na Ministrstvu za zunanje zadeve Republike Slovenije; stališča in mnenja, izražena v članku niso nujno tudi stališča te institucije.

¹ Glej »Treaty Establishing the European Economic Community«, March 15, 1957 (npr. v prispevkih več avtorjev: International Economic Law (Edited by P. Kunig, N. Lau, W. Meng), Walter de Gruyter, Berlin, New York, 1989, p. 131-236), še posebej čl. 113-114, 210 in 238.

² Case 30/59: Gezamenlijke Steenkolenmijnen in Limburg v. High Authority (1961) ECR I (citirano po Lasok D.: The Law of the Economy in the European Communities, Butterworth & Co. (Publishers) Ltd, London, 1980, p. 25. Glej tudi Commission v. Council, 1971 ECR (v Rawlins W.: An overview of EEC trade with non-community Countries and the law governing this external agreements, p. 206), kjer je rečeno: »... kjer Skupnost pri svojih naporih pri sprejemanju skupne politike predpisuje določene ukrepe, ki vsebujejo skupna pravila, države članice ne smejo vstopati v sporazume z državami nečlanicami EGS, ki bi prizadela ta pravila.«

³ Supra, p. 313: »Pravni sistem Skupnosti sestavljajo ustanovne pogodbe, sporazumi, ki jih je sklenila Skupnost, in sekundarna zakonodaja, tj. pravila, ki jih predpisujejo institucije Skupnosti znotraj njihovih pooblastil in ki so v skladu s postopki, določenimi in ustanovnih pogodbah.«

mednje štejemo tudi mnenja in odločbe European Court of Justice, ki ima po ciljih interpretacije in uporabe Rimske pogodbe izredno pomembno vlogo tudi pri »kreiranju« prava ES.⁴

Po obsegu in vsebini sodelovanja, ki ga urejajo, lahko sporazume ES s tretjimi državami v grobem delimo na naslednje tipe:

1. s preferencialnimi in nepreferencialnimi *trgovinskimi sporazumi* (*»Trade Agreements«*) ureja ES svojo trgovinsko menjavo s tretjimi državami;

2. s *sporazumi o gospodarskem sodelovanju* (*Cooperation Agreements*) pa poleg trgovinske menjave urejajo tudi sodelovanje na drugih področjih (finance, sociala, transport ipd.);

3. s *sporazumi o pridruženju* (*Association Agreements*) pa se vzpostavljajo intenzivnejše gospodarske vezi bodisi s čezmorskimi državami bodisi z evropskimi državami, ti sporazumi pa so predhodna stopnja pred polnopravnim vstopom teh držav v ES.

Sporazumov ne smemo zamenjevati s *sporazumi o pristopu* (*Accession Agreements*), ki so pravni instrumenti pri razširitvah EGS. Kot bo razvidno iz prikaza konkretnih sporazumov, v praksi čistih tipov teh sporazumov pravzaprav ni. Kot bomo videli v nadaljevanju, pa bodo nadaljnji procesi evropske integracije v smeri politične in monetarne unije pogajanja med ES in EFTO ter dramatične spremembe v Srednji in Vzhodni Evropi spodbujale tudi čisto nove tipe sporazumov ES s tretjimi državami.

ES lahko torej z državami nečlanicami sklepa različne sporazume in dogovore o trgovini, s temi državami pa lahko vodi tudi pogajanja in sklepa sporazume o pridruženju. Čl. 113 Rimske pogodbe tako določa, da bo skupna trgovinska politika temeljila na enotnih načelih, in to še posebej glede carinskih stopenj, sklepanja carinskih in trgovinskih sporazumov, zagotavljanja enotnosti pri ukrepih liberalizacije, izvozni politiki ter ukrepih za zaščito trgovine (npr. ob dumpingu).⁵ Ta člen tudi določa, da se pogajanja o sporazumih z državami nečlanicami začnejo na priporočilo Evropske komisije, ki jo za začetek pogajanj pooblasti Evropski svet in imenuje tudi poseben komite, s katerim se mora Komisija o pogajanjih posvetovati.

V primerjavi s čl. 113 govori čl. 238/1⁶ o sporazumih na bolj splošen način in je kot tak temelj za pomemben del skupne trgovinske politike ES. Določa, da lahko sklepa ES z državami nečlanicami, njihovimi zvezami ali mednarodnimi organizaci-

⁴ Glej npr. *Commission v. Council* (*»AERT«*), Case 22/70, 1971. Sodišče je tako *inter alia* tudi postavilo pravilo, da države članice ne smejo samostojno sklepati sporazumov z državami nečlanicami, če bi to na kakšen način lahko prizadelo skupna pravila, ki jih je za sprejem skupne politike predpisala Skupnost.

⁵ Čl. 113:

»1. Po koncu prehodnega obdobja bo skupna trgovinska politika temeljila na enotnih načelih, še posebej glede sprememb carinskih stopenj, sklepanja carinskih in trgovinskih sporazumov, doseganja enotnosti pri ukrepih liberalizacije, izvozne politike in ukrepov zaščite trgovine, kot so ukrepi ob dumpingu oziroma subvencijah.

2. Komisija bo Svetu predložila predloge o implementaciji skupne trgovinske politike.

3. Ko bo treba voditi pogajanja s tretjimi državami, bo dala Komisija Svetu predloge, ki bodo pooblašali Komisijo, da odpre potrebna pogajanja. Komisija bo vodila ta pogajanja po posvetovanju pri njeni nalogi in v okviru takih smernic Sveta, kot mu jih Svet izda.

4. Pri izvrševanju pooblastil, ki so mu podeljena s tem členom, bo Svet deloval s kvalificirano večino.«

Skupnost je tako tudi sprejela številne ukrepe za skupen nastop do trgovine z državami nečlanicami. Npr. *Council Regulations*: 1224/80 OJ L 134/1 – cenitev blaga, 802/68 OJ L 148/1 – definicija porekla proizvoda, 2423/88 OJ L 209/1 – antidumpinski postopek, 2176/84 OJ L 201/1 – zaščita pred dumpingom oz. subvencioniranim izvozom, 2641/84 OJ L 252/1 – ukrepi zoper neprimerno trgovinsko prakso, 2641/84 OJ L 252/1 – zaščita zoper prepovedano trgovinsko prakso.

⁶ Člen 238/1: »Skupnost lahko s tretjo državo, zvezo držav ali mednarodno organizacijo sklepa sporazume o osnovanju zveze, ki vsebujejo recipročne pravice in obveznosti, skupne aktivnosti in posebne postopke.« *S Single European Act*, čl. 9, OJ L 169/1 je bilo določilo čl. 238/II Rimske pogodbe dopolnjeno tako, da omenjene sporazume sklepa Svet soglasno, po predhodno danem soglasju Evropskega parlamenta, ki o tem odloča z večino glasov.

jami sporazume o pridruženju, ki vsebujejo medsebojne pravice in obveznosti, skupne akcije in posebne postopke. Glede na to da so v tem členu predvidene tudi skupne akcije in posebni postopki, bodo navadno ti sporazumi predvideli tudi ustanovitev Sveta za sodelovanje, ki bo sestavljen iz članov Komisije in Sveta, na drugi strani pa tudi iz članov vlade države nečlanice in bo bedel nad uresničevanjem sporazuma. Pri delu pa mu bo pomagal Komite za sodelovanje, ki ga bodo sestavljali po en predstavnik držav članic, komisije ter vlade države nečlanice.

Obstaja tudi možnost, da so podpisnice sporazumov z nečlanicami, hkrati ES, pa tudi posamezne države članice ES. T. i. *mešani sporazumi* (mixed agreements) se sklepajo tam, kjer pristojnosti med Skupnostjo in državami članicami niso jasno razmejene in kjer je sodelovanje držav članic ES nujno za realizacijo sporazumov.⁷

Države članice pa s tem v zvezi lahko sklepajo tudi t. i. »*internal implementation agreements*«, ki imajo namen, da ohranijo nacionalne pristojnosti, po drugi strani pa zagotovijo tudi skupno stališče Skupnosti. V take sporazume so npr. države članice in ES vstopale v zvezi z ustanovitvijo European Development Fund (EDF) in pa v zvezi s Tretjo Lomé Konvencijo.⁸

Prvi trgovinski sporazum je ES sklenila s tedaj šahovim Iranom l. 1963, sledili pa so mu številni drugi.

II. IZBRANI MEDNARODNI TRGOVINSKI SPORAZUMI ES

A. Sporazumi s članicami EFTE

Sporazumi ES z državami članicami EFTE (European Free Trade Association), ki imajo svoj temelj v 113. čl. Rimske pogodbe ter čl. XXIV. GATT (General Agreements on Tariffs and Trade), imajo svoje poreklo v obojestranski želji po gospodarski integraciji in v že daljnji polarizaciji zahodnoevropskih držav na t. i. nizkotarifni klub, ki se je v razpravah o možnostih ustanovitve vseevropske cone svobodne trgovine (Maudling negotiations, 1956) zavzemal za formiranje cone svobodne trgovine, ter na del držav, ki se je takrat zavzemal za ustanovitev carinske unije. Rezultat teh nestrinjanj pa je bil kasneje tudi nastanek obeh grupacij (inner six – outer seven) ter njihovih v nadaljevanju omenjenih medsebojnih sporazumov.

Gospodarsko sodelovanje med ES in članicami EFTE je bilo seveda vseskozi intenzivno. Zaradi značilnosti EFTE (tu je bistveno, da je EFTA zgolj cona svobodne trgovine, brez navzven skupne trgovinske politike) je to sodelovanje temeljilo predvsem na vrsti (v mnogočem identičnih) sporazumov, ki so jih posamezne države članice EFTE sklepale z ES v letih 1972 in 1973.

Preambule teh sporazumov z Avstrijo, Islandijo, Norveško, Švedsko in Švico izražajo nmero, da se ustali in poveča obseg medsebojnih gospodarskih odnosov. Preambula sporazuma s Finsko pa še posebej poudarja nmero, da se zagotovijo rešitve za finske gospodarske probleme, ki so nastali zaradi razširitve EGS.⁹ Deklarirani cilj teh sporazumov je skladen razvoj gospodarskih odnosov, kar naj

⁷ Kot merilo za vstop držav članic ES v te sporazume poleg same Skupnosti je postavljeno tudi financiranje obveznosti, ki bi izhajale iz takega sporazuma – ali gre financiranje delno ali v celoti iz proračuna ES (glej o tem npr. Opinion of the Court of Justice v primeru International Agreement on Rubber pri več avtorjih: Leading Cases on the Law of the European Communities, Kluwer Law and Taxation Publishers, Deventer. Boston, 1990, p. 690-695).

⁸ Glej o tem in pa v nadaljevanju predvsem drugo citiran tekst v Ibid. 2, p. 211-231.

⁹ Glej po vrsti: OJ L 300/2, 301/2, 171/2, 300/97, 300/189, 382/2.

vodi k izboljšanju življenjskih in zaposlovalnih razmer, poštene konkurence in liberalizacije svetovne trgovine. V omenjenih sporazumih pa so kot glavni instrumenti za doseg teh ciljev predvideni: vzpostavitev cone svobodne trgovine za določene industrijske izdelke med ES in državami članicami EFTE, prepoved uvajanja novih carin in ukrepov z enakimi učinki na carine oz. izvoz, prepoved uvedbe kvantitativnih omejitev oz. ukrepov z enakimi učinki na uvoz. Dodatna določila teh sporazumov pa so zadevala odpravo teh takrat že obstoječih omejitev. Sporazumi vsebujejo tudi vzajemne koncesije glede kmetijskih proizvodov (predvsem v primeru Islandije), protokoli pa tudi detajlna pravila o poreklu proizvodov, ki so bila l. 1984 modificirana,¹⁰ kasneje pa – predvsem v zvezi z metodami administrativnega sodelovanja – še enkrat l. 1988.¹¹ Sporazumi govorijo tudi o ukrepih davčne politike, ki lahko posredno ali neposredno diskriminirajo proizvode iz ES oz. EFTE ter o omejitvah v zvezi s plačili v trgovini z blagom oz. komercialnimi posojili. Odprava teh določil, če je dovoljena, po določitvi teh sporazumov ne sme pomeniti arbitrarne diskriminacije oz. prikritega omejevanja. Sporazumi vsebujejo tudi številne zaščitne klavzule v zvezi z interesi varnosti in obrambe, konkurence in dumpinga. Predvidevajo pa tudi posebne postopke v primeru resnega poslabšanja razmer v regionalnih gospodarstvih. Sporazumi ustanavljajo tudi skupne komisije, pravila o njihovem delovanju ter vsebujejo seveda tudi klasična določila mednarodnih pogodb, kot so npr. tista o rokih trajanja sporazumov. Po pristopu Španije in Portugalske k Skupnosti so bili sklenjeni tudi posebni protokoli.¹² ES in države članice EFTE pa so l. 1987 podpisale tudi konvencijo o uporabi Enotnega administrativnega dokumenta.¹³

Tudi sama EFTA je, podobno kot tudi ES (pri tej gre za integracijo v smeri politične in monetarne unije), trenutno v fazi transformacije. Hkrati pa med obema grupacijama potekajo tudi pogajanja o formiranju Evropskega gospodarskega prostora¹⁴ (po Delorovi pobudi za začetek pogajanj naj bi šlo za »novo obliko asociacije s skupnimi organi odločanja in administrativnimi institucijami«), ki so bila spodbujena predvsem s predvidenim kompletiranjem in nastankom skupnega trga ES po l. 1992 (prost pretok ljudi, blaga, storitev in kapitala – odprava sedaj še obstoječih ovir). Gotovo bodo vsebino bodočih odnosov in sporazumov med ES in EFTO narekovala predvsem ustrezna pravila o oblikovanju skupnega trga ES. Pogajanja pa zajemajo tudi področja, ki presegajo zgolj oblikovanje notranjega trga ES (t. i. »flanking and horizontal policies« – izobraževanje, znanost, socialna politika, statistika, ipd.) ter institucionalne, pravne sporazume, kjer pa se zdaj mnenja krešejo predvsem glede načinov in procesov odločanja. Ob tem, da je 17. 7. 1989 Avstrija tudi že formalno zaprosila za članstvo v ES ter da o tem razmišljajo vsaj še na Norveškem, Švedskem, Finskem in celo v Švici (marsikje pa se postavlja tudi vprašanje takšnega ali drugačnega, unilateralnega oz. multilateralnega vstopa v Evropski monetarni sistem) ter da je kompatibilnost teh držav z ES precej večja, kot pa je bila npr. ob vstopu Grčije, Španije ali Portugalske in da

¹⁰ Council Regulations 3386/84 OJ L 323/1, 3392/84 OJ L 323/374, 3388/84 OJ L 323/126, 3390/84 OJ L 323/250, 3391/84 OJ L 323/312, 3387/84 OJ L 232/64.

¹¹ Council Regulations 387/86 OJ L 47/1 in 1443/86 OJ L 134/1, 389/86 OJ L 47/19 in 1445/86 OJ L 134/11, 390/86 OJ L 47/28 in 1446/86 OJ L 134/16, 391/86 OJ L 47/37 in 1447/86 OJ L 134/21, 1448/86 OJ L 134/26, 388/86 OJ L 47/10 in 1444/86 OJ L 134/6 ter OJ L 149/72.

¹² Council Decisions 86/541 OJ L 321/1, 86/543 OJ L 321/121, 86/571 OJ L 337/1, 86/572 OJ L 337/59, 86/573 OJ L 337/120 in 86/542 OJ L 321/63.

¹³ Council Decision 87/267 OJ L 134/1.

¹⁴ Glej o tem in v nadalj. podrobneje v Jarc I.: Cilji in možnosti, Gospodarski vestnik, Leto XXXIX, št. 43, Ljubljana, 8. november 1990, str. 28-31.

torej proces nadaljnje integracije tu ne bi bil tako dolgotrajen in boleč, se bodo posledice sedanjih procesov v Zahodni Evropi vsekakor kazale v višji stopnji integracije teh držav ter drugačnih bodočih odnosih med ES in EFTO.¹⁵

B. Sporazumi, ki naj bi pripravili podlage za morebitne carinske unije

1. Turčija

Sporazum s Turčijo iz l. 1964¹⁶ je do dosega carinske unije in usklajenosti na številnih področjih predvidel tri stopnje. V prvi so bile dane za določen turški izvoz v ES preferencialne carine, Turčiji pa so bila dana tudi posojila European Investment Bank (EIB). V drugi fazi so bile s sporazumom dane recipročne trgovinske koncesije (zmanjšanje ali odprava carin) za industrijske in kmetijske proizvode,¹⁷ tretja faza pa zaradi različnih ekonomskih in političnih razlogov še ni bila dosežena. Treba je dodati, da sta imeli podoben sporazum pred svojim vstopom v ES tudi Grčija in Portugalska. Ti sta po sklenitvi teh sporazumov povečali svoj izvoz v EGS, Turčiji pa to ni najbolje uspevalo (glej več avtorjev: *The Economics of the European Community*, Philip Allan, Publishers Limited, Southampton, 1980, p. 320.)

2. Ciper

Sporazum s Ciprom iz l. 1973¹⁸ je določil vzajemno zmanjšanje carin v petih letih za 35%. Leta 1986 je bil nato sprejet protokol o finančnem in tehničnem sodelovanju.¹⁹ L. 1987 so bili določeni pogoji in postopki za uvedbo druge faze sporazuma,²⁰ ob pristopu Španije in Portugalske pa je bil tega leta sprejet tudi ločen protokol.²¹

3. Malta

S ciljem vzpostavitve carinske unije predvideva sporazum z Malto dve fazi, ki naj bi trajali po 5 let in v katerih predvideva obojestransko zmanjšanje carin za industrijske proizvode za 70%, Malta pa naj bi svoje carine na kmetijske izdelke

¹⁵ Ob tem pa npr. za Jugoslavijo (za samo Slovenijo pa bo to še toliko težje) varianta: v ES skozi stranska vrata (beri: skozi EFTO, s katero se Jugoslavija že pogaja o bodočih trgovinskih in drugih odnosih ter o novem sporazumu), definitivno odpade, čeprav je tudi ta korak verjetno nujen in koristen za doseg nedvomno precej oddaljenega cilja: polnopravno članstvo v ES. Ta pa bo takrat verjetno že politična, vsekakor pa bolj verjetno vsaj monetarna unija. Seveda so želje eno, možnosti pa drugo. Potreben, a ne zadosten pogoj bo seveda dosežena kompatibilnost družbenopolitičnega, gospodarskega in pravnega sistema. Zato bi morale biti vse potrebne pozornosti deležne reforme sistema in zlasti funkcionalno prilagajanje gospodarskega sistema ter politike tisti v razvitih (evropskih) državah.

¹⁶ OJ L 368/64 ter dodatni protokol OJ L 53/91 (1986).

¹⁷ Council Regulations 562/81 OJ L 65/1 in 3825/81 OJ L 388/3.

¹⁸ Council Regulation 1247/73 OJ L 133/87.

¹⁹ Council Regulation 3973/86 OJ L 370/5.

²⁰ Council Regulation 87/607 OJ L 393/1.

²¹ Council Decision 87/608 OJ L 393/36.

zmanjšala za 35%.²² Leta 1986 pa je bil sprejet tudi poseben protokol o finančnem in tehničnem sodelovanju.²³

C. Sporazumi s sredozemskimi državami

1. Magreb

Sporazumi o sodelovanju z Alžirijo, Marokom in Tunizijo iz leta 1978 so si precej podobni,²⁴ dodani pa so jim razni protokoli, predvsem o finančnem in tehničnem sodelovanju.²⁵ Zagotavljajo prost dostop proizvodom teh držav na trg Skupnosti, kar pa ne velja za določene kmetijske izdelke, ki jih torej lahko prizadenejo posamezne omejitve. Sporazumi pa vsebujejo tudi določila v zvezi s socialno varnostjo ter nakazili delavcev teh držav, ki so na delu v Skupnosti.

2. Mashrek

Sporazumi o sodelovanju z Egiptom, Jordanijo, Libanonom in Sirijo²⁶ so glede trgovinskih aranžmajev podobni tistim z državami Magreba, čeprav v njih ni zaslediti določil o socialni varnosti. Oboji pa imajo v žarišču industrijsko sodelovanje ter promocijo investicij. Sklenjeni pa so bili tudi protokoli o finančnem in tehničnem sodelovanju.²⁷

3. Izrael

ES in Izrael sta s posebnima protokoloma oblikovala »svet za sodelovanje«, z rednimi posojili EIB pa je bila Izraelu dana razvojna pomoč, ta dodatna protokola pa sta vključena v trgovinski sporazum, sklenjen l. 1975²⁸ in predvideva med pogodbenicama prosto trgovino. Vsi ti instrumenti skupaj so sestavine sporazuma o asociaciji. Tretji protokol iz l. 1984 predvideva odpravo carin do 1. 1. 1989.²⁹ Leta 1987 so sklenili sporazum o poreklu proizvodov,³⁰ pomembna dodatna protokola pa sta bila sklenjena leta 1988.³¹

²² Council Regulations 492/71 OJ L 61/2, 3681/85 OJ L 351/81, 3670/81 OJ L 367/2, 1853/81 OJ L 185/1, 3508/80 OJ L 367/86, 492/71 OJ L 61/2.

²³ Council Regulation 3973/86 OJ L 370/5.

²⁴ Glej po vrsti Council Regulations 2210/78 OJ L 263/1, 2211/78 OJ L 262/1, 2212/78 OJ L 265/1.

²⁵ Glej po vrsti Council Decisions 88/30 OJ L 22/1; 88/4562 OJ L 452/17, 88/453 OJ L 452/32; 88/34 OJ L 22/33; ter o vseh protokolih na splošno Council Regulation 3973/86 OJ L 370/5.

²⁶ Glej po vrsti Council Regulations 2213/78 OJ L 266/1, 2215/78 OJ L 268/1, 2214/78 OJ L 267/1, 2216/78 OJ L 289/1.

²⁷ Glej po vrsti Council Decisions 88/31 OJ L 22/9, 88/32 OJ L 22/17, 88/33 OJ L 22/25, 88/598 OJ L 327/57 ter o vseh protokolih na splošno Council Regulation 86/3973 OJ L 370/5.

²⁸ Council Regulations 2217/78 OJ L 270/1, 1274/75 OJ L 136/1.

²⁹ Council Regulation 3565/84 OJ L 332/1.

³⁰ Council Regulation 4163/87 OJ L 397/1.

³¹ Glej Council Decisions 88/597 OJ L 327/51 in 88/596 OJ L 327/35.

Že ob nastanku EGS je Francija pogojevala svoje članstvo v tej organizaciji s tem, da breme raznih oblik pomoči bivšim kolonijam (na katere je vedno gledala nekako kot na »natural extension« svoje države) delno prevzame tudi ES. Še posebej ker je imela npr. tudi ZRN posredne koristi od francoskih izdatkov za infrastrukturo v teh državah. Tako so bivše kolonije držav ES in cilj, da se omogoči njihov ekonomski in družbeni razvoj ter postavijo tesni gospodarski odnosi s Skupnostjo kot celoto, tudi posebej omenjene že v Rimski pogodbi. Zato je bil že v njej predviden tudi preferencialen tretma uvoza iz teh držav ter da bo ES priskrbel pomoč za kapitalne investicije v teh državah.³²

Prvi tak formalni sporazum z ES so leta 1964 in 1969 sklenile bivše francoske kolonije (Yaoundé konvencija – Kamerun).³³ Podoben sporazum (Arusha Convention) pa je Skupnost leta 1969 sklenila s Kenijo, Tanzanijo in Ugando, naslednje leto pa ga je obnovila tako, da je bil bistveno omejen samo na trgovinske zadeve.³⁴

Ob razširitvi ES z Veliko Britanijo, Irsko in Dansko se je število bivših kolonij držav članic seveda povečalo, tako so vse skupaj (48) po dolgotrajnih pogajanjih leta 1975 podpisale obširni sporazum Lomé (Togo).³⁵ Ta je imel pravzaprav značilnosti sporazuma o asociaciji, saj je vseboval določila o trgovini in trgovinskem, finančnem, tehničnem in industrijskem sodelovanju. S tem sporazumom je bila t. i. ACP (Africa, Carribean, Pacific) državam zagotovljena neregipročna ukinitve uvoznih carin in količinskih omejevanj njihovega izvoza v države ES (razen za majhen del kmetijskih izdelkov), uveden je bil sistem Stabex (stabilizacija cen in posebna plačila tem državam, ki naj nadomestijo padce normalnih izvoznih zaslužkov) kot samostojen protokol pa je bil sporazumu dodan protokol o sladkorju, s katerim so se države ACP in Skupnost zavezale za letne prodaje oz. nakupe določene količine po zjamčeni ceni.

Drugi sporazumi Lomé iz leta 1979 je Stebex razširil tudi na kmetijske izdelke, delno pa tudi na nekatere rude (sistem Sysmin, ki predvideva posebno pomoč državam, močno odvisnih od proizvodnje rud), povečala pa se je tudi pomoč preko EDF.

Tretji sporazum Lomé, ki naj bi bil model za odnose med razvitimi in nerazvitimi, je bil podpisan leta 1985.³⁶ Njegova načela, ki imajo po našem mnenju precej ideološke navlake, so poudarjala koncept samorazvoja, družbenih in kulturnih dobrih, človeških zmogljivosti, priznavanje vloge žensk ter spoštovanje želja posameznikov. Skupnosti pa v sporazum vseeno ni uspelo vključiti pravno zavezujoče obveznosti spoštovanja človekovih pravic, ker so razumevanja vsebine teh pojmov med (recimo) Severom in Jugom precej različna (Sever namreč pojmuje te pravice individualno). Nova področja tega sporazuma so bila obnova obstoječih industrijskih zmogljivosti s promocijo malega in srednjega podjetništva, razvoj sektorjev rudarstva, energetike, prevoza, zvez in storitev (trgovina, turizem, ustanovitve organizacij za kreditiranje in zavarovanje izvoza). Pred uvajanjem zaščitnih ukrepov v trgovini je sporazum predvidel klavzulo predhodnih konzultacij, poenostavil in olajšal pa je tudi pravila o poreklu proizvodov. V njem je dana prednost

³² Čl. 131–136.

³³ OJ 3709/64, Council Decision 70/593 OJ L 282/1.

³⁴ Council Decision 545/70 OJ L 282/54.

³⁵ Council Regulation 199/76 OJ L 25/1.

³⁶ OJ L 86/1.

razvoju kmetijstva in podeželja (namakanje, dvig življenjske ravni, skladiščne zmogljivosti, predelava kmetijskih izdelkov, olajšani so bili postopki pri prošnjah za preferencialen dostop na trg Skupnosti), vključno z ribištvo (sklenjeni so bili tudi številni posebni sporazumi o ribištvo). Sporazumu pa sta bila dodana tudi posebna protokola o izvozu banan in ruma. Pri finančnem sodelovanju so bila državam ACP, še posebej najmanj razvitim, dana posojila po zelo ugodnih pogojih, in to še posebej zasebnemu sektorju, povečala pa so se tudi sredstva za Stabex in Sysmin. Sodelovanje pa se je tudi institucionaliziralo. Oblikovani so bili Svet ministrov, komite veleposlanikov, kot posvetovalno telo pa tudi skupna skupščina.

Leta 1989 je bil po dolgih pogajanjih podpisan IV. sporazum Lomé (prvič je bil podpisan za obdobje desetih let), pokriva pa v glavnem ista področja kot prejšnji, čeprav je sicer tudi nekaj novega – zlasti so se spremenili pogoji na finančnem področju, priključilo pa se ji je še nekaj držav (držav ACP je tako sedaj 69). Vsebuje pa že določila o človekovih pravicah, prvič pa je v takem pravnem aktu zaslediti tudi določila o zaščiti človekovega okolja. Naj dodamo, da države ACP s sporazumom v glavnem niso najbolj zadovoljne. Na Zahodu pa dostikrat govorijo o tem, da so načela v redu, da pa žal praksa pogosto ni v skladu z željami in potrebami, kar nas lahko spominja na naš prejšnji sistem jugoslovanskega samoupravnega socializma – ali pa tudi ne.³⁷ Pričakuje se, da bo sporazum do 1. 7. 1991 ratificiralo še 8 držav ES (to so do zdaj storile le Francija, Nemčija, Grčija in Velika Britanija ter 46 držav ACP), tako da bo takrat lahko postal operativen tudi prvi finančni protokol 1990–1995.

D. Sporazum z ASEAN-om

Leta 1980 je ES z namenom, da se pospeši trgovino ter okrepi investicijsko in tehnološko sodelovanje, podpisala sporazum o sodelovanju z ASEAN-om (Association of South-East Asian Nations),³⁸ s katerim so si vzajemno dali status največjih ugodnosti. Loteva pa se sporazum tudi sodelovanja pri projektih pridelovanja hrane, razvoja podeželja, izobraževanja in usposabljanja, predvideva pa tudi ustanovitev skupne komisije.

³⁷ Glej o tem v Ibid. 3, p. 220–226 in 231. Na vsako dano olajšavo nerazvitim državam oz. njihov preferencialen tretma na nekaterih področjih in na trgu ES ne smemo gledati kot na dobro delo. Ekonomski in politični interesi nimajo dosti skupnega z moralo in pravičnostjo in praviloma niso njene kategorije (zgled: dolžniška kriza, ki jo redko imenujemo tudi upniška). Zato izrazi »free trade«, »liberalization« ipd. v sodobnih mednarodnih gospodarskih odnosih dostikrat zvenijo prav dušebrižniško. Vsekakor je imelo formiranje EGS za posledico izkrivljanje trgovine (distorzija), in to definitivno tudi na škodo t.i. držav v razvoju, širitve ES pa so te negativne učinke še povečale. Največ so s tem izgubile azijske države Commonwealtha, koristi od Splošne sheme preferencialov (GSP) pa so ostale majhne (glej o tem pri več avtorjih: The economics of the European Community, Philip Allan Publishers Limited, Southampton 1980, p. 321; o učinkih formiranja carinske unije EGS na Jugoslavijo pa v Križanič F.: Cenovna elastičnost jugoslovanske trgovine z državami ES, Gospodarska gibanja, EIPF, št. 204, Ljubljana, marec 1990, str. 27–42.

³⁸ Council Regulation 1440/80 OJ L 144/1. ASEAN sestavljajo Indonezija, Malezija, Filipini, Tajska in Singapur, l. 1985 pa se je sporazum razširil tudi na Brunei-Darussalam (Council Regulation 743/85 OJ L 81/1). Zanimivo je tudi, da imajo deficit v trgovinski bilanci z ES v glavnem tiste države, ki imajo z njo najbolj preferencialne trgovinske sporazume – sredozemske države, Afrika in EFTA (na tem mestu ne bi komentirali, kaj je vzrok in kaj posledica), svoj trgovinski suficit pa ES pogosto opravičuje z obratno sliko pri prestalih postavkah plačilne bilance.

Z ZDA je Skupnost, čeprav bi bilo morda pričakovati omejeno število ter področja teh sporazumov, v skladu s čl. XXVIII in XXIX GATT že v letu 1967 sklenila sporazume, ki se nanašajo na ostanke olivnega olja, določene tipe predelanelega tobaka in naftnih proizvodov, trgovino z določenimi izdelki metalurške industrije ter ribištvo ob obali ZDA.³⁹

Podobne sporazume⁴⁰ je s Skupnostjo sklenila tudi Kanada, poleg tega pa je z ES sklenila tudi več sporazumov o gospodarskem in trgovinskem sodelovanju, glede česar je ustanovljena tudi skupna komisija.⁴¹ Poleg tega ima Kanada z ES tudi posebne sporazume o trgovini z alkoholnimi pijačami, žensko in deklško obutvijo, brezkostno predelano govedino, ribištvo⁴² ter o sodelovanju na področju jedrske energije.

F. Sporazumi z državami Vzhodne in Srednje Evrope

Skupna deklaracija, podpisana 25. julija 1988 v Luksemburgu,⁴³ je vzpostavila uradne odnose med Evropsko gospodarsko skupnostjo in Svetom za vzajemno gospodarsko pomoč ter s tem omogočila vzpostavitev diplomatskih odnosov med ES in posameznimi članicami tedanjega vzhodnega bloka, ki so v letih 1988–90 sklenile v ES prve celovitejšje trgovinske sporazume.⁴⁴

ES je sicer že sredi sedemdesetih let ponudila državam vzhodnega bloka sklenitev dvostranskih trgovinskih sporazumov o skupni trgovinski politiki, kar pa je v skladu s tedanjimi političnimi odnosi sprejela le Romunija (sporazum, sklenjen leta 1980).

1. MADŽARSKA

10-letni sporazum o trgovini ter o gospodarskem in trgovinskem sodelovanju je bil podpisan 26. 9. 1988, z začetkom veljavnosti s 1. 12. 1988.⁴⁵ Določila o trgovini pokrivajo trgovino z industrijskimi in kmetijskimi izdelki. Glede na program pomoči PHARE so bile s sklepom Sveta ES z dne 6. nov. 1989 odpravljene vse posebne količinske omejitve na uvoz iz Madžarske – namesto do konca leta 1995, kot je bilo predvideno s poprejšnjim sporazumom. Ta sporazum ima na področju gospodarskega sodelovanja za cilj spodbujati skupna vlaganja in druge oblike industrijskega sodelovanja. Glavna področja sodelovanja so industrija, rudarstvo, raziskovanje v energetiki, prevoz, turizem in varstvo okolja. V letu 1990 je ES Madžarsko vključila v Splošno shemo preferencialov (GSP).

³⁹ Glej po vrsti Council Decisions 67/729 OJ L 292/44, 68/250 OJ L 131/14, 86/455 OJ L 262/28, 355/2, 355/28 in 9/2 ter Council Regulation 2189/83 OJ L 215/1, 63/23 in 272/3.

⁴⁰ Council Decisions 70/179 OJ L 54/16, 70/177 OJ L 54/4, 67/729 OJ L 292/44.

⁴¹ OJ L 260/2.

⁴² Glej po vrsti Council Decision 89/189 OJ L 71/41, Agreement OJ L 100/27, ter Council Decisions 86/101 OJ L 87/33 in 81/1053 OJ L 379/53.

⁴³ Skupna deklaracija o vzpostavitvi uradnih stikov med ES in Svetom za vzajemno gospodarsko pomoč OJ L 157/88.

⁴⁴ EC–Eastern Europe relations, Commission of the European Communities, DG X Background Brief, 12. 3. 1991.

⁴⁵ OJ L 327/88 z dne 30. 11. 1988.

2. Češko-Slovaška

4-letni sporazum, omejen le na trgovino z industrijskimi izdelki, podpisan 19. 12. 1988, je bil kaj kmalu zamenjan z nepreferencialnim 10-letnim sporazumom o trgovini ter o gospodarskem in trgovinskem sodelovanju, podpisanim 7. maja 1990. Sporazum pokriva trgovino z industrijskimi in kmetijskimi izdelki – z izjemo izdelkov, ki jih pokriva Evropska skupnost za premog in jeklo in sektorskih sporazumov (tekstil, kmetijstvo). V sporazum so vključene tudi določbe o sodelovanju na področju jedrske energije in varnosti jedrskih elektrarn. Ta sporazum predvideva progresivno odpravo večine posebnih količinskih omejitev ES do 31. 12. 1994, vendar je Svet ES na predlog Komisije te omejitve odpravil že oktobra 1990. Cilj trgovinskega sodelovanja je spodbujanje, pospeševanje, razvoj in diverzifikacija trgovine. V ta namen naj bi obe strani spodbujali trgovinske aktivnosti in stike med poslovnici.

3. Poljska

5-letni sporazum o trgovini in sodelovanju, podpisan 19. 9. 1989, predvideva trgovinsko sodelovanje s ciljem razvoja in diverzifikacije trgovine v obeh smereh.⁴⁶ S sklepom Sveta ministrov 1. 1. 1990 so bile odpravljene vse posebne količinske omejitve – namesto v predvidenem 5-letnem programu liberalizacije. V letu 1990 pa je bila Poljska vključena v Splošno shemo preferencialov ES. Cilj trgovinskega sodelovanja je trgovinska ekspanzija in diverzifikacija trgovine s poljskimi podjetji ter izboljševanje dostopa podjetij iz ES na poljski trg. Z gospodarskim sodelovanjem se želijo ustvariti ugodne razmere ne samo za industrijo, kmetijstvo, rudarstvo, ampak tudi za varstvo okolja, zdravstvo ter storitveno industrijo, vključno z bančništvom in zavarovalništvom.

4. Sovjetska zveza

10-letni sporazum o trgovini, gospodarskem in trgovinskem sodelovanju, podpisan 18. 12. 1989, je začel veljati 1. aprila 1990.⁴⁷ Pogodbena stran tega sporazuma je tudi Evropska skupnost za nuklearno energijo (EVROATOM) glede na interes skupnosti za jedrska raziskovanja in varnost jedrskih elektrarn v Sovjetski zvezi. Sporazum predvideva progresivno odpravo s strani ES posebnih količinskih omejitev za sovjetski izvoz do 31. 12. 1995 – z izjemo nekaterih občutljivih izdelkov. V zameno bo Sovjetska zveza omogočila nediskriminacijski status za uvoz iz ES glede kvot, licenc in potrebnih deviznih nakazil. Sporazum spodbuja prodajo blaga po tržnih cenah in vsebuje tudi zaščitne klavzule z določbami o konzultacijah. Cilj gospodarskega sodelovanja je krepitev in diverzifikacija gospodarskih povezav med obema stranema ter pospeševanje skupnih naložb, licenčnih pogodb in drugih oblik industrijskega sodelovanja. Področja gospodarskega sodelovanja vključujejo rudarstvo, kmetijstvo, varstvo okolja, energijo ter storitve.

⁴⁶ OJ L 339/88 z dne 22. 11. 1989.

⁴⁷ OJ L 068 z dne 15. 3. 1990.

5. Bolgarija

10-letni sporazum o trgovini, gospodarskem in trgovinskem sodelovanju je bil podpisan 8. maja 1990, z njim pa obe strani druga drugi podeljujeta status nacije z največjimi ugodnostmi. Sporazum pokriva industrijske in kmetijske izdelke – z izjemo izdelkov, ki jih pokriva pogodba o Evropski skupnosti za premog in jeklo ter sektorski sporazumi za tekstil in kmetijske izdelke. Po sporazumu naj bi se posebne količinske omejitve progresivno odpravile do 31. 12. 1995, vendar pa so bile s sklepom Sveta ministrov odpravljene že oktobra 1990. Določbe o trgovinskem in gospodarskem sodelovanju so podobne kot v sporazumih z drugimi državami Vzhodne in Srednje Evrope.

6. Romunija

Sporazum iz leta 1980 je bil razmeroma skromen, zato je bila v začetku leta 1986 predvidena njegova razširitev z določili o trgovini s kmetijskimi izdelki in o sodelovanju, vendar pa so bila pogajanja prekinjena zaradi pretrganih diplomatskih stikov. Po padcu Ceauescovega režima je bil 22. 10. 1990 podpisan nov 5-letni sporazum, s katerim se ustanavlja skupni komite za nadzor nad uresničevanjem sporazuma, podobno kot je to tudi pri sporazumih z drugimi državami.

7. Albanija

Do leta 1991 ES z Albanijo ni imela uradnih stikov. V letošnjem februarju pa je Albanija zaprosila za vzpostavitev diplomatskih stikov in za začetek pogajanj o sklenitvi sporazuma o trgovini in gospodarskem sodelovanju ter za pomoč v hrani.

8. Program PHARE

Na sestanku 24 najbolj razvitih držav (OECD) je bila julija 1989 v Parizu sprejeta odločitev o podpori reformnih procesov v smeri večstrankarske demokracije in tržnega gospodarstva na Poljskem in Madžarskem. Komisija ES je bila določena za koordinatorja te pomoči, ki je za leto 1990 znašala 300 mio ekujev (dejansko je bilo l. 1990 uporabljenih 500 mio ekujev). Za izvajanje pomoči je ES ustanovila poseben organ.⁴⁸ Glede na sunkovit razvoj dogodkov v Vzhodni Evropi so bile v krog držav, ki bi lahko bile deležne pomoči, vključene še Češko-Slovaška, Bolgarija, Romunija, NDR in Jugoslavija.⁴⁹ V programu PHARE so določena področja pomoči, skupna vsem državam, ter posebna še za vsako državo posebej. Med ta skupna področja sodijo gospodarska stabilizacija in prestrukturiranje, boljši dostop na trg ES, preskrba s hrano, izobraževanje ter varstvo okolja.

⁴⁸ Directorate General I-External relations G-24 Coordination unit.

⁴⁹ EC Regulation No. 2698/90 OJ L 257 z dne 17. 9. 1990.

9. Evropski sporazum o pridružitvi

Zaradi časovne omejenosti teh sporazumov ter vedno pogostejših zahtev držav za polnopravno vključitev v ES je Komisija lani tem državam ponudila nov model sodelovanja, in sicer evropski sporazum o pridružitvi. Država, ki bi želela skleniti tak sporazum, mora izpolnjevati pet taksativno navedenih pogojev: a) uvedba parlamentarne demokracije, b) spoštovanje človekovih pravic, c) pravna država, d) tržno gospodarstvo ter e) izvedene svobodne, tajne in neposredne volitve.

Cilji, ki bi jih uresničevali s tem sporazumom, so: ustvariti razmere za stabilne politične in ekonomske reforme, krepiti novo evropsko arhitekturo in omogočiti vzhodnoevropskim državam večjo prisotnost v evropskih integracijskih procesih, ustvariti razmere za trgovino in investicije s povečano vlogo zasebnega sektorja, omogočiti lažji prehod iz centralnoplanskega gospodarstva v tržno, povečati koherentnost in transparentnost s finančno pomočjo skupnosti in s poudarkom, da članstvo v ES ni cilj teh sporazumov. Evropski sporazum o pridruženju bi po predlogu Komisije ES vključeval politično sodelovanje, svobodno trgovino in gibanje oseb ter ekonomsko, kulturno in finančno sodelovanje.⁵⁰ ES trenutno vodi pogajanja za sklenitev tega sporazuma s Poljsko (pripravljen je že osnutek sporazuma z Madžarsko in Češko-Slovaško).

G. Jugoslavija

Evropska skupnost⁵¹ je tako zaradi geografske bližine kot gospodarske moči že dalj časa najpomembnejši gospodarski partner SFRJ in Republike Slovenije. Zaradi tega so bili trgovinski sporazumi s to skupnostjo za Jugoslavijo zelo pomembni, saj je pretežni del našega izvoza potekal v glavnem po določilih teh sporazumov.

SFR Jugoslavija je prvih deset let obstoja Evropske skupnosti urejevala medsebojne trgovinske odnose na podlagi dvostranskih pogodb z vsako članico posebej.

Leta 1968 je Jugoslavija z Evropskimi skupnostmi vzpostavila diplomatske odnose, kar je pospešilo sklenitev prvega trgovinskega sporazuma, ki je začel veljati l. 1970.⁵²

Prvi trgovinski sporazum z EGS je bil hkrati tudi prvi, ki ga je EGS sklenila s kakšno tretjo državo na podlagi njene skupne trgovinske politike. To je bil t. i. nepreferencialni sporazum, kjer sta si podpisnici medsebojno priznali uporabo klavzule največje ugodnosti v skladu s pravili GATT-a.

Drugi trgovinski sporazum, v mnogočem podoben prvemu, je bil podpisan za obdobje 1973–78, vendar se je njegova veljavnost podaljšala za dve leti.⁵³

Drugi trgovinski sporazum je bil tudi nepreferencialen, vendar je obenem vključeval pravico SFRJ, da koristi Splošno shemo preferencialov (General System of Tariffs and Preferences) Evropske gospodarske skupnosti. Omenjeni sporazum je vključeval možnost razširitve sheme preferencialnega tretmaja za

⁵⁰ Piano Andrej: Evropski sporazum o pridružitvi ES, *Gospodarski vestnik*, Leto XXXIX, št. 50, Ljubljana, 27. december 1990, str. 29, 30 in 39.

⁵¹ Z izrazom Evropska skupnost označujemo tri različne evropske skupnosti, t. j. Evropsko skupnost za premog in jeklo, Evropsko gospodarsko skupnost in Evropsko skupnost za atomsko energijo. 8. aprila 1965 je bil podpisan sporazum o združitvi, ki je začel veljati l. 1967. S tem sporazumom ES afirmira enotno Komisijo in Svet Evropskih skupnosti.

⁵² Ur. list SFRJ – Mednarodne pogodbe, št. 35/70.

⁵³ Ur. list SFRJ, št. 22/76.

Jugoslavijo, skupaj s t. i. evolutivno klavzulo, ki je omogočala razrešitev področij sodelovanja.

Leta 1976 je bila z namenom, da se razširi sodelovanje med partnerjema, podpisana med ES in SFRJ t. i. Beograjska deklaracija. Na podlagi tega dokumenta je bil leta 1980 podpisan časovno neomejen splošni Sporazum o sodelovanju, ki je bil ratificiran 1. aprila 1983.⁵⁴

Omenjeni veljavni sporazum med SFRJ in EGS (ES) ima kooperacijsko in »mešano« naravo. Kooperacijski je zato, ker spada v kategorijo sporazumov o gospodarskem sodelovanju z državami nečlanicami (cooperation agreements). Ti sporazumi poleg trgovinskega sodelovanja urejajo odnose še pri financah, v industrijski kooperaciji, pri socialnih in transportnih zadevah itn., sklepajo pa se na podlagi čl. 238 Rimske pogodbe, torej na podlagi člena, ki se uporablja tudi pri sklepanju t. i. pogodb o pridruženju. Sporazum SFRJ–EGS (ES) pa je hkrati tudi »mešan«, ker vsebuje določila o sodelovanju z EGS oz. ES na »necentraliziranih« področjih, za uveljavitev takšnega sporazuma pa je potem potrebno, da ga ratificirajo države članice (kar je bil tudi razlog za zamudo pri ratifikaciji).

Nereciprociteta v korist SFRJ je glavna značilnost trgovinskega dela sporazuma. Zasnovana je na IV. poglavju Splošnega sporazuma GATT-a o diferenciranem položaju in posebnem položaju držav v razvoju.⁵⁵

V sporazum je vključena tudi klavzula, s katero je SFRJ dobila pravico zaščite t. i. »mlade industrije« (infant industry), to pa zaradi strukturalnega prilagajanja in plačilnobilančnih težav države (čl. XIX GATT).

Prav tako je s tem sporazumom Jugoslavija ostala koristnica preferencialnega tretmaja za industrijske proizvode na podlagi Splošne sheme preferencialov EGS.

Pri t. i. občutljivih proizvodih so ES dovoljeni posebni ukrepi uvoznega nadzora, kot so količinski kontingenti in plafoni.

Splošni ukrepi zaščite kot tudi dvostranske določbe zaščite so tudi predmet sporazuma. Splošne določbe so zasnovane na načelih GATT-a, t. j. določbe VI (dumping), XVI (državne subvencije), XXIII (reševanje sporov) in XIX (deformacije trga).

Dvostranski zaščitni ukrepi obsegajo sektorsko zaščito (kmetijstvo, tekstil, barvna metalurgija, občutljivi izdelki) in regionalno zaščito zaradi čezmernega uvoza jugoslovanskih izdelkov v nekatere predele ES (tekstil, ovčetina).

Sporazum omogoča določeno stopnjo ekonomske, tehnične in finančne kooperacije. Del sporazuma zavzema industrijsko kooperacijo, promocijo in zaščito investicij, znanstveno in tehnološko sodelovanje, prenos tehnologije ter sodelovanje v programu COST. Posebne določbe veljajo tudi za sodelovanje v kmetijstvu, transportu, infrastrukturi in turizmu.

Pod poglavjem »druga področja sodelovanja« je omogočena vzpostavitev protocarinske cone med SFRJ in Italijo (Osimski sporazumi).⁵⁶ Sporazum prav tako omogoča Komisiji ES, da sprejema ukrepe za zaščito pravic jugoslovanskih delavcev na področju ES.

Kasneje je Jugoslavija podpisala še dodatne protokole k sporazumu zaradi včlanjenja Grčije ter kasneje Španije in Portugalske v ES.⁵⁷

Del blagovne menjave med SFRJ in ES je urejen s posebnimi sporazumi. Npr.

⁵⁴ Ur. list SFRJ – Mednarodne pogodbe, št. 1/83.

⁵⁵ General Agreement on Tariffs and Trade (Text of the General Agreement), GATT, Geneva, July 1986.

⁵⁶ Uradni list SFRJ – Mednarodne pogodbe, št. 1/77.

⁵⁷ Uradni list SFRJ – Mednarodne pogodbe, št. 3/84, Uradni list SFRJ – Mednarodne pogodbe, št. 9/89.

z Evropskim združenjem za premog in jeklo in tudi za tekstil, kjer se med partnerjema sklepajo občasni sporazumi.

Konec letošnjega leta z ES prenehajo veljati določbe čl. 1 in 5 Dopolnilnega protokola k sporazumu o sodelovanju SFRJ in ES, s katerimi se vzpostavlja nov trgovinski režim z aneksi in prilogami (Ur. list SFRJ-MP, št. 1/88) ter člani 15-20 (trgovinska menjava) Sporazuma o sodelovanju med SFRJ in ES (Ur. list SFRJ-MP, št. 2/83).

Tudi pri trgovanju s tekstilom so možne spremembe (predvsem bodo odvisne od rezultatov Urugvajske runde pogajanja GATT), saj letos potečeta tudi Sporazum med SFRJ in EGS o trgovini s tekstilnimi izdelki (Ur. list SFRJ-MP, št. 11/84) ter Protokol o podaljšanju mednarodnega sporazuma o trgovini s tekstilom (Ur. list SFRJ-MP, št. 8/88).

Stališče Zveznega izvršnega sveta je, da se dosedANJI trgovinski režim med SFRJ in ES podaljša ter tako omogoči obema stranema možnost dogovora o novem, recipročnem sporazumu tipa »evropske asociacije«, ki pa je bil opisan v prejšnjem podglavju. Stvari pa slej ko prej še ostajajo odprte, zadnje neumnosti na tem prostoru pa jih še dodatno zapletajo.

LITERATURA

ILEŠIČ Mirko: Pravna ureditev Evropske gospodarske skupnosti, ČGP Delo - TOZD Gospodarski vestnik, Ljubljana 1983

JARC Iztok: Cilji in možnosti, Gospodarski vestnik, leto XXXIX, št. 43, Ljubljana, 8. november 1990, str. 28-31
KRIŽANIČ France: Cenovna elastičnost jugoslovanske trgovine z državami ES, Gospodarska gibanja, EIPF, št. 204, Ljubljana, marec 1990, str. 27-42

LASOK D.: The Law of the Economy in the European Communities, Butterworth & Co (Publishers) Ltd, London 1980

MAŠANOVIČ Božo: Ali postaja EFTA manj zanimiva? Gospodarski vestnik, Leto XXXIX, št. 43, 8. november 1990, str. 29-31

PIANO Andrej: Evropski sporazum o pridružitvi ES, Gospodarski vestnik, Leto XXXIX, št. 50, Ljubljana, 27. december 1990, str. 29, 30 in 39

RAWLINSON William: An overview of EES trade with non-community countries and the law governing this external agreements (članek temelji na povzetkih knjige European Community law, ki naj bi jo avtor in M. P. Cornwell - Kelly izdala v začetku leta 1990 pri založbi Waterlow Publishers)

STEINER Josephine: EEC Law, Blackstone Pres Ltd., London, 1988

Več avtorjev: Evropa 1992 (uredil Iztok Simoniti), TOZD Gospodarski vestnik, Ljubljana, 1989

Več avtorjev: International Economic Law (Edited by P. Kunig, N. Law W. Meng), Walter de Gruyter, Berlin, New York, 1989

Več avtorjev: (Europa Institute - University of Amsterdam): Leading Cases on the Law of the European Communities (ed.: M. van Empel - H. G. Schermers, E. L. M. Volker - J. A. Winter), Fifth Edition, Kluwer Law and Taxation Publishers, Deventer, Boston, 1990

Več avtorjev: The economics of the European Community (Ed. A. M. El-Agraa), Philip Allan Publishers Limited, Southampton, 1980

EC-Eastern Europe relations, Commission of the European Communities, DG X Background Brief, 12. 3. 1991
European Report, Europe Information Service, Bruxelles.

Sporazumi, sklenjeni med SFR Jugoslavijo in Evropskimi skupnostmi (Uradni listi SFRJ-MP, št. 17/76, 22/76, 7/79, 12/80, 12/81, 4/82, 8/82, 10/82, 1/83, 2/83, 10/83, 2/84, 3/84, 7/84, 11/84, 1/85, 10/85, 14/85, 1/88, 9/89, 8/89).

Usmeritve Izvršnega sveta Republike Slovenije pri prilagajanju evropskim integracijskim procesom, Ljubljana, 5. april 1990 in različni materiali Sekretariata za mednarodno sodelovanje Republike Slovenije, zveznega sekretariata za zunanje zadeve ter Zveznega sekretariata za ekonomske odnose s tujino.

Nadzorovanje v (sformaliziranem) združevanju

Many hands make light work.
Veliko rok olajša delo.

Za skupine, čeprav so sformalizirane in velike ter morebiti prav zaradi tega ustvarjajo odtujenost članstva in s tem pasivnost, sta značilna dva procesa: na eni strani *integrativni* in na drugi *diferencialni*. V vsakem združevanju, čeprav naj bi bili njegovi nameni še tako dobri, prihaja do razlikovanja med ljudmi po najrazličnejših lastnostih in značilnostih. Razločevanje pa vedno izhaja iz nadzorovanja v širšem smislu, v katerem gre za različne faze in postopke, ki niso vedno urejeni. Zato nadzorstvo uporablja le nekatere izmed njih; hkrati so posamezna (nadzorna) opravila tudi takšna, da obsegajo vse, kar je treba storiti zoper posameznika, ki je potreben korekcije ali kaznovanja. Združenja, organizacije, društva, skupine itd. pa so sploh zato, da »vzdržujejo red ali izzivajo ustanovljeni red«,¹ ter so možnost in sredstvo, s katerimi se v sodobni družbi uresničujejo posamezne akcije in opravljajo različne dejavnosti. Zanimive pa so tudi zato, ker v njih nastajajo »pomembne vedenjske oblike, ki vsebujejo socialne interakcije med posamezniki.«² V njih gre za ljudi, ki so drug z drugim v nekem razmerju, zaradi česar so v določenem obsegu tudi medsebojno odvisni.³ Za skupno delovanje pa so z nečim motivirani in motiv za združevanje je vzrok za nastajanje tudi formaliziranih skupin, ki imajo različne oblike, ne nazadnje tudi zaradi pravnoformalne ureditve. Največkrat pa se oblikujejo zaradi interesov, ki izražajo različno stopnjo prosocialnega obnašanja,⁴ čeprav tudi sebičnih namenov nikoli ne manjka.

Formalizirane skupine, pod katerimi si predstavljamo državno dovoljene in registrirane oblike združevanja ljudi zaradi nekih posebnih interesov ter potreb, ki jih sicer kot posamezniki ne bi mogli uresničevati ali pa vsaj zelo težko, *pa so zanimive tudi iz nadzorstvenega izhodišča*. Lahko so nekakšna »siva eminenca«, ki sicer ob zagotavljanju konstruktivnih vrednot ali pa povsem zaradi njih in ob oblikovanju zavesti o dobrem nastajajo tudi s svojimi mehanizmi nadzorovanja, poleg običajnih, ki so zunaj njih. In prav v tem je videti nekaj posebnosti, ker poleg svoje vsebine skoraj vedno vzdržujejo »težnjo družbe po reprodukciji in ohranjanju družbenih odnosov«,⁵ kajti sicer sploh ne bi bili legitimni, ker jim država ne bi dovolila delovati.

* Dr. Janez Pečar, redni profesor za kriminologijo, Inštitut za kriminologijo pri Pravni fakulteti v Ljubljani.

¹ Aldrich/Marsden v *Handbook of Sociology*, str. 361.

² Martin/Bateson, str. 106.

³ Cartwright/Zander, v navedbi Šuković, str. 152.

⁴ Glej več o tem Musek, *Anthropos*, 1987, III-IV, str. 148-167.

⁵ Šebart, M., str. 48.

Pri delovanju, zlasti v formaliziranih skupinah, ki jih ustanavljajo v prav določene namene, ali posredovanju in uresničevanju oziroma zagotavljanju vnaprej dogovorjenih potreb, mora biti vsakdo pripravljen, da bo vložil v skupnost del svojega truda in se *odpovedal delu lastne svobode*, če je potrebno, ali omejeval svoje vedenje in ga podredil skupno dogovorjenemu obnašanju. Iz tega izhodišča je v vsaki skupini, ali če je le-ta velika v morebitnih podskupinah, pričakovati, da bodo vplivale na članstvo v okviru »dogovorjene« ali vsaj pričakovane socializacije, vsaj na svojem ožjem področju, in da je vzdrževanje najbolj nujne stopnje konformiranja njihovo sredstvo za vzpostavljanje ustreznih razmer in za kolikor toliko normalno delovanje.

Če naj katera koli skupina deluje, mora vpeljevati v članstvo docela sebi primerne *komunikacije* ter med posameznimi deli zagotavljati ustrezne interakcije, ki so nenehno in hkrati vedno tudi *določena stopnja »kontrolizacije«*. Kar koli se v kateri koli skupini ali organizaciji dogaja, je povezano z najrazličnejšimi nadzornimi dejavnostmi, ne glede na to ali je tisto, kar kdo občuti ali počenja, opazovanje, presojanje, razsojanje, vrednotenje, opozarjanje, usmerjanje ali kaznovanje oziroma nagrajevanje kakršne koli vrste že. S tem, kar nikoli ni samemu sebi namen, ampak je v glavnem vsebina nečesa, zaradi česar skupina sploh je, se skušajo *ustvarjati tudi želeni uspehi ali pa se dogajajo neuspehi*, ob katerih skupina lahko obstaja in se razvija, životari ali stagnira oziroma propade. Saj se navsezadnje nemalo združevanj razhaja prav zaradi neučinkovitosti, nesmiselnosti ter nekoristnosti nadaljnjega obstoja. Združevanje v različne oblike organizacije je torej vedno dinamičen proces s številnimi komunikacijami ter interakcijami tako navznoter kot navzven, s katerimi se skupina drži »na površju« in utemeljuje svoj pomen, ki ga ima za člane kot za vse drugo, kar naj predstavlja navzven v širšem družbenem prostoru.

Iz tega pa gotovo izhaja, da oboje, tako komunikacije kot interakcije, na določeni ravni ne pomenijo istega, čeprav ustvarjajo možnost, če ne kar zagotovilo za pričakovano stopnjo dejavnosti posamezne skupine. Vsaka skupina pa obstaja predvsem zaradi aktivnih članov, prav od njihovega aktivizma je odvisno delovanje, s katerim skupina osmišlja tisto, za kar se poteguje. Zato *v vsaki organizaciji prednjačijo predvsem vodstveni člani*, ki so navadno tudi najbolj dejavni in si prizadevajo, da bi bili delavni tudi drugi ter skušajo širiti krog zanesljivih, aktivnih entuziastov in sploh prizadevnih. To pa je mogoče doseči le z integracijo oziroma medsebojnimi stiki. »Komuniciranje ima vedno večji pomen in preživi samo v tistem socialnem sistemu, v katerem vsaka značilna sestavina uspeva v svoji posebnosti za celotni sistem«. ⁶ Vsak sistem pa mora, če naj zdrži z drugimi sistemi, pospeševati ne le komunikacije, marveč tudi prilagajanje in socializacijo, vključno z nadzorovanjem.

Interakcije pa so poleg tistega, kar jim je za vsebino združevanja ključno, vedno možnost za *preizkušanje skupinskih norm ali pravil*, tako formalnih kot neformalnih. To poteka predvsem v stikih iz oči v oči, ob komuniciranju in neposrednem delovanju. Člani naj se prilagajajo normam, ki so za ta namen. »Norme so skupinski standardi, ki omejujejo sedanje vedenje, kajti cilji so standardi, ki jih je še le treba doseči«. ⁷ Za spoštovanje obeh pa v skupnosti uporabljajo tako *formal-*

⁶ Sanders, Irwin T., v navedbi Anderson/Carter, str. 55.

⁷ Hare, str. 57.

ne kot neformalne pritiske. Neposlušni in neintegrirani član oziroma tisti, ki ga ne prepričajo komunikacije ter medsebojne interakcije, »ima na voljo štiri izbire: da se konformira, da se trudi za spremembo norm, da ostane devianten ali da zapusti skupino«.⁸ Te oblike odzivanja pa ločujejo konformiste od nekonformistov in obe skupini od deviantov.

Za ustvarjanje ugodnih razmer je potemtakem potrebno skupno delovanje članstva, ki se ustrezno odziva na situacije, v katerih deluje. Te pa so dinamične, čeprav jih je navadno omejeno število in se je na nekatere mogoče že vnaprej pripraviti, druge pa so povsem nenapovedljive ali vsaj nepričakovane. Zato je v tem interakcionizmu *vodstvo* združenih ljudi tisti dejavnik, ki v organizaciji *prevzema odgovornost* za ustrezno ravnanje in mora skupini marsikdaj pojasnjevati, se opravičevati, pridobivati člane ali se z njimi tudi spopadati. Tudi to je del komunikacij, ki pri združevanju ljudi ob morebitnem nezadovoljstvu in pretresih, prispeva k različnim oblikam reagiranja, menjavanju kadrov in ukrepanju zaradi sprememb, ki jih želi doseči, seveda odvisno od moči posameznih delov organizacije, vloge podskupin ali celo avtoritete posameznikov. Pri tem pa marsikdaj ni nepomembno, *kaj in kdo je v ozadju*, kakšni prosocialni ali sebični motivi ga vodijo in kakšna morala je za njim. Skupina in organizacija sta vedno laboratorij, v katerem se zlasti posameznik predstavlja s svojimi značilnostmi, življenjskim stilom, solidarnostjo in sploh interakcijami (besednimi, telesnimi in čustvenimi) in zmožnostmi integracije, ki je interpersonalna, socialna in funkcionalna, kolikor pri tem ne izraža svoje socialne distance do sočlanov ali do vprašanj, ki se skupno rešujejo.

2. Čustveno vzdušje (klima)

S stopnjo interakcij in komunikacij pa je v vsakem združenju, društvu, organizaciji itd. tesno povezana čustvenost med ljudmi ali vzdušje (kot izraz, ki se pogosto uporablja v severnoameriški, zlasti socialnopsihološki literaturi, ki obravnava odnose v najrazličnejših skupinah, od zaporskih do tistih na prostosti).

Vzdušje, če gre za socialno ali družbeno vzdušje, je torej stanje sožitja, razumevanja, sodelovanja, dožemanja in še česa med ljudmi v skupini ali organizaciji.⁹ Za dobro socialno vzdušje je pomembna celovitost tistih občutkov, zaradi katerih posameznik meni, da je v skupini sprejet, kar mu ustvarja ugodje in varnost, mu omogoča dostop do drugih in možnost za lastno odpiranje, vpliv na ozračje in priložnost za izpovedovanje. »Družbena klima pa je celokupnost določenih okoliščin, pogojenih z načinom vzdrževanja običajev, pravnih predpisov in družbene discipline v določenem obdobju razvoja posamezne družbene skupine.«¹⁰

Vzdušje v skupini, društvu, organizaciji itd. lahko določa tudi obsežnost združenja in gotovo je razlika, ali je kdo v majhni ali veliki skupini, ki se še posebej deli na podskupine, klike in različna formalna, polformalna ali povsem neformalna medsebojna razmerja članov, z različnim ravnanjem, ki zavira vzdušje, ga onemogoča ali podpira in vzdržuje. Zato ločujemo negativno in pozitivno vzdušje. V vsakem primeru, skupinskem ali globalnem, pa gre (za naš namen) za *psihološko vzdušje*, v katerem *prevladujejo določene značilnosti*, pomembne za posameznika, da se počuti bodisi dobro bodisi slabo, kar sta skrajnosti, čeprav je vmes še dosti

⁸ Prav tam, str. 57.

⁹ Glej Družboslovje, Leksikon CZ, 1979, str. 137.

¹⁰ Rječnik sociologije i socialne psihologije, str. 282.

stopenj, odvisnih od nešteti ne le dogodkov, ampak tudi ljudi, s katerimi prihaja v stik.

Vzdušje v skupinah, v katerih mora posameznik živeti skupaj z drugimi (morebiti tudi prostorsko), je seveda zanj neprimerno pomembnejše od »golega članstva« v neki organizaciji, v katero se vključuje zaradi posameznega interesa ali celo zadovoljitve neke potrebe, ki zanj sploh ni življenjsko nujna (npr. v filatelističnem društvu itd.), marveč mu pomeni le »hobby«. S svojim »konjičkom« se lahko ukvarja sam ali z drugimi, povsem neformalno, brez obveznosti in brez pričakovanj. Če pa želi več in organizirano, potem se je treba vključevati k drugim, v navadno že utečene skupine s kolikor toliko »reguliranim« vzdušjem, ki zahteva tudi *discipliniranost, omejevanje, podrejanje, upoštevanje pravil* in marsikaj drugega, do plačevanja članarine in neplačanega ali prostovoljnega dela, ki ga ljudje v združenjih opravljajo iz altruizma ali zaradi česa drugega, včasih tudi povsem neopredeljenega. Vedno pa gre, še posebej, če se združujemo v različne skupine ali organizacije, računati s pestrimi oblikami vzdušja, na katere je ali pa ni mogoče vplivati brez pretresov in konfliktov, seveda odvisno, koliko posameznik ali kakšna podskupina tvega in koliko želi žrtvovati za spreminjanje vzdušja, bodisi v negativni bodisi v pozitivni smeri, kar je marsikdaj predvsem odvisno od položaja ocenjevalca.

Glede na to v glavnem razločujejo naslednja vzdušja:¹¹ avtoritarno z uporabo represije, avtoritarno – brez uporabe represije, s protektivnim odnosom, brez čustvenih razmerij, dezintegrirano, kvazidemokratsko, demokratično in morebiti še kakšno. Ker ima vsakdo v sociometričnem smislu v skupini svoj lastni položaj ali celo več od njih, je seveda poleg skupinske ocene zanj predvsem *pomembno tisto, kar sam čuti v razmerjih z drugimi*, čeprav je seveda v smislu teorije simboličnega interakcionizma predvsem pomembno, kako se (on) kaže pri drugih. Zato sta zlasti samovrednotenje in zadovoljstvo posameznika lahko sekundarnega pomena, čeprav so zanj ključne psihične potrebe v smislu vzdušja in ne le tisto, zaradi česar je sploh član neke skupine. Dojemanje »vzdušja« je torej lahko različno in pogosto odvisno od tega, *kdo je kaj, kakšni so drugi zanj in kako gledajo nanj*, kar nikoli ni brez nadzornih sestavin ne na eni ne na drugi strani. Iz vsega tako ali drugače izhajajo razne možnosti »socializacije, adaptacije, kontrolizacije in komunikacije«, ¹² ki spet ustvarjajo možnosti za razne obveznosti odpiranja, konflikte, spoznanja, izzive, nadzorovanje, izločitve¹³ itd. ali pa jih zavirajo, ovirajo in preprečujejo. Zato je čustveno »vzdušje« posrednik za doseganje ali odvrčanje posameznika od sodelovanja in ima kot Janus dva obraza. Nihče ne ostaja prezrt v dojemanju tako posameznika kot skupine, zlasti ne pri vrednostnem doživljanju in sprejemanju vrednot, ki jih ponuja posamezno združevanje. Pri tem pa *nikoli ne gre brez recipročnosti*, kajti posameznik in skupina nenehno vplivata drug na drugega in sredstva tega ocenjevanja ter vrednotenja so zlasti na neformalnem področju nadzorovanja zelo sorodna, saj izhajajo iz docela podobnih, če ne enakih izhodišč. Kajti skupina oblikuje navade, ki pogosto postajajo stereotipi v dojemanju »vedenjskosti«. S tem pa so olajšani postopki obravnavanja »deviantov« in »disciplinsko« vplivanje nanje bodisi v negativnem bodisi v pozitivnem smislu.

¹¹ Bojanović, str. 68–74.

¹² Anderson/Carter, str. 91–93.

¹³ Mackenzie, K. R., str. 290–291.

3. Sredstva discipliniranja

Kakršno koli smotrno *združevanje ljudi*, do katerega prihaja, zato da bi omejeno ali neomejeno število posameznikov lahko skupaj uresničevalo eno ali več svojih zamisli ali se trudilo za doseg nekega namena, *mora temeljiti na normah*, ki po eni strani uravnavajo dejavnost tudi za naprej in po drugi nalagajo omejitve. Omejitve pa ljudje nikoli ne sprejemamo povsem prostovoljno, pogosto se jim upiramo, jih izigravamo, jih obhajamo in prekoračevanje meja dovoljenega opravičujemo na najrazličnejše načine, ki sta jih zlasti Matza in Sykes v kriminologiji pojasnila s teorijo o racionalizaciji. V teoriji o racionalizaciji in njenih posameznih delih gre v bistvu za opravičevanje krivde. Krivde pa se najpogosteje želimo razbremeniti in opravičiti storjene kršitve, ne glede na to ali so posledica malomarnosti ali naklepa.

Zato mora kakršna koli formalna ali neformalna skupina vedno računati tudi s temi okoliščinami in pričakovati, da bodo med člani, ki naj bi se združevali, čeprav prostovoljno, ne le nedejavni, pasivni, obrobni, mlačni, manj uporabni, ampak tudi povsem nekoristni, če ne celo deviantni, uporni, neposlušni in nasploh nekonformni.

Uveljavljanje neke stopnje *konformizma* pa je gotovo nujna potreba ne le za obstoj, ampak že za delovanje posameznega združenja, društva, skupine, organizacije, klike in morebiti še česa. Zato je nujno, da ne glede na vzgojni stil organizacije, ki je lahko represivni, permissivni, laissez – faire ali demokratični, vsaka določa svoja sredstva pritiskov za discipliniranje članov, da vsaj potem, ko morebiti odpovedo povsem neformalne možnosti, ukrepajo zoper neposlušne. Ustvarjanje zadovoljive stopnje poslušnosti, čeprav so pričakovanja vedno znatno višja, je torej nujna in nenehna dejavnost sleherne skupine, ki si prizadeva za neke cilje ali zadovoljuje določene potrebe, bodisi materialne bodisi nematerialne. Ob morebitnem represivnem modelu vzpostavljanja in vzdrževanja poslušnosti pa je vedno in povsod še nekaj takih dejavnosti, s katerimi posamezni entuziasti, aktivisti, funkcionarji itd. skušajo tudi *ponotranjati* neke *vedenjske vzorce*, ne nazadnje tudi z *zgle-dom*, *vzgojo*, *propagando*, *prijateljstvom* in še kako drugače, kar zlasti poznamo iz sredstev primarnih in neodtujenih skupin ali med ljudmi, ki so si tudi čustveno in ne le prostorsko blizu. Ta možnost je seveda v formaliziranem združevanju manj pogosta, čeprav prihaja do izraza zlasti v podskupinah, klikah, elitah in še kje. Tudi ta sredstva, kot vemo iz znanja o »kontrolizaciji«, so tako pozitivna kot negativna, jasno pa je, da so v glavnem neformalna, ker drugačna najbrž sploh ne morejo biti.

Ker pa formalizirano združevanje temelji na normah, ki jih okvirno v marsičem določa država, je tudi urejevanje vedenja v njem formalizirano in marsikdaj so predpisani celo scenariji za pregon tistih, ki jih je treba *disciplinirati*, nemalokdaj tudi za *negativni zgled drugim*, ki ga ne kaže ponavljati. Seveda je treba pri združevanju ob prostovoljnosti upoštevati stopnjo strpnosti in raznovrstne predsodke, toda *sankcije zoper neposlušne so vedno vnaprej pripravljene* in prilagojene ravni avtonomnosti organizacije, ki pri kaznovanju za kršitve lastnih pravil nikoli ne more predpisovati drastičnega discipliniranja oziroma kaznovanja.

Zato so največkrat na razpolago: opomin, javni opomin, opomin pred izključitvijo in izključitev oziroma kaznovanje, ki jih izrekajo posebni mehanizmi nadzovanja, kot so npr. nadzorni organi, disciplinske komisije, razsodišča, častna sodišča itd., potem ko so ugotovili dejansko stanje in potrebo po sankciji. To seveda sodi v *sklop represivne kontrolizacije*, ki skuša doseči želeno stopnjo kom-

formizma, poleg drugega predvsem z avtoriteto sankcije, pri čemer je najbolj problematična izključitev, ki ima lahko socialnopsihološki pomen, saj vsebuje znatno količino stigmativnih sestavin. Kršilec je namreč »izgnan« in ne zasluži, da je skupaj z drugimi, je nevreden, da bi bil še »član« skupine. To pomeni, da mu je odvzeta čast, da bi bil zraven.

Toda pri discipliniranju članstva, vzdrževanju potrebnega konformizma ter prizadevanjih za razvoj je v institucionaliziranih skupinah *dosti več prepričevalne in nagrajevalne »kontrolizacije«*, ki sta prav tako spet formalni in neformalni. Zlasti nagrajevanje, izrekanje pohval, podeljevanje častnega članstva, različnih naslovov, napredovanja itd. so močno ritualizirana, diferencirana z vrednostnimi lestvicami, s katerimi se izražajo različnost, skupinska statificiranost in morebitna neenakost, ki s svojimi zgledi vabijo na posnemanje, dodatna prizadevanja in še kaj, v čemer se lahko kažejo tako altruistično delovanje kot egoistično potegovanje za oblast, ugled, moč, prestiž in še kaj, kar kdo potrebuje za vplivanje na druge, za spreminjanje organizacije ali samo za osebno uveljavljanje. »Discipliniranje« članstva je primerno za oboje, tako za ohranitev oblasti kot za uveljavljanje konformizma. Vprašanje je potemtakem, čemu in komu lahko bolj koristi.

4. Nediscipliniranost oziroma deviantnost

Deviantnost oziroma nediscipliniranost gre tu razumeti predvsem kot *neupoštevanje ali kršenje norm čisto konkretne skupine*, v kateri je posameznik član po lastni odločitvi, torej prostovoljno in zaradi možnosti za uresničevanje kakega posebnega interesa. Zaradi motiviranosti pridruževanja, ki je različna, kot je različna narava raznih združevanj, saj so združenja lahko politična, verska, strokovna, športna, kulturna, turistična in še kakšna, je temu ustrezno pričakovati kršitve discipline tako v etiološkem kot v fenomenološkem pogledu. Čeprav gre predvsem zaradi prostovoljnosti združevanja in motiviranosti zanj *pričakovati visoko stopnjo soglasja* tako glede ciljev kot glede njihove uresničitve, se v skupinah vendarle dogajajo razni procesi, ki so vir konfliktnosti, in pojavi nrecipročnih razmerij, sebičnost, nesodelovanje, kršitve discipline, neposlušnost, neupoštevanje navodil, zlasti pri posameznih akcijah, nekonformizem, nerazumevanje posameznih podskupin, organiziranje klikarstva, nevzgojno vplivanje do škodljivih odločitev, ustvarjanja izrednih razmer, škodovanja ugledu skupine, da ne omenjamo vseh tistih dogodkov ali dejanj, zaradi katerih ljudi nasploh obravnavajo pred mehanizmi formalnega nadzorstva in so kriminal. V formalnih skupinah, društvih, organizacijah itd. pa ni tako malo zlasti premoženjskega kriminala, še posebej povezanega z upravljanjem lastnine ali članarino.

Zato v združevanjih pogosto prihaja do konfliktov med skupinsko ter individualno moralo, do negativnih družbenih odnosov, zanemarjanja pravičnosti, neenakosti, razslojevanja, nesimbioze, ustvarjanja napetosti in nerazumevanja, razvija še boj za oblast in dosti drugega, kar kot društveni tokovi in skupinske tenzije povzročajo emocionalno reševanje osebnih konfliktov, ki ne vplivajo le na dojevanje odnosov med ljudmi, marveč tudi na razumevanje tistega, kar je ključno. S tem pa se *združevanje ljudi pogosto oddaljuje od bistva stvari* in nastaja socialno vzdušje, ki je bolj neprimerno za zadovoljevanje potreb skupine kot institucionalizirane celote.

V številna združenja vstopajo ljudje z različnimi osebnimi, poklicnimi, statusnimi, socialnimi in drugimi lastnostmi. V drugih pa so spet samo člani s sorodnimi

posebnostmi, zlasti če gre za strokovna in poklicna združevanja. O procesih, ki izhajajo iz tega, v naših razmerah ničesar ne vemo, ker nimamo te vrste raziskav, s katerimi bi lahko spoznavali *stopnjo kohezivnosti po eni plati in destrukcije po drugi* ob upoštevanju prav te problematike, ki je pogosto med drugim odvisna od intenzivnosti kontrolizacije, če ni posledica pretirane ali vsaj napačno dojemane kohezije.

Nadzorovanje v prostovoljnem združevanju lahko ustvarja pomisleke o nezaupanju, spominja na prevlado, opozarja na možno manipulacijo, ustvarja diferenciacijo, če ne diskriminacije. V vsakem primeru pa gre lahko za *delitev članstva na tiste*, ki so v sredi, in na one na obrobju, na močne in šibke, na vladajoče in vodene itd. Če to ni toliko očitno pri nepolitičnem združevanju, pa je zlasti v političnih strankah mogoče opaziti platenje in razslojevanje ter razločevanje elite od članstva. To so gotovo naravni pojavi v skladu s socialnim darvinizmom, toda hkrati jih gre upoštevati kot razlog za nezadovoljstvo, malodušnost, sumničavost, nediscipliniranost in marsikaj drugega, tja do samovoljnega izstopanja, tako individualnega kot skupinskega.

Nediscipliniranost je torej pojav, ki kaže na skupinsko, organizacijsko, društveno in še kakšno drugo dezorganizacijo ter anomičnost, ki v skrajnem primeru pripelje tudi do razpada. Toda to je že drugo vprašanje, ki mu je treba nameniti posebno pozornost.

Posameznik, ki v skupini ne vidi možnosti za ustrezno uresničevanje vrednot, v njej zgublja svojo »domovino«, nima več priložnosti izražati svoje osebnosti, individualno presojati vrednote itd., je moten, vrednostno dezorientiran, ruši se njegova hierarhična lestvica, sam pa izgublja energijo za združevanje.¹⁴ Zato je največkrat za organizacijo izgubljen. Čeprav ne izstopi ali ni izključen, postaja pasiven, če ne uporniški, čeprav je teh razmeroma malo glede na razmere, v kakršnih moramo živeti, pogosto nesocializirani, neintegrirani, neidentificirani z ljudmi in skupinami, ki nas obdajajo. Zato so sprejemanje skupinskih pogledov, poenačenje ter internaliziranje skupinskih pravil¹⁵ ključnega pomena za obstajanje formaliziranih skupin, ki se na ta način tudi rešujejo spon nadzorstvenih dejavnosti. Ta obvladuje zlasti neposlušne, nedejavne in obrobne, čeprav so oblastniki lahko najbolj nekonformni.

5. Medinstitucionalno sodelovanje, tekmovanje in nasprotovanje

Z različnimi oblikami združevanja skušajo ljudje zadovoljevati različne interese in potrebe, ki niso splošni, marveč posebni. Zato jih je lahko zelo veliko in od ustrezne ureditve v pravni državi je odvisno, koliko »podpisnikov« je treba, da se začne ustanavljati posamezna oblika zbiranja, ki nato ves čas pridobiva še druge, ne le člane, marveč tudi *zagovornike, somišljenike in simpatizerje*. Glede na interese in potrebe, zaradi katerih sploh nastaja posamezna oblika združevanja, je odvisno, kako nato vsaka skupina internalizira svoje člane, da so pripravljeni uresničevati te interese in s se zanje boriti.

Zaradi interesov oziroma njihove sorodnosti se med skupinami lahko razvijajo različne možnosti za sodelovanje, pomoč, dopolnjevanje, recipročnost in seveda tudi brezkonfliktno tekmovanje, skupno nastopanje, družbeno predstavljanje in

¹⁴ Glej, Pogačnik, str. 311.

¹⁵ Anderson/Carter, str. 92.

napredovanje ter ne nazadnje tudi možnost za različno stopnjo samoaktualiziranja, interioriziranja, vrednostne usmeritve, skupinske mobilnosti tja do morebitne dezorganizacije.

Po drugi strani pa prihaja ne le do *nesoglasij med pripadniki istega združenja*, ampak pogosto tudi do *medskupinskih konfliktov*, *spodbujenih zaradi različnosti interesov*, za katere se posamezne skupine potegujejo. Interesi, kolikor naj bi bili skupinski, če ne kar družbeni (vendar ne splošni), pa se nikoli ne oblikujejo konvergentno, hkrati ko jih je lahko tudi veliko, ker nastajajo iz različnih gospodarskih, socialnih, družbenih, nacionalnih, kulturnih, verskih in drugih razlogov, ki ločujejo ljudi med seboj, ne nazadnje tako daleč, da se ne »spopadajo« le verbalno, ampak tudi fizično. Konfliktnost se ponekod včasih tako zaostruje, da posamezne skupine celo »iztrebljajo« druge skupine, kar je gotovo skrajnost pri uveljavljanju interesov ali hotenj posameznega združevanja. To se predvsem dogaja zaradi konfliktnosti med etničnimi, verskimi in političnimi skupinami.

Zato v družbenih skupnostih za uveljavljanje potreb in posebnih interesov med posameznimi skupinami ne prihaja le do njim ustreznih mobilizacijskih procesov, ampak obenem tudi do protigibanj, ne le do kreativnih destrukcij, marveč tudi do uničevanja, ne le do korespektivnega vedenja in njemu primer- nih strategij, ampak tudi do omalovaževanja, zaničevanja ter ustrezne protipropagande, s čimer se želijo degradirati tekmeci oziroma nasprotniki. Zlasti to velja za *skupine s političnimi cilji*, ko je treba dobiti premoč nad nasprotnikom in je to iskanje moči nad njim ključna sestavina skupinske dinamike, odvisno seveda od vrednostnih opredelitev in meril prizadevanja za doseg ciljev. Že samo iz tega izhaja, da morajo biti *združevanja ljudi za določene cilje homogene*, z vnaprej določenimi vrednotami ter enotnimi pogledi nanje, saj ustvarjajo prednosti za predstavljanje veljavnosti in se z njimi oblikuje tudi možnost za tekmovalnost pri uresničevanju teh vrednot v družbeni skupnosti. Od tod izhajajo različnost organizacij, posebnost namenov in ciljev ter poudarjenost vlog, ki naj jim bodo namenjene. Prav glede na to je večina tako ali drugače institucionaliziranih skupin postavljena v procese, v katerih morajo prepričevati druge (tudi oblast) o svoji primernosti, pritegovati pozornost javnosti ter predvsem njihove medije za nevtralizacijo nasprotnika in za pridobivanje zaveznikov, pri čemer je treba predvsem skrbeti za ohranitev članstva in tudi za pridobivanje novih članov.

Izkušnje združevanja ljudi zaradi skupnih interesov kažejo, da se *gibanjem »za« pogosto pridružujejo gibanja »zoper«*. Družbena gibanja vedno povzročajo ustrezna protigibanja. *S soglasjem na eni strani* nastajajo potrebe po kaki politiki *nasprotovanja na drugi* in »da bi neka skupina nastopala kot interesna skupina, mora postavljati na podlagi skupnih stališč določene zahteve nasproti drugim skupinam v družbi, da bi vzpostavljale, ohranjemale in pospeševale oblike obnašanja, ki so implicirane v skupnih stališčih.«¹⁶ In čeprav so konstitutivni elementi skupin, kot pravi Buchholz,¹⁷ v interesu, organizaciji, v prostovoljnosti delovanja, ne morejo brez notranjega nadzorovanja nad člani, odgovornimi za posamezne naloge.

Še več, ostrina medskupinskega sodelovanja in še bolj tekmovalnost, nasprotovanje, če ne konfliktnost, povečujejo notranji pritisk na disciplinira-

¹⁶ Truman, David, B., *The Governmental Process*, v navedbi Bibič, str. 15.

¹⁷ Buchholz, E. H., v navedbi Bibič, prav tam, str. 16.

nost, poslušnost, podredljivost in ubogljivost. *Večje ko so medskupinske tenzije, večje so potrebe po notranji trdnosti* in bolj ko se v interesni skupini želi doseči enotnost s prisilnimi sredstvi, bolj se lahko diferencira in razpada na razne podskupine, prihaja do odpadništva in različnih oblik zapuščanja. Zato opozarjajo na dve obliki morale: na individualno in kolektivno¹⁸ in z njima v zvezi na morebitno dihotomijo, ki je za »skupinske cilje«, zlasti v medskupinskih razmerah lahko problematična, ker lahko ustvarja določeno razcepljenost in s tem nadzorne pritisk, zlasti na premalo konformirano članstvo.

6. »Umrljivost« zduževanja

Od različnosti interesov, zadovoljevanja potreb, možnosti dezorganizacije in dezintegracije, človekove sposobnosti in želje obvladovati organizirano anarhijo v masovni družbi in še marsičesa, je odvisna tudi *trajnost posameznih oblik zduževanja*. Zato institucije, organizacije, društva, skupine itd. delujejo, vztrajajo, se spreminjajo in razpadajo. So v nenehnem gibanju ter pod raznimi pritiski in vplivi, delujejo v različnih razmerah, z veliko ali malo pritiska, žive ugodno ali so nenehno »pod grožnjo« finančnih, materialnih, kadrovskih in še kakšnih drugih težav. Zato se organizirajo, reorganizirajo, spreminjajo ter ukinjajo. *Človeško zduževanje je nenehen proces*, v katerem glede na prostovoljnost nihče ni vezan na eno samo obliko zadovoljevanja potreb in niti ne samo na formaliziran način, kajti dosti potreb ljudje v velikem obsegu zadovoljujemo v neformalnih, predvsem primarnih skupinah, kot so družina, soseska in še nekatere druge. *Prostovoljno zduževanje v večje formalne skupine* je potemtakem za nas *pretežno sekundarnega pomena*. Vsakdo v glavnem sam odloča, kje bo vključen, s kom bo skupaj, zaradi česa se bo zduževal in če se sploh bo.

Na to vpliva stopnja motiviranosti, ki mu narekuje čisto zasebno in osebno ravnanje in odzivanje na spodbude. Te pa so lahko pomembne tako za pridruževanje posameznim skupinam kot za posameznikovo nezainteresiranost zanje, kot za morebiten izstop, če mu skupina ne daje tistega, kar pričakuje, še tudi potem ko je morebiti že zmanjšal svoja pričakovanja. Zato je »življenjskost« zduževanja odvisna od članstva in njegove pripravljenosti »držati« se skupaj zaradi nečesa in se s tem v zvezi odpovedovati tudi delu »svobode«, če je to potrebno.

»Čeprav je dosti oblik zduževanj« tudi samo »na papirju« in zgolj formalno, je treba s tem računati, kajti *nič v človeški družbi ne deluje popolno* in morebitna dezorganiziranost je lahko spodbuda za reorganiziranje, če ne kaže na propadanje. In tako kot nastanek oziroma »rojstvo« zduževanj nekako »odobri« država, mora biti ta obveščena tudi o njegovem prenehanju, da to »dejstvo zapiše v register društev in izda odločbo o izbrisu društva iz registra«.¹⁹ Do izbrisa prihaja tudi zaradi prepovedi dela tistega društva, ki na primer moti javni red in mir, žali javno moralo ali razvija dejavnost mimo svojih pravil.²⁰

»Umrljivost« zduženj torej ne izhaja le iz nedejavnosti, nekoristnosti, neučinkovitosti, odvečnosti, nemotiviranosti in še česa, kar izhaja iz nepripravljenosti članstva še biti skupaj, ampak tudi zaradi formalnih razlogov, ki jih postavlja država, ko presoja, ali posamezna formalizirana družbena skupina opravlja svojo

¹⁸ Glej Agass, str. 154.

¹⁹ Glej 20. člen Zakona o društvih (Ur. list SRS, št. 37/74, str. 2050).

²⁰ Glej 19. člen istega zakona.

dejavnost v skladu s pravili, v katerih je vsebovan posebni interes, ki ne sme biti v nasprotju s splošnimi interesi. Iz tega pa izhaja, da gre za *dve obliki nadzorovanja*, in sicer *države nad »društvom«* (njegovimi člani) in katerega koli *»zduževanja« nad člani oziroma članstva med seboj*.

Članstvo mora nadzorovati, koliko združevanje ljudi ustreza dopustnemu delovanju. To združenje uresničuje svoj smoter v dovoljevanem obsegu, kajti sicer mu grozi prepoved. Gotovo ni nikjer mogoče pričakovati take svobode, ki bi formalno omogočala delovanje s škodljivo vsebino. *Država* se v tem pogledu postavlja za razsodnika, ki *ima moč prepovedati delovanje*.

Glede na to bi morebiti razločevali poleg spontane nesposobnosti posamezne skupine ostati skupaj še formalno, prostovoljno in prisilno prenehanje *»društva«* zaradi *»konflikta z oblastjo«*.²¹ V vseh treh primerih, čeprav z različno intenzivnostjo, pa gre spet za tri²² ravni nezmožnosti članstva, da bi se ravnilo po normah, ki veljajo za vsakega posameznika, vendar jih večina članov ne upošteva, ker posamezniki niso dobili pri tem delovanju ustrezne skupinske podpore. Za vse te možnosti lahko domnevamo, da v takih institucionaliziranih skupinah ni zadostne *»normativne in moralne integracije«*,²³ če je že bila, pa je v skrajnih primerih prekoračevala dopustno mejo, zaradi česar je morala poseči država, ker delovanje skupine ni bilo več prosocialno, še več, postalo je verjetno celo protidružbeno.

Zanemarjanje ali nezadovoljevanje vrednot, določenih s skupinskimi formalnimi pravili, je torej najsplošnejši razlog za prenehanje delovanja združenja. To pomeni neizpolnjevanje vloge zaradi verjetne neidentifikacije članstva z ustreznimi vrednotami. Ali gre to povezovati z uspešnostjo nadzornih mehanizmov znotraj združevanja, je posebno vprašanje. Če gre pri tem za norme in pravila, za vrednote, za integracijo obeh in za njuno internalizacijo, *je to gotovo tudi nadzorna problematika*. Poti za zagotavljanje nadzorstva pa so tako prepričevalne kot represivne, hkrati ko gre za korekcijske možnosti, ki so spet preprečevalne in nasilne. Kolikor ni bilo vsega premalo, pa je bilo lahko še neustrezno uporabljeno, če ni ustvarjalo kar drugačnih učinkov od pričakovanih. Toda če je neko društvo *»propadlo«*, je to lahko *tudi del družbene reorganizacije*, kar vsekakor ni tragično.

7. Nadzorstveni pomen združenj

Za človeške skupine je značilno, da imajo lahko velik nadzorstveni pomen za svoje pripadnike. To je predvsem lastno primarnim skupinam, v katerih so si ljudje čustveno, pa tudi prostorsko zelo blizu in odvisni drug od drugega. Za sekundarne ali kake druge skupine, zlasti take, ki so ustanovljene ad hoc za kakšen poseben interes ali potrebo, pa *niti kohezivnost niti blizkost nista tolikšni kot v primarnih*, ko je skupno življenje (npr. v družini) določeno že z nujnostjo bivanja v skupini. Ker so skupine, do katerih prihaja zaradi kakega interesa, potrebe in še česa, tudi različno sformalizirane, če ne včasih celo zbirokratizirane, so *odnosi med pripadniki dosti bolj razumski, hladni, preračunani, ekonomizirani, bežni*, hkrati ko te skupine sploh niso ključnega pomena za življenje posameznika. Slehernik se lahko vključuje v različne skupine za posamezne interese, ki so zanj tudi različno pomembni, ali pa jih sploh nima in zaradi tega ne čuti potreb po združevanju.

²¹ Zupančič, B. M., str. 216.

²² Katz/Kahn: *The Social Psychology of Organizations*, 1966, str. 51–52, v navedbi Sekulič, D., str. 284.

²³ Feldman, str. 642.

Marsikdaj mu je tudi vseeno, kako drugi uresničujejo svoje interese. Zato se je treba strinjati z Millsom, ki je rekel: »Močnejša ko je potreba, močnejše so tendence h konformizmu.«²⁴ Kaj to pomeni v nadzorstvenem smislu?

Obstajanje v skupini, čeprav formalni, delujoči na pisanih pravilih in samo za nek namen, je prostovoljno, ker si od življenja v njej vsakdo obeta neke koristi, ki mu jo nakazuje potreba. *Bivanje v skupini je potemtakem motivirano s potrebo ali interesom.* Potrebe in interesi pa gotovo niso večni, toda dokler so, oblikujejo posameznikovo vedenje in ravnanje, s katerim se v smislu cost/benefit *nečemu odreka, da bi nekaj pridobil.* Nepomembno za naš namen je, ali je to na materialnem, kulturnem, športnem, verskem ali kakšnem drugem področju. Pomembna je neka vzajemnost, iz katere izhaja, ali se zanjo zahteva vsaj določena stopnja discipliniranosti in podrejanja zaradi približevanja posameznikovim smotrom, zaradi katerih se vključuje zdaj v to zdaj v drugo skupino ali kar v več hkrati, ker mu to prija bodisi iz *altruističnih* bodisi iz *egoističnih* razlogov. Glede na to je že pripravljeno »vključevati se«, čeprav začetni, pa vendarle nespregledljiv nadzorni mehanizem selekcije. Že glede na vsebino delovanja posameznih skupin ljudje vstopajo vanje skladno ne le z željami, ampak tudi z zmožnostmi in sposobnostjo samouresničevanja in potrjevanja, samoodobrevanja in potešitve pričakovanj. Navadno nihče ne vstopa prostovoljno v skupine, organizacije itd., ki bi mu bile sovražne, tuje, nekoristne, odtujene in nepomembne. Svoje ideje, zamisli, čustva, načrte in akcije želi uresničevati tam, kjer meni, da je zanj najbolj ugodno ter da bo imel največ uspeha. In če je tako, potem se mora »izročati« *skupinskemu konformizmu*, ga upoštevati, se po njem ravhati in si celo prizadevati za njegovo razvijanje in to zahtevati ter pričakovati od drugih, kar gotovo izhaja iz *normativne* moči potreb po konformizmu. Skupne potrebe so neredko tudi zahteve lastnega »jaza« in nadzor »jaza« je tudi vzdrževanje skupinskega reda, če na to gledamo z etično-moralnega stališča skupinske vzgoje oziroma konformizma. Pri tem gre seveda tudi za *posameznikovo* *responzivno* *urejevanje lastnega vedenja*, ki pa ne ostaja le pri tem, kajti skupina, še toliko bolj pa formalna, ima svoje *mehanizme nadzorovanja*, določa svoje *oblike kršitev*, *nadzorne vloge* porazdeljuje na svoj način, odvisno, ali individualizira ali kolektivizira skupinska razmerja, ali uvaja in vzdržuje permissivni ali represivni stil obvladovanja članstva, če sploh gre za kakšen stil, kajti tudi spontanosti, stihije in anarhije ne gre povsem izključevati. In čeprav je v skupinah, podskupinah, klikah itd. dosti več neformalne kontrolizacije, je formalna vendarle tista, ki se izraža z močjo pisanih norm ter proceduralno, vse drugo pa je dosti bolj prikrito, nejavno, nejasno, medosebno in zato včasih tudi nelegitimno, zlasti če je namenjeno zahtevam ter privatiziranim interesom gospodovalnejših članov in raznih manipulatorjev.

V skupinski dinamiki, čeprav na zoženih področjih interesov, se lahko veliko dogaja, kar dosti bolj dojemajo tisti, ki v njej sodelujejo in na svoji koži čutijo tako konformizem kot nekonformizem, podrejanje in samovoljo kot upoštevanje ali kršenje norm. Toda v interesnih skupinah, ki temelje na prostovoljnem vključevanju, pa tudi izstopanju, če komu ni kaj všeč, se kot sredstvo vzdrževanja konformizma dosti bolj uporablja *nagrajevanje kot kaznovanje*. Nagrajevanje z ne toliko materialnimi kot predvsem socialnopsihološkimi vplivi je dosti bolj pomembno za discipliniranje članstva, ker pozitivno sankcioniranje pričakovanega in želenega vedenja ne odvrača, ampak priteguje, vzgaja v zgledovanju po pozitivnem vedenju, goji pričakovane lastnosti članstva, poudarja pripadnost, uravnava ter usmer-

²⁴ Mills, S., v navedbi Jager Herbert: Makrokriminalitat, str. 115, (Suhrkamp, Frankfurt am Main, 1989, 216 strani).

ja, poudarja predvsem dobre, ki jih daje za zgled, čeprav po drugi strani skupina vendarle kaznuje kršilce. Toda vedno velja pozornost obema platema sankcioniranja vedenja in prav zato se splača ugotavljati, kako *izmenična raba nagrajevanja in kaznovanja* koristi vzpostavljanju in vzdrževanju želenega konformizma.

Ne glede na to pa je medsebojna neformalna »kontrolizacija« članstva ključnega pomena za vzdrževanje in razvijanje skupinskih vrednot, verjetno marsikje bolj kot zapovedovalne oblike, ki naj bi bile le kot usmeritev, vsaj za večino. Vendar, »brez moči ni organizacije in brez moči ni reda«. ²⁵

8. Teorije (organizacije)

Skupine že od nekdaj pritegujejo različne znanosti, da jih proučujejo ne le zaradi spoznavanja skupinskih vlog in dinamike, ampak tudi zato da bi ugotovitve uporabili za skupinski vpliv pri dojemanju in oblikovanju posameznikovega vedenja, če na skupino gledamo iz nadzorstvenih izhodišč. Skupina z vsem dogajanjem v njej se je v kriminologiji pokazala kot pomemben izvor etiološkega obravnavanja, v socialni psihologiji kot področje moči in konfliktov, v kontrolologiji pa predvsem kot možnost in sredstvo za človekovo nadzorovanje, tako skupinsko kot individualno. Čeprav se prenekateri stroke prekrivajo tudi s sociološkimi spoznanji, je vendarle mogoče marsikaj ločeno obravnavati, čeprav so danes v ospredju predvsem multidisciplinarna razmišljanja, zlasti o človeških pojavih.

Toda veliko teorij se vendarle ukvarja z majhnimi, predvsem *primarnimi*, pa tudi *sekundarnimi in nesformaliziranimi skupinami*, včasih še posebej iz prav določenih namenov za psihiatrijo, klinično psihologijo, defektologijo, socialno delo itd., medtem ko so večje skupine, zlasti organizirane ter institucionalizirane, dosti bolj v ospredju pozornosti teorij organizacije, nekrajevnih skupnosti (nonplace community) in še česa. Zato je *problematiziranje nadzorstva v teh teorijah* težavno in neredko tudi dvomljive vrednosti, kajti v teoretičnih izhodiščih raznih znanosti je vedno dosti nadzorstvenih sestavin, ki pa so le sredstvo za dokazovanje ali prikazovanje nečesa, kar je ključno, torej vsebinsko za tisto, kar se želi proučevati. To nedvomno izhaja iz tega, da je »nadzorovanje«, kakor koli ga čutimo, že od nekdaj vsebovano v vzgoji, kulturi, socializaciji, šolanju in izobraževanju, učenju, v poklicu, torej povsod, kjer koli in kar koli človek počne ali se mu dogaja. *Nič ne poteka brez nadzorovanja*. Nadzorovanje pomeni opazovanje, presojanje vrednotenja ter reagiranje. In to delamo vedno vsi z vsakim. Hkrati ko je vsak posameznik nenehno *izpostavljen recipročnim procesom*, pa če se z njimi strinja ali ne. V to je vsakdo postavljen že zaradi življenja z drugimi in človeštvo je skozi svojo zgodovino vzpostavilo te mehanizme docela spontano ali pa jih je institucionaliziralo, tipiziralo, formaliziralo in, zlasti odnose v njih, različno sankcioniralo. Sem sodi tudi kontrolizacija z združevanjem kot nadzorovanje »sui generis« in različno odvisno od ciljev, ki jih je treba uresničiti zaradi prav določenih interesov in potreb.

Preveč zamudno bi bilo, če bi se s posameznimi teorijami, ki kakor koli segajo v razmišljanja o združevanju, podrobno ukvarjali. Nekatere bolj druge manj sicer zadevajo združevanjsko problematiko, marsikatera pa bi morali še posebej pretehtati glede uporabnosti za razmišljanja o »sformalizirani skupinskosti«, ki jo označujejo prenekateri posebnosti. Med teorijami, ki kakor koli zadevajo združevanje,

²⁵ Anderson/Carter, str. 64.

organiziranje, institucionaliziranje skupine in sploh večje število med seboj razmeroma rahlo in s posameznimi interesi povezanih ljudi, bi bile: razširjevalna teorija (diffusion theory), teorija človeških razmerij, strukturalistična teorija, neoklasična teorija sistema odločanja, teorija izmenjave, teorija enakosti oziroma pravičnosti, teorija zadolženosti itd. tja do alienacije in še kakšnih socialnopsiholoških, socioloških ali celo kriminoloških teorij, da ne bi znova omenjali teorij, ki izhajajo iz obravnavanja primarnih in sekundarnih skupin ter zadevajo medskupinske odnose oziroma identifikacijo s kom ali za kaj, pa funkcionalne teorije, simbolični interakcionizem in še katere.

Teoretiziranje, ali bolje, umeščanje »zdrževalnosti« v modele teorij glede na disciplinarna izhodišča ali potrebe, iz katerih izhajajo, gotovo načenja vprašanje različnih ravni ali moči pojasnjevanja. Ne le moči pojasnjevanja, ampak moči sploh in še posebej teorij o moči. V »zdrževanju« prihajajo do izraza moč, ideološkost, političnost, družbenost tja do konfliktnosti, toda *nič ni brez tako ali drugače organiziranega nadzorstva, ki smo mu nenehno izpostavljeni*.

Ali gre v tem videti krizo ali prednost človeštva, je posebno vprašanje. Prednost je gotovo tedaj, če vodi k napredku in svobodi, kriza pa, če pelje v represijo in nezaupanje ter sumničavost. Toda kdo naj postavlja merila za oboje, za koga, s kakšnim namenom? Posameznik je, kakor koli bi hotel ohranjevati svojo individualnost, vedno družbeno bitje, podvržen različnim mehanizmom nadzorovanja in nenehno omejevan. S stopnjo socializacije pa kaže raven tako prilagoditve kot samostojnosti in neredko nič ne dosega brez konfliktnosti.

Sklep

Formalizirane skupine, kakršne so mišljene v tem pisanju, imajo za ljudi predvsem *integrativni pomen, saj zaradi tega sploh so*. Vanje se vključujemo predvsem zaradi tistih interesov in potreb, ki so nam skupni, sicer do zdrževanja sploh ne bi prihajalo, ker zanj ne bi bili motivirani. Toda ob vsem, kar taka zdrževanja ljudem, posameznikom ali skupinam dajejo, hkrati v določenem delu *tudi omejujejo njihovo svobodo in vpeljujejo nadzorovanje*, vsaj v tistem delu obvladovanja posameznikovega vedenja, ki »pokriva« dejavnost določenega zdrževanja. Seveda pa je to »nadzorstvo« vedno odvisno od moči vloge ocenjevalcev, če na to posameznik gleda kot član prav določenega zdrževnaja. To gotovo pomeni, da kakršno koli članstvo v skupinah, ustanovljenih za nek namen, razmejujejo stratifikacijske meje, ki nekaterim omogočajo ugodnejši položaj kot drugim in s tem ustvarjajo neenakomerno porazdeljenost dolžnosti in obveznosti na eni kot pravic in ugodnosti na drugi strani. Če je to lahko tudi razlog za delitev članstva na dejavne in nedejavne ali poslušne, koristne in neposlušne, ki jih še različno označujejo in ne nazadnje tudi stigmatizirajo, je seveda posebno vprašanje. Vsekakor pa gre vendar za nekakšno *delitev skupne usode, vsaj na majhnem delu posameznikovega življenja*, le koeficienti sociabilnosti so lahko različni, kot je tudi sama pripadnost nečemu lahko odvisna od številnih okoliščin.

»Kontrolizacija« kakršnega koli zdrževanja za ljudi na splošno ne more biti ključna. Le malo vemo, kakšni ljudje se žele »zdrževati« in kako ta okoliščina deluje na njihovo vedenje, še posebej glede na to, da vsakogar izmed nas obvladuje ali vsaj skuša oblikovati nešteto »kontrolizmov«. Njihova moč in usodnost pa nista odvisni le od njihovega obstoja, marveč predvsem od nas »nadržancev« glede na to kaj sploh in koliko nam kateri od njih pomeni. Zato je treba tudi v tem »kon-

trolnem kompleksu« upoštevati *recipročnost vlog*, ki se razvijajo med nadzirancem in nadzorovalcem in so tudi različno izmenične. Vendar, če »nadzirancu« ni kaj všeč, lahko vedno iz »združenja« prostovoljno izstopi, tako kot se je vanj prostovoljno vključil. V tem pa je velika prednost prostovoljnih (interesnih) skupin, ki obstajajo, dokler je tudi motiviranost zanje. In če nekdo v njih meni, da je preveč izpostavljen *procesom deindividualizacije in pretirane kolektivizacije*, se jim lahko odreče. Ker gre pri tem tudi za različne oblike kolektivnega vedenja, za vplive na posameznike, za razne organizacijske značilnosti itd. in ker o teh skupinah v naših razmerah relativno zelo malo vemo, bi se bilo treba zanje tudi raziskovalno dosti bolj zanimati, še posebej glede na morebitno prihodnost pluralistične družbe in možnosti za uveljavljanje različnih, dostikrat tudi nasprotujočih si interesov. S tem pa se v »združevanju« zlasti poudarjajo »nadzorne« sestavine, ki jih nikjer ne gre zanemarjati.

Rokopis končan 17. aprila 1991.

LITERATURA

1. Agassi, J.: Institutional individualism. *The British journal of sociology*, London 26(1975)2, str. 144–155.
2. Aldrich, H. A., Marsden, P. V.: Environments and organizations. V: *Handbook of criminology* / ed. N. J. Smelser. London [etc.], Sage 1988, str. 361–392.
3. Anderson, R., Carter, L.: *Human behavior in the social environment*. Chicago, Aldine 1974, 181 str.
4. Bates, F., Bacon, L.: The community as a social system. *Mental health digest*. Washington 4(1972)8, str. 11–14.
5. Bernik, I.: Oblast, norme in sankcije ter družbena neenakost. *Anthropos*, Ljubljana (1985)1–2, str. 404–413.
6. Bernik, I.: Sociološki pojem društvene nejednakosti. *Sociologija*, Beograd 25(1983)2–3, str. 287–310.
7. Bibič, A.: Interesne skupine kot predmet politične znanosti. *Anthropos*, Ljubljana (1970)3–4, str. 12–32.
8. Binder, R.: Gruppe – die graue Eminenz. *Erzieher Blatt*, Graz (1975)100, str. 34–40.
9. Binder, R.: Sozio-Psycho-Gramm der Gruppe. *Erzieher Blatt*, Graz (1975)103, s. 96–102.
10. Bojanović, R.: Psihološka klima organizacije. *Psihologija*, Beograd 20(1987)3–4, str. 68–78.
11. Bolčič, S.: Interesi društvenih slojev in determinante njihovog formiranja. V: *Društveni slojevi i društvena svest*. Beograd, Centar za sociološka istraživanja 1977, str. 65–120.
12. Dekleva, B.: Družbeno nadzorstvo in predstava o človeku v psihologiji. *Revija za kriminalistiko in kriminologijo*, Ljubljana 39(1988)3, str. 189–197.
13. Dictionary of the social sciences / ed. J. Gould, V. L. Kolb. Toronto, The Free press 1964, str. 38–39, 46–47, 429, 641–642, 710–711.
14. Družbosloje. Ljubljana, Cankarjeva založba 1979, str. 24–25, 175. (*Leksikoni Cankarjeve založbe*).
15. Đurić, S.: Interakcionistički pristup u savremenoj psihologiji ličnosti. *Psihologija*, Beograd 16(1983)1–2, str. 49–64.
16. Feldman, R. A.: Power distribution, integration, and conformity in small groups. *American journal of sociology*, Chicago 79(1973)3, str. 639–664.
17. Filozofijski rječnik. 3. dop. izd. Zagreb, matica Hrvatska 1989, str. 21, 43, 136, 149, 227, 236–237, 253, 301.
18. Gjanković, D.: O interesnim grupama. Arhiv za pravne i društvene nauke, Beograd 22(1963)4, str. 502–515.
19. Godina-Vuk, V.: Težave s socializacijom (v novejši jugoslovanski družboslovni literaturi). *Anthropos*, Ljubljana (1988)1–3, str. 114–142.
20. Goričar, J.: Družbena moč kot dejavnik razslojevanja. Teorija in praksa, Ljubljana 8(1971)2, str. 204–222.
21. Hare, A. P.: Handbook of small group research. 2nd ed. New York; London, The Free press 1976, 761 str.
22. Ideological dilemmas. London, Sage 1988, 180 s.
23. Jerebić, V.: Morala in vzgoja. *Anthropos*, Ljubljana (1983)3–4, str. 117–1126.
24. Joksimović, S.: Motivi pomaganja i drugih vidova prosocijalnog ponašanja. Socijalna politika i socijalni rad, Beograd 26(1990)2–3, str. 26–33.
25. Kerševan, M.: Razredi in sloji. Teorija in praksa, Ljubljana 11(1974–7–8, s. 689–711).
26. Klinar, P.: Socialne mobilnosti in socialne kontrole. 7th World Congress of Sociology, Varna 1970, 26 str.
27. Kos, A.: Zapisi s konference Mednarodnega združenja za prostovoljna prizadevanja v Washingtonu. Socialno delo, Ljubljana 28(1989)4, str. 412–423.
28. Kotnik, S.: Društva kot neformalni mehanizmi družbenega nadzorstva. Magistrsko delo. Ljubljana, samozal. 1990, 123 str.
29. Le Bon, G.: *Psihologija gomila*. Zagreb, Globus 1989, 192 str.

30. *Leksikon Cankarjeve založbe*. Nova izd. Ljubljana 1989, str. 71, 652–653, 950–951.
31. MacKenzie, K. R.: Group norms: importance and measurement. *International journal of group psychotherapy*, New York 29(1979)4, str. 471–480.
32. MacKenzie, R.: Measurement of group climate. *International journal of group psychotherapy*, New York 31(1981)3, str. 287–295.
33. Markič, B.: Društva in družbene organizacije kot del samoupravne strukture družbe. *Teorija in praksa*, Ljubljana 9(1972)8–9, str. 1204–1211.
34. Martin, P.; Bateson, P.: *Measuring behaviour*. Cambridge [etc.], Cambridge University press 1987, str. 106–115.
35. McAdam, D., McCarthy, J. D., Zald, M. N.: Social movements. V: *Handbook of criminology* / ed. N. J. Smelser. London [etc.], Sage 1988, str. 695–737.
36. Milić, M.: Značaj određivanja motiva u dobrovoljnom radu. *Socijalna politika i socijalni rad*, Beograd 25(1989)2–3, str. 155–162.
37. *Mladi i neformalne grupe* / S. Joksimović [et al.]. Beograd, istraživačko izdavački centar; Centar za idejni rad 1988, 291 str.
38. Musek, J.: Novejšje koncepcije in raziskovanja altruizma – regulativni dejavniki altruističnega obnašanja. *Anthropos* (1987)5–6, str. 213–232.
39. Musek, J.: Novejšje koncepcije in raziskovanja altruizma: biološki, psihosocialni in osebnostni vidiki altruizma. *Anthropos*, Ljubljana (1987)3–4, str. 148–167.
40. Musek, J.: Temeljne kategorije in dimenzije vrednot ter vrednostne usmerjenosti. *Anthropos*, Ljubljana (1986)1–2, str. 49–57.
41. Pantić, D.: Vrednosti i ideološke orijentacije društvenih slojeva. V: *Društveni slojevi i društvena svest*. Beograd, Centar za sociološka istraživanja 1977, str. 269–406.
42. Pogačnik, V.: Struktura osebnosti in individualne vrednote. *Anthropos*, Ljubljana (1985)1–2, str. 307–317.
43. Pogačnik, V.: Struktura osebnosti in vrednote. *Anthropos*, Ljubljana (1986)1–2, str. 58–65.
44. Polić, M. [et al.]: Pomenske in vedenjske značilnosti različnih okolij. *Anthropos*, Ljubljana (1981)4–6, str. 207–217.
45. Popović, B.: Ličnost, pravda, autonomija. *Psihologija*, Beograd 14(1981)3, str. 3–31.
46. *Posvetovanje o novi pravni ureditvi društev*: (Zbornik referatov s posvetovanja v Ljubljani 4. marca 1975). Ljubljana, Inštitut za javno upravo 1975, loč pag.
47. *Rječnik sociologije i socijalne psihologije*. Zagreb, Informator 1977, str. 13, 43, 112, 225–226, 359, 454–455, 671, 702–703.
48. Rus, V.: Nekateri problemi psihološkega preučevanja vrednot. *Anthropos*, Ljubljana (1979)1–2, str. 170–179.
49. Scull, A. T.: Deviance and social control. V: *Handbook of criminology* / ed. N. J. Smelser. London [etc.], Sage 1988, str. 667–693.
50. Sekulić, D.: Vrijednostne orijentacije kao faktori organizacionog ponašanja. *Sociologija*, Beograd 18(1976)3–4, str. 283–296.
51. *Sociološki leksikon*. Beograd, Savremena administracija 1982, str. 5, 14–15, 17, 95, 100–102, 221–222, 235–236, 427–428, 462–468, 712, 753.
52. Stevanović, B.: *Obuhvatni rečnik psiholoških i psihoanalitičkih pojmova*. Beograd, Savremena administracija 1972, str. 12–13, 42, 43, 67, 196–197, 294, 326, 344–345, 395, 485, 577.
53. *Svoboda združevanja: pravni memorandum* / B. M. Zupanič. Ljubljana, Magellan 1989, 321 str.
54. Šebart, M.: O namenih in stilih vzgajanja nekoliko drugače. *Iskanja*, Ljubljana 7(1990)9, str. 48–69.
55. Šinkovec, B.: Interesno združevanje ali zakon o strankah? *Pravna praksa*, Ljubljana 8(1989)7, str. 5.
56. Šuković, F.: Male socijalne grupe: njihova realnost i pojmovno određivanje. *Psihologija*, Beograd 11(1978)1–2, str. 147–154.
57. *Uvod v sociologijo*: Druga knjiga / ur. P. Jambreč. Ljubljana, Univerzum 1979, 376 str.
58. Visković, N.: O pravičnosti. *Anthropos*, Ljubljana (1983)3–4, str. 185–200.
59. *Zakon o društvih*: s komentarjem in primerom pravil društva. Ljubljana, Delo 1975, 96 str.

Seznam pripravila Marija Milenković

PETER KLINAR*

Študije o etnonacionalizmu – spodbude za aktualna razmišljanja

Ob izidu zbornika o etnonacionalizmu

Zbornik: Študije o etnonacionalizmu (Založba Krt, Ljubljana 1991), ki jih je izbral in zbornik uredil profesor dr. Rudi Rizman, naš mednarodno uveljavljeni strokovnjak za etnične študije, je izšel v pravem času. V njem so zbrani (ob upoštevanju mednarodnih kriterijev) prispevki vodilnih avtorjev, ki se ukvarjajo s problemi etničnosti, narodov, nacionalnih držav in etnonacionalizmov v sodobnem času uveljavljanja procesov modernizacije. Ob vseh naštetih pojavih se razgledajo pred nami različni pogledi, bogastvo idej, ki bralca spodbujajo k razmišljanju in ga odvrčajo od enostranskih in poenostavljenih pogledov, na katere smo bili navajeni v času, ki se poslavlja. Mnogi temeljni pojmi postajajo po študiju zbornika jasnejši, k čemu še posebej prispeva sintetični uvodni Rizmanov prispevek, ki je bil objavljen tudi v naši reviji (Tip 8–9/91, str. 939–954). Zbornik je nepogrešljivo gradivo za teoretično raziskovanje sodobnih etničnih pojavov in za teoretično koncipiranje empiričnih raziskav, ki zadevajo omenjene zapletene etnične pojave.

Avtorja tega zapisa je vsebina zbornika spodbudila k hipotetičnim razmišljanjem o sodobnih razmerah slovenskega naroda in o procesih razpadanja Jugoslavije. Citirani avtorji iz zbornika ilustrativno sicer omenjajo ob drugih tudi jugoslovanske probleme, vendar te navedbe zadevajo čas, ko še ni prišlo do nasilnih etničnih konfliktov in vojne v jugoslovanskem prostoru. Uporabljene ugotovitve citiranih avtorjev so splošne narave; avtorju tega prispevka so bile opora za izhodišča pri poskusu začetne analize sedanjih slovenskih in jugoslovanskih narodnih in etničnih problemov. Tudi takšne načine branja utegnejo spodbuditi razprave, objavljene v zborniku. Cilji zbornika, usmerjeni k izobraževanju, širjenju znanja, raziskovanju, razmišljanju – bodo pri kritičnih bralcih nedvomno doseženi. Zainteresirani bralci aktualnih vsebin zbornika bodo po njegovi preučitvi v teh kritičnih časih še bolj zavzeti pobudniki humanih etničnih odnosov in odločnejši nasprotniki nasilnih etničnih konfliktov.

* Dr. Peter Klinar, sociolog, redni profesor na Fakulteti za družbene vede v Ljubljani.

Odprava inkongruence med kulturnimi in političnimi značilnostmi naroda

Za slovenski narod je značilno, da so imele njegove etnične vezi trajnejšo naravo, čeprav se narod spreminja. V zadnjih letih opažamo močno oživiljanje etničnih vezi, saj govorimo o ponovni pomladi slovenskega naroda. Slovence moremo prištevati k narodom s poudarjenim etničnim jedrom, ki se spominjajo svoje preteklosti, ustvarjajo in upoštevajo svoje simbole in mite (Armstrong, 45–47).

Zgodovina slovenskega naroda kot majhnega naroda z majhno močjo kaže na asimilacijske pritiske in poskuse podrejanja, ki so jih vseskozi izvajali proti njemu večji in močnejši narodi. Njegov boj proti tujemu etnocentrizmu je potekal v veliki meri s kulturnimi sredstvi in s svojim kulturnim obstojem in razvojem je prispeval k uveljavljanju kulturnega pluralizma v evropskih dimenzijah. Politično slovenski narod ni bil avtonomen. Prizadevanja po uveljavitvi moderne politične suverenosti slovenskega naroda se niso uresničevala vse do devetdesetih let tega stoletja. Zdi se smiselno uporabiti v zvezi s slovenskim narodom teoretično razglabljanje o kulturnem in političnem narodu (Alter, 229–233). Značilnosti kulturnega naroda z elementi etničnosti, duhom skupnosti, ki jih srečujemo pri vzhodnoevropskih in centralnoevropskih narodih, so pri slovenskem narodu ves čas prisotna. Pri njem pa se ne kažejo znaki uveljavljenega političnega naroda, z nacionalno državo, upoštevanja samoodločbe, tako da moremo govoriti o inkongruenci med kulturnimi in političnimi značilnostmi naroda. Gre za dolgotrajno etnično-genealoško pot razvoja naroda iz etnične v politično enoto, iz etnične narodne tvorbe v državno-nacionalno tvorbo. Tako se slovenski narod uvršča v tipologijo oblikovanja narodov, kjer etnije na različnih stopnjah samozavesti postavljajo zahteve po različnih vrstah svoje avtonomije (gospodarske, izobraževalne), vse do zahtev po lastni nacionalni državnosti, ki more najbolj učinkovito zaščititi navzven nacionalne pravice, navznoter pa državljske pravice. Opisani model se razlikuje od zahodnoevropskih modelov oblikovanja narodov, kjer so države in (nacije) narodi nastajali drug za drugim okrog glavnega etničnega jedra. (Rizman, 21, 22, A. Smith: *State-Making and Nation Building*, v J. Hall ur: *States in History*, Basil Blackwell, London 1986, str. 228–263) in kjer ni opazna inkongruenca med kulturnimi in političnimi značilnostmi naroda.

Teoretični pogled na procese preoblikovanja etničnih skupin – prek narodov do državotvornih nacij – bi shematično prikazali takole: pluralistične etnične skupine s svojimi pripisanimi etničnimi značilnostmi in razvito identiteto, skupnimi vrednotami ter organiziranostjo, ki vsebuje intenzivne notranje skupinske interakcije z obstojem socialnih omrežij, se razvijajo v narod, ko uveljavljajo kulturno-jezikovno ter izobraževalno avtonomijo kakor tudi gospodarsko avtonomijo in omejeno javno oblast (regionalna avtonomija). Narodi po tej teoretični razvojni shemi še ne dosega popolne suverenosti. To dosežejo, vključno s politično neodvisnostjo, ko se narodi razvijejo v državotvorne nacije (R. Jackson: *Ethnicity*, v: G. Sartory: *Social Science Concepts*, Sage, London 1984, str. 205–233).

Ob nastajanju slovenske nacionalne države pa ob vseh znanih prednostih, ki jih narodom daje njegova država, je treba opozoriti tudi na porajajoče se probleme. Nacionalna država je vendarle verjetno le zadnja postaja etnonacionalnega dogajanja in jo je treba razumeti le kot sredstvo za enakopraven vstop v širše evropske integracijske procese, kar pomeni, da samostojnost slovenske države brez hkratnih enakopravnih, širših integracijskih procesov še ni zadosten cilj. Nastanek nacionalne države utegne uveljavljati etnično manjšinski, deprivilegirani status za državljane, ki ne pripadajo isti avtohtoni etničnosti kot Slovenci, pa tudi za imigrantske etnične manjšine brez slovenskega državljanstva, ki so brez političnih pravic, za kategorije imigrantov z nepriznanim imigrantskim statusom, ki nimajo zagotovljenih nekaterih pomembnih socialnoekonomskih in kulturnih pravic.

Politično odločanje nacionalnih držav upošteva predvsem interese nacije, pri čemer utegnejo biti zanemarjeni različni *posebni* interesi ter *individualni* interesi državljanov (Rizman, 9, 34).

Majhne nacionalne države se znajdejo – še posebej v zgodnjih obdobjih – pred nevarnostjo zaprtosti v svojih okvirih, z osamljenostjo in težavami vključevanja v nadnacionalne integracije kakor tudi pred nevarnostmi centralizacije, ki omejuje že uveljavljeno regionalno samoupravo.

Nerazumevanje osamosvojitvenih prizadevanj majhnih narodov z vidika velikih narodov

Večji narodi težko razumejo težnje majhnih narodov po njihovi nacionalni suverenosti in politični avtonomiji, ker vidijo na primer v slovenskih osamosvojitvenih prizadevanjih cepitev večje državne enote (Jugoslavije); avtonomne majhne nacije razumejo kot posmeh zanje povsem sprejemljivim političnim teorijam, ki se opirajo na edino veljavni vzorec o čim večjih in ekonomsko močnih nacionalnih državnih tvorbah (Smith 63–77).

Procesom razdruževanja, ločevanja, secesinizma mednarodna javnost nasploh ni naklonjena in še posebej v sedanjem času ne, ko razpadata Sovjetska zveza in Jugoslavija, kar utegne zaplesti mednarodne odnose in spodbuditi takšna gibanja še v drugih okoljih. Procesi razdruževanja vodijo lahko, tako kot v Jugoslaviji, v najbolj grobe nasilne konflikte, ki ogrožajo širša okolja. V tej zvezi se zastavlja problem uveljavljanja načela samoodločbe in nevmešavanja v notranje zadeve posameznih držav. Gre v bistvu za bolj ali manj restriktivno uporabo obeh načel. Države ne dovolijo uresničevanja načela samoodločbe za etnične skupine znotraj svojih meja, kar pa zadeva uporabo tega načela za narode znotraj zveznih držav (Jugoslavija), pa ne bi moglo biti omejitev, ker bi bila sicer tem narodom onemogočena osamosvojitve in njihov razvoj v državotvorne nacije (Slovenci).

Sprejemljiva so stališča, po katerih je načelo samoodločbe narodov trajna in časovno neopredeljena pravica. Narodove suverenosti ni mogoče časovno izčrpati; ena generacija prihodnjim generacijam ne more vsiliti svojih odločitev. Je pa načelo samoodločbe tudi brezkončno glede na trajne procese prehajanja etničnosti v nove narode in naprej v nacije. Osamosvojitveni etnični konflikti v Jugoslaviji, kjer gre predvsem za osamosvojitve narodov ali za ohranitev Jugoslavije, dobivajo takšne dimenzije nasilja in širšega ogrožanja, da niso več upravičene restriktivne interpretacije načela o nevmešavanju v notranje zadeve držav (Rizman 26, Mayer 110–114).

Iz številnih opredelitev nacionalizma kaže izluščiti tiste elemente, ki označujejo sodobni slovenski nacionalizem. Zanj velja, da zavest o etnični posebnosti in ideologiji integriranja na narodnih temeljih spodbuja politično mobilizacijo za uveljavitev suverene nacionalne države. Pri tem se do izbruha agresije na Slovenijo in Hrvaško nista kazala izraziti množični prezir in sovraštvo do drugih jugoslovanskih narodov (SJM 90/2, RI FSPN). Politična dogajanja v zadnjem obdobju – z vojaško agresijo zvezne armade na Slovenijo in agresijo zvezne-srbske vojske na Hrvaško – seveda poglobljajo etnično distanco med Srbi in Slovenci, kar še ni mogoče prevesti v vsesplošno agresivno sovraštvo do srbskega naroda. Neuspešnost političnega dogovarjanja v pogledu preoblikovanja Jugoslavije in osamosvojitve Slovenije seveda odseva na slovenski nacionalizem in pušča sledove v odnosih do drugih jugoslovanskih narodov, predvsem pa krepi trdno odločenost za uresničitev osamosvojitve – ne glede na stališča drugih jugoslovanskih narodov o bivanju v skupni državi ali pa v ločenih državah. Sodobni slovenski nacionalizem ima politično razsežje: uveljaviti nacionalno državo in z njo zagotoviti politično moč naroda, s tem pa izenačiti kulturne in politične elemente naroda. Slovenski nacionalizem teži k uveljavitvi in konsolidaciji samostojne nacionalne države. Ne teži k razširitvi nacionalne države preko sedanjih notranjih republiških ali mednarodnih meja (Alter 221, Tiryakian, Nevitte 279–282).

Slovenski nacionalizem ima kulturne elemente, saj utrjuje navezanost na posebno narodno kulturo, preko katere vodi pot do univerzalnega, hkrati pa zaradi poudarjene politične narave uveljavitve nacionalne države dobiva značilnosti državljanskega, političnega nacionalizma, ki ima tudi poteze egoizma z vsemi njegovimi neuniverzalnimi primesmi. Državljanski, politični nacionalizem nosi v sebi nenehno nevarnost, da morejo opcije za lastno nacijo prerasti v oškodovanje drugih ali celo v šovinizem.

Državljanski-politični nacionalizem se zaradi vseh zapletov v zvezi z osamosvajanjem Slovenije utrjuje in Slovenci so še močno oddaljeni od tolerantnega etničnega pluralizma, na kar opozarjajo empirične raziskave (SJM 1990/2, RI FSPN).

Zastavlja se vprašanje, kako preseči elemente egoizma kot sestavine državljanskega-političnega nacionalizma in uveljaviti med Slovenci univerzalizem, kozmopolitizem, humanizem, toleranco? Odgovore je treba iskati v krepitvi kulturnega nacionalizma, odprtega do univerzalnega in v omejevanju etnocentričnih skrajnosti državljanskega nacionalizma (Todorov, 145-164).

Zgodovinski pogled na nastajanje slovenskega nacionalizma kaže na njegovo uvrstitev med pojavne oblike klasičnega vzhodnega (habsburškega) nacionalizma. Slovenci so v svojem zgodovinskem razvoju dolga leta pripadali političnim sistemom, v katerih so imeli manj politične moči in oblasti kot pripadniki drugih dominantnih narodov, nosilcev politične moči in oblasti. Te razlike v politični moči so Slovenci občutili več obdobj svojega razvoja, od Avstro-Ogrske do Jugoslavije. Hkrati z razlikami v politični moči so Slovence v preteklem obdobju bivanja v avstro-ogrskem imperiju prizadele tudi razlike med njimi in dominantnim narodom v zvezi z možnostmi vključevanja v moderni izobraževalni sistem, rabe materinega jezika, uveljavljanja in razvijanja narodne kulture, lastnih medijev ipd. Te kulturne razlike so se stekale v škodo Slovencev in so jih omejevale v možnostih razvoja modernega načina življenja.

V obdobju bivanja v obeh Jugoslavijah se zdi, da dobiva njihov nacionalizem povsem specifične poteze. Slovenci so bili v politični moči omejeni, imeli pa so

prednost pred drugimi jugoslovanskimi narodi v pogledu vstopanja v procese modernizacije, povezanimi z dostopom do modernega izobraževalnega sistema (Gellner 257–265).

Iz povedanega sledi, da ni presenetljivo, da v sodobnem slovenskem nacionalizmu zasledimo ob kulturnih predvsem tudi politične vidike. Slednji so še posebej izpostavljeni zaradi dolgotrajne zgodovinske razmejitve med nosilci politične moči na strani dominantnih narodov in med Slovenci, ki so imeli le omejeno politično moč.

Zastavlja se vprašanje, ali ima slovenski nacionalizem ekonomske temelje? Slovenska politična vodstva omenjajo ekonomsko izkoriščanje Slovenije zaradi dajatev nerazvitim okoljem Jugoslavije in financiranja federacije. V javnosti se je ustvarjalo prepričanje o ekonomskih koristih, ki jih bo prinesla osamosvojitev Slovenije. Po drugi strani pa beremo teze, da ekonomska neenakost ni nujno rezultat politične diskriminacije. Slovenci in Hrvati imajo višji standard kot Srbi, ki jih je v jugoslovanskih razmerah potrebno šteti za dominantni narod. Z relativno ekonomsko prikrajšanostjo ni mogoče zadovoljivo pojasniti etnonacionalizma, kot je to izhajalo iz prevladujočih marksističnih obrazložitev. Razkorak med Slovenci v ekonomski razvitosti in pripadniki drugih jugoslovanskih narodov je postalo vse večje, in Slovenci so bili nedvomno najbogatejši in najbolj razvit narod v Jugoslaviji – so pa bili vendarle kljub temu najbolj nezadovoljni z bivanjem v Jugoslaviji. Slovenci so se namreč začeli ozirati preko jugoslovanskih meja in se primerjati z razvojem drugih evropskih narodov. V tem smislu so ekonomski razlogi posredno vplivali na njihov nacionalizem, ko so zaradi gospodarskih razlik zapuščali Slovenijo številni ekonomski emigranti, ki so odhajali v razvitejše zahodnoevropske države. To je rojevalo etnonacionalistične reakcije, saj množične emigracije, še posebej pa beg možganov, slabijo narod. Po drugi strani pa se je pojavilo iz etnonacionalističnih razlogov nerazpoloženje do prevelikega dotoka imigrantov iz drugih jugoslovanskih republik (Connor 293–317).

Zdi se, da pri uveljavljanju slovenskega nacionalizma ne gre pripisati temeljne teže ekonomskim razlogom, ti imajo le posredni vpliv. Slovenski nacionalizem ima, kot smo že ugotovili, predvsem politično, pa tudi etnično-kulturno razsežje.

Od klasične do moderne nacionalne države

Sedanji čas označuje zaton klasične nacionalne države in njeno moderniziranje. Procesi nadnacionalne integracije in širšega mednarodnega povezovanja omejujejo suverenost nacionalnih držav, pri čemer pa še zmeraj igrajo dominantno vlogo velike in močne nacije. Nastaja evropska skupnost razvitih držav, ki izpričuje, da ločena politika nacionalnih držav ni več mogoča, hkrati pa njihova politika ni imuna pred vplivi ZDA. Tradicionalna usmeritev, značilna za industrijske družbe, temelječa na posameznih nacionalnih vrednotah, ne ustreza več postindustrijskemu družbenemu razvoju.

Slovenija v postsocialističnem obdobju pospešeno gradi svojo nacionalno državnost, potem ko je opustila socialistično ideologijo o odmiranju države in prenašanju nekaterih njenih funkcij na družbo preko samoupravnega sistema. Dejansko pa zvezna in republiška država v času slovenskega socialističnega obdobja nista odmirali, vendar tudi nacionalna država v omejenih jugoslovanskih federativnih okvirih ni mogla zaživeti. Pri sedanji graditvi slovenske nacionalne države se zastavlja pomembno vprašanje: ali bodo v njej prevladovali klasični ali moderni

elementi? Po eni strani družbenega razvoja ni mogoče prehitevati, kar govori za prevladujoči obstoj klasičnih elementov nacionalne države. Po drugi strani pa že uveljavljene izkušnje klasičnih nacionalnih držav in pa nujnost Slovenije, da se kot majhna družba odpira in mednarodno povezuje, ustvarjajo upanje o moderni zasnovi slovenske nacionalne države. Vse težave ob osamosvajanju Slovenije in njena nerazvitost po evropskih merilih, kakor tudi majhna količina moči, s katero razpolaga, vodijo do prepričanja, da prehod Slovenije v moderno nacionalno državo ne bo hiter niti enostaven. Nastajajoča slovenska nacionalna država se bo morala naglo posloviti oz. ločiti od svoje vsemogočne in vsestranske intervencijske vloge, dopuščati razvoj civilne družbe, se otresti bremen etnocentrizma, političnega (državljankega) nacionalizma ipd. Ko se bo uveljavila slovenska nacionalna država, bo najbolj skladno z njenim razvojem, če bo potekal hkraten razvoj klasičnih in modernih funkcij nacionalne države. Država naj tako zagotavlja vse sklope individualnih in kolektivnih pravic, določa notranjo ureditev, skrbi za varnost naroda, njegov kulturni obstoj in razvoj, prispeva k reševanju socialnoekonomske krize in preprečuje izbruhe novih kriz. Funkcije sodobne nacionalne države so še zmeraj mobilizacijske, stabilizacijske, legitimacijske, identifikacijske, integracijske ipd., vendar te funkcije ne smejo omejevati uveljavljanja civilne družbe in zanemarjati transnacionalnih procesov (Mayer 135–144).

Slovenska nacionalna država nastaja. Bo slovenska družba našla dovolj moči, da se država ne bo vgnezdila s svojo politokracijo in birokracijo v vseh sektorjih družbe, ki zahtevajo obstoj relativne avtonomije (gospodarstvo, kultura, znanost, univerza ipd.)? Bo zmogla nacionalna država uravnoteženo služiti svojim državljanom in narodu? Bo našla razmerje med delovanjem državne prisile in svobodno iniciativnostjo civilne družbe? Bo opuščala etnocentrizem in pospeševala interkulturalizem? Vse to so dileme, ki se odpirajo ob razmišljanjih o nastajanju slovenske nacionalne države in njenem hkratnem moderniziranju (Citron, 214–220).

II. O PROCESIH RAZPADANJA JUGOSLAVIJE

Zgodovinske dimenzije razpada Jugoslavije

Stara Jugoslavija, etnično mešana tvorba, je združevala narode, ki zaradi uveljavljenega unitarizma niso mogli razviti svojih nacionalnih držav; številni narodi so občutili podrejenost dominantnemu srbskemu narodu. Ni bilo popuščanja podrejenim narodom, njihove pravice, kakor tudi človeške pravice se niso spoštovale in vsa ta narodna in socialna ponižanja so pripravljala pot zmagi komunističnih sil v narodnoosvobodilnem boju po koncu druge svetovne vojne.

Narodne in druge etnične sile so bile med NOB mobilizirane. Vodilno moč si je pridobila komunistična partija, ki je deklarirala usklajenost narodnih in revolucionarnih ciljev. Po prevzemu oblasti se je začasna usklajenost narodnih in revolucionarnih ciljev podrla, in sicer na škodo narodnih ciljev, uveljavil pa se je vsestranski centralizem, in ko se je sistem utrdil in postal dovolj močan, je dal nekatere koncesije narodnim interesom, ki pa niso bili zadostni. Režim je mobiliziral narodne in etnične sile, potem pa jih je izigral. Latentni nacionalni konflikti so tleli pod površjem in izbruhnili na dan ob razpadu socialističnega sistema, ki ni omogočil razvoja nacionalne suverenosti in seveda tudi ne spoštovanja človeških pravic (Rotschild, 178–190).

Jugoslovanski komunizem so označevali za nacionalni komunizem, kar ni naj-

boljše poimenovanje konflikta z Informbirojem 1948, ko je jugoslovansko vodstvo odreklo pokornost sovjetski oblasti, ki je v imenu proletarskega internacionalizma podrejala vse socialistične države. Šlo je za konflikt med dvema vladajočima komunističnima »nacionalizmoma«, enim velikim in drugim majhnim. Odločitev Jugoslavije je temeljila na težnji po pridobitvi suverenosti socialističnih držav, ne pa na prizadevanjih za uveljavitev nacionalne suverenosti republik znotraj jugoslovanske federacije (Szporluk, 353, 354).

Jugoslovanska federacija v socialističnem obdobju ni zagotavljala možnosti polne uveljavitve nacionalnih držav v njenih okvirih, hkrati pa številni deli narodov bivajo zunaj svoje matične republike, v drugih republikah. To etnično mešanost dopolnjujejo še številne avtohtone etnične manjšine in razpršene imigrantske etnične manjšine. Z izjemo Slovenije so vse druge jugoslovanske republike etnično mešana področja. Politična integracija ostaja nedokončana zaradi politično in institucionalno razdeljenih narodov in zapoznelih prehodov deprivilegiranih etničnih manjšin v narode ter narodov v državotvorne nacije (Alter 233–237).

Socialistična Jugoslavija, ki je imela izkušnje iz obdobja stare Jugoslavije glede neuspešnosti vladanja v zapletenem večetničnem prostoru, je vendarle ponovila nekatere stare napake. V zveznih organih oblasti, v vojski, policiji so bili favorizirani Srbi kot pripadniki prednostnega naroda. Ti niso ostali nevtralni v etničnih konfliktih preoblikovanja Jugoslavije, kar se je očitno pokazalo ob agresiji na Slovenijo in Hrvaško.

Nacionalna politokracija spodbuja etnične konflikte z uporabo znane metode grešnega kozla, ko obtoži druge narode za neuspehe in probleme v lastnem okolju in s tem prevale krivdo na druge ter tako vzpostavlja nadomestne tarče za sproščanje frustracij. Z ustvarjanjem etnične distance in ksenofobije pripravi razmere – predvsem med nižjimi socialnimi sloji – za obdobje nosilnih etničnih konfliktov.

Republike so bile v nenehnih ekonomskih konfliktih, saj so bile med njimi velike razvojne razlike, v etnično mešanih republikah pa so se ti konflikti na etničnih osnovah širili med večinskim narodom in manjšinskimi deli narodov ter etničnimi manjšinami. Planska razporejanja sredstev in obveznosti med narodi in etničnimi skupinami se niso izkazala za učinkovita oz. smotrna za preprečevanje narodnih in etničnih konfliktov.

Vzporedno razpadanje jugoslovanske federacije in socialističnega sistema je potisnilo na plan številne narodne stranke, ki so začele delovati tako, kot je že znano iz polpretekle zgodovine. Manipulirale so s svojimi pristaši in njihovim strahom pred pripadniki drugih jugoslovanskih narodov in dominacijo drugega naroda; sejale so medsebojno sovraštvo z netočnimi informacijami o drugih narodih; povzdigovala so nacionalne mite in postavljale narodne interese visoko nad vse druge, še posebej nad individualne državljanske in človeške interese. In tako sta se antagonistično soočila dva koncepta: izločitev iz Jugoslavije in ohranitev Jugoslavije na unitarističnih temeljih (Rothschild, 165–176).

Omejevanja in kršitve etničnih pravic in pravic narodov v jugoslovanskih okvirih

V socialistični Jugoslaviji so bile mnoge pravice narodov omejene ali nepriznane, nekatere od priznanih pravic pa se sploh niso uresničevale. Očitne kršitve narodnih pravic prihajajo do izraza med vzporednim razpadanjem Jugoslavije in njenega preoblikovanja v postsocialistične družbe. Dostojanstvo narodov je bilo prizadeto in ta prizadetost se vleče še naprej. Pravica do samoodločbe je bila

razglašena za že »potrošeno« z avnojskimi odločitvami 1943. leta; zato prehod v postsocialistično obdobje že oznamuje boj za priznanje te pravice. Ta pravica se sedaj ne priznava albanskemu narodu kot najštevilnejšemu na Kosovu, popolno nesoglasje pa obstaja glede spornega priznanja pravice do samoodločbe delom narodov, ki živijo v drugih republikah – zunaj matične republike. To nesoglasje je eden od izvirov in povodov za nasilne etnične konflikte na jugoslovanskem prostoru.

Dostojanstvo narodov prizadevajo sedanji neokolonialni odnosi Srbije do Albancev, ki so jim kršene oz. zanikane njihove narodne, kulturne, politične ter človeške pravice.

Vprašljive so razmere v zvezi z narodnim življenjem in razvojem Muslimanov v Sandžaku, Albancev v Makedoniji, narodnih manjšin ipd. Odrpte so etnične in druge pravice Romov, kakor tudi imigrantov, ki prihajajo iz drugih jugoslovanskih republik. Srbom na Hrvaškem so bile omejene njihove pravice do sprememb političnega režima na Hrvaškem – in po sedanji vojni bo verjetno razmerja med Hrvati in Srbi na Hrvaškem zelo težko ponovno zasnovati na načelih dejanskega spoštovanja sodobnih pravic narodov.

Srbske vojaške sile z jugoslovansko armado z agresijo na Hrvaško flagrantno kršijo načela o nedotakljivosti hrvaških meja in ozemelske integritete. Voja na na Hrvaškem prizadeva načelo o miroljubnem urejanju etničnih in nacionalnih sporov. Nasilna preseljevanja etničnih skupin, ki se uveljavljajo v sedanjem vojnem obdobju, spreminjajo demografsko sestavo etnično mešanih območij in s tem se grobo kršijo načela etnične in narodne integritete (Mayer, 116–130).

Jugoslovanski nacionalizmi

Začetki politične pluralizacije (z različno intenzivnostjo) so pri jugoslovanskih narodih razbohotili nacionalizme, ki so izbruhnili po obdobju njihovega omejevanja v časih obstoja SFRJ. Naraščala je nacionalna identiteta in z njo vred težnje po politični emancipaciji in ustvaritvi nacionalnih držav. Že to dejstvo je napovedalo razkroj in cepitev Jugoslavije in procese osamosvajanja republik. Če bi ostalo na tej ravni nacionalizma, bi moglo priti do procesov relativne mirne delitve Jugoslavije. Tem komponentam nacionalizma so se pridružile še druge: prezir in sovraštvo do drugih jugoslovanskih narodov s potezami egoizma, torej značilnosti problematičnega političnega nacionalizma, ki so vidne predvsem v razmerjih med Srbi in Hrvati in med Srbi in Albanci. Ko so Srbi začeli uresničevati zahtevo: vsi Srbi v eni državi in zaščita Srbov na Hrvaškem, se je začela njihova agresija s pomočjo jugoslovanske armade na Hrvaško in nacionalizmi so dobili svoje najtemnejše tone.

Zaostrene nacionalizme so spodbudile tudi odločne odcepitvene in osamosvojitvene težnje Slovenije in Hrvaške pri braniteljih obstoja Jugoslavije.

Srbski nacionalizem, uporabljen v praksi – od Kosova do Hrvaške – se zdi, da ima primat v agresivni nestrpnosti do sekundarnih in izpeljanih nacionalizmov drugih jugoslovanskih narodov. Vzporedno s srbskim nacionalizmom je izbruhnil hrvaški – in medsebojno sovraštvo zaradi vojne na Hrvaškem postaja neizmerno. Sosednji prvi nacionalizmi spodbujajo šibke nacionalizme in nacionalistična spirala se nadaljuje. Razvija se tudi t. i. zastopniški nacionalizem, ko emigranti izražajo solidarnost do svojih matičnih narodov in njihovih hotenj, kar izžareva vplive na

razmere med pripadniki različnih jugoslovanskih narodov, ki bivajo v različnih migrantskih družbah.

Nacionalizmi v prostoru Jugoslavije ne nastajajo le v medsebojnih razmerjih med sptimi narodi, marveč tudi kot reakcija proti poskusom centralizacije razpadajoče zvezne države. Obstoječe centralizirane zvezne države se kaže kot trajnejši interes največjega jugoslovanskega naroda (Smith, 69–77).

VIRI:

1. R. Rizman: Teoretske strategije v študijah o etnonacionalizmu, Teorija in praksa 8–9/1991, str. 939–954.
2. Zbornik: Študije o etnonacionalizmu, uredil R. Rizman; Krt (knjižna zbirka 39), Ljubljana 1991:
 - R. Rizman: Teoretske strategije v študijah etnonacionalizma;
 - J. Armstrong: Pristop k nastanku narodov;
 - P. Alter: Kaj je nacionalizem?
 - A. Smith: Genealogija narodov;
 - T. Mayer: Razlikovati narod: etnos in demos;
 - E. Tiryakian, M. Nevitte: Nacionalizem in modernost;
 - T. Todorov: Narod in nacionalizem;
 - W. Connor: Ekonomski nacionalizem ali etnonacionalizem;
 - S. Citron: Nacionalni mit;
 - R. Szporluk: Komunizem in nacionalizem;
 - G. Rothschild: Etničnost in država.
3. A. Smith: State-Making and Nation Building, v: J. Hall ed.: States in History, Basil Blackwell, London 1986, str. 228–263.
4. R. Jackson: Ethnicity, v G. Sartory: Social Science Concepts, Sage, London 1984, str. 203–233.
5. Slovensko javno mnenje 90/2, RI FSPN, Ljubljana 1990.

DRAGO ZAJC

Politična modernizacija in oblikovanje opozicijskega pluralizma

1. Uvod – politična modernizacija kot pogoj preobrazbe postkomunističnih družb

Politologi, ekonomisti in drugi družboslovci v ocenah sodobnih družb poudarjajo gospodarski razvoj in politično stabilnost, ki naj bi bila dva med seboj tesno povezana dejavnika. Pri tem naj bi bila politična stabilnost dolgoročno odvisna od razvoja političnih institucij oz. od njihove sposobnosti vključevanja novih družbenih skupin v politično odločanje. Prav to naj bi političnim institucijam dajalo potrebno legitimnost, na drugi strani pa povečevalo njihovo sposobnost pri oblikovanju skupnega družbenega interesa.¹ Pristop, ki splošni družbeni razvoj povezuje z modernizacijo političnih institucij, nima svojega pomena le pri presojanju daljših zgodovinskih obdobj, ko gre za postopno politično evolucijo, ampak tudi za analizo hitrih sprememb v sodobnih družbah, še posebej tistih, v katerih prihaja do hitrega razpada realsocialističnih sistemov, ki jih pojmujeemo kot razvojno zastarele, »protimoderne« ali kvečjemu »obmoderne«. Politična modernizacija kot splo-

¹ Glej npr. S. P. Huntington, Political order in Changing Societies, New Haven and London, YUP 1969, str. 4

šen pojem označuje spremembe v distribuciji družbene moči v smislu njene disperzije, hkrati pa pomeni tudi racionalizacijo oblasti, ki postane »javna«, to je transparentna, omejevana in nadzorovana. Oblast preneha biti monopolna v tem smislu, da ni namenjena več uresničevanju nekih zgodovinskih ciljev ali zagotavljanju vodilnega položaja določenih družbenih razredov, ampak je zamenljiva.

Politična modernizacija pa konkretno pomeni različne oblike demokratizacije, vključno z vzpostavljanjem demokratičnih institucij. Pomeni, da se (a) širijo možnosti politične participacije na podlagi pravice do enakosti in svobode političnega združevanja, kar omogoča enakopravno vključevanje vsem družbenim skupinam. Prav tako omogoča (b) izražanja nezadovoljstva in nestrinjanja z neko obstoječo razporeditvijo družbene moči, še posebej pa nasprotovanje politikam vladajoče stranke. Vzpostavljajo se (c) demokratične predstavniške institucije in pravila parlamentarnega sistema, ki predpostavljajo odprto politično igro moči ter omogočajo, da se interesna nasprotja razrešujejo s postopki odločanja v posameznih fazah zakonodajnega procesa (to npr. vključuje opustitev različnih načinov predstavnštva, omejitev na enodomnost ali kvečjemu na dvodomnost, ustanovitev sodobnih delovnih teles parlamenta itd.). V skladu s temi demokratičnimi pravili pa se sprejema tudi načelo, da sta oblast in opozicija enako legitimni, saj sta del istega volilnega telesa.

Politična modernizacija je seveda v vsaki družbi tesno povezana z modernizacijo na gospodarskem, tehnološkem, kulturnem, izobraževalnem, informacijskem ter zlasti raziskovalnem področju – vsi ti procesi so sicer med seboj odvisni, vendar se že v normalnem zgodovinskem razvoju različno odvijajo. Na ustvarjanje pogojev za politično modernizacijo tudi v avtoritarnih in enostrankarskih sistemih lahko vplivajo druga področja, zlasti kultura kot varuh tradicionalnih vrednot, vendar pa so videti pomembnejše spremembe v sami civilni družbi. Ob hitrih spremembah in prehodu v demokratično urejeno družbo pa je cela vrsta nevarnosti, da bodo zaostajanja na enem področju zavrla procese in nujne premike na drugih področjih. Zlasti je treba upoštevati, da je nemogoč hiter in neboleč prehod v tržno gospodarstvo oz. iz kolektivistične v individualistično družbo. Predpostavljamo, da bi se ob večjih socialnih pretresih in gospodarskih zastojih tudi na Slovenskem lahko začele uveljavljati določene težnje k »retradicionalizaciji« celotnega družbenega življenja – te težnje so se npr. izrazito uveljavile v vrsti nekdanjih socialističnih družb.² Povsem izrazite pa so v nekaterih vzhodnoevropskih državah, npr. v Sovjetski zvezi, Romuniji in Bolgariji, v Jugoslaviji pa zlasti v Srbiji in Črni gori, kjer je nekdanjim realsocialističnim vladavinam uspelo skoraj povsem uničiti avtonomnost civilne družbe.³ Možnosti retradicionalizacije se skrivajo predvsem v politični kulturi, za katero je značilen nemoderen odnos do politike, ki se kaže v svojevrstnem »begu« od vsega političnega in še posebej v slabo razvitih usmeritvah k političnemu sodelovanju.⁴

Vendar slovenska družba kljub preteklemu razvoju ni bila povsem nerazvita in zaprta – komunikacijsko, informacijsko in gospodarsko je bila dokaj povezana z razvitim svetom in modernimi, demokratičnimi državami (prav v zadnjem desetletju so se te oblike povezanosti Slovenije z drugimi zahodnimi državami povečevale, zmanjševale pa so se z drugimi republikami). Med vsemi državami Vzhodne

² Veljko Rus, Ali je socializem mogoče modernizirati, Delo, 17. X. 1990.

³ Glej npr. referate in razpravo na mednarodni konferenci Power and Opposition in Post-Communist Societies, Foundations of Pluralism in East-Central Europe, Timisoara, 25.–27. marca 1991 (med njimi D. ZAJC, Democratisation in Multinational Society, The Case of Yugoslavia and Slovenia)

⁴ Dahl, Robert, Polyarchy – Participation and Opposition, New Haven and London, YUP 1971, str. 152–162

Evrope je bila pri nas znanost najbolj razvita – tako po vlaganjih kot po številu raziskovalcev (danes je v Sloveniji več razvoja, kot ga je mogoče izkoristiti).⁵ Izredno razvita, celo v primerjavi z razvitimi zahodnimi državami, sta tudi kultura, zdravstvo itd.

Kljub preteklemu razvoju torej ne moremo reči, da je slovenska družba manj prilagodljiva in nepripravljena na vsesplošno modernizacijo. Problem je bolj povezanost in pretehtanost teh sprememb, zlasti glede na stopnjo avtonomnosti, ki jo moramo pustiti tem področjem, zato da ohranijo lastno motiviranost za spremembe. Seveda pa je to odvisno tudi od političnih ocen spreminjanja družbene moči. Njena radikalna redistribucija je bila v okviru politične modernizacije opravljena na prvih večstrankarskih povojnih volitvah. Vprašanje je torej, ali in koliko je treba posegati na druga področja oz. kolikšno stopnjo samostojnosti naj bi ta imela pri nadaljnji preobrazbi ter kako globoke naj bi bile te spremembe. Zaradi podcenjevanja pomena politične modernizacije, ki naj bi redistribucijo opravila le na površini, in strahu, da se reforme na drugih področjih ne bi izjalovile, pa utegne priti tudi do nedomišljenih in radikalnih posegov, ki bi lahko imeli nasprotno učinke in povratno vplivali na že dosežene politične spremembe (poglobili nasprotja in dokončno utrdili dva bloka v slovenskem političnem prostoru). Tak primer so pri nas v zadnjem času spremembe na gospodarskem področju, ki so odvisne od pravilne usmeritve v tržno gospodarstvo in od spontanega nastajanja zasebne lastnine. Težnja po privatizaciji redistribucijskega tipa, ki izvira iz zahteve po globinskih spremembah v družbi, bi lahko povzročila pretese, ki bodo slabili učinkovitost gospodarstva, s tem pa tudi zmanjševali naravne spremembe (prenovo iz sebe) na drugih področjih. Upoštevati je torej treba, da je politična modernizacija že pognala razvoj na vseh področjih in da tega razvoja tudi na gospodarskem področju v smeri tržnosti in kompetitivnosti ni mogoče ustaviti.⁶

2. *Politična modernizacija kot proces priznavanja legalnosti opozicije*

Glede na to, da politično modernizacijo v širšem smislu pojmujeemo kot demokratizacijo, ki poteka v prelomnih zgodovinskih obdobjih znotraj izredno zapletenih in tudi protislovnih procesov (še posebej če je ne pojmujeemo zgolj kot nasprotje nekega prejšnjega sistema), moramo ločevati med politično participacijo in oblikovanjem opozicije. Oba procesa namreč tudi v normalnem razvoju ne potekata nujno sočasno oz. skoraj pogostejše različno. Tako v praksi kot v teoriji je znano, da se opozicija lahko oblikuje prej kot politična participacija, da se prava opozicija razvije šele iz predhodno razvite politične participacije in da sta oba procesa lahko povezana.⁷ Najbolj značilen za nekdanje realsocialistične države je prvi model, to je preoblikovanje neformalne opozicije v politične stranke, ki zaradi vsesplošnega ideološkega nadzora nad vsemi področji in represije poteka izredno počasi. Tej fazi sledi hitro oblikovanje strank in razmerja med večino in opozicijo, ki je zaradi tega še dokaj nestabilno.

Institucija opozicije je pojmovana kot ena največjih odkritij moderne politične in zlasti parlamentarne prakse.⁸ Razlog, zakaj se v vsakem, zlasti mladem politič-

⁵ Glej npr. tudi zadnjo izjavo ministra za znanost in tehnologijo P. Tanciga v govoru v Dragi 30. IX. 1991

⁶ Glej npr. A. Bajt, Zdaj bi pa že bil čas, da se kaj stori za gospodarstvo, NR, št. 16 (30. VIII. 1991) ali O slovenski gospodarski politiki, Delo, 4. IX. 1991

⁷ Dahl, Robert, prav tam, str. 33–40

⁸ Dahl, Robert, *Political Opposition in Western Democracies*, YUP, New Haven and London 1969, str. XVII–XVIII

nopluralističnem sistemu moramo ukvarjati z vprašanjem vzpostavljanja odnosa med večino in opozicijo, je v praktični politični izkušnji, ki kaže, da v moderni državi kljub organiziranemu strankarstvu ni mogoče govoriti o pravi demokraciji brez legalne, upoštewane in močne opozicije. Dinamična in kritična opozicija je na drugi strani eden od prvih pogojev učinkovitosti celotnega političnega sistema. Vprašanje politične modernizacije je torej povsem konkretno povezano s pravico do organiziranega ali drugačnega nasprotovanja.

Tudi v teoriji najdemo dovolj tehtnih spoznanj o tem, da prav opozicija s svojim delovanjem najbolj prispeva k uresničevanju temeljnega cilja modernega političnega življenja, to je oblikovanje skupnega interesa (*bonum commune*) na demokratičen način kot aposteriorne kategorije.⁹ Svobodno izražanje mnenja in neovirana možnost za nasprotovanje v predparlamentarnih in parlamentarnih postopkih sta glavni pogoji demokracije, ki se v modernih državah uresničuje prav z odnosom med pozicijo in opozicijo. V totalitarnih ali v poldemokratskih državah ni prave opozicije, ker je splošni interes že vnaprej dan (vsiljen ali s pomočjo masovne propagande in šolske vzgoje vcepljen) in poznan. Oblikuje ga nek center ideološke in materialne moči, ki ga s sredstvi preprečevanja in nasilja predstavlja kot najboljši izraz interesov vseh posameznikov in slojev (razredov) ali pa kot dolgoročni (»zgodovinski«) interes vseh v t. i. družbi »prehodnega obdobja«. Politične elite socialističnih držav so v opoziciji vedno videle nevarnost in izenačevale opozicijo z nasiljem in razpadom ali pa v njej videle zgolj trošenje energije. Na drugi strani pa o opoziciji ne moremo govoriti tudi v nerazvitih družbah, v katerih do prave strukturiranosti pravzaprav še ni prišlo in so politični interesi še v nekem embrionalnem stanju. V takih državah so različne ljudske fronte, množična gibanja z nekaj preprostimi cilji itd. (Tudi v predvojni Evropi lahko najdemo različna ljudskofrontna gibanja, preko katerih so hotele komunistične stranke posameznih držav razširiti svoj vpliv z mobiliziranjem najrazličnejših slojev proti nevarnosti fašizma in nacizma).

Zato ni čudno, da v sodobni politološki literaturi najdemo delitev političnih sistemov na tiste brez opozicije in tiste z razvito opozicijo – ti naj bi temeljili na spoštovanju demokratičnih pravil in sprejemanju kompromisnih rešitev.¹⁰ Delovanje teh sistemov predpostavlja majhne razlike med strankami ali pa majhen pomen ideološkosti nasploh – delovanje opozicije je v sodobnih parlamentarnih državah (razen v redkih, kjer je še t. i. »radikalna« opozicija) usmerjeno predvsem proti konkretnim politikam in odločitvam vlade. Opozicijske stranke so torej v svojih zahtevah zmerne in lojalne. Razvita opozicija pa opravlja izredno pomembne funkcije za delovanje samega političnega sistema. Med temi sta npr. tudi predstavljanje interesov, ki jih vlada slabo zastopa, in konkretna kritika pomanjkljivosti dela vlade – od sposobnosti vlade, da to kritiko sprejema, je precej odvisna njena učinkovitost. Opozicija s svojim delovanjem daje vladi tudi izredno pomembne informacije o reagiranju javnosti na predvidene ukrepe. Predvsem pa je pomembno, da ob kritiki konkretnega delovanja vlade razvija tudi alternativne rešitve in programe.¹¹

Vse navedene opredelitve oblik in načinov delovanja (funkcij) opozicije so pomembne za razumevanje naše politične modernizacije. Vendar je za nas bistve-

⁹ Glej npr. A. Bibič, *Racionalnost in razsežja opozicije*, v: *Parlamentarizem, dileme in perspektive*, Politološki dnevi, Ankarana 1991, Zbornik razprav, FSPN, Ljubljana 1991, str. 62.

¹⁰ Aron, Raymond, *Democratie et Totalitarisme*, Paris, Galimard str. 85–88.

¹¹ Glej npr. Košunica Vojislav, *Politički sistem kapitalizma i opozicija*, Beograd, IDN 1987, str. 6–7 ali Lukšič Igor, *Opozicija – njene funkcije in tipi*, ČKZ št. 132/133, str. 106–125.

nega pomena še ena delitev, s katero se izraža vsa zapletenost odnosov med civilno družbo in državo. To je delitev opozicije na t. i. socialno oz. neformalno in institucionalno (parlamentarno) opozicijo – druga je dejansko posledica priznanja nekega opozicijskega delovanja kot lojalnega ali legitimnega. Brez te delitve bi namreč težje razumeli spremembe v slovenskem političnem prostoru, ki so se začele že v začetku osemdesetih let, in procese, ki so privedli do tega, da se je Zveza komunistov morala odpovedati monopolu. Prav tako ne bi mogli povsem razumeti, zakaj se je v Sloveniji oblikovalo sedanje razmerje med večino in opozicijo, in oceniti njegove trajnosti.

Načini priznanja (implicitnega ali formalnega) opozicije so imeli v nekdanjih realsocialističnih državah svoje posebnosti, saj je monopolna stranka utemeljevala svojo vlogo na posebni ideologiji in zgodovinskem poslanstvu in ne le na večji sposobnosti obvladovati vzvode oblasti. Priznavanje opozicije oz. dopuščanje konkurenčnih strank je v bistvu bilo odpovedovanje vodilni vlogi v celotni družbi in ne le sestop z oblasti. Stranke, ki so v Sloveniji in drugih republikah imele naravo opozicije, so šele neposredno pred volitvami postale tudi legalne. Šele s svobodnimi in demokratičnimi volitvami pa so postale legalne stranke tudi parlamentarne – volitve prvič oblikujejo v parlamentu legitimno večino in manjšino. Stranke, ki so nastopile same ali v koaliciji in na volitvah zmagale, ter stranke, ki so dobile manj glasov, vendar dovolj, da so dobile vsaj en sedež v parlamentu, so stopile v določeno razmerje, za katero je značilna politična kompetitivnost, vendar tudi sodelovanje. Pri tem moramo upoštevati, da na oblikovanje vsakega modela bistveno vplivajo pogoji njegovega nastanka, in tudi, da je vsako razmerje povezano s politično stabilnostjo.

3. Oblikovanje kompetitivnega strankarskega sistema iz opozicijskih ravnanj

Kompetitivni strankarski sistem se v Sloveniji ni oblikoval ob neki normalni interesni diferenciaciji, ki poteka skladno z razvojem, ampak je rezultat silovitih in pogosto tveganih prizadevanj najrazličnejših skupin, da uveljavijo določene pravice, še posebej pravico do nasprotovanja oblasti in organiziranega nasprotovanja. Čeprav je šlo za klasične politične pravice (in ne za neke povsem nove), je bil ta proces izpostavljen velikemu nasprotovanju, preoblikovanje socialne in neformalne (neparlamentarne) opozicije (različnih gibanj in zvez) v formalno in parlamentarno pa je potekalo zelo počasi. Za ta proces pa so značilni tudi poskusi reformiranja prejšnjega samoupravnega družbenega modela (te pobude so nastajale zlasti v Sloveniji) oz. nove strategije nekdanje slovenske politične elite. Medtem ko je strategija sestopa z oblasti omogočala mehkejši prehod v parlamentarno demokracijo (do uzakonitve strankarstva je dejansko prišlo že v republiški skupščini v stari sestavi, septembra 1989), je pritisk vedno bolj organizirane opozicije omogočal hitre in radikalne premike (kar nekako ustreza splošnemu vzhodnoevropskemu načinu prehoda v parlamentarno demokracijo). Nastanek opozicijskega pluralizma pa bi v Sloveniji lahko povezali tudi s prizadevanji za nacionalno osamosvojitvev, ki sodi med klasične načine politične modernizacije.¹² Posebnosti tega procesa so močno vplivale na oblikovanost strank in njihova medsebojna razmerja, na oblikovanje strankarskih koalicij in končno na oblikovanje razmerja med večino in opozicijo. Pri tem lahko ugotavljamo tako skupne jugoslovanske značilnosti kot

¹² Robert Dahl, prav tam, str. 33–47.

podobnost z nekaterimi »zahodnimi« vzhodnoevropskimi državami (Poljsko, Češko in Slovaško ter Madžarsko).

Značilno za Slovenijo je, da so se je v začetku 80-ih let pojavila številna gibanja (mirovna, ekološka, duhovna, feministična itd.), ki so bila sprva alternativna, postopoma pa je njihovo delovanje dobivalo tudi značilnosti nasprotovanja institucijam in opozicije oblasti. Ta gibanja so prva v Vzhodni Evropi opozorila na vprašanje avtonomnosti civilne družbe od mehanizmov sistema ter postala neformalna opozicija (z izjemo Poljske, kjer je imela Solidarnost tak pomen že na začetku tega desetletja). Sredi 80. let lahko že govorimo o elementarni bipolarnosti političnega prostora, ki se začne deliti na civilno družbo in »socializmu zavežane sile«. Od 1987 do 1989 je postalo vprašanje legitimnosti vseh interesov in delovanja pravne države temeljno vprašanje modernizacije slovenske družbe v celoti – ne le demokratizacije, ampak tudi prihodnjega razvoja. S tem se je začel proces radikalne preobrazbe omejenega socialnega (samoupravnega, neopozicijskega) pluralizma v novo obliko modernega političnega (opozicijskega) pluralizma. V tej fazi so se začele kazati med republikami večje razlike, saj je v Sloveniji (deloma na Hrvaškem) prišlo do izjemne organiziranosti civilne družbe – nekatera gibanja so iz alternativnih postajala političnoopozicijska, podobne značilnosti pa je dobivala tudi organizacija mladine (ZSMS). Nekatere skupine intelektualcev strokovnjakov (npr. za ustavno pravo, teorijo države ali javne uprave) so začele dobivati naravo neparlamentarne opozicije, oblast pa jih je začela priznavati, s tem da je njihovim predstavnikom omogočala udeležbo v nekaterih organih (npr. v ustavni komisiji Skupščine SRS itd.). V teh procesih so posebno vlogo odigrale različne asociacije in društva – med njimi zlasti Društvo slovenskih pisateljev, ki se je zavzemalo za človekove pravice ter sodelovalo s sociološkim združenjem pri pripravi alternativnega ustavnega besedila. Društvo slovenskih politologov je podprlo zamisel o političnem pluralizmu z organiziranjem strokovnih posvetovanj (v predhodni razpravi o amandmajih k zvezni ustavi je nasprotovalo njihovemu sprejetju). Pomembno vlogo sta imela Svet za človekove pravice pri SZDL (t. i. Bavconov svet) in še posebej Odbor za človekove pravice (ustanovljen l. 1988 za obrambo štirih obtožencev pred vojaškim sodiščem). Ta odbor je postavil zahteve, ki so bile do tedaj najbolj celovito izoblikovane zahteve za pravno državo. Vplival je na organiziranost opozicije in oblikovanje političnega pluralizma.

Druga značilnost procesa politične modernizacije v Sloveniji pa je bila poudarjanje vloge naroda in njegove pravice do samostojnosti – to vprašanje se je na ravni Jugoslavije pojavilo kot dilema o izvorni suverenosti in delovanju skupne države. V Jugoslaviji so se namreč zaradi vedno večjih razlik v razvoju (kljub velikim vlaganjem v neproduktivna področja) in zaradi dejanskega nedelovanja samoupravnega sistema začele uveljavljati težnje po centralizaciji odločanja, ki so se najbolj izrazile v osnutku amandmajev k zvezni ustavi (objavljenem v Delu 13. januarja 1988). Celotna javna razprava o ustavnih amandmajih, ki je sledila, je bila bistvo celotnega spopada med silami demokratizacije in konzervativnimi silami v Jugoslaviji, ki so se čutile ogrožene zaradi modernizacije, in je napovedovala prihodnje dogodke ter povezave v slovenskem političnem prostoru. Pomemben pospešek ustvarjanju opozicijskega razpoloženja v slovenski javnosti je dalo sprejetje dopolnil k zvezni ustavi v slovenski skupščini – takratni poslanci so to storili kljub opozorilom, da gre za omejevanje slovenske suverenosti, in zahtevam, da je te spremembe treba sprejemati z referendumom.

Na slovenski politični sceni smo tako že konec l. 1989 dobili dve skupini strank – na eni strani t. i. »nove«, ki so zrastle iz različnih gibanj in opozicijskih skupin, in

»prenovljene«, ki so imele svoj izvor v prejšnjem sistemu, vendar so se odpovedale dogmi o vodilni vlogi Zveze komunistov ter sprejele politično kompetitivnost in se na volitvah pojavile samostojno. Iz svojih programov so črtale dogmatske opredelitve o svoji vodilni ali združevalni vlogi ter v praksi začele uresničevati različne variante socialdemokratskih vrednot. Združen nastop novih strank na volitvah spomladi l. 1990 ni samo omogočil nastanka nove strankarske pluralistične demokracije in prve delitve na večino in opozicijo, ampak je povzročil tudi radikalno redistribucijo družbene moči kot prvega pogoja za politično modernizacijo.

Vendar tudi v Sloveniji za volitve 1990 velja dvoje – da so bile bolj »protivolitve« in da so zato ustvarile na slovenski politični sceni dva bloka (Demos je dobil približno 55% glasov, preostale pa opozicija). Prišlo je torej do polarizacije, ki naj bi bila nujna ali vsaj razumljiva glede na prejšnje petinštirideset let trajajoče obdobje političnega monizma. S to bipolarnostjo se ujemajo nekatere ugotovitve, po katerih naj bi tudi v Sloveniji (tako kot v drugih republikah) dobile najmanj glasov liberalne stranke (zaradi premajhne tradicije in neizoblikovanosti družbenih slojev, ki bi podpirali takšne opcije) in še te naj bi se razdelile znotraj dveh prevladujočih blokov.¹³ Na drugi strani pa je izza te dvopolne razdelitve mogoče ugotavljati neko tripolno strukturo, ki verjetno bolj organsko napolnjuje slovenski politični prostor in realneje izraža stališča slovenskih volilcev. Po drugih ocenah naj bi volilci prav sredinskim ali liberalnim strankam dali največ glasov – liberalne ali proliberalne stranke (Liberalna, Liberalno-demokratska, SDZ, SDZS) naj bi zbrale kar 44% glasov, medtem ko je za kmečko-katoliški blok dalo glasove 26% volilcev, za prenoviteljsko-socialistični pa skupaj 22% volilcev.¹⁴ Takšna ocena, ki nedvomno temelji na nekoliko širših merilih razvrščanja strank, vendarle opozarja, da je označevanje slovenskega prostora kot izrazito dvoblokovskega najmanj preozko in dolgoročno močno vprašljivo. Takšna tripolnost, ki je izraz celotne politične mavrice in celo potrjuje že pred vojno prisotno triblokovsko politično delitev, opozarja na specifičen proces slovenske politične modernizacije.

Nakazana tripolnost ponovno opozarja na velike razlike med nekdanjimi jugoslovanskimi republikami, če je ne dokazujejo že deleži glasov za »nekdanje« oz. »prenovljene« stranke. V primerjavi s Srbijo, kjer so zmagali preimenovani komunisti, in Črno goro, kjer je zmagala ZK ČG (podobno so zmagali na volitvah l. 1990 samo še bolgarski komunisti), so v vseh drugih republikah zmagale »nove« stranke ali koalicija »novih« strank.¹⁵ Vendar so razlike tudi med štirimi republikami nekoliko bolj očitne, če primerjamo rezultate volitev v posamezne republiške parlamente (pri čemer moramo imeti pred očmi tudi velike razlike v volilnih sistemih in v sestavi parlamentov). Razen v Srbiji, kjer je ZK Srbije, preimenovana v Socialistično stranko Srbije, dobila 46% glasov, in Črni gori, kjer je ZK Črne gore dobila 64% glasov, so prenovljene stranke v vseh drugih republikah dobile bistveno manj glasov (hrvaška SDP 23,6%, makedonska SDP 17,2%, slovenska SDP 17,2%, ZK BiH pa 8,0% glasov).¹⁶

¹³ Glej V. Goati, Svobodne volitve v Jugoslaviji 1990, TiP, št. 6–6, str. 596.

¹⁴ Glej npr. Milan Zver, Za reafirmacijo političnega trikotnika, Večer, 3. VIII. 1991.

¹⁵ Nekateri raziskovalci opozarjajo s tem v zvezi, da je bila ZK v nerazvitih okoljih teh republik edini možni okvir za izražanje aktivizma in kanal za družbeno promocijo, da je njen organizacijski model tem okoljem najbolj ustrežal itd. Prav tako naj bi volitve v Srbiji in Črni gori obema strankama, ki sta zmagali, pretrgale prejšnjo »neznosno lahkost vladanja« (glej npr. V. Goati, Svobodne volitve v Jugoslaviji 1990, TiP, št. 6–7, str. 596).

¹⁶ Glej V. Goati, prav tam (zaradi pomanjkanja uradnih podatkov so za posamezne republike navedene le približne ocene).

Na oblikovanje razmerja med opozicijo in večino so končno vplivale tudi velike razlike v sestavi skupščin oz. parlamentov v posameznih republikah in volilnih sistemih. Glede na to, da se v republikah, kjer je bil uveljavljen proporcionalni sistem, volja volilnega telesa neposredno izraža v strukturi poslancev, lahko rečemo, da se ta volja neposredno izraža tudi v razmerju med opozicijo in večino, ki s tem obe dobivata večjo legitimnost. Nasprotno pa v republikah, kjer so se oprli na večinsko načelo, prihaja do velikih odstopanj od volje volilcev in s tem do deformacij v razmerju med večino in opozicijo (tako npr. so stranke, ki so dobile na volitvah le relativno večino, dobile v parlamentu dvotretjinsko večino in vse druge stranke potisnile v opozicijo).

Na podlagi nekaterih elementov – zlasti nakazane tripolne strukture ter boljšega izražanja volje volilnega telesa – bi lahko postavili hipotezo, da je proces vzpostavljanja pluralistične (opozicijske) demokracije ter modernega parlamentarnega sistema v Sloveniji bolj podoben procesom v nekaterih razvitejših vzhodnoevropskih državah kot pa procesom v drugih republikah. Vendar je naš način vzpostavljanja razmerja med večino in opozicijo v primerjavi z nekaterimi drugimi »zahodnimi« vzhodnoevropskimi državami spet različen. Našo opozicijo (podobno kot še v štirih drugih republikah) namreč sestavljajo prejšnje stranke, ki so sestopile z oblasti (te prenovljene in modernizirane pogosto izredno kritično obravnavajo prejšnje obdobje). V drugih vzhodnoevropskih državah pa imajo tudi v opoziciji pomembno vlogo »nove« stranke, medtem ko so prejšnje stranke marginalizirane.¹⁷

V tem našem prikazu sprememb v slovenskem političnem prostoru v širšem kontekstu politične modernizacije smo opozorili, da je strankarstvo pri nas (kot tudi povsod drugod v Vzhodni Evropi) pravzaprav posledica uveljavljanja opozicijskih ravnanj. Tudi oblikovanost strank in njihova programska usmerjenost sta v določeni meri posledica opozicijske usmerjenosti nasproti prejšnjemu sistemu in strankam, ki so v njem nastale – iz tega sledi tudi sedanja dvoblokovska razdelitev. Tako oblikovani strankarski sistem vendarle še ni povsem stabilen, kljub temu da obstajata precej močna vladna koalicija in opozicija. V našem prikazu smo tudi opozorili na določene podobnosti teh procesov tako z nekaterimi drugimi republikami kot z nekaterimi drugimi razvitejšimi vzhodnoevropskimi državami, kjer potekajo procesi politične modernizacije podobno hitro in učinkovito. Vendar ima Slovenija precejšnje prednosti tako v stopnji razvitosti kot v politični strukturiranosti, ki bi jih morala učinkoviteje uporabiti. Ob tem pa lahko tudi povzamemo, da bi bilo za prihodnjo politično stabilnost in hitrejši razvoj bolj produktivno takšno razmerje med večino in opozicijo, ki ne bi nujno izražalo le neke dvoblokovske delitve, ampak celotno (tripolno) strukturo političnih interesov. Prednosti take strukture – v primerjavi z blokovskimi delitvami, ki prevladujejo povsod v Vzhodni Evropi, so velike.¹⁸ Zato pa je potrebna večja mera politične kulture, strpnosti in tolerance, pa tudi usmerjenosti v prihodnost.

¹⁷ Na Madžarskem npr. sestavljajo vladno večino Madžarski demokratični forum, Združenje malih posestnikov in Krščansko-demokratska stranka, v opoziciji pa so Svobodni demokrati, Mladi demokrati (Fidesz) in prejšnja Komunistična socialistična stranka.

¹⁸ Glej tudi Jozsef Szajer, Political differentiation during the democratic transition, *Uncaptive minds*, Summer 1991, str. 42.

Sovjetska zveza po državnem udaru

(zaris vzrokov puča in njegovih posledic)

Za uvod malce samokritike: po analizah, ki jih je bilo od konca kremeljskega državnega udara mogoče narediti, se zdi neverjetno, da opazovalci sovjetskih dogajanj nismo pričakovali prevrata ravno na dan, ko se je ta zgodil. Še več: analize in napovedi, narejene pred prelomnim 20. avgustom 1991 in napovedanim podpisom novega sovjetskega zveznega dogovora, so se v glavnem kasneje pokazale kot točne (v smislu razvoja sovjetskega političnega sistema), le da nihče ni napovedal državnega udara pred podpisom tega sporazuma in možnosti, da se tok dogodkov na ta način pospeši. Današnje analize namreč kažejo, da je bil 19. avgust, če so se napovedi Eduarda Ševardnadzeja že morale uresničiti, edini primeren dan za izvedbo državnega udara v Sovjetski zvezi. Ne prej ne kasneje ni bilo podobne priložnosti in nevarnosti.

Zato pa je prevrat v Sovjetski zvezi deloval kot vsi podobni prevrati v svetu: procese, ki bi objektivno trajali več let, je strnil v nekaj dni in s tem »skrajšal zgodovino«, strnitev pa se je navzven pokazala v silovitosti spopada, ki bi se sicer razvlekel in morda skozi leta celo otopel. Prevrat je tako prinesel nov ustroj sovjetske skupnosti, bistveno radikalnejšega od predlaganega zveznega dogovora na vseh ravneh (politična, gospodarska, nacionalna), in federacijo spremenil v konfederacijo – brez nekaterih dosedanjih sestavnih delov (Pribaltik). Ti procesi – konfederalizacija, radikalizacija in odcepitev – bi sicer terjali vsaj nekaj let. In v tem je dobra stran tega udara, kajti Sovjetska zveza je zamudila že precej desetletij in bi bilo vsako nadaljnje leto le korak več v agonijo.

Celoten proces – od snovanja novega zveznega dogovora do poprevratniške nove sovjetske države – torej naravnost ponuja izvrstno temo za analizo, ki pokaže najnovejše smeri razvoja sovjetske države in družbe.

1. Zasnova zveznega dogovora, ki naj bi bil podpisan 20. avgusta, je bila neposredna posledica zahtev Rusije po preureditvi federacije v korist največje republike, ki je obenem tudi najbolj zdemokratizirana. V tem smisu je šlo za Jelcinov poskus vzpostavitve suverenosti Ruske federacije, ker republika, ki je v celoti obvladovala zvezo, ni mogla razglasiti suverenosti, saj bi bil to absurd; suverenost razglasjajo ogrožene republike, ne pa homogeni. Nova sovjetska zveza držav naj bi bila po dogovoru že v sami zasnovi okrnjena, ker pogodbe v nobenem primeru ne bi podpisale vsaj štiri republike (tri pribaltske in Gruzija), dve pa verjetno tudi ne (Armenija in Moldavija). Ruska federacija se je v okviru mogočega želela »otresti« delov zveze, ki niso želele imeti z ostanki imperija ničesar, in z odpadniškimi deli podpisati pogodbe, skrajno ugodne za obe strani. V tem smislu je šlo za podoben proces kot pri srbskem »osvajanju« federacije, resda s popolnoma drugačnim predznakom in na povsem drugačen izvedbeni način. Tako okrnjena zveza s še močnejšo vlogo Rusije v njej bi lažje izvajala vse demokratizacijske procese, od odnosa zveza–republike do znotrajrepubliških odnosov. Tako zasnovana politična skupnost – s prevladujočo vlogo določene republike in njenega demokratičnega vodstva in z že zastavljenimi procesi političnega razvoja družbe – je trčila ob stare zvezne strukture, ki jim takšen razvoj sistema ni ustrezal.

2. Sporazum iz podmoskovskega Novo Ogarjeva, kjer so snovali osnutek zveznega dogovora, pa bi represivnim organom države – vojski, notranjemu ministrstvu, KGB, partiji in delom vlade – dodatno skrčil politični kot tudi siceršnji prostor za delovanje. Ti organi bi za svoje delovanje izgubili najprej zemljepisni prostor, saj bi se morali umakniti iz nekaterih »svojih« republik – sicer po določenem vmesnem času – na preostanek ZSSR. Za vojsko in tudi KGB bi bil to drugi zaporedni udarec v dveh letih: po umiku iz Vzhodne Evrope bi se umikali še iz Pribaltika, kar bi že tako negotovo socialno stanje vojske še poslabšalo (vprašanje služb, stanovanj...), to pa je v njej izzivalo upor. Še pomembnejše pa je, da bi z novim zveznim dogovorom ti represivni organi izgubili tudi politično področje delovanja. Večkrat se pozablja, da bi novi zvezni dogovor terjal tudi novo zvezno ustavo, v kateri bi se uveljavile nekatere, v Ruski federaciji že dosežene demokratizacijske spremembe, ki same po sebi močno ožijo – za komunistično partijo pa v celoti – prostor političnega delovanja teh represivnih sil. Takšen razvoj je v času, ko so personifikacije teh represivnih sil zasedle vse najpomembnejše državne položaje (Krjučkov, šef KGB; Pugo, notranji minister; Janajev, podpredsednik; Jazov, obrambni minister), dobesedno klical po udaru.

3. Udar se je potem izjalovil predvsem zaradi treh dejavnikov: zaradi zgrešenih potez pučistov, zaradi nekaterih hrabrih potez Jelcina in njegovih privrženecv (predvsem Sobčaka v Leningradu) in končno tudi zaradi Gorbačova, ki je v šestih letih svoje vladavine v tolikšni meri odprl politični in družbeni prostor, da so ideje prevratnikov naletele ne samo na izjemen odpor, ampak so bile – skupaj z dejanjem samim – videti, kot da bi bile izposojene iz nekega povsem drugega časa. Med zgrešene poteze prevratnikov gre šteti predvsem naslednje: povsem nepotrebna totalna osamitev Gorbačova, kar je dajalo udaru skrivnost in grob prizvok; puščanje Jelcina in njegovih sodelavcev na prostosti; nekaj povsem zgrešenih vojaško-političnih potez in na koncu izjemno slaba propagandnopolitična spremljava udara. Med izjemne poteze Jelcina štejemo: organizacija upora okrog ene same točke (ruski parlament); predhodna in siceršnja mobilizacija vseh njegovih sodelavcev, pri čemer je bil pomemben predvsem Sobčak s svojim uporom v Leningradu; predvsem pa razglasitev popolne jurisdikcije Ruske federacije (torej Jelcina osebno kot predsednika) nad vsem imetjem na področju Rusije in tudi nad vojsko, KGB, notranjim ministrstvom in partijo, kar je ob Rusiji naklonjeni nacionalni sestavi teh represivnih organov prineslo razpad vojske in KGB in prestop elitnih enot vojske na stran upornikov. Po tretji plati pa je za vse zaslužen tudi Gorbačov: njegovo šestletno počasno, a zanesljivo odpiranje družbe navzven (glasnost), s čimer je civilna in politična družba sčasoma le nastala, je v samem bistvu onemogočila, da bi ideje retrogradnih sil naletele na plodna tla pri ljudeh. Zato je točna ugotovitev velike večine analitikov po dogodkih v Moskvi: pučisti so živeli z mislimi še v letu 1984 in tako ravnali, zato so tudi morali propasti.

Na drugi strani pa je bil Mihail Sergejevič Gorbačov tudi tragična osebnost tega prevrata. Človek, ki je v marsičem zaslužen za odpiranje sovjetske družbe navzven in navznoter, se je po vrnitvi iz ujetništva na Krimu obnašal kot človek, ki je doživel anamnezo, izgubil spomin za nekaj dni in se po »streznitvi« vrnil v normalno življenje, kakršno je obstajalo pred izgubo spomina. Tako upravičeno trdimo, da ni vedel, kaj se je v državi zgodilo: po vrnitvi v Moskvo je na tiskovni konferenci še prisegal na komunizem in socializem kot rešilni bilki, čeprav je bil komunizem (na tankih) dva dni pred tem pred zgradbo ruskega parlamenta popolnoma – celo zgodovinsko, v svoji »zibelki« – poražen. Po vrnitvi bi se moral distancirati od preteklosti in od svojih sodelavcev, ki so izvedli puč. Večkrat

namreč pozabljamo, da je vse pučiste nastavljal – pod hudim pritiskom konservativcev in v svojem starem slogu sklepanja kompromisov z njimi – ravno Gorbačov, glavna prevratnika (Janajeva in Krjučkova) še pred nedavnim (decembra na kongresu poslancev), kjer je to izbiro nenavadno dolgo utemeljeval in spodbudil Ševardnadzeja k odstopu. Toda Gorbačov po vrnitvi s Krima ni priznal ne poražene opcije komunizma ne poražene politike, kakršno je sam kadroval. Zato ga je Jelcin v tistem znamenitem slogu, ko mu z dvignjenim prstom ukazuje, kaj naj naredi, začel »teledirigirati« in ga naredil za guvernerja nove Sovjetske zveze s častmi in oblastjo angleške kraljice.

Podobno porazno kot Gorbačov se je med pučem obnašal tudi tisti del sveta, ki je bil Gorbačovu vseskozi izjemno naklonjen. Zahodni voditelji so prvi dan puča sicer izrazili skrb za svojega »prijatelja«, ki je nenadoma izginil nekje na Krimu, vendar se od puča niso distancirali, ampak so celo izražali (Mitterrand, Bush) pripravljenost za sodelovanje z novim režimom »pod določenimi pogoji«. S tem se je pokazala optika hladnovojnskega gledanja Zahoda na razpad komunizma, saj bi se Zahod resnično sprijaznil z »vsako rešitvijo« na Vzhodu (kot nenehno poudarjajo), tudi vojaško, le da jim čim prej prinese mir in stabilnost. V tej luči so vseskozi opazovali dogodke na Vzhodu (Madžarska, Češko-Slovaška, Poljska, tudi odstavitelj Hruščova), zato je logično, da jih na ta način opazujejo še danes. Z enako neprizadetostjo so nekaj dni kasneje opazovali razvoj vojne na Hrvaškem, kjer je bila dobrodošla tudi »vsaka« rešitev, ki zagotavlja kratkoročno stabilnost. Še huje je bilo z gledanjem na republike, ki so med pučem razglasile odcepitev (ali jo obnovile): do zadnjega, ko je bil izid puča že kristalno jasen, so zavlačevali s priznanjem Pribaltika, dokler ne bo dosežen sporazum o tem z Moskvo, da ne bi slednji kakor koli škodovali – a nazadnje so Pribaltik priznali še pred podobnim dejanjem Moskve. Tudi ta optika se je kasneje znova izkristalizirala na Hrvaškem: Zahod zahteva za priznanje »mefistovsko pogodbo s hudičem« (torej sporazum Beograd–Zagreb oziroma Ljubljana o odcepitvi). Pri tem so prišli do neznanskega absurda, saj bi po tej logiki Hrvaško (Slovenijo) priznali, če bi ju tudi Milošević in Marković, ne bi ju pa priznali, če bi ju vojska porušila do tal in spotoma pobila nekaj tisoč prebivalcev. In ko je bilo sovjetskih dogodkov konec, so nastalo stanje priznali v celoti, pri čemer jih je hudo pekla vest, tako da se niso niti upali hvaliti s kakšnimi zaslugami za zmago demokracije v Moskvi. In nauk te zgodbe je, da se mora vsakdo sam osvoboditi, nato je osvobojen tudi »s strani«.

4. In končno, nova zasnova sovjetske države po formuli 10 + 1 (deset republik in federacija; od prejšnjih 15 republik v njej ni Pribaltika in zaenkrat Gruzije in Armenije, nekoč podobno nasilno vključenih v imperij) je nastala kot neposredna posledica vojaškega udara v Moskvi in je bistveno radikalizirana verzija prejšnjega zveznega dogovora. Za boljše razumevanje tega preskoka si moramo približe ogledati razlike med staro zvezo držav, predlogom zveznega dogovora in novo zvezo držav, iz česar bo mogoče razbrati sedanji ustroj nove sovjetske zveze suverenih držav in razvoj sovjetske državnosti v zadnjem letu. Spremembo si bomo ogledali na zgledu obstoječih in predvidenih struktur oblasti in članstva v zvezi. To sta kazalca najbolj očitnih sprememb in te so ogromne, še posebej če vemo, da so v pičlih dveh mesecih veljale kar tri revolucijsko bistveno različne verzije sovjetske države: pred 20. avgustom zveza na podlagi starega sporazuma iz leta 1922, po puču najprej prvotna verzija zveznega dogovora – in končno nova zveza.

V stari ustavi, ki je veljala do 19. avgusta letos, je bil sistem oblasti razdeljen po naslednji liniji: vrhovno zakonodajno oblast je imel kongres ljudskih poslancev, združen v treh zborih (zvezni zbor, zbor republik in družbenopolitični zbor – vsak

po 750 deputatov), pri čemer je bil en zbor (zvezni) voljen po načelu: vsako enako veliko področje – en poslanec (kar je dajalo prevlado Rusiji); drugi (zbor republik) je bil sestavljen po sistemu 32 poslancev iz vsake republike, 11 poslancev iz vsake avtonomne republike in po 5 poslancev iz vsake avtonomne oblasti (torej tista republika, ki je imela v sebi največ avtonomnih področij, je imela največ poslancev, skratka spet Rusija); tretji pa po članstvu v partiji in njenih priveskih. Iz vrst poslancev tega kongresa sta bila izvoljena vrhovni sovjet (380 poslancev) in njegov prezidij kot vrhovni operativni zakonodajni organ federacije. Vrhovno izvršilno oblast sta si po spremembi predsedniškega sistema maja letos delila predsednik države in vlada, pri čemer je bila vlada podrejena odločitvam predsednika in predsedniškega sveta, predsednik države pa je predstavljal državo tudi navzven. V predlogu zveznega dogovora je prišlo do občutne spremembe v zasnovi upravnega sistema države: Vrhovni zakonodajni organ ne bi bil več kongres, ampak kar vrhovni sovjet zveze, sestavljen samo iz dveh zborov, zbora republik in zveznega zbora, pri čemer bi bil prvi voljen enako kot dotlej, pri drugem pa bi imele republike povsem odprto možnost delegiranja poslancev. Glavni izvršilni organ države bi bil predsednik, ki bi mu bil podrejen – in to je tudi izrecno napisano – cel svet ministrov, torej vlada. Skratka, razvoj političnega sistema je šel s poskusom novega zveznega dogovora od linije kongres–vrhovni sovjet–predsednik–vlada do linije vrhovni sovjet–predsednik–njemu podrejeni ministrski svet, pri čemer bi bil vrhovni sovjet voljen bistveno bolj po željah republik kot doslej.

Po državnem udaru, ki je imel svoje vzroke tudi v takšni novi strukturi federacije (z manj možnostmi za manipulacijo s poslanci in z bistveno zoženim manevrskim prostorom za delovanje represivnih sil), je nastala revolucijsko bistveno nova struktura zveze, ki je posledična izpeljava Jelcinovih idej o konfederaciji. Ker gre za novum, doslej neznane kategorije, je prav, da si jih pobliže ogledamo. Vrhovna oblast v državi je po novem državni svet (sestavljajo ga predsednik zveze in 10 predsednikov republik), pristojen za obrambo, javni red in zunanjo politiko; njemu podrejen organ je vrhovni sovjet z dokaj rahlo zakonodajno oblastjo. Zvezni zbor (prvi zbor tega parlamenta) je voljen po znanem sistemu (enako veliko okrožje – en poslanec) in odloča le o vprašanih, ki se tičejo pravic in svoboščin državljanov ZSSR, s tem da njegovi zakoni veljajo le, če jih sprejme tudi zbor republik. Tega sestavlja 52 poslancev Ruske federacije in po 20 predstavnikov iz vsake druge republike, odloča pa – po sistemu vsaka republika – en glas – o delovanju organov zveze in o mednarodnih pogodbah. Parlament na skupnem zasedanju odloča o spremembah ustave in o širitvi zveze z novimi članicami ter o proračunu. Izvršilni organ ni več vlada, ampak medrepubliški gospodarski komite, ki deluje na paritetnem načelu in je odgovoren za usklajevanje gospodarskih ukrepov v skladu z že sprejetim sporazumom o gospodarskem sodelovanju, podpisanem v Alma-Ati. Bivša vlada je tu le še organ predsednika države. Predsednik ima poleg podpredsednika še štiri ključne podfunkcije: to so svetovalci predsednika, pomočniki predsednika, obrambni svet (vodi ga Oleg Baklanov) in svet državne varnosti (Bakatin in Primakov). Torej, v novem zveznem sporazumu imajo republike moč odločanja na treh bistvenih ravneh: v državnem svetu, v zboru republik in v medrepubliškem gospodarskem komiteju. V vseh teh treh organih ima vsaka republika po en glas. Če primerjamo to ureditev s prejšnjo, ki je veljala do 19. avgusta, je razlika res velikanska.

Podobno je glede svobode izbire pri vstopu ali izstopu iz sovjetske skupnosti. V stari zvezni pogodbi te svobode ni: sovjetska skupnost je prisilna tvorba, posebej na ozemlju Pribaltika in Zakavkazja, kjer je imperij pred 2. svetovno vojno pre-

prosto anektiral šest republik ali jih dobil na podlagi povojne delitve sveta. Iz te skupnosti ni bilo mogoče izstopiti oziroma – če smo natančni – je bilo to z novo zakonodajo sicer mogoče, a po maksimalno zapletenem postopku (ki je trajal najmanj pet let), ki je odvrnil tudi najbolj vztrajne (Litva). Predlog zveznega dogovora je bil tudi prožnejši: če nič drugega, je imela posamezna republika možnost, da ga ne podpiše. S tem je nase prevzela veliko tveganje prehoda od poslovanja po normalnih merilih, kar bi lahko nekatere nerazvite dele dotolklo. To tveganje je obstajalo – čeprav je Rusija že pred dogovorom podpisala poseben sporazum z Litvo o sodelovanju, ki je to tveganje bistveno omilil – vendar ga je vsaka republika zase vzela v zakup: lahko bi zvezo zapustila in tvegala, a bi jo lahko v vsakem primeru zapustila. Tudi to je bil eden od povodov za državni udar. Sedanja struktura zveze – dogovorjena s sporazumom o uniji in s sporazumom o gospodarskem sodelovanju – pa je že povsem prostovoljna združba, v kateri je status lahko zelo različen – tako sporazum o gospodarskem sodelovanju – in sicer se giblje od polnopravnega članstva preko pridruženega članstva do opazovalcev; vse te tri strukture pa nosijo s sabo bistveno različne prednosti (oziroma pomanjkljivosti), pri čemer je bistveno to, da so republike, ki ne vstopijo v novo zvezo, takoj – ali ko izpolnijo pogoje (demokracija, varstvo manjšin) – deležne priznanja Moskve. Sovjetska zveza je tako v nekaj tednih prešla pot od prisilne preko polprisilne do prostovoljne skupnosti narodov. Zdi se, da je treba le dognati, kako se bo kot skupnost obnesla.

Zaključek: če torej izhajamo iz podmene, da je Sovjetska zveza z novimi povezavami prostovoljna skupnost s konfederalno ustavno ureditvijo močnih republik in da je bil v pičlih dveh mesecih do tod opravljen prehod od prisilne skupnosti s tipično federativno ureditvijo – s prevlado centra in ene republike – si upamo trditi, da sta na en mah rešena dva od treh temeljnih problemov bivše ZSSR: politični in nacionalni. V obeh je sicer še precej neizdelanega: politična demokratizacija (demokratske volitve) ni izvedena dosledno in ne povsod, nacionalno vprašanje ni rešeno znotraj posameznih republik, če je že med republikami. Ker pričakujemo, da bo opisani razvoj dosežen v dokaj kratkem času, ostaja Sovjetski zvezi za rešitev le en, toda ta temeljni problem: gospodarska demokratizacija in oživitve. Potem ko se je izčrpala v političnih in nacionalnih bojih, se lahko posveti tistemu, zaradi česar je tudi prišlo v nerazvoj. In če razvoja iz nerazvoja v dokaj kratkem času ne bo, je zelo verjetna ponovna uresničitev groženj Eduarda Ševardnadzeja o novem puču, hujšem od avgustovskega. In nikakor ni rečeno, da bi novi puč zadeve tako spodbudil in pospešil, kot se je zgodilo na političnem in nacionalnem področju z neuspehim prevratom 19. avgusta 1991.

(Prispevek D. Koširja je prispel v redakcijo TIP 22. 11. 1991, zato mora bralec upoštevati časovni razmik med nastankom zapisa ter njegovo objavo, ko je prišlo v SZ do nadaljnjih preobratov v aktualni politiki).

MACA JOGAN

Pouk sociologije v slovenski srednji šoli ob pomoči S. Moora

V tem prispevku bomo obravnavali:

1. Posebnosti Moorovega dela in njegov pomen za pouk sociologije v Sloveniji.
2. Odnos tega dela do študijskega načrta Sociologija v srednji šoli.
3. Način integrirane obravnave posameznih poglavij pri pouku sociologije.

1.

Priročnik S. Moora Sociologija je brez dvoma dokaz in spodbuda za prepričanje, da je sociologija kot srednješolski učni predmet lahko nadvse zanimiva in privlačna ter da je nekaj drugega kot zgolj vsakdanje zdravorazumsko politiziranje in/ali filozofiranje. Med odlikami tega dela, o čemer je bilo več zapisov ob prvi izdaji (npr. M Kerševan v Prosvetnem delavcu, 27. maja 1991; I. Saksida v Delu 11. julija 1991), naj zlasti poudarimo njegovo sistematičnost, preglednost, didaktično dodelanost, vsebinsko aktualnost, odprtost do mnoštva ključnih realnih dejstev in do različnih interpretacij v okviru sociologije.

Seveda pa je priročnik – tudi zaradi teh odlik – pri zgodovinski konkretizaciji in ob opaznem primerjalnem pristopu pretežno usmerjen v razlago angleške družbe. In če velja v tem kulturnem okolju to delo kot temelj in spodbuda za uporabo različnih drugih virov pri poglobljanju in širjenju sociološkega znanja, je ta imperativ še toliko bolj vreden spoštovanja v naših posebnih razmerah. Kljub odličnosti Moorov priročnik v slovenskih srednjih šolah ne more nadomestiti drugih učnih virov, zlasti ne tistih, v katerih je moč najti ustrezne razlage posameznih pojavov v našem okolju in/ali poglobljene obče sociološke obravnave.

Glede na nekatere sociologiji sovražne težnje na Slovenskem v zadnjem desetletju dvajsetega stoletja in glede na nepovezanost tega dela z dogajanjem in razlaganjem v našem družbeno-kulturnem prostoru more priročnik S. Moora nastopati kot nepristranski temelj za zamejitev predmeta sociologija na ravni srednje šole. To vlogo lahko opravi zaradi tega, ker vključuje tiste pojme in razlage, ki so postali jedro univerzalne sociološke dejavnosti in ob uporabi katerih je možna svetovna sociološka skupnost. Sociologi iz katerega koli dela sveta se namreč lahko sporazumevajo, lahko sodelujejo v raziskovanju, ker je ustvarjen skupni besednjak, ker prevladujejo obče sprejeta stališča o tem, kaj je predmet proučevanja in ker se – kljub različnosti ključnih teoretičnih pristopov ali perspektiv – kopičijo združljiva spoznanja kot sestavine specifične sociološke znanosti.

Moorov priročnik torej kaže, da ima sociologija svojo identiteto in da te ni mogoče preprosto odmisliati ali zamenjati s kakšnim drugim znanjem. Prav spoznanje o posebnosti te stroke, o njenih razlagalnih pripomočkih in zmogljivostih je

lahko tudi podlaga za uspešno sodelovanje z drugimi strokami in učnimi predmeti. Ker je pouk sociologije del splošnega izobraževanja, je še toliko pomembnejše, da jo v specifični podobi spoznajo kasnejši strokovnjaki na različnih drugih področjih (npr. naravoslovno-medicinsko, tehniško, področje umetnosti, humanistike in druga družboslovna področja). Skupna značilnost delovanja vseh je družbeno delovanje, zato je sociološko znanje potrebno vsem; pri tem ne gre le za enostavno predmetno reciprociteto.

2.

Za pouk sociologije na srednjih šolah v Sloveniji je bil v letu 1990 sprejet učni načrt, ki ima v odnosu do Moorovega priročnika te lastnosti:

a) *Na ravni smotrov poučevanja sociologije je praktično identičen s smotri, ki jih upošteva priročnik.* Kot ponazorilo navedimo cilj, ki zadeva sposobnosti učencev. »Podpirati kritično zavest o socialni, politični in ekonomski ureditvi in njenih družbenih posledicah« opredeljuje S. Moore (str. 6), učni načrt pa predvideva, da si učenci »širijo znanje in se usposablajo za kritično analizo sodobnih družb v njihovih različnih vidikih in protislovjih, še posebej sodobne slovenske oz. jugoslovanske družbe«.

b) Pri navodilih za izvajanje učnega načrta so zapisana tista priporočila za učitelje, ki so v Moorovem delu že uresničena (npr. »Učitelj sociologije naj začne oblikovati zanimanje učencev za ta predmet z obravnavo tistih vidikov vsakdanjega življenja, ki jih učenci poznajo in o katerih imajo lastne izkušnje«, ali želja po primerjalnem pristopu in poglobitvi na slovensko družbo). Kar pa zadeva priporočila za delo učitelja z učenci, so podobna Moorovim napotkom (npr. uporaba različnih sekundarnih virov, kot so množični mediji, umetniški proizvodi, ipd.).

c) Pri sami vsebini poučevane snovi so sicer razlike v zaporedju, vendar so vse teme (razen posebej problematike ras, ker za naše okolje ni tako aktualna), ki jih zajema priročnik S. Moora, zajete tudi v učnem načrtu. V tem načrtu so nekatera »dejstva« bolj poudarjena, pač glede na specifične potrebe sodobne slovenske (oz. jugoslovanske) družbe (npr. nacije) ali pa (delno) tudi glede na »tradicijo« poučevanja sociologije pri nas, po kateri se je pomanjševal akademski pouk; tako so npr. dokaj izrazito zastopani problemi epistemološke in teoretične različnosti posameznih pristopov (v učnem načrtu denimo 2. poglavje Predmet, perspektive: družba in družbenost).

Glede na to da so nekateri napotki za pouk iz slovenskega načrta pri S. Mooru že upoštevani, bi lahko profesorji pri pouku sociologije sledili (morebiti z manjšimi odstopanji) njegovemu zaporedju obravnave. S tem nikakor ni določeno, da bodo posamezni vidiki, ki so (bili) predvideni v načrtu, odpadli. Gre le za to, da se upoštevatata postopnost in načelo pridobivanja znanja od enostavnega, bliskega do bolj abstraktnega. Moorove pojasnitve so dovolj gibke in odprte, da spodbujajo takšen postopek.

3.

Pri neposredni uporabi Moorovega priročnika, ki je eden od virov za spoznavanje in pouk sociologije, ne bo odveč, če bi profesorji upoštevali nekatere splošne in posebne napotke (o katerih smo se zedinili tudi na pogovoru 31. maja 1991 na strokovnem sociološkem srečanju v Gozd-Martuljku).

Pri uvajanju v nove pojme in v obravnavo posameznih dejstev, naj splošnim opredelitvam in spoznanjem sledijo zgledi iz slovenske (oziroma jugoslovanske) družbe in šele tem zgledi iz angleške in/ali katere druge družbe. Če hočemo

namreč v slovenskih razmerah enako kakovostno doseči mnogostranske cilje pouka sociologije, kot to dosegajo v angleškem okolju, potem je to zaporedje nujno. *Poznavanje slovenskih razmer (in zgodovinske pogojenosti) namreč ne more biti le dodatek k primarnemu znanju o angleški družbi, kajti večina učencev lahko predvsem v svojem družbenem okolju nabira neposredne izkušnje, ki omogočajo boljše sprejemanje socioloških znanj in večina bo delovala v tej družbi. Za poglobljeno sociološko obravnavo slovenske družbe pa nikakor ne zadošča dodatek slovenskih sociologov k Moorovi knjigi.* Ta knjiga z dodatkom je podlaga za integrirano uporabo več virov, pri čemer naj posebej omenimo Sociologijo I in sociološki učbenik (v srbohrvaščini Uvod u sociologiju) angleškega avtorja M. Haralambosa.

Poleg tega je treba upoštevati tudi to, da angleška družbena urejenost po različnih indikatorjih ni najbolj ustrezna enota primerjave s slovensko. *Pri primerjalnem obravnavanju bi bilo zato koristno, da bi posegali tudi po drugih zgledih, npr. po italijanskih (ki ima glede vloge cerkve več podobnosti s slovensko družbo), avstrijskih (ki ima tudi glede pretekla – do prve svetovne vojne – pravne regulacije, načina industrializacije, izobraževanja, urbanizacije itd. več skupnega) in drugih evropskih, zlasti npr. švedskih (ki ima precej skupnega s slovensko družbo glede definiranja ciljev socialne države in drugi polovici 20. st. do začetka devetdesetih let).*

Pri spodbujanju učencev za samostojno delo so večinoma uporabna splošna vprašanja iz Moorovega priročnika, ki pa jih je priporočljivo dopolnjevati z vprašanji iz domačega priročnika Sociologija I (1983) ali II (1984) oziroma z vprašanji, ki so plod novejšega razvoja v slovenski družbi. Profesorjem se za poglobljeno obravnavo posameznih pojavov ponuja obilje vprašanj, če upoštevajo zaostrene in vojne razmere v Sloveniji in Jugoslaviji v letu 1991. Ta množični »eksperiment«, ki ga je večina spremljala »z udeležbo«, je vsekakor vreden posebne pozornosti, saj s svojo vznemirljivostjo naravnost sili k sociološkemu premišljevanju.

Nekateri posebni napotki za integrirano uporabo Moorovega priročnika pa so razvrščeni glede na posamezna poglavja oziroma pojme v knjigi.

Pri poglavju o *socializaciji in kulturi* (ki v glavnem ustreza poglavjem o teh temah v slovenskem učnem načrtu) je priporočljivo, da profesorji kot primer za razlike, ki so zgodovinsko pogojene (»različen čas«), upoštevajo konec 19. st. oziroma začetek 20. stol. na Slovenskem, kajti v tem času je šlo za izrazito utrjevanje prej sorazmerno rutinsko potekajočih procesov asocializacije (zaradi naraščajočega nezaupanja v »tradicionalne« vzorce vzgajanja); učinke te prakse pa je mogoče zelo jasno odkriti tudi v sedanosti. Pri tem poglavju bi bilo pri obravnavi vlog primerno uporabljati Sociologijo I (13–17), pri razlagi razrednih razlik v strogosti pa usmeriti pozornost na vprašanje »zakaj«. Glede na to da smo slovenski sociologi zelo občutljivi za natančno uporabo pojmov religija in cerkev, moramo omeniti, da bi bil na mestu, ko Moore obravnava dejavnike socializacije, ustrenejši pojem »cerkev« (na str. 9); ta pripomba velja tudi za nekatera druga mesta v knjigi.

Pri poglavju o *družini in zakonski zvezi* (ki ustreza poglavju o družini v slovenskem učnem načrtu) pridejo v poštev Sociologija I (str. 66–70) ter druga dela, v katerih so dodatne razlage za spreminjanje družine v sodobni slovenski družbi. Profesorji naj bodo zelo oprezni pri interpretaciji podatkov v dodatku, zlasti glede gibanja števila enoroditeljskih družin (sedanje sklepanje v dodatku namreč ni utemeljeno s številkami) ter tudi glede spreminjanja števila razvez (mera razvezljivosti mora biti namreč natančna – ali je število razvez na 1000 prebivalcev ali na 1000 sklenjenih zakonskih zvez).

Posebej je treba opozoriti na netočno terminologijo v prvi izdaji. *Prevajalci so uporabili pojem »ločitev«, ki ga sicer v pogovornem jeziku na Slovenskem delno še*

uporabljajo, ki pa je povsem neustrezen za strokovno sociološko rabo in ga tudi v prejšnjih socioloških delih (in končno pri drugih starokovnjakih – npr. pravniki – ni mogoče zaslediti) ni. *Pojem, ki ustreza obravnavanemu družbenemu dejstvu, je samo razveza* (in njene izpeljanke). Razveza je sicer lahko tudi ločitev (in večinoma tudi je), vendar pa mnoge ločitve nikakor niso razveze (npr. zaradi migracij, itd.); sam pojem ločitve izhaja iz časov (do 1945), ko razveza sploh ni bila mogoča, temveč zgolj »ločitev od mize in postelje«, ker je družina obvezno temeljila na nerazvezljivi zakonski zvezi. Nobenega opravičila ne more biti za to, da bi profesorji pri pouku uporabljali netočne oznake pri razlagi tako pomembnega pojava, kot je zakonska zveza. Prav tako ni treba opuščati priložnosti, da bi dijaki zvedeli za natančno pravno regulacijo možnosti razveze v sodobni slovenski družbi ali pa za pravico do svobodnega odločanja o rojstvu otrok.

V poglavju o družini je potrebna opreznost tudi pri obravnavi »simetrične« družine, pri kateri S. Moore nekoliko prehitro sklepa o njenem nastanku; nastajanje še ne pomeni, da bi ta tip prevladoval ali že spodrinil patriarhalno asimetrični tip družine. Tudi pri vzrokih za spreminjanje družine niso zadostni ti, ki jih našteva Moore. Eden najpomembnejših vzrokov je namreč bil feministični boj (v okviru delavskega in meščanskega gibanja) zlasti v evropskih državah in v ZDA.

Pri poglavju o *delu* (ki je v slovenskem učnem načrtu zajeto v poglavju o ekonomiji in delovni organizaciji) bi bilo prav, da bi uporabljali Sociologijo I (zlasti str. 61–62 in vprašanja na str. 65) ter tiste sociološke tekste, ki obravnavajo stavke (o teh ni niti v dodatku niti besede, čeprav so zelo pogost pojav in čeprav jih je že več slovenskih sociologov raziskovalo – npr. V. Arzenšek, B. Kavčič, M. Jogan – posebej ženske v stavki). Tudi v tem poglavju je treba upoštevati terminološke rešitve, ki so se v slovenskem prostoru že uveljavile: gre predvsem za pojem *brezposelnost* (ki je pravilno uporabljan v dodatku, medtem ko v besedilu prevoda nastopa pojem nezaposlenost). Pri obravnavi brezposelnosti pa bi bilo prav, da bi se upoštevala regionalna struktura v Sloveniji (tudi pri grafičnem prikazovanju).

Pri poglavju o socialni stratifikaciji (ki v glavnem sovпада s poglavjem o družbeni neenakosti in giblivosti v slovenskem učnem načrtu) je priporočljivo uporabljati Sociologijo I (zlasti str. 41–42, 46, 51). Ta domač priročnik je treba uporabljati tudi pri razlagi migracij str. 56–59).

Obravnava spola (ki ustreza poglavju o spolni dihotomiji v slovenskem učnem načrtu) pri Mooru naj bo ustrezno dopolnjena (npr. vnesti je treba boj ženskih organizacij za enakopravnost) oziroma popravljena (zlasti podatki o zaposlenosti žensk v preteklosti – npr. v 19. st. morajo biti ustrezni najnovejšim spoznanjem women's studies – šlo je namreč za zelo visoke deleže zaposlenih žensk) in smotno osredinjena na slovensko zgodovino in sodobne razmere (npr. pravna izenačitev glede plačila je bila na Slovenskem 1945, v Veliki Britaniji pa 1975). Profesorjem lahko koristijo sodobna dela s tega področja v slovenščini (npr. M. Jogan: Družbena konstrukcija hierarhije med spoloma; M. Ule, A. Ferligoj, T. Renner: Ženska, zasebno, politično).

V poglavju o *politiki in moči* (kar sicer sodi v poglavje o strukturi družbe po slovenskem učnem načrtu) bi bilo treba (brez poenostavitev o začetkih procesa demokratizacije) podrobneje in glede na ključne sfere in življenjske razmere (delo, socialna varnost, žensko in ekološko vprašanje, ipd.) predstaviti najpomembnejše stranke na Slovenskem. Pri obravnavi skupin pritiska pa se naravnost ponuja primer najnovejšega delovanja (v slovenskih kriznih in vojnih okoliščinah) Odbora staršev, ki imajo sinove v vojski, potem žensk – mater sinov, vojaških obveznikov.

Pri poglavju o *prebivalstvu* (to poglavje ter tisto o starosti in državi blaginje

sodita v poglavje o kakovosti življenja po slovenskem učnem načrtu) bi bilo treba pri predstavitvi slovenskih razmer dodati primerjalno preglednico o umrljivosti novorojenčkov v Sloveniji in pojasniti širše družbene okoliščine (od 1945 do 1990) za ugodne trende. Tudi pri *starosti* je treba predstaviti za slovenske razmere še kaj več, kot je v sedanjem dodatku. Za mladinsko (sub)kulturo pa naj bi profesorji upoštevali raziskovalna spoznanja nekaterih domačih avtorjev (npr. M. Ule, J. Makarovič). Pri obravnavi države blaginje je vsekakor treba upoštevati zgodovinske korenine v Avstro-Ogrski, ki segajo v 80-ta leta prejšnjega stoletja, in specifičnosti razvoja slovenske družbe v letih 1945–90. Za profesorje je priporočljivo, da uporabljajo delo Veljka Rusa o državi blaginje. Pri spoznavanju dobrodelnih in prostovoljnih organizacij pa je treba navesti slovenske kot npr. Zveza prijateljev mladine. Rdeči križ in druge.

Navedeni so le nekateri najbolj nujni napotki. Obče priporočilo profesorjem, ki bodo poučevali sociologijo v šolskem letu 1991/92, je, naj sproti obiskujejo tečaje permanentnega izobraževanja, ki jih organizira katedra za sociologijo na FSPN (v sodelovanju s posamezniki iz treh ustanov). Tisti profesorji, ki bodo želeli pridobiti potrdilo o uspešnem obiskovanju tečajev, pa lahko v svojih seminarških nalogah o posebnih temah preverijo tudi nekatere od teh napotkov za integrirano uporabo priročnika S. Moora z različnimi drugimi viri pri pouku sociologije.

Gotovo na tem mestu ni odveč opozorilo, da ostajajo napotki predvsem v okviru tistih vsebin, ki so v učnem načrtu za pouk sociologije označene kot temeljne. Obča načela so uporabna za pouk izbirnih tem. Za vse pa velja, da je treba hkrati upoštevati različna navodila, ki jih vsebuje ta načrt. Poleg osnovnih priročnikov naj bo zato stalno pri roki načrt, tudi zaradi tega ker vključuje seznam priporočljive literature.

Če bodo profesorji sledili zgledu, ki ga nudi Moorovo delo, in se tako resno poglobljali v slovensko družbo, kot se Moore v angleško, potem bodo kmalu lahko tudi odkrili, da sociologija na Slovenskem ni brez korenin in da ima precejšnjo tradicijo, čeprav nekateri še vedno mislijo, da je mlada veda. Sociologija nasploh ni mlada disciplina, saj je bila »spočeta« v drugem desetletju prejšnjega stoletja (več o tem najdete v Sociologiji II, str. 90–92), sociologija na Slovenskem pa tudi ne, saj so jo že na prelomu stoletja gojili kot učni predmet v bogoslovnem učiteljsku.

Medtem ko je bila v prvi polovici 20. stoletja (natančneje do 1945) sociologija na Slovenskem pretežno enotno in katoliško usmerjena, je v drugi polovici (natančneje od akademske institucionalizacije 1959 oziroma 1960 naprej, ko sta bila ustanovljena Institut za sociologijo pri Univerzi v Ljubljani in Oddelek za sociologijo na Filozofski fakulteti ter kasneje na FSPN) tega stoletja opazna razvejenost po teoretičnih pristopih in področjih raziskovanja. Zato imajo tudi profesorji sociologije na srednji šoli sorazmerno precej možnosti, da bogatijo pouk tega predmeta z različnimi spoznanji, ki jih označuje nalepka »Home made«.

PETER JEŠOVNIK*

Dr. Anton Korošec

I

V času, ko Slovenija več kot očitno odhaja iz Jugoslavije, te moreče balkanske norije, sem se odločil opisati, vsaj v grobih obrisih politika dr. Antona Korošca, ki je odločilno vplival na priključitev Slovenije k Jugoslaviji. Dr. Anton Korošec je bil zagotovo eden največjih slovenskih in jugoslovanskih politikov Jugoslavije.

Rodil se je 12. maja 1872 v Biserjanah pri Vidmu ob Ščavnici v Slovenskih goricah. Kot takrat večini nadarjenih otrok je bil tudi Korošču namenjen študij bogoslovja, ki ga je dokončal 1896 v Mariboru in obranil disertacijo 1905 v Gradcu. O njegovi izjemni nadarjenosti nam govori že to, da je bil že v tretjem letniku študija posvečen v duhovnika. Vendar Korošec zaradi svojega aktivnega političnega in časnikaškega delovanja ni dolgo opravljal duhovniške službe. Z narodno zavednim pisanjem je začel dokaj zgodaj ter kmalu spoznal dr. Kreka, s katerim sta kasneje odločilno sodelovala pri razbijanju Avstro-Ogrske. Potem ko je postal na noge *Slovenskega gospodarja* in ustanovil list *Naš dom*, se je vse bolj posvečal političnemu delovanju na Štajerskem in se odločno postavljal po robu nemški raznarodovalni politiki. V tem smislu je nastopil na ustanovnem zboru Katoliškega političnega društva v Slovenski Bistrici 1901 in odločno zahteval ustanovitev Katoliške kmečke stranke. Dr. Korošec je tako 1902 prvič nastopil kot kandidat na jesenskih volitvah v svojem rodnem okrožju in bil takrat poražen. Kljub prvemu porazu ni obupal in bil 1906 izvoljen kot poslanec pete kurije v avstrijski državni zbor. Od takrat dalje je bil Korošec zaporedno izvoljen v dunajski parlament avstro-ogrske monarhije vse do njenega propada 1918.

Pod vplivom duhovnopolitične delitve na Štajerskem, mladi liberalci so 1906 namreč ustanovili Narodno demokratsko stranko za Štajersko, je dr. Korošec 1907 ustanovil svojo politično stranko pod imenom Slovenska kmečka zveza za Štajersko. Ker je stranka v boju za slovenstvo nasproti nemčurjem in za politični prestiž nasproti liberalcem potrebovala svoj časopis, je Korošec 1909 ustanovil neodvisen časopis *Stražo*, časopis za katoliške Štajerce, ki je izhajal trikrat na teden. V svojem stalnem boju proti nemški politiki je od leta 1910 z obstrukcijo v štajerskem deželnem zboru skoraj za vedno onemogočil delo tega zbora.

Za Koroščevo politično delovanje je Štajerska postajala vse premajhna. Že 1914 je prevzel predsedstvo Hrvatsko-slovenske zajednice, bil zagnan v svojih političnih nastopih v dunajskem parlamentu, kjer se je zavzemal za pravice Jugoslovanov, in kmalu postal eden izmed največjih govornikov dunajskega parlamenta. Po smrti cesarja Franca Jožefa skliče skupaj z dr. Krekom 28. novembra 1916 sejo hrvaških, slovenskih in čeških poslancev v Gradcu, kjer so se odločno uprli nemški hegemoniji. To je bil temelj za ostre nastope proti Avstro-Ogrski kot »ječi

* P. Ješovnik, študent III. letnika, politolog

narodov« in iz dneva v dan močnejši politični sili monarhije. Po ustanovitvi Jugoslovanskega kluba 29. maja 1917 in po izdaji Majniške deklaracije dan kasneje, smrti dr. Kreka, odstopu dr. Šušteršiča, je postal dr. Korošec prvak SLS in seveda prvi politični veljak Slovenije. To je kaj kmalu dokazal, ko je 16. avgusta 1918 ustanovil v sodelovanju z vsemi političnimi silami Narodni svet za Slovenijo in Istro. Proces narodnega osveščanja, želja po lastni državi južnih Slovanov in splet okoliščin konec I. svetovne vojne so omogočili ustanovitev NV SHS 6. oktobra 1918, katerega predsedstvo je sprejel dr. Korošec 17. oktobra. V tej funkciji je dr. Korošec nastopil tudi v pogajanjih s Pašićem v Ženevi od 6. do 9. novembra, kjer sta sprejela dogovor o ureditvi nove skupne države, imenovan Ženevska deklaracija. Deklaracijo je kmalu po ženevskih pogajanjih izigrala srbska naveza.

Dr. Korošec je kot največji slovenski politik, minister premnogih jugoslovanskih vlad, podpredsednik prve skupne jugoslovanske vlade po strelih v skupščini leta 1928 prevzel nesrečen mandat za sestavo vlade in tako postal prvi predsednik jugoslovanske vlade, ki ni bil po rodu Srb. Bil je tudi zagnan organizator zadružništva.

Umrli je za srčno kapjo 14. decembra 1940 v Beogradu.¹

II

Da bi lažje razumeli delo in politiko dr. Korošca, je izjemno pomembno poudariti temeljna politična izhodišča tedanjih slovenskih strank in mednarodni položaj, sredi katerega se je Slovenija znašla po velikih spremembah med in po I. svetovni vojni. Za temeljna izhodišča slovenske politike bi lahko šteli: imperialistični versajski mir, ki je Slovence razkosal na štiri države in tako odtrgal kar tretjino narodnega telesa iz matične države. Kljub nemogočemu položaju se vodilni slovenski politični stranki, SLS in JDS, nista z nikakršno politično akcijo uprli temu, tako da so sosednje države Sloveniji celo bile latentna nevarnost. Slovenski narod je bil v bistvu vpet v celoten imperialistični sistem; ob vsem tem pa je jugoslovanska usmeritev v nekem smislu prav temu narodu prinesla rešitev. Priznati moramo, da se je njegov položaj precej izboljšal v primerjavi s tistim v avstroogrski monarhiji. Slovenski narod je v Jugoslaviji postal politični dejavnik, doživel bistven gospodarski, socialni in kulturni razvoj; tako je jugoslovanska država za Slovence pomenila zgodovinski napredek.

Vendar je bila tedanja jugoslovanska večstrankarska demokracija močno omejena s centralistično ureditvijo, velikosrbskim hegemonističnim pritiskom in povsem različnimi objektivnimi možnostmi za razvoj demokracije.²

III

Čeprav je dr. Korošec povsem očitno izkazoval svojo jugoslovansko usmeritev in neomajno verjel v idejo jugoslovanstva, se je obenem povsem zavedal razlik, ki nas odločilno delijo. Zagotovo je bil predvsem in edino Slovenec. Vsa njegova politika je temeljila na avtonomističnih temeljih Slovenije kot samostojne politične enote. Ta minimalna narodna zahteva po samoupravi se je kasneje povsem jasno izrazila v federalističnem konceptu leta 1932 v Slovenskih punktacijah, ko je jasno zahteval federalizacijo Jugoslavije in enakopraven položaj Slovencev nasproti dru-

¹ Dr. Miha Krek, dr. Anton Korošec, Zbornik svobodne Slovenije 1961, Buenos Aires. Glej podrobneje v Zbornikih svobodne Slovenije 1950, 1951, 1961, 1969, 1970, 1971–72 in v Slovincu z dne 15. decembra 1940.

² Janko Prunk, Politične koncepcije slovenskega meščanstva iz stare Jugoslavije, PZZDG 1–2, 1982; Vasilij Melik, Zmagovalci in poraženci, Nedeljski dnevnik 9. in 16. oktober 1988.

gim narodom.³ A če le pomislimo, da je bila njegova stranka in marca 1919 ustanovljen poslanski klub (Jugoslovanski klub)⁴ v primerjavi z drugimi vodilnimi jugoslovanskimi strankami šibka politična sila, si lahko predstavljamo, kako je bilo voditi politiko med srbskimi hegemonisti in latentno imperialistično nevarnostjo tujine.

Samo tako lahko razumemo politične korake po 1. decembru 1918, ko je regent Aleksander sprejel 28-člansko delegacijo države SHS in v eni sami potezi elegantno prevzel oblast na območju nove države Kraljevine SHS. V meddržavnem sporazumu so politiki iz države SHS zahtevali, da se mora združitev izpeljati samo z ustavo, do tedaj pa opravlja zakonodajno oblast državni svet, vladarsko pa kralj, ki postavlja osrednjo in pokrajinsko vlado. SLS je kmalu za tem izjavila, da se s tem načelno ne strinja, a je na to pristala samo zaradi prepotrebnih državnih temeljev.⁵

Ob združitvi so politiki iz države SHS prav tako zahtevali, da dosedanja administrativni organi ostanejo do popolne združitve (sprejetja ustave) pod vodstvom že postavljenih avtonomnih oblasti. Regent je tudi to zahtevo izničil z eno samo potezo. 7. januarja 1919 je izdal ukaz o razpustitvi pokrajinskih vlad in s tem prenos mnogih funkcij teh oblasti na osrednjo vlado.⁶ Ljubljanskemu NS so tako ostali samo resorji: notranjih zadev, kmetijstva, pravosodja, prosvete in kasneje dodano socialno skrbstvo. Slovenija je s temi ukrepi osrednjih oblasti veliko izgubila. Še iz časov avstro-ogrske monarhije je imela Slovenija izoblikovan popoln upravni organ, ki v vsej zgodovini stare Jugoslavije nikoli več ne bo tako dober, kot je bil.⁷

Zaradi neugodnih potez osrednjih oblasti in novega političnega ozračja je dr. Korošec moral nujno spremeniti taktiko političnega delovanja in nastopanja svoje stranke. Tako se je začela »dvojna politična taktika« SLS, in sicer tako imenovana »domača« in »visoka«, ki jo je vodil v Beogradu izključno samo dr. Korošec. Položaj v Beogradu je bil povsem drugačen v primerjavi s tistim, ki ga je poznala SLS še z Dunaja. V Beogradu se je politika vodila zunaj parlamenta, z nekimi »posebnimi neparlamentarnimi« metodami, ki so pač ustrezali srbski politični kulturi in je bila Slovencem povsem tuja. Treba je omeniti tudi znano srbsko »nadmudrivanje«, ki je bilo za takratne Slovence v Beogradu nekaj neznanega. Zaradi teh okoliščin je morala biti »visoka« politika vodena povsem preračunljivo, megleno, vijugasto in prej ali slej skoncentrirana v eni osebi – to je dr. Korošcu. Ta prevzem popolne oblasti v SLS je omogočilo tudi dejstvo, da dotedanji vplivni mož SLS, škof Jeglič kot katoliški škof, ni imel enakovrednega dostopa na pravoslavni dvor Karadorđevićev, kakor prej na dunajski. Ta odločilni preobrat razmerja politične moči v SLS je nujno vodil k sporu med »mladimi« in »starimi« ter izgubi vseljidskega imidža, ki ga je SLS vztrajno gojila.⁸

IV

Volitve za konstituantno, ki je imela nalogo zgraditi temelje nove države, so bile 28. novembra 1920. Že dejstvo, da je od ustanovitve države in do prvih volitev osrednja oblast potrebovala domala dve leti, medtem pa postavljala in odstavljala

³ Ciril Žebot, *Neminljiva Slovenija*, str. 46–50.

⁴ Straža, 7. marec 1919.

⁵ Straža, 29. januar 1918.

⁶ Straža, 10. januar 1919.

⁷ M. Zečević, *Na zgodovinski prelomnici*, str. 182–187.

⁸ M. Zečević, *Na zgodovinski prelomnici*, str. 80–82; J. Prunk, Škof Jeglič – politik, *Kronika* 1971.

prenekatere vlade, nam pove, kakšne razmere so bile v državi. Na volitvah za konstituanto je Sloveniji pripadlo 38 poslanskih mest. Kljub temu da se je SLS vztrajno zavzemala za avtonomijo z geslom: »Mi hočemo, da Slovenci svoje zadeve sami upravljamo, ravno tako Hrvati svoje in Srbi svoje. Če Bog dá srečo, bomo imeli po volitvah politično, gospodarsko in kulturno zedinjeno Slovenijo«, je bil SLS usojen polom na volitvah. Volitev se je udeležilo 73% volilnih upravičencev, SLS pa je pripadlo le 14 poslanskih mandatov. Vzroke gre verjetno iskati v medli politiki SLS ob izgubi Koroške in Primorske, še ne vzpostavljeni združni mreži, ki jo je uničila vojna, in v splošnih katastrofalnih gospodarskih razmerah.

Po tem usodnem porazu na volitvah za konstituanto Korošcu ni preostalo drugega, kot da izzove krizo v centralističnem Vesničevem kabinetu in se močneje nasloni na Jugoslovanski klub (JK), ki se je odločno zavzemal za avtonomijo. Novembra 1920 je dr. Korošec izdelal ustavni predlog, ki je bil februarja 1921 izročen ustavni komisiji kot predlog JK.¹⁰ Predlog JK se je z vladnim strinjal le v tem, da je nujno treba sprejeti ustavo parlamentarne monarhije, drugače pa je v primerjavi z vladnim predlogom zahteval:

1. Dvodomni sistem s političnim in socialno-ekonomskim zborom, ki bi ju volili:

- a) politično skupščino volilci obeh spolov po 21. letu starosti,
- b) drugi zbor pa organizirane družbene skupine – poklici in stanovi;
2. Zakonodajni referendum in narodno pobudo kot podlago demokracije;

3. Razdelitev države na 6 pokrajin, ki bi jih delili na okrožja, okraje in občine, ki so kot pokrajine pravne osebe in samoupravne enote. Slovenija je samostojna enota vključno s Prekmurjem, preostale enote so: Srbija, Hrvaška in Slavonija z Medžimurjem, Bosna in Hercegovina z Dalmacijo, Črna gora in Vojvodina;

4. Državno sodišče je pristojno za urejanje sporov med pokrajinami in državo;

5. Delitev oblasti na osrednjo in na drugi strani pokrajinsko. Pokrajinskega predsednika bi postavljala kralj po izbiri med tremi kandidati, ki bi jih predložila pokrajinska skupščina;

6. Sredstva bi delili po načelu: neposredni davki pripadajo pokrajini, posredni davki pa državi;

7. Socialnoekonomska določila s pravico in obveznostjo vsakega državljana do družbeno koristnega dela; posebna zaščita delovne sile in sprejetje enotnega delovnega prava; ustanovitev delavskih svetov pri podjetjih s pravico do vpogleda v upravo in soodločanje v vseh zadevah, ki se dotikajo delavskih interesov;

8. Postopno ukinjanje stalne vojske kot ukrep za uresničevanje socialnega programa.

Zaradi več kot očitnega namena večine, da se poslanci JK ob sprejemu ustave preglasujejo, je bil 14. junija 1921 JK prisiljen zapustiti skupščino.¹¹ Takoj po sprejetju ustave je SLS izdala razglas; popolnoma v istem tonu pa je dr. Korošec govoril tudi na shodu v Mariboru.¹²

⁹ Straža, 22. november 1920.

¹⁰ Straža, 29. november 1920; 31. januar; 1. april; 25., 27. in 29. april; 30. maj; 1. in 3. junij 1921.

¹¹ Ustava, kakor se ustvarja sedaj, pomeni v naših očeh le nasilje: ona ne odgovarja Krfskemu paktu, ne adresi NV v Zagrebu, ni v skladu z odgovorom regentu na to adresi, zato imajo naši zastopniki samo eno pot: jasno in določeno povedati, da ta ustava za nas ne velja in da je konstituanta popolnoma zgrešila svoj cilj. Centralističnega, absolutističnega nasilja, ki prinaša hegemonijo namesto bratstva in sporazuma, naši poslanci priznati ne smejo. Straža, 22. junij 1921.

¹² Tudi naša notranja politika ni taka, da bi zadovoljevala vse prebivalstvo. Mi smo dobili ustavo. Priznavamo, da je ustava tu. Mi pa zajedno pravimo: ta ustava je kriva, sokriva, da vlada v naši državi velika nezadovoljnost ravno z obstoječo vlado. Mi želimo, da se z nami ne dalo kakor z deco, ampak zahtevamo zakonodajno samoupravo. Da se nam da neka

Po sprejetju ustave je bilo predvideno, da se ustanovijo upravne oblasti, ki ne bi imele več kot 800.000 prebivalcev. Smisel teh samouprav je povečati srbski hegemonistični pritisk, tako da preostale zgodovinske pokrajine in narode razbije na manjše enote. Tako je Slovenija s tem odlokom, ki je bil sprejet 26. aprila – brez poprejšnje razprave v parlamentu – razdeljena na ljubljansko in mariborsko oblast.¹³

V

Politične sile Jugoslavije, ki niso mogle sprejeti politične ureditve, ki je bila uzakonjena z vidovdansko ustavo, so se v letih 1922 in 1923 začele počasi pripravljati na protiofenzivo svojemu zakletemu sovražniku, srbski hegemoniji. Dr. Korošec je povsem dobro dojel, da z JK-om, ki ima v primerjavi z obema velikima srbskima strankama le nekaj poslancev, v jugoslovanskem parlamentu ne more prav nič storiti. Vedel je tudi, da je mogoče preseči ta položaj samo z združitvijo vseh sil, ki se zavzemajo za pravičen naroden sporazum. Le takšna politična koalicija bi bila sposobna izvesti ustavni in demokratični prevrat centralističnega političnega sistema in tako zagotoviti samostojno politično življenje nekdanjim jugoslovanskim pokrajinam avstro-ogrske monarhije.

Prva priložnost se je pojavila že z novimi volitvami marca 1923. Na teh volitvah se je SLS s svojim avtonomističnim programom precej bolje odrezala kakor na zadnjih volitvah. Od 26 mandatov, ki so pripadali Sloveniji, jih je SLS osvojila kar 21. Za SLS je bilo to pravo zmagovalstvo po velikem razočaranju na volitvah za konstituanto. Takoj po volitvah sta se sestala dr. Korošec in dr. Maček v Ljubljani in postavila temelje novemu političnemu bloku. V tem duhu so se sešli 27. marca 1923 v Zagrebu predstavniki strank SLS, HRSS in JMO ter izdali skupni komunique o načelnem soglasju nadaljnjega skupnega političnega nastopanja.¹⁴

Pašić je kaj kmalu zaznal nevarnost, ki je grozila njegovi vladi in politični usmerjenosti. Zato je takoj navezal stike z novim blokom, ki se je upiral predvsem centralistični ureditvi.¹⁵ Tako je bila že 12. aprila pripravljena za delo pogajalska skupina, ki je predstavljala blok in na drugi strani NRS. Rezultat pogajanj je bil tako imenovan Markov protokol. Markov protokol je ponujal veliko, v zameno pa zahteval »samo« parlamentarno podporo Pašićevi vladi. Protokol je Pašić izigral prav tako, kot je izigral Ženevsko deklaracijo v smislu srbskega »nadmudrivanja«! Skupščina je namreč brez poslancev bloka izglasovala Radićevo predajo sodišču. Sicer pa prebrisani Pašić od sporazuma ni pričakoval nič drugega, kot pa da se na račun bloka znebi že njemu nevarnih demokratov.¹⁶

Ta nedemokratična poteza strank bloka – ki se je medtem vse bolj federalistično predstavljal – ni zmedla. Nasprotno, blok se je pred jesenskim delom parlamenta sestal v Zagrebu in izdelal skupno parlamentarno taktiko. Rezultat tega dogovora je viden že 5. novembra, ko blok zapusti parlament in dr. Korošec izjavi: »Da ima zdaj usodo države v rokah srbski narod.« To je bilo prvo resno svarilo bloka v smislu demonstracije njegove moči.¹⁷

Že zaradi slabe izkušnje in Pašićeve nepripravljenosti za politično sodelovanje

samostojnost, da si znamo tudi sami zakone dajati, da se Slovencem, Hrvatom in Bošnjakom da samoupravna in zakonodajna samouprava.

¹³ Straža, 3. maj 1922.

¹⁴ Straža, 26. marec 1923.

¹⁵ Straža, 11. april 1923.

¹⁶ Straža, 23. in 25. julija 1923.

¹⁷ Straža, 7. november 1923.

si je blok zadal na seji med predstavniki SLS in HRSS 10. januarja 1924 v Zagrebu dve nalogi:

1. Iz tako imenovanega »ožjega« federalističnega bloka (SLS, HRSS in JMO) ustanoviti »širši« federalistični blok, v katerem bi sodelovala tudi JDS ali vsaj tisti del te stranke z Davidovičem na čelu, ki se zavzema za pravičen narodni sporazum;

2. S parlamentarno večino odstaviti Pašičevo centralistično samoradikalno vlado.¹⁸

Pomlad 1924 je bila tako polna politične razvnetosti in za tiste čase pomembnih političnih sprememb. 8. marca se končno ustanovi »širši« opozicionalni blok, ki ga sestavljajo SLS, HRSS, JMO in Davidovičevi demokrati. Na novo Davidovičevo politično usmeritev je takoj odgovoril Pribičević, ki je iz drugače mislečega dela JDS ustanovil SDS in tako 27. marca sestavil koalicijsko vlado s Pašičem, Pašičeva samoradikalna vlada je medtem že odstopila. Blok je HRSS ob ustanovitvi naložil nalogo, da mora verificirati svoje poslanske mandate, kar je pomenilo, da je HRSS končno pristala na sodelovanje v parlamentu in tako prekinila sterilno abstinenčno politiko v boju z državnim terorizmom. Čeprav se je Pašić znova združil s Pribičevićem, ki mu je prinesel nekaj prepotrebnih poslanskih glasov, Pašičeva vlada ni imela zanesljive parlamentarne večine. No, to v jugoslovanskih razmerah še vedno nič ne pomeni! Pašić se je torej zatekel k »balkanskemu parlamentarizmu«, kot ga je označil takratni klerikalni tisk. Opoziciji je vseeno uspelo verificirati sporne mandate HRSS 27. maja 1924. Pašičeva vlada bi zagotovo padla, če mu ne bi uspelo s pomočjo kralja poslati parlament na počitnice vse do 20. oktobra. S to potezo je hotel Pašić enostavno paralizirati federalistični blok. Tokrat se je blok izkazal v svoji trdnosti in odločnosti, 17. julija 1924 je prisilil Pašičevo vlado k odstopu in priboril Davidoviču mandat za sestavo nove vlade.

Ne bi bilo pošteno, če bi pozabili na »verifikacijske« muke HRSS in še posebej Radića kot predsednika stranke v tem čakalnem obdobju. Radića je medtem beograjska velikosrbska politika prisilila v emigracijo, kar pa je Radić po svoji navadi plodno izkoristil. Svojo politično popotovanje po Evropi je končal v Moskvi, kjer je HRSS včlanil v Kmečko internacionalo. To je bila za blok nerodna reč, pa zato Davidović ni mogel vključiti v svojo vlado (SLS, JMO, demokrati) predstavnikov HRSS.

Predstavniki HRSS kljub temu niso postavljali pogojev in so na presenečenje vseh kratko malo izjavili, da podpirajo Davidovičevo vlado. Vse je kazalo, da politika dr. Korošca ne žanje samo prvih rezultatov, ampak celo več, kot je zabrusil nek poslanec takratnega jugoslovanskega parlamenta Pribičeviću: »Kako god okreneš, pop dobija!« Kmalu potem so se začeli intenzivni pogovori tudi s HRSS in vse je kazalo, da bo tudi ta vstopila v vlado federalističnega bloka. Na tej točki pa se je zrušil do zdaj popoln in po vseh parlamentarnih pravilih pripravljen politični načrt dr. Korošca. Poglejmo (vsaj faktografsko), kako se take zadeve v Jugoslaviji rešujejo:

1. 13. septembra je kakor strela z jasnega udarila vest, da že dogovorjene vladne mandate HRSS ne bo sprejela, bo pa HRSS še vedno v parlamentu podpirala Davidovičevo vlado. HRSS je za takšno svoje nastopanje obtoževala dvor.

2. 8. oktobra odstopi vojaški minister Hadžić (najbrž po ukazu Pašića ali celo dvora) in tako onemogoči delo vlade.

3. 20. oktobra sta izvoljena za podpredsednika parlamenta dr. Maček (HRSS)

¹⁸ Glej Stražo v mesecu januarju in februarju.

in dr. Hohnjec (SLS), kar je svojevrstna farsa, saj parlament ni mogel delati zaradi odstopa vlade.

4. 6. novembra je kralj postavil novo Pašić–Pribičevićevo vlado, razpustil skupščino 10. novembra in razpisal volitve za 8. februar 1925.

Menda je več kot očitno, kdo in kako je vlekel poteze!?

Na februarskih volitvah leta 1925 je SLS znova – kakor na zadnjih – absolutno zmagala (v Sloveniji op. p.), kljub temu da so volitve potekale – na primer v Makedoniji kar javno – pod velikim terorjem. Na predvolilnih shodih februarskih volitev se je dr. Korošcu zdelo, da je napočil že pravi čas, da govori o prirodnem pravu slovenskega naroda: »Mi Slovenci ne zahtevamo nič, kar bi bilo proti zdravi pameti ali proti državi. Mi zahtevamo svojo prirodno pravo. Nič več in nič manj. Za slovenski narod gre. Nam slovenski narod ni skupina ljudi, ki danes lahko čuti slovenski, jutri nemški, danes hrvatski, jutri srbski. To je narod tisočletne skupne usode...«¹⁹.

Če se vrnemo na jugoslovansko politično prizorišče, je treba najprej omeniti, da je vladajoča koalicija na volitvah dobila 162 mandatov nasproti 152 opozicije. To dejstvo samo po sebi kaže, da parlament ni mogel tudi tokrat normalno delovati. Opozicija, sestavljena v glavnem iz »širšega« bloka, se je sestala med 23. in 25. februarjem in sklenila, da se blok preimenuje v Blok narodnega sporazuma in seljačke demokracije ter preoblikuje v enoten parlamentarni opozicijski blok z enotno taktiko in politiko. Novost je bila torej to, da je prejšnji blok sklepal od primera do primera s sporazumom predstavnikov; novi pa je imel v primerjavi s starim svoje stalne organe: predsednika, izvršilni odbor in plenarne seje. Videti je, da se dr. Korošec in njegovi parlamentarni zavezniki niso predali, celo več, odločili so se za dokončen obračun s centralizmom.²⁰ A se je kaj kmalu pokazalo, da se velikosrbska naveza ni kar tako pustila ugnati. Pašićeva vlada in parlamentarna večina sta namreč na vse načine blokirali verifikacijo mandatov poslancev HRSS in le-to obtoževali, da je prokomunistična. Že 27. marca 1925 so bili vidni prvi rezultati trde Pašićeve in Pribičevićeve politike. Na ta dan je HRSS priznala vidovdansko ustavo, ki jo je vztrajno zavračala in kmalu zatem celo sestavila skupno vlado z radikalc. Od tega trenutka dalje so se vrstile politične spremembe, ki bi jih z načelnega stališča skorajda ne mogli razumeti. Od tega, da je federalistični blok seveda razpadel; da Radić in radikalc niso dolgo vzdržali v isti vladi; da je zasedel Radićevo mesto v koaliciji z radikalc dr. Korošec po podpisnem Blejskem sporazumu 11. julija 1927, kar bi naj pomenilo opustitev opozicijske politike, ki zaradi nezrelosti nekaterih delov bloka ni dala rezultatov;²¹ da sta se povezala v protivladno koalicijo Radić in Pribičević; da je prišlo 20. junija 1928 v skupščini do streljanja pozicije na opozicijo... Vse bolj ali manj znane in grenke izkušnje iz naše stare Jugoslavije.

VI

Naj končam z mislijo dr. Korošca: »Glavni ustroj našega državnega aparata je sicer grajen na demokraciji, vendar je ta demokracija bolj formalna kot realna. Pogon tej demokratski mašini daje duh državnega absolutizma, ki ne privošči svobode ne družini ne narodu. Dokler bo trajal ta duh v celotni državni upravi,

¹⁹ Straža, 15. december 1924.

²⁰ Straža, 27. januar in 16. marec 1925.

²¹ Straža, 30. marec, 18. maj, 10. junij, 17. julij 1925.

bodo vsi, ki hočejo svobodo družine, cerkve in naroda, morali biti pripravljeni na velike politične borbe. Ako je najvišji cilj politike, da se narodi razvijejo k vedno večji svobodi, popolnosti, sposobnosti in vrednosti, potem se sedanji program slovenskega naroda ne more imenovati pogrešno.«²²

²² Socialna misel, 1. januar 1926.

BOŠTJAN MARKIČ

Srečanje evropskih revij

Decembra 1991 je bilo v Bruslju srečanje, ki ga je pripravila Mreža evropskih revij (European Reviews Network). Bruselj, »najbolj evropsko mesto, za srečanje predstavnikov evropskih revij bržčas ni bilo izbrano slučajno: v tem je tudi nekaj izziva-joče in pomenljive simbolike. Morda bi se kakšen v Evropo zagledan bralec sploh spraševal, kam pa naj bi šli razpravljat uredniki družboslovnih evropskih revij in časopisov, če ne prav v Bruselj, kjer domuje Evropska skupnost in kjer je vse v znamenju Evrope? Mimo »azbestne« mastodonske stavbe Evropske skupnosti, ki daje gostoljubje evrokra- (ob pogledu nanjo mi zavoljo njene glomaznosti prihaja na misel beseda »bajturina«), se dodatek »euro« prileplja in malodane povsod pojavlja tako rekoč na tekočem traku. Trgovina spominkov se imenuje Eurotempo. Klub, v katerem se srečujejo ugledni bruseljski gostje je Euroclub. Kino v bližnji ulici se blešči pod napisom Eurocinema. Celo nekatera podjetja so si za naziv in dodatek izbrala ime »Euro«. Tako je na primer eno izmed podjetij, ki obnavlja bruseljske hiše imenovano Eurofacade. In kje naj bi tri decembrske dni živeli in razpravljali »evropski« revijalni uredniki, če ne v hotelu, ki tudi nosi Bruslju prilegajoče se ime Eurovillage in je le slab evropski streljaj oddaljen od zgradbe Evropske skupnosti. Dobrodošlico v hotelu Eurovillage izraža tudi hotelski prospekt, ki je tudi »evropsko ubran«: v treh jezikih nam med drugim sporoča, da smo srcu Evrope in da Eurovillage želi biti privilegirano mesto srečanja za vse narode, in to v pravem evropskem duhu. Resnično, prav tako, da ne bo nikakršne pomote, nam hotelski trojezični prospekt ponuja srečanje »dans un esprit resolutement europeen«, »op een absoluut Europees

menier«, »in an exclusive European spirit«.

Tako evropsko »impregnirani« evropski uredniki evropskih družboslovnih revij so v evropskem hotelu Eurovillage (hotel je na bulevarju, ki v skladu z belgijsko dvojezičnostjo ni poimenovan le Boulevard Charlemagne, ampak tudi Karel de Grote-laan) tudi razpravljali o evropski temi Novi zemljevid Evrope (Une carte de l'Europe nouvelle, Mapping the new Europe). Približno kakšnih trideset udeležencev, med njimi sta bila tudi Slavko Fras, glavni in odgovorni urednik štirnajstdnevnik za politična, gospodarska in kulturna vprašanja Naši Razgledi, ter podpisani glavni in odgovorni urednik družboslovne revije Teorija in praksa, je govorilo tudi o temi Ali obstaja alternativa demokraciji kapitalizmu v Evropi ter o problemu Demokracija in socialne razsežnosti v novi Evropi. Na razpravljalški tapeti bruseljskega srečanja so bili razvidni zlasti naslednji tematski toni: ekonomska dialektika Skupnega evropskega trga, demokratični deficit v Evropski skupnosti, poststalinizem, pluralizem in civilna družba, problemi evropske »medijske industrije«, kriza evropskih političnih strank, stanje evropske države – blaginje. Udeleženca iz Slovenije, drugih predstavnikov iz bivše Jugoslavije na bruseljskem srečanju ni bilo, sta se razpravljalško vključevala v posvet, zlasti z razčlenjevalnimi razmišljanji o razmerah v Srednji in Vzhodni Evropi ter o možnostih Slovenije v »novem evropskem zemljevidu.«

Sploh je bila odhajajoča Jugoslavija ter v zvezi s tem zlasti še Slovenija in Hrvaška tudi ena izmed iskrečih se postaj bruseljskih modrovanj urednikov evropskih revij. Pri tem sem opazil tudi evropsko razdeljenost v pojmovanjih urednikov v odnosu do »Yugoslav case« in me je mestoma spominjala tudi na različno stališče raznih evropskih nosilcev ekonomske in politične moči, kadar pač razpravljajo o Jugoslaviji in njenem mestu v Evropi.

Bržčas ni bilo slučajno, tako glede na čas in prostor srečanja urednikov v Bruslju, da se je veliko umovalo o problemih evropskega Vzhoda (dramatični položaj v bivši Sovjetski zvezi se tudi ni izmaknil družboslovnemu opazovanju urednikov evropskih revij) in da je »počena os« evropski Zahod in evropski Vzhod zaskrbljujoče odmevala v razpravljal-skih sobanah Eurovillage.

Belgijski gostitelji so izkoristili priložnost, ko so že imeli v svoji sredi urednike nekaterih evropskih revij, da so jim predstavili, morda včasih celo s premalo kritične razdalje, belgijsko ekonomsko in politično sceno. Predstavniki posameznih političnih strank, sindikatov in profesorji so govorili o belgijskih političnih strankah in o tem, da so velike tradicionalne belgijske stranke oslabiljene. Zanimivi in izzivni so bili razpravljal-ski premisleki belgijskih gostiteljev o vprašanih belgijskega federalizma, o odnosih med Flamci in Valonci, o regionalizmu v Belgiji. Profesor J. Moins je govoril tudi o »mental-nem zidu«, ki da v Belgiji obstaja med naci-onalnimi skupinami. Razgrnili so nam tudi belgijske poglede na družbene dejavnosti in v zvezi s tem na netržni sektor, na stališča belgijskih zelenih in na ekološke probleme, ki jih v Belgiji ne manjka.

Seveda uredniki evropskih revij niso gene-rali, ki bi krojili »nov zemljevid Evrope«. Te ambicije seveda goje jugogenerali, in to na način, ki je sramota za debelo kožo Evrope. Intelktualno razmišljanje urednikov v Bruslju pa je imelo tudi ta cilj, da bi urednike spominjalo, o kakšnih temah naj (tudi) pišejo v svojih revijah in da bi za družboslovno ana-lizo o evropskih problemih motivirali kar naj-bolj sposobne družboslovne pisce in publi-ci-ste. Dogovor v Bruslju, da si bomo izmenja-vali revije in medsebojno objavljali napisane razprave, je zaveza in izziv, ki terja angažira-no dejavnost urednikov številnih evropskih družboslovnih revij.

SANDRA BAŠIČ

Medijska zloženka, ali kaj narediti z mediji

V Piranu je bil od 6. do 12. septembra 1991 peti mednarodni kolokvij *Komunicira-nje in kultura* na temo Evropski in severno-ameriški medijski sistemi v prehodnem obdobju. Kolokvija se je udeležilo 25 strokovnjakov s tega področja iz 14 držav. Na kolokviju so se srečali sodelavci mednarod-nega projekta, ki sočasno poteka v več drža-vah. Končni proizvod bodo monografske in primerjalne študije medijev v teh državah.

Temeljno vprašanje, na katero je bilo tre-ba odgovoriti, je, kako so sploh možne pri-merjalne študije tako različnih medijskih sistemov in ali je možno ugotoviti, kakšne so splošne razvojne tendence medijskih siste-mov v vseh državah. Splošnost modela je lahko past: posplošitev nekaterih razvojnih smeri, pomembnih v posameznem medij-skem okolju, in partikularizacija nekaterih »nacionalnih problemov«, ki imajo v luči nacionalnega medijskega sistema splošno razvojno smer. Ker je projekt prvi poskus take teoretične integracije na tem področju, je usklajevanje modelov nujno.

Izkazalo se je, da se države, ki so del Evropske skupnosti, vse bolj ukvarjajo s ločevanjem med nadnacionalno evropsko in nacionalno (specifično) identiteto in zaš-čito pred medijskim imperializmom zelo agresivnega ameriškega medijskega kapitala – in problemi vzhodnoevropskih držav z novimi oblikami omejevanja neodvisnih medijev in njihove razprodaje.

Samo Kropivnik in Breda Luthar (Slove-nija) sta poskušala s pomočjo predstavljenih besedil udeležencev z analizo vsebine ugotovi-ti, kakšni so koncepti zaznavanja medij-skih sprememb. Ugotovila sta, da so med avtorskimi pristopi velike razlike, torej da se vsaka posamezna država v svoji medijski politiki srečuje z različnimi problemi. Tako je Winfried Schulz (Nemčija) predlagal, naj se prehod medijskih sistemov opiše kot povezava med obćimi trendi (kot so tehnološke spremembe, rast, privatizacija in inter-nacionalizacija) ter spremenljivimi naci-

onalnimi opcijami oz. pogoji. Torej sta dve različni perspektivi: ena obsega kazalnike splošnih trendov v vsakem medijskem sistemu, druga pa temelji na posebnostih narodnega razvoja.

Prof. Slavko Splichal (Slovenija) je predlagal model, ki poskuša uravnotežiti mrežo različnih medijskih sistemov. Nacionalne študije naj bi lokalne, nacionalne (ali transnacionalne) medijske spremembe proučevale kot integracijo in diferenciacijo (reintegracijo) političnih, gospodarskih, kulturnih in tehnoloških razvojnih smeri. Identificirali naj bi se z obliko, vsebino (hardwara in software) in tudi akterji (odnosi med civilno družbo in državo ter vplivom političnih strank in velikih korporacij).

Kot je prof. Splichal poudaril, je analiza odnosa med civilno družbo in državo v medijskem prostoru še vedno aktualna. V informacijski dobi je ta povezava »paradoksalna«: v parlamentarnih demokracijah je država na določen način najnevarnejši »sovražnik« civilne družbe in obenem njen zaščitnik. Država, ki poskuša sočasno prevladati nad civilno družbo in jo nadzorovati, se ne more izogniti zaščiti nekaterih temeljnih razsežnosti civilne družbe s sprejemanjem legalnih dejavnikov svojega delovanja.

Medtem ko se nekdanje socialistične države ukvarjajo z lastninjenjem, zahodne (razvite) države poskušajo močno medijsko koncentracijo omejevati z zahtevo po zaščiti neodvisnih medijev.

Državna ali družbena lastnina lahko poteka zasebno kot razprodaja nacionalnih medijev (primer Madžarske) ali država v imenu zaščite nacionalnega interesa imenuje sebe kot prehodnega lastnika. Madžarska je, kot je povedala Ildiko Kovacs, eden najbolj krutih primerov razprodaje nacionalne medijske infrastrukture. Kar ena tretjina madžarskih časopisov je pod nadzorom tujih vlagateljev. Robert Maxwell je lastnik 40% delnic v dva madžarska časopisa (Magyar Hirlap in Esti Hirlap) z največjo naklado, Rupert Murdoch ima 50% delnic dnevnika Mai Nap in revije reform ter korporacija Axel Springer Budapest v celoti nadzira šest regionalnih časopisov. Zaradi neurejenih zakonodajnih temeljev in pomanjkanja domačega zasebnega kapitala v nekdanjih socialističnih državah pod sintagmo tržne ekonomije se mediji koncentrirajo v rokah petih največjih medijskih mogotcev. Spre-

membe so tudi pri sprejemanju vloge novinarjev, ali kot je Kovacseva povedala, madžarski novinarji nimajo prakse pri objektivnem sporočanju.

Preminuli Maxwell je lastnik delnic bolgarske TV in financira projekte v SZ (angleška verzija Moscow News). Murdoch je v sodelovanju z Merrill Lynch Capital Markets in britansko komercialno banko Maxwell Capital Partnership ustanovil poseben sklad za vlaganja v Vzhodni Evropi. Na Poljskem so razmere nekoliko drugačne. Poljska vlada ni hotela prodati svojega nacionalnega programa ne Berlusconiju ne Bartschmannu.

Razvite države proces »privatizacije« čuti jo predvsem kot problem koncentracije kapitala. Manjša podjetja si prilaščajo korporacije in njihova združenja v transnacionalne medijske karte. Ali kot je rekel Colin Sparks, edini aktualni primer transferja v zasebne roke je odločitev BBC, da prodaja enega svojih nacionalnih radijskih programov zasebni družbi.

Na britanskem medijskem področju Murdoch, Maxwell in Stevens nadzirajo 73% naklade dnevnikov in 82% naklade tedenskih časopisov. V strukturi medijskega okolja to pomeni, da ima vladajoča konservativna stranka, ki je na volitvah dobila 43% glasov, podporo 73% tiska.

Tudi sosednja Avstrija čuti pritisk nadnacionalnega medijskega kapitala. 66% avstrijskega časopisja, oglaševalnega prostora in menedžmenta je pod nadzorom ene same korporacije – nemške WAZ (Westdeutsche Allgemeine Zeitung). Korporacija WAZ ima večinski delež v visokonakladnih Kurier in Neue Kronen Zeitung. Novembra bo Avstrija dobila tudi nov zakon o radiu, ki vsebuje protimonopolno klavzulo (en delničar lahko ima samo 33% delnic v posameznem mediju). Zakon, ki bo po eni strani praktično dereguliral radijsko področje (vsakdo lahko ustanovi radijsko postajo), po drugi strani postavlja omejitve za ustanavljanje neodvisnih radijskih postaj (ustanoviteljski kapital mora biti iz medijskih virov, kar pomeni, da bo tisti, ki že ima radijske postaje, lahko neomejeno vlagal kapital v nove).

Francois Xavier Huttin (Francija) je kot eden od ustanoviteljev neprofitne organizacije, ki izdaja časopis Quest France, predstavil »francoski primer« poskusa ustanavljanja in vodenja neodvisnega časopisa.

Druga skupina udeležencev srečanja, večinoma iz manjših držav ES, se je ukvarjala predvsem z ohranjanjem nacionalne identitete pri globalizaciji medijskega prostora. Evropa se vse bolj spreminja v multimedijski imperij z oligopolno strukturo. Leta 1984 je ES sprejel deklaracijo »O TV brez meja«, ki naj bi uskladila nacionalno zakonodajo na področju in izenačila zakonit položaj državnih in zasebnih podjetij. Tradicionalna vprašanja, kot so pluralizem, politično ravnotežje, različnost medijskih vsebin, izginjajo zaradi načel komercializacije in lastninjenja. Področje RTV postaja vse bolj področje supranacionalnih ureditev. Vprašanja manjših držav, kot sta Belgija in Nizozemska, in njihovo vtapljanje v ES postavljajo kot ključno vprašanje ohranjanja »nacionalne identitete«. Ali kakor je to povedal Robin Cheesman (Danska), sprejemanje danskih zakonov se vse bolj seli iz Kebenhavna v Bruselj.

Pojem kulturne/nacionalne identitete ima dva komplementarna fenomena: posebnosti posamezne kulture v odnosu do drugih kultur (kaj jih razlikuje) in tiste splošne vrednote, ki jih vsaka kultura deli z drugimi. Ali kot je Jan Servaes (Nizozemska) poudaril, danes v Evropi vzporedno tečeta dva procesa: države srednje in Vzhodne Evrope zavzemajo stališče romantičnega panevropskega nacionalizma (»mi smo del Evrope«) in hočejo sodelovati v evropski povezavi, članice ES pa vse bolj poudarjajo pomen nacionalnih kultur in nevarnosti kulturnega imperializma anglofonskih držav. Torej odgovor na enostavno vprašanje, kako bodo Evropejci reagirali na ameriški medijski prodor, je podatek, da letno evropske države porabijo več kot 500 milijonov dolarjev za nakup ameriških TV-programov. Nekdanji

francoski kulturni minister Jack Lang predlaga določeno obliko »kulturnega odpora (cultural resistance) in varovanja nacionalnih kultur.

Najznamenitejša nacionalna medijska primera sta Švedska in ZDA. Švedsko bi lahko opredelili kot medijski muzej in ZDA kot medijsko prihodnost. Švedska leta 1991 še vedno nima zasebnih RTV-postaj in oglaševanja na RTV. Obenem je to država z najvišjim odstotkom branosti dnevnih časopisov (4/5 Švedov so dnevni bralci jutranjih časopisov in 1/3 je večernih tabloidov).

Ko govorimo o tehnoloških spremembah, lahko vidimo, kakšen tehnološki prepad je med razvitimi in nerazvitimi državami. Dokler v vzhodnoevropskih državah država nima kapitala za tehnološko posodabljanje telekomunikacijskega in medijskega področja in je vse prepuščeno lastni iznajdljivosti njenih državljanov, razvite države prihajajo v postinformacijsko družbo. Dokler se v nerazvitih državah šele začneja premišljevat o vpeljavi kabelskega sistema za ZDA, je to realnost že od leta 1940.

Kot podatek samo navajamo, da imajo veliki kabelski sistemi, kot sta CNN in MTV, več kot 100 milijonov naročnikov. In kaj je z nadzorom? Država nadzira samo tisti del aktivnosti, ki prinašajo profit (davki), in javnost, ki je reducirana na uporabnika, ima samo eno možnost nadzora – ne uporabljati medija.

V mnogih pogledih je medijska politika ZDA in drugih poznokapitalističnih držav odvisna od zelo natančnega obvladovanja estetike tehnološkega nadzora. Ali z zelo učinkovitimi besedami Ruperta Murdocha: informacijska doba je kot parni valjar. Ali boš na njem, ali te bo povozil.

ZDENKO ROTER

Pozabljena preteklost

Naši Razgledi, med slovenskim družboslovnim (in pravzaprav ne le med družboslovnim) razumništvom bran in cenjen štirinajstdnevnik za politiko, gospodarstvo in kulturo, je letos izdal knjigo Zdenka Roterja *Pozabljena preteklost*. Na ta način so se Naši Razgledi pridružili tistim revijam in časopisom, ki se ukvarjajo tudi z založniško dejavnostjo. Naj v tej zvezi spomnim tudi na vrsto uspešnih knjižnih izdaj Nove revije. Pa tudi družboslovna revija *Teorija in praksa* se usmerja na to pot z izdajo knjige Veljka Rusa *Med antikomunizmom in postsocializmom*.

Roterjeva knjiga *Pozabljena preteklost* je zbirka razmišljanj, ki jih je v letih 1989 in 1990 avtor pisal za Naše Razglede in ki so že ob sprotnem izhajanju v Naših Razgledih vzbujala upravičeno zanimanje razmišljajoče slovenske javnosti. Predgovor k Roterjevi knjigi je napisal Milan Kučan, na koncu knjige pa je zapis Tineta Hribarja O Roterjevih utrinkih. Samo zavoljo tega, ker je Hribarjev zapis na koncu Roterjeve knjige, bi ga po analogiji na Kučanov predgovor lahko označil kot za-govor. Seveda Hribar Roterja nič ne zagovarja; za kaj takega tudi ni nobene potrebe. Roterjeva kritična misel je takšne narave, da lušči preteklost, a je ne »popravlja« in ne »poslabšuje« ali »poboljšuje«. S sociološko analizo jo kaže v nenarejeni in izvirni optiki tistim, ki so jo v živo doživljali, kot tudi tistim, ki so o njej brali ali o njej le slišali. Roter se nam tedaj v primerjavi z razpršenimi utrinki napisanimi vsakih štirinajst dni v Naših Razgledih, tukaj predstavlja celovito, zaokroženo, tako rekoč »vplatičeno« med Kučana in Hribarja. Čeprav so, rečeno metaforično, Kučan, Roter in Hribar tisti trije kralji Gašper, Miha, Boltežar, ki so vsak zase na slovensko družbeno sceno prinašali (prinašajo) različne darove, imajo vendar, ko prebiram njio-

ve misli v tej knjigi, kljub vsemu nekaj skupnega: ob vsej dinamiki in njihovem razmišljanju in ravnanju izpričujejo zvestobo visoki etični in moralni zavezanosti.

Kučanov predgovor, ki nima le pomena uvodne študije, razkriva miselno bližino do Roterjevih pojmovanj in družboslovnih analiz. Kot da bi se predgovornik in pisec knjige ujela na istem valu in vse kaže, da je to dolg val, ki traja še iz preteklega časa, tudi iz tistega, ko je bil Kučan vpet v takrat obstoječe politične strukture. Tudi z obravnavanim predgovorom Kučan kaže, da je takšne vrste (cerebralni) politik, ki ga odlikuje smisel za politično členitev in v vseh političnih obdobjih (tudi v preteklem) dobro ve, za kaj gre (je šlo) in z nezaletavo politično kretnjo dojema politiko in družbeno dogajanje, če ne kot umetnost možnega, pa vsaj kot privajeno obrt možnega. Če Kučan v predgovoru k Roterjevi knjigi govori o »Panta rei«, pa iz njegovega predgovora k Roterjevi knjigi diha tudi načelo »Festina lente«.

Hribarjev sklepni zapis je krajši. S tem nikakor nočem reči, da je bil to le nekakšen »dolžnostni izvod« do njegovega (predvsem) univerzitetnega kolega. Ne! Hribar je v količinsko skopo in škrto besedilo pretil in poudaril Roterjevo zapaženo misel: začarani krog okostenelosti, negibnosti, neprilagodljivosti, nedemokratičnosti, nasilja, gospodarske neučinkovitosti in odsotnosti temeljnih človekovih pravic kot glavnih značilnosti realnega socializma se bo moral razkleniti.

Malo bolj sem se pomudil pri Kučanovi in Hribarjevi prisotnosti v Roterjevi knjigi, in to ne le zavoljo tega, ker se redkemu založniku oziroma piscu posreči pritegniti kot »komentatorja« knjige hkrati Milana Kučana in Tineta Hribarja. Dejstvo, da se eden pojavlja v knjigi »spredaj«, drugi pa »zadaj«, v mojih očeh seveda nima nobenega simbolnega pomena. Pri tem sem se pomudil nekoliko dlje tudi zato, ker so vsi trije, vsak na svojem mestu, v prvih rovih svoje profesionalne dejavnosti: Kučan kot politik, Tine

Hribar kot filozof (zadnje čase, vsaj delno, tudi kot strankarski mož) in Roter kot sociolog.

Roterjeva knjiga, s predgovorom in pogovorom obsegajoča 191 strani, v dopadljivi in moderni opremi Jurija Koščaka, je branje, ki ga nevsiljivo priporočam, pač tudi glede na naravo revije, v kateri prikaz knjige objavljam, predvsem vsem sociologom, politologom, komunikologom, obramboslovcem, pa tudi drugim družboslovnim in nedružboslovnim profilom našega izobraženstva. Knjiga pa utegne vzgojno vplivati tudi na vse politike različnih formatov in različnih političnih obdobij, zato jo svetujem v branje tudi njim. Verjetno je imel pisec Roter tudi njih v mislih, ko je pisal posamezne (seveda, logično, ne vse) sociološko reflektirane utrinke. Knjiga razkriva Roterja kot uveljavljenega sociologa, ki je v preteklosti imel tudi politične ambicije in jih je – delno – tudi udeležal. To je v bistvu, gledano v celoti, tudi izpričana prednost knjige, saj so zato nekateri eseji v knjigi pisani tudi z vidika »inside story«. Roterjeva knjiga *Pozabljena preteklost* izstopa po socioloških religioloških esejih, po zapisih, ki se naslanjajo na javnomnenjske raziskave, ki se vežejo na ime znamenitega profesorja Nika Toša, predstojnika Centra za raziskovanje javnega mnenja in množičnih komunikacij na Fakulteti za družbene vede. Delo odgrinja tudi Roterjev velik smisel za družboslovno preučevanje tistega, čemur smo nekoč dejali kadrovska politika. V knjigi je opazna tudi Roterjeva družboslovna angažiranost za spreminjanje sveta. Ali je morda pri tem tudi nekaj Roterjevega mesijanstva? Roterja vznemirjajo moralna vprašanja slovenske družbe, toda le redkokdaj zaide v moralizem.

Čeprav Roter ni politolog in komunikolog, mu vendar njegova široka družboslovna teoretična zakoreninjenost ter smisel za analizo in za napoved političnega dogajanja – to seveda očitno ni samo posledica njegove sicer uspešne univerzitetne analitične kariere – omogoča, da publično dostojno in na tehtni ravni govori tudi o volilnih procesih, političnih strankah, skupščinskem sistemu in podobno. Pisati sociološke esejistične utrinke vsakih štirinajst dni, in to še za intelektualni štirinajstdnevnik *Naši Razgledi*, ni mačji kašelj. In to še zlasti ob zavesti, da jih berejo kritični in izbirčni intelektualci. Roterjeva

knjiga zdrži visoko kritično oceno. To seveda ne pomeni, da med osemindeseterico v razmišljanje ponujenih Roterjevih socioloških utrinkov in okruškov ni kakovostnih nihanj in razlik v sociološki imaginaciji in povedni izbrušenosti. To se dogaja še v knjigah, ki so pisane scela in z enotnim predmetom analize.

Roterjeva *Pozabljena preteklost* oziroma pravilneje rečeno Roterjeva knjiga *Pozabljena preteklost* je sociološki sprehod skozi čas, ki je obogatil slovensko sociološko in publicistično tvornost. Marsikdo se bo ob Roterjevi optiki preteklosti, sedanjosti in prihodnosti zamislil tudi ob svojih optiki vseh teh obdobij in morda ji bo kaj odvzel ali dodal. Tudi s tem bo, o tem sem prepričan, namen in cilj pisca knjige, izdajatelja knjige, obeh komentatorjev v knjigi, dosežen in dopolnjen. Pa še en memento ima Roterjeva knjiga: številna dogajanja v družbi se zgoščajo v sintagmo pozabljenje – pomnjenje (spominjanje).

Boštjan Markič

Bogato gradivo za pouk o človekovih pravicah

(Pouk o človekovih pravicah, Praktični napotki in gradivo za učitelje osnovnih in srednjih šol, Društvo za Združene narode za Republiko Slovenijo, Ljubljana, junij 1991, str. 170)

Prav nič novega ne izrečemo, če opozorimo, da doživlja (še predvsem) v zadnjem času ne le naša družba, temveč tudi druge, presenetljivo hitre spremembe. Naša družba se sooča z demokratičnimi preobrazbenimi procesi, s pojavom prvin, ki so predstavnice elementov nove (drugačne) političnosti. Tako je v njej prišlo do vzpostavitve političnega pluralizma in parlamentarne demokracije. Bolj pogumno kot doslej bi morala v njej zaživeti tudi demokratična politična kultura kot sestavine posameznikove osebnostne identitete, kot usmerjevalna sestavi-

na njegovih pomembnih življenjskih odločitvah, ravnanj. Takšna kultura (pa) seveda zahteva razmišljujočega človeka.

Intenzivne družbene spremembe se morajo izražati tudi v šoli. In se oziroma, denimo, natančneje: se tudi morajo izražati pri pedagoškem delu, katerega predmet obravnave so družboslovne vsebine. Prav te so v šolskem letu 1990/91 v srednješolski prostor vstopile v novi obliki. Opravljena pa je tudi programska prenova dela družboslovja v osnovni šoli, kjer je dozdajšnji predmet družbenomoralna vzgoja nadomeščen z novim, imenovanim etika in družba.

Tako se pedagoško delo družboslovja že v osnovni šoli in zatem na nadaljnjih stopnjah izobraževanja srečuje z obravnavo vrednot sodobnega sveta, človekovim položajem v svetu, njegovimi pravicami in svoboščinami. In še bi lahko naštevali. Toda tisto, kar želimo poudariti, je: prav pouk o človekovih pravicah mora postati pomemben del družboslovnega pouka. Še več. Mora postati pomemben del učenčeve pridobljene izobrazbe.

Za izpolnitev tega zahtevnega smotra je v juniju 1991. leta izdalo Društvo za Združene narode za Republiko Slovenijo enega od zelo pomembnih pripomočkov za pouk o človekovih pravicah, in to za različne starostne stopnje ter tudi za različne družbene, kulturne, politične razmere. Priročnik z naslovom Pouk o človekovih pravicah. Praktični napotki in gradivo za učitelje osnovnih in srednjih šol ima resnično takšne (vsebinske in didaktične) kvalitete, da se je pri njegovem, čeprav le bežnem prikazu vredno zadržati.

Če to storimo, potem moramo reči, da najprej vsebuje praktične napotke. Bralca popelje k problemu v obliki (osnovnega) vprašanja: kako učiti o človekovih pravicah? In zatem dalje: kako sploh začeti s takšnim učenjem? Kako takšno učenje didaktično izpeljevati, da bo za učenca motivacijsko? Priročnik ne predpisuje nekih receptov, po katerih naj bi se togo ravnal pedagog. Nasprotno. Vsebuje bogate vsebinske in didaktične primere, ki naj učitelja nenehno spodbujajo k iskanju novih poti za čim bolj učinkovito posredovanje tovrstnih, potrebnih znanj učenca. Priročnik pravzaprav nenehno dokazuje trditve: učenje o človekovih pravicah je lahko uspešno le, če je učenje odprte (tudi izkustvene) narave.

Del priročnika – praktični napotki – v nadaljevanju obsega še dve veliki vsebinski tvorbi. Prvo gradi obravnava nekaterih temeljnih vprašanj človekovih pravic. Analiza temeljnih vprašanj, ki se pojavljajo pri obravnavi človekovih pravic, zahteva učiteljevo veliko strokovno širino in tudi zelo skrbno presojo, ko gre za njegovo odločanje o izboru snovi, ter tudi dobro izpeljavo problemskega pouka.

Priročnik si tudi zastavlja vprašanje: kako naprej? V tem kontekstu (znova) poudarja, da je pričujoča knjižica začetek in ne konec. Je knjižica, ki vsebuje predloge in ne predpisov. Je publikacija, katere namen je spodbujati razpravljanje in razmišljanje mladih o njihovih pravicah in dolžnostih zaradi tega, da bi le-te spoznali v vseh njihovih razsežnostih, s tem pa tudi popolneje razsežnosti svoje človeške biti.

Priročnik sodi, da pomena pouka za človekove pravice ne moremo dovolj poudariti. Cilj in sredstva so kontinuum. Človekove pravice so pravice, ki zadevajo (bodo zadevale) učenčevo življenje. Učenci morajo razmišljati, kako bi naučeno najbolje uporabili za pospeševanje in varovanje človekovih pravic v svoji družbi, v širši družbeni skupnosti.

Pri prikazu priročnika moramo opozoriti, da poleg praktičnih napotkov vsebuje tudi številne dokumente o človekovih pravicah. V njem pa je tudi mogoče najti seznam dokumentov Združenih narodov o človekovih pravicah. Tudi vsi ti dokumenti lahko koristijo učitelju kot zelo dragoceno gradivo pri njegovem sistematičnem izobraževanju mlade generacije o človekovih pravicah, pri njegovem opravljanju pomembnega vzgojnega poslanstva, pri njegovi vzgoji mladih za spoštovanje človekovega dostojanstva, načel demokratične pravne države, pravil vedenja, ki omogočajo strpno medčloveško sožitje.

Sklenimo: publikacijo, katere vsebino smo le bežno predstavili, vsebino, namenjeno pouku o človekovih pravicah, vzgoji za njihovo spoštovanje, je vredno vzeti v roke. In prepričana sem, da bodo učitelji družboslovja to tudi storili. S tem bo tudi spoštovanje človekovih pravic lažje postalo pomembna vrednota demokracije.

Alojzija Židan

Sodobna politična kultura

(Contemporary Political Culture – Politics in a Postmodern Age, ed. by John R. Gibbins, Sage Modern Politics Series Volume 23, Sage, London, 1989)

Če upoštevamo pripombo Karla Deutscha, da je »mogoče meriti znanstvenikovo veličino z njegovo sposobnostjo, da zavira napredek na svojem področju«, je Gabriel Almond (seveda tudi v drugih pomenih) zares velika osebnost pri proučevanju politične kulture. Pripisuje se mu namreč uvedba koncepta politične kulture v znanem članku iz 1956. leta v *The Journal of Politics* z naslovom Primerjalni politični sistemi.¹ Na Almondovo delo so močno vplivale politične in intelektualne razmere tistega časa. Intelektualno je bila ameriška družbena znanost v položaju, ki bi ga lahko imenovali revolucija naraščajočih pričakovanj. Prevladoval je duh optimizma, prepričanje, da je z »znanstvenim« pristopom mogoče doseči intelektualni preboj v študiju družbe podobno kot v fantastičnih uspehih v fiziki, ki so napovedali jedrsko dobo. Od vsega začetka naj bi ta družbena znanost zasledovala vsaj štiri cilje: multidisciplinarnost, mednarodno primerljivost, kvantitativnost in naklonjenost obstoječemu stanju duha. Almondovo delo na področju politične kulture je zadovoljevalo vsa ta merila. Da bi tesneje povezal politično znanost z drugimi družbenimi znanostmi, je premišljeno iskal koncept, ki bi lahko oživel in razvil primerjalni študij v politični znanosti. Prevzel je koncept kulture od sociologa Talcotta Parsonsa, ki ga je po vrsti sprejel od antropologov.

Po Parsonsu Almond opredeljuje kulturo kot »psihološko orientacijo do družbenih objektov«. Tak družbeni objekt, ki je predmet proučevanja, je seveda politični sistem. Zadovoljujoč zahteve po multidisciplinarnosti z izposojajo iz sociologije in antropologije je Almond v svoji obsežni študiji (skupaj

s Sidneyjem Verbo) *The Civic Culture* (1963) izpolnil tudi naslednji dve merili za novo družbeno znanost z utemeljitvijo svoje- ga raziskovanja na kvantitativni analizi anketnih podatkov pri proučevanju posameznikovih usmeritev do njihovega političnega sistema v petih državah: ZDA, Veliki Britaniji, Nemčiji, Italiji in Mehiki. Kljub njenemu interesu za politični razvoj (predvidoma nekakšen zgodovinski proces) sta Almond in Verba spoštovala kanon družbene znanosti o obstoječem stanju duha z opiranjem na enkratni sinhronični pregled oz. trenutni posnetek vsake države in z identifikacijo na podlagi ekstrapolacije predstave (domnevno univerzalno veljavne) razvojne- ga vzorca.

Na Almondovo in Verbovo delo so vplivale tudi politične razmere, v katerih sta pisala. Hladna vojna je bila na svojem vrhuncu.² ZDA in ZSSR so bile v konfliktu in vsaka je želela razširiti svoj vpliv na t. i. tretji svet in seveda utrditi svoj položaj v Evropi. Bilo je tako rekoč modno za znanstvenike v tem času konceptualizirati konflikt med Vzhodom in Zahodom kot konflikt med demokracijo in totalitarizmom. Tako ni presenečenje, da sta Almond in Verba osredotočila svoje raziskovanje politične kulture na problem demokracije.³ Razumljivo je, da to seveda ni bil splošni pristop k proučevanju politične kulture, temveč poseben problemski pristop, morda utemeljen v skladu s pojmovanjem njune intelektualne misije. Pomembnost te misije za kasnejši zgodovinski čas in drugačno politično ozadje je zato seveda močno vprašljiva. Vendar pa je iz različnih razlogov njun pristop še vedno močno prisoten v proučevanju politične kulture in je postal tudi standardni model za empirično raziskovanje na tem področju. Takšen uspeh sta dosegla kljub temu, da so nekateri drugi avtorji začeli uporabljati koncept politične kulture

² Lucian Pye sugerira, da je imela 2. svetovna vojna celo večji vpliv na ameriško družbeno znanost kot hladna vojna. *Culture and Political Science: Problems in the Evaluation of the Concept of Political Culture*, *Social Science Quarterly* (1972), str. 285.

³ G. Almond/S. Verba, *The Civic Culture*, Princeton, Princeton University Press, 1963, str. 3 piše, da je to študija politične kulture demokracije in družbenih struktur v procesov, ki jo vzdržujejo; zmaga razuma in svobode, s tem pa tudi prihodnost demokracije sta ogrozila zlasti fašizem in komunizem.

¹ G. Almond obravnava klasične izvore koncepta politične kulture v svojem eseju *The Civic Culture Revisited*, Boston: Little, Brown, 1980.

popolnoma drugače. Tako Sam Beer kot Louis Hartz sta izdelala drugačen in po našem mnenju tudi plodnejši pristop k proučevanju politične kulture.⁴ Almond in Verba dolgujeta svoj uspeh v postavljanju temeljev raziskovanja politične kulture v prenosu (točneje: odrekanju) koncepta med političnimi znanstveniki. Njun pristop se jim je zelo hitro zameril iz različnih razlogov. Nekateri so trdili, da je koncept demokracije, ki je bil podlaga za njuno študijo, brezupno osredotočen na ZDA: nekakšen intelektualni izraz ameriškega imperializma. Drugi so kritizirali idealizem, ki je inherenten njunemu poudarjanju vrednot in stališč kot predpostavki demokratičnih političnih struktur. Preostali (zlasti pri obravnavi javnih zadev) so našli zelo majhno eksplanatorno vrednost v pregledu stališč in vrednot množice, saj je bil zasnovan na domnevi, da ni pomembnejših razlik med množico in elito, prav tako pa ta pristop preveč zanemarljivo vpliv političnih institucij. Preoblikovanje in prilagoditev koncepta politične kulture za uporabno sredstvo analize (npr. javnih zadev) zato terjata mnoge oddaljitve od Almondovega in Verbovega pristopa, da bi lahko sploh odgovorili na nekatera vprašanja, kot npr.: Kakšne spremembe, če sploh, je doživela politična kultura modernih industrijskih držav v zadnjih tridesetih letih? Ali je kakšna splošna usmeritev ali vzorec teh sprememb? Ali je možno ugotovljene spremembe razložiti z etablirano kulturo in paradigami ali pa so prelom s preteklostjo in nov začetek? Ali »novo politiko« spremlja tudi nova politična kultura? Čeprav se avtorji prispevkov v tem zborniku ne strinjajo v odgovorih na zastavljena vprašanja, niti ne zagovarjajo nekakšne splošne metode, teorije ali paradigme, pa soglašajo z obsegom in naravo glavnih sprememb v politični kulturi, kar tudi utemeljuje s tem zbornikom

postavljeno ponovno ocenitev tako sodobne politične kulture kot tudi literature o njej.

Nove ideje in občasno novi koncepti, ki se pojavljajo v sodobni politični znanosti, označujejo tudi preobrazbo v politični kulturi in vedenju industrijskih družb v zadnjih treh desetletjih. Pojmi, kot so izguba usmeritve, nestalnost, nestabilnost, pomanjkanje smisla za skupnost, kriza in posebej kriza legitimnosti, diskontinuiteta, neskladnost, cepitev, fragmentacija, nesoglasje in preobremenitev, izražajo vrsto sprememb, zaradi katerih je sodobna politika (in politična kultura) videti nepoznana in nenavadna, zato pa tudi nova. V ta okvir sodijo spremembe v strankarski politiki, podpori in volilnem vedenju; zaton politike soglasja in ponovno uveljavljanje prepričevalne politike; upadanje zaupanja, pluralizma in vzporedno tudi marginalizacija skupin pritiska; nova družbena gibanja in obnova ideologizacije politike in vzpon nove desnice; pojav terorizma, političnega nasilja in naraščanja kriminala; upadanje zanimanja za politiko in udeležbo v njej; povečana politična obveščenost državljanov preko novih medijev, računalnikov in videotekstov; politizacija novih področij življenja in depolitizacija nekaterih starih; propadanje starega in uveljavljanje novega stila politike. Srečevanje s takšnimi spremembami in posledičnimi izzivi za politično znanost je zahtevalo od avtorjev v tem zborniku odgovore na zastavljena vprašanja v novem, kritičnem in analitičnem, interpretativnem okviru. Najpomembnejši prispevek tega zbornika k sodobni razpravi je tako uporaba in preizkušanje postmodernistične teorije in postmodernistične paradigme v sodobni politični kulturi.

Preoblikovanje Almond-Verbovega koncepta politične kulture zahteva najprej jasno priznanje, da množična politična kultura ni niti isto niti ni v mnogih pogledih enako pomembna, kot je elitna politična kultura, saj na različne načine vplivata na javne zadeve. Drugič, politične kulture ne bi smeli prisiliti v napačno dihotomijo vzroka in posledice. Clyde Kluckhohn je nekoč pripomnil, da je že sam jezik vzroka in posledice neprimeren za razumevanje zapletenosti in soodvisnih učinkov v družbenih situacijah. Bolje je govoriti o »vplivu« politične kulture na javne zadeve, kot pa poskušati razložiti t. i.

⁴ Louis Hartz je objavil zbornik esejev z naslovom *The Founding of New Societies* leta 1964, v katerem posamezni avtorji uporabljajo Hartzovo »teorijo fragmentacije« za posamezne družbe ali regije. Čeprav ni uporabil pojma politične kulture, pa v njej raziskuje zgodovinske variacije in kontinuitete med novim in starim vzorcem politično kulturnega razvoja. Samuel Beer in Adam Ulan pa sta jasno obravnavala politično kulturo v knjigi *Patterns of Government* (1958). Z njunimi besedami »politična kultura vključuje vidike splošne kulturne družbe... in se posebej ukvarja z vprašanjem, kako naj bi bila vodena vlada in kaj bi morala storiti.«

»vzročno pomembnost«.⁵ Politična kultura je kognitivna in evalvativna leča ali filter, ki pomaga oblikovati našo zaznavo problemov in situacij. Tretjič, konceptualizacija politične kulture ima svojo substanco glede na specifičen problem; zato je neprimerno, če se želimo pri njegovi obravnavi osredotočiti izključno na problem demokracije. Almondov in Verbov koncept je tako omejeno uporaben, posnemanje njunih raziskovalnih sredstev pa anahronistično. Četrtrič, pojem politične kulture je treba razširiti, tako da vključuje tudi metafore, simbole in mite. Njun zožen pristop k psihološki razsežnosti politične kulture spregleduje namreč bogastvo zunanjih, objektivnih izrazov politične kulture. Politično življenje je prepleteno s simboli, ki pomagajo pri spoznavanju problemov, težav in prepričanj oziroma njihovi opredelitvi in reševanju, to pa vključuje tudi manipulacijo s simboli kot nadomestkom za politično akcijo. Skratka, preoblikovanje koncepta politične kulture z drugimi besedami pomeni, da moramo proučiti politični diskurz.⁶ Enega najresnejših prelomov pri proučevanju politične kulture predstavlja s svojimi hipotezami o postmaterializmu Ronald Inglehart (*Silent Revolution*, 1977).

Uporabljen v politiki postmodernizem ponuja eksplanatorno paradigmo, ki ustreza novim političnim pojavom in prepričanjem v sodobni družbi. Postmodernizem označuje družbo, ki razkriva diskontinuiteto med ekonomijo, družbo in političnim režimom, prehod k postindustrijski, informacijski in potrošniški ekonomiji, spremembe v zaposlitvi in življenjskem stilu srednjega razreda; postmoderna politika in politična kultura se kaže zlasti v razočaranju nad moderno politiko, v poudarjanju razlik, delegitimiziranju, svobodi, spontanosti itd. Kar pet prispevkov v zborniku se neposredno ukvarja s postmoderno politično kulturo. Bryan S. Turner (*From Postindustrial Society to Postmodern Politics*) se s svojo sliko novih oblik političnega vedenja in zgodovino

spremljajočih ekonomskih in družbenih sprememb skoraj povsem sklada z opisom novejših zgodovine R. Ingleharta. Postmaterialistične in postmodernistične teze se dopolnjujejo prav v označevanju nove kulture, vendar pa je postmodernizem bolj usmerjen k odsotnosti enotnosti in identitete v sodobni kulturi, tj. k fragmentarni sliki, večsmernim spremembam in psihedeličnemu kolažu sodobnih stališč, vrednot in prepričanj. Bo Reimer (*Postmodern Structures of Feeling: Values and Lifestyles in the Postmodern Age*) pa ugotavlja, da je v postmoderni potrošniški kulturi treba upoštevati različne vrste socializacije, ne samo tiste, ki jo je predlagal Inglehart; socializacijo, ki je kontinuirana, za vedno soočena z novimi, spremenljivimi situacijami, ki vodijo k različnim vrednostnim usmeritvam. Element materializma je prvi pogoj (tudi) za postmodernizem v postmodernem svetu. Prispevek R. Ingleharta (*Observations on Cultural Change and Postmodernism*) premišljeno ugotavlja možnosti sprememb v vrednostnih prioritetah in ujemanje postmaterializma in postmodernizma. Ian Forbes v eseju Nietzsche, Modernity and Politics elaborira predvsem povezavo med Nietzschejem in postmoderno (posebno nadrealizmom in feminizmom).

Po mnenju Kyostija Pekonena (*Symbols and Politics as Culture in the Modern Situation: the Problem and Prospects of the New*) kontinuirano soočanje z novim v moderni situaciji ne daje vedno radikalnih in naprednih rešitev, temveč so te lahko tudi reakcionarne, romantične in konzervativne. O primerjalni politični znanosti je prispevek N. J. Renggerja (*Incommensurability, International Theory and the Fragmentation of Western Political Culture*). Brian Girvin je v uvodnem eseju v zbirko z naslovom *Change and Continuity in Liberal Democratic Political Culture* konvencionalnejši pri obrambi, kritiki in reviziji splošnih funkcionalističnih hipotez. Radikalnejši je Richard Topf pri obravnavi političnih sprememb in politične kulture v Britaniji 1959–1987. Razprava o postmaterializmu in osrednji vlogi kulture v pojasnjevanju odnosov med novo ekonomijo in novo politiko (gibanji) je odprta s prispevkom Michaela Minkenberg in Ronalda Ingleharta *Neoconservatism and Value Change in the USA: Tendencies in the Mass Public of a Postindustrial Society*,

⁵ Clyde Kluckhohn, *Culture and Behavior*, New York, Tree Press, 1962, str. 45; Joseph R. Gusfield, *The Culture of Public Problems*, Chicago, University of Chicago Press, 1981, str. 1–23.

⁶ Nedvomno je s tega vidika zelo poučna knjiga dr. S. Južnič, *Politična kultura*, Založba Obzorja Maribor, 1989. Gl. zlasti še str. 247–289 pod naslovom *Politična manipulacija*, ki govori o avtoriteti in oblasti, ritualizaciji oblasti in političnem jeziku.

ki jo nadaljujeta Rudiger Schmitt z obravnavo mirovnih gibanj (From Old Politics to New Politics: Three Decades of Peace Protest in West Germany) in Detlef John s primerjavo švedskih in nemških sindikalnih gibanj. John R. Gibbins kot urednik v predgovoru predvsem povzema spremembe paradigem pri proučevanju politične vrednote in vrednostne prioritete, se močno spreminjajo v sodobnem svetu, kar se izraža v fragmentaciji stare kulture in širjenju novih vrednot, stališč in spremljajočega vedenja, življenjskega stila in političnih

gibanj. Nova narava politične kulture je pluralistična, anarhistična, neorganizirana, retorična in stihizirana, ironična in težko razumljiva. Politični znanstveniki morajo spremljati te spremembe in prilagajati koncepte, paradigme in metodologijo proučevanja. Zbornik Sodobna politična kultura, ki prav to počne, se zato ukvarja s številnimi temami in problemi novejšje politične misli in prakse in je kot tak nepogrešljiv pri nadaljnjem proučevanju na tem področju.

Marjan Brezovšek

bibliografija knjig in tematskih revij

Iz dokumentacije Osrednje družboslovne knjižnice Jožeta Goričarja

OBČA SOCIOLOGIJA. POSEBNE SOCIOLOGIJE

- ABORTUS – pravica do izbire?! : Pravni, medicinski, sociološki, moralni in politični vidiki : <zbornik> Ljubljana: Skupina »Ženske za politiko«, 1991
- ALLAN Graham: Friendship : Developing a Sociological Perspective. New York; London: Harvester Wheatsheaf, 1989
- COPARABLE Worth : Issues and Alternatives. Washington: Equal Employment Advisory Council, 1980
- CULTURAL aspects of football. Sociological Review, 39(1991)3 (tematska številka)
- DALLMAYR Fred: Life-world, Modernity and Critique : Paths between Heidegger and the Frankfurt School. Cambridge; Oxford: Polity Press, 1991
- FEATHER Frank: G-Forces : The 35 Global Forces Restructuring Our Future. New York: William Morrow and Company, Inc., 1989
- FEMINIZATION of Agriculture in Eastern Europe. Revue internationale de sociologie, (1990)1 (tematska številka)
- HARALAMBOS Michael: Uvod u sociologiju. Zagreb: Globus, 1989
- L'HOMME et la Societe. Dix ans apres Piaget. VIIe colloque annuel du Groupe d'Etude »Pratiques Sociales et Theories«.
- NOVAK Mojca: Zamudniški vzorci industrializacije: Slovenija na obrobju Evrope. Ljubljana: Znanstveno in publicistično središče, 1991
- THE CITY and the Sign : An Introduction to Urban Semiotics. New York: Columbia University Press, 1986
- THE LIVING City : Towards a Sustainable Future. London; New York: Routledge, 1990
- ŽENSKA – politika – družina. Ljubljana: Študentska organizacija Univerze v Ljubljani, 1990

POLITIČNE VEDE

- BIBIĆ Adolf: Civilno društvo i politički pluralizam. Zagreb: CEKADE, 1990
- FRANCUSKA revolucija : ljudska prava i politička demokracija nakon dvjesto godina. Zagreb: Globus, 1991
- IL SOCIALISMO: realta e progetto. Democrazia e diritto, 31(1991)1-2 (tematska številka)
- IZVORI velikosrpske agresije : Rasprave, dokumenti, kartografski prikazi. Zagreb: August Cesarec; Školska knjiga, <1991>
- LE »FORME« della democrazia. Democrazia e diritto, 31(1991)4 (tematska številka)
- MOORE Mark Harrison: Ethics in Government : The Moral Challenge of Public Leadership. Englewood Cliffs: Prentice Hall, 1990
- PLANT Richard: Rožnati trikotnik : Nacistična vojna proti homoseksualcem. Ljubljana: Krt, 1991 Znanstveno in publicistično središče, 1991

POLITIČNI SISTEMI

- CHINA, 1991. Current History, 90(1991)557 (tematska številka)
- DAS JAHR Eins der Vereinigung Ostdeutsche Rueck und Ausblicke. Blaetter fuer deutsche und internationale Politik, 36(1991)11 (tematska številka)
- HRIBAR Spomenka: Dolomitska izjava. Ljubljana: Nova revija, 1991
- KONFEDERALIZAM i jugoslavenska kriza. Politička misao, 28(1991)2 (tematska številka)
- LA SINISTRA al bivio. Democrazia e diritto, 31(1991)1-2 (tematska številka)
- LIBERALIZATION and Democratization in the Soviet Union and Eastern Europe. World Politics, 44(1991)1 (tematska številka)
- ROTHER Zdenko: Pozabljeni preteklost. Ljubljana: Delo; Naši razgledi, 1991
- SAMPSON Anthony: The Changing Anatomy of Britain. London: Coronet Books, 1989
- STATE of american federalism, 1990-1991. Publius, 21(1991)3 (tematska številka)
- THE CENTRAL american maelstrom. New Political Science, (1990)18-19 (tematska številka)
- THE FUTURE That Doesn't Work : Social Democracy's Failures in Britain. Garden City; New York: Doubleday and Company, 1977
- UNDERSTANDING the swedish model. West European Politics, 14(1991)3 (tematska številka)
- ZERFALL oder Umgruendung. Was kommt nach der Sowjetunion? Blaetter fuer deutsche und internationale Politik, 36(1991)10 (tematska številka)

MEDNARODNI POLITIČNI ODNOSI

- COULOUMBIS Theodore A.: Introduction to International Relations : Power and Justice. Englewood Cliffs: Prentice-Hall, 1990
- DEMOKRATISIERUNGS und Reformprozesse in Osteuropa. Oesterreichische Zeitschrift fuer Politikwissenschaft, 20(1991)3 (tematska številka)
- LINKAGE Politics : Essays on the Convergence of National and International Systems. New York: Free Press, 1969
- MACROECONOMIC Adjustment Processes. Development and South-South Cooperation, 6(1990)11 (tematska številka)
- NEUAUFTEILUNG der Welt. Prokla, 21(1991)84 (tematska številka)
- THE THEORY and Practice of International Relations. Englewood Cliffs: Prentice-Hall, 1991

- ATWAN Robert: *American Mass Media : Industries and Issues*. New York: Random House, 1978
- COFFIN Royce A.: *The Communicator*. New York: Amacom, 1975
- COVERING the environment. *Media, Culture and Society*, 13(1991)4 (tematska številka)
- DIE POLITISCHE Zeitschrift – Ideenpublizistik von Eliten oder Anachronismus in der modernen Mediene-poche? *Publizistik*, 36(1991)2 (tematska številka)
- HULTENG John L.: *The New Media : What Makes Them Tick?* Englewood Cliffs: Prentice-Hall, 1979
- INSIDE *Organizational Communication : The International Association of Business Communicators*. New York; London: Longman, 1981
- MASS Culture and Perestroika in the Soviet Union. *Journal of Communication*, 41(1991)2 (tematska številka)
- MASS Media Issues : *Articles and Commentaries*. Englewood Cliffs: Prentice-Hall, 1977
- MASS Media in the Information Age. Englewood Cliffs: Prentice Hall, 1990
- SURMANEK Jim: *Media Planning : A Practical Guide*. Lincolnwood: NTC Business Books, 1989

DRUŽBOSLOVNA METODOLOGIJA

- Research on survey quality. *Sociological Methods and Research*, 20(1991)1 (tematska številka)
- SOCIAL indicators of living conditions in Ireland with european comparison. *Social Indicators Research*, 25(1991)2–4 (tematska številka)

FILOZOFIJA

- CURRENT Issues in Social Science Explanation. *Philosophy of the Social Sciences*, 21(1991)3 (tematska številka)
- FOUCAULT Michael: *Vednost – oblast – subjekt*. Ljubljana: Krt, 1991
- HRIBAR Tine: *Uvod v etiko*. Ljubljana: Nova revija, 1991
- HRIBAR Tine: *O svetem na Slovenskem : Uvod v zgodovino svetega I. Maribor: Obzorja, 1990*

MANAGEMENT. ORGANIZACIJSKE VEDE. MARKETING

- BATES Albert D.: *Retailing and its Environment*. New York; London: D. Van Nostrand Company, 1979
- DALE Ernest: *The Great Organizers*. New York; London: McGraw-Hill, 1960
- FERRIS Gerald R.: *Human Resources Management : Perspectives and Issues*. Boston; London: Allyn and Bacon, 1988
- GREYSEY Stephen A.: *Cases in Advertising and Communications Management*. Englewood Cliffs: Prentice-Hall, 1981
- HAIRE Mason: *Psychology in Management*. New York; London: McGraw-Hill, 1964

- HALDANE Bernard: *Career Satisfaction and Success: A Guide to Job Freedom*. New York: Amacom, 1974
- HEILMAN Madeline E.: *Managing Human Forces in Organizations*. Homewood, Illinois: Richard D. Irwin, 1982
- KAVČIČ Bogdan: *Sodobna teorija organizacije*. Ljubljana: Državna založba, 1991
- MANAGEMENT Guides to Mergers and Acquisitions. New York; London: Wiley-Interscience, 1969
- NICOSIA Francesco M.: *Advertising, Management, and Society : A Business Point of View*. New York; London: McGraw-Hill, 1974
- ONCKEN William: *Managing Management Time : Who's Got the Monkey?* Englewood Cliffs: Prentice-Hall, 1987
- OSEMNAJSTO posvetovanje o podjetniškem planiranju. IB: *Informativni bilten*, 25(1991)7–8 (tematska številka)
- PUBLIC-sector applications of the analytic hierarchy process. *Socio-Economic Planning Sciences*, 25(1991)2 (tematska številka)
- THOMPSON Arthur A.: *Strategy and Policy : Concepts and Cases*. Dallas, Texas: Business Publications, 1978

PSIHOLOGIJA

- BUTLER Sandra: *Feminist Groupwork*. London: Sage, 1991

PRAVO

- IL SEGRETO di Stato. Dal caso Sifar alla »giustizia negata« di Ustica e Bologna. *Profili giuridici e prospettive di riforma*. Democrazia e diritto – Materiali e atti, (1991)19 (tematska številka)
- POŽAR Dušan: *Osnove kazenskega procesnega prava: Kratak kurz in repetitorij*. <Ljubljana>: Uradni list Republike Slovenije, 1991
- VILFAN Sergij: *Uvod v pravno zgodovino*. Ljubljana: Uradni list Republike Slovenije, 1991
- ZAKON o izvršnem postopku. Ljubljana: Časopisni zavod Uradni list republike Slovenije, 1990

EKONOMIJA. MEDNARODNO GOSPODARSTVO

- BESCHAEFTIGUNGSPOLITIK und Arbeitsmarktforschung im deutsch-franzoesischen Dialog. Nuernberg: Institut fuer Arbeitsmarkt-und Berufsforschung der Bundesanstalt fuer Arbeit, 1990
- BORZNI priročnik ljubljanske borze. Ljubljana: Gospodarski vestnik, 1991
- DORNBACH Rudiger: *Macroeconomics*. New York; London: McGraw-Hill, 1978
- FERFILA Bogomil: *The Economics and Politics of the Socialist Debacle : The Yugoslav Case*. Lanham; London: University Press of America, 1991
- JANEWAY Eliot: *The Economics of Crisis : War, Politics, and the Dollar*. New York: Weybright and Talley, 1968

VOJAŠKE VEDE. OBRAMBOSLOVJE

DEMILITARIZACIJA Slovenije in nacionalna varnost : zbornik. Ljubljana: Znanstveno in publicistično središče, 1991

EUROPEAN security. Survival, 33(1991)4 (tematska številka)

GELMAN Harry: Gorbachev and the Future of the Soviet Military Institution. London: The International Institute for Strategic Studies, 1991

PALMER Diego A. Ruiz: French Strategic Options in the 1990s. London: International Institute for Strategic Studies, 1991

REEYNOLDS Charles: The Politics of War : A Study of the rationality of violence in inter-state relations. New York: Harvester Wheatsheaf, St. Martin's Press, 1989

STIEHM Hick Judith: Arms and the Enlisted Woman. Philadelphia: Temple University Press, 1989

THE GULF War. Survival, 33(1991)3 (tematska številka)

ZNANOST. TEHNOLOGIJA. EKOLOGIJA

BERGE Pierre: Porjodok v Haose : O determinističnem podhodu k turbulentnosti. Moskva: Mir, 1991

BOLTER David J.: Turing's Man : Western Culture in the Computer Age. Chapel Hill: University of North Carolina Press, 1984

BOOKCHIN Murray: Remaking Society. Montreal: Black Rose Books, 1990

EKOLOGIJA : Znanstveno – etičko – teološki upiti i obzori. Zagreb: Filozofski-teološki institut DI, 1991

HRIBAR Tine: Teorija znanosti in organizacija raziskovanja. Ljubljana: Fakulteta za sociologijo, politične vede in novinarstvo, 1991

HULL David L.: Science as a Process : An Evolutionary Account of the Social and Conceptual Development of Science. Chicago; London: Chicago University Press, 1988

LECERF Yves: Afera Černobilj : Rat glasinama. Zagreb: Globus, 1991

SYMPOSIUM on Global Climate Change and Public Policy. Policy Studies Journal, 19(1991)2 (tematska številka)

UMETNOST. KULTURA. JEZIKOSLOVJE

GOMBRICH Ernst H.: Spisi o umetnosti. Ljubljana:

ŠKUC; Znanstveni inštitut Filozofske fakultete, 1990

INGARDEN Roman: Literarna umetnina. Ljubljana:

ŠKUC; Znanstveni inštitut Filozofske fakultete, 1990

JOURNAL of Philosophy and the Visual Arts. London; New York: Academy Editions; St. Martin's Press, 1989

TREVOR-Roper Hugh: Princes and Artists : Patronage and Ideology at Four Habsburg Courts 1517–1633. New York: Thames and Hudson, 1991

VZGOJA. IZOBRAŽEVANJE

INTERNATIONALIZING higher education. American Behavioral Scientist, 35(1991)1 (tematska številka)

L'UNIVERSITA DOMINATA. Democrazia e diritto, 31(1991)3 (tematska številka)

SOCIALNA POLITIKA. ZDRAVSTVENA POLITIKA

PERSISTING Unemployment: Can it be Overcome? International Journal of Sociology and Social Policy, 11(1991)1–2–3 (tematska številka)

RESEARCH and Policy: A Symposium on the Family Support Act of 1988. Journal of Policy Analysis and Management, 10(1991)4 (tematska številka)

RELIGIJA

BIZILJ Ljerka: Cerkev v policijskih arhivih. Ljubljana: samozaložba, 1991

RELIGION and Politics. Daedalus, 120(1991)3 (tematska številka)

TOCQUEVILLE et la religion. Social Compass, 38(1991)3 (tematska številka)

ZGODOVINA

RUPEL Dimitrij: Povabljeni pozabljeni. Maribor: Obzorja, 1985

MLINAR, dr. Zdravko, POŠTRAK, dr. Milko: Svetovna homogenizacija in/ali kulturni pluralizem?

Teorija in praksa, Ljubljana 1991, let. XXVIII, št. 12, str. 1363

Avtorja poizkušata na primeru rock glasbe razjasniti splošnejše vprašanje, kako širjenje svetovne kulture vpliva na ohranjanje, preobrazbo in izumiranje ožjih teritorialnih kulturnih sistemov in še zlasti nacionalnega kulturnega izročila. V današnjem svetu še vedno prevladujejo enosmerni tokovi »from the West to the Rest«, kar se označuje tudi kot kulturni imperializem. Vendar ugotavljata, da gre ob tem tudi za določene vzvratne vplive na podlagi izvirne glasbene ustvarjalnosti, ki temeljijo na povezovanju elementov domačega kulturnega izročila z »uvoženo« popularno glasbo z Zahoda. Tako torej ne gre enostavno za alternativno izključujoče se razmerje med globalnim in nacionalnim (lokalnim). Številne glasbene skupine, ki delujejo izven svetovnega (anglo-ameriškega) jedra se ne omejujejo le na pasivno prevzemanje »tujega«, temveč jim je to tudi spodbuda za lastno ustvarjalnost, da se povečuje kulturni pluralizem v svetovnem merilu.

MLINAR, dr. Zdravko, POŠTRAK, dr. Milko: World Homogenization and/or Cultural Pluralism?

Teorija in praksa, Ljubljana 1991, Vol. XXVIII, No. 12, pg. 1363

The authors attempt to discern, in the case of rock'n'roll, a basic question: how the spreading of world cultural influences the maintainance, transformation and extinction of narrower territorial cultural systems, and above all the national cultural heritage. In the world of today, one-dimensional currents »from the West to the Rest« still predominate, which is also interpreted as cultural imperialism. But the authors claim that certain counter influences also exist, as in the case of unique musical creativity, which is based on the merging of elements of native cultural heritage with »imported« popular music from the West. We are not dealing with a mutually exclusive relationship between the global and the national (local). Numerous music groups working outside the core world (Anglo-American) are not limited to a passive adoption of the »foreign«, but rather see it as a stimulus for their own creativity and formation of new musical (sub)types, which means that cultural pluralism on the world scale is growing.

UDK 339.923:061.1 Evropa 92
UDK 334.726

SVETLIČIČ, dr. Marjan: Evropa 1992 in (transnacionalna) podjetja
Teorija in praksa, Ljubljana 1991, let. XXVIII, št. 12, str. 1376

Avtor analizira delovanje transnacionalnih podjetij (TP) na trgih držav EGS oziroma njihove priprave na Enotni evropski trg. Proučuje štiri vidike odnosov: TP kot subjekte na evropskem trgu, spremembe, ki jih prinaša enotni evropski trg, različne zveze med TP in enotnim trgom in okolje, v katerem se ti odnosi odvijajo. Poudarek je na strukturni naravi naštetih odnosov, na združevanju in prevzemanju podjetij, na oceni razsežnosti globalnega okolja ter prilagajanju TP temu okolju. Avtor prognozira visok porast neposrednih tujih naložb na enotnem evropskem trgu, zaostajanje (v primerjavi z dinamiko znotraj Enotnega trga) naložb članic zunaj enotnega trga (kljub absolutnemu porastu). Čeprav predvideva dolgoročnojšo krepitev konkurence (zlasti pri storitvah, javnih razpisih itd.), kratkoročno to ne pomeni zanikanje težnje po ustvarjanju monopolov.

UDK 339.923:061.1 Evropa 92
UDK 334.726

SVETLIČIČ, dr. Marjan: Europe in 1992 and (Transnational) Companies
Teorija in praksa, Ljubljana 1991, Vol. XXVIII, No. 12, pg. 1376

The author analyses the functioning of transnational companies (TC) on EEC country markets, i.e. their preparation on the Common European Market. He differentiates four aspects of relationships: TC as subject on the European market changes as a result of the common European market, various connections between TC and the common market and the environment in which these relations are carried out. The emphasis is on the structural nature of these relationships, on merges and take-overs of companies, on the evaluation of the scale of the global environment and on adaptations of TC to this environment. The author predicts a high growth rate of direct foreign investments on the common European market, a lag in (in comparison to the dynamics inside the European market) investments of member states outside the common market (despite an absolute growth). Even though he predicts a long-term strengthening of competition (above all in services, public ordinances etc.), this will not cancel out short-term tendencies toward the creation of monopolies.

KIRN, dr. Andrej: Vzpon in kriza ideje napredka**Teorija in praksa, Ljubljana 1991, let. XXVIII, št. 12, str. 1401**

Razprava historično predstavlja osnovne etape ideje napredka od antike do danes. Opozarja na pomembne razlike med pojmi rast, razvoj, napredek. Napredek je izrazito vrednotni, normativni pojem. Rast je pojem biologije, s prenosom v ekonomsko področje pa je izgubil svojo izvirno bogato vsebino in se zožil na količinsko rast. Ker pojem napredka predpostavlja določeno razumevanje časa, razprava najprej obravnava razmerje med časom in napredkom. Opozori na temeljne koncepcije časa, kot so: naravoslovno-fizikalna, biološka, družbeno-zgodovinska in filozofska.

Za antiko je značilen biološki model napredka skozi cikle, za nov vek pa linearni progresizem. Na začetku razsvetljenstva in moderne prevladuje nekonfliktni pogled na napredek, nato pa vse bolj stopa v ospredje protislovna narava napredka (Hegel, utopični socialisti, Marx). Prelomnica v zahodnem novoveškem pojmovanju napredka je Nietzschejev nauk o večnem vračanju istega. Po drugi svetovni vojni se obnovi vera v napredek, toda že v začetku šestdesetih in sedemdesetih let preosmislitev zahtevajo tri okoliščine: a) potek razvojnih procesov v tretjem svetu, ki se niso pokrivali s pričakovanji modernizacije; b) ekološka kriza in c) neskladje med rastočo materialno blaginjo in kakovostjo življenja.

UDK 316.422**KIRN, dr. Andrej: The Rise and the Crisis of the Idea of Development****Teorija in praksa, Ljubljana 1991, Vol. XXVIII, No. 12, pg. 1401**

The discussion historically represents the basic phases of the idea of progress from antiquity to the present times. It points to significant differences between the terms growth, development, progress. Progress is a significantly value-oriented, normative term. Growth is a term borrowed from biology, with its transition to the economic field losing its original richness of content, narrowing down to quantitative growth. As the term progress presupposes a certain understanding of time, the discussion first deals with the relationship between time and progress. It calls to attention some basic conceptions of time, such as; in natural science and physics, biological, social-historical and philosophical.

A biological model, typical for antiquity is of progress as cyclical, whereas today, linear progressivism is characteristic. In the beginning of Enlightenment and modernism, non-conflictual views of progress dominated, to be later superseded by a contradictory nature of progress (Hegel, utopian socialists, Marx). The turning point in western modern reflection of progress comes with Nietzsche's teaching of the eternal recurrence of the same. After the Second World War, faith in progress is renewed, but already in the 60's and 70's, its reinterpretation is demanded by three circumstances: a) the course of developmental processes in the Third world, which were not in accordance with the expectations of modernization; b) the ecological crisis and c) the imbalance between a growing material welfare and quality of life.

**SENJUR, dr. Marjan: »Ideologija razvoja« je zloraba ideje o razvoju
Teorija in praksa, Ljubljana 1991, let. XXVIII, št. 12, str. 1431**

Teze o »ideologiji razvoja in o »razvoju – koncu neke ideologije« so bile z vidika teorije gospodarskega razvoja aktualne pred petimi do desetimi leti. V 80-tih letih je razvojna ekonomika (development economics) bila pod kritično lupo. Ob koncu 80-tih in v začetku 90-tih let je videti, da je prišlo do ponovne oživitve teoretičnega dela v zvezi z gospodarsko rastjo. Zato gledam na razpravo o »ideologiji razvoja« kot na nekaj, kar je bilo značilno v bližnji preteklosti, ki pa ima še vedno vpliv na sedanja razmišljanja v naši deželi.

Ideja razvoja je postala v določenem razdoblju problematična iz dveh razlogov. Ideja razvoja je postala problematična, ker je v svojih začetnih vrhuncih, to je v petdesetih in šestdesetih letih, zanemarjala vprašanje okolja (environment). Razvoj, ki v stranski posledici povzroča znižanje kvalitete življenja zaradi poškodovanja okolja, je seveda problematičen razvoj. Drugi razlog je bil v tem, da teorije gospodarskega razvoja ni spremljala ustrezna teorija družbeno političnega razvoja. Zato so idejo gospodarskega razvoja prevzeli kot idejo družbeno političnega razvoja oziroma kot »ideologijo« razvoja. Povrh tega je bila »ideologija razvoja« uporabljena za utemeljevanje močne vloge države v gospodarstvu. Državne politične in upravne strukture so videle svoje poslanstvo v tem, da zagotavljajo razvoj. Iz izkušnje vemo, da je tako »poslanstvo« države propadlo vsepovsod.

UDK 316.423

**SENJUR, dr. Marjan, »Ideology of Development« as Misuse of the Idea of Development
Teorija in praksa, Ljubljana 1991, Vol. XXVIII, No. 12, pg. 1431**

The thesis of »ideology of development« and of »development – the end of an ideology« were, from the aspect of theory of economic development current some five or ten years ago. In the 80's, developmental economics was under critical scrutiny. Towards the end of the 80's and in the beginning of the 90's it seems that a renewal of theoretical work regarding economic growth is under way. This is why I perceive the discussion on the »ideology of development« as something characteristic for the near past and which still influences the current thinking in our country.

In a certain period, the idea of development became problematic for two reasons. It became problematic because from its initial climax, in the 50's and 60's, it neglected the question of environment. Development which because of side-effect consequences causes a deterioration in the quality of life is of course problematic development. The second problem was that the theory of economic development was not followed by a corresponding theory of social and political development. This is why the idea of economic development was taken over as the idea of social and political development, i. e. as the »ideology« of development. On top of this, »ideology of development« was used for the justification of a strong hand of the state in economics. State political and administrative structures saw it as their mission to assure development. We know from experience that such a »mission« of the state failed everywhere.

UDK 316.77:654.17

LUTHAR, mag. Breda: Televizija – kulturna praksa devetdesetih

Teorija in praksa, Ljubljana 1991, let. XXVIII, št. 12, str. 1443

Televizija je v devetdesetih letih tega stoletja najpomembnejši prostor oblikovanja javne sfere. Predstavlja institucionalni diskurzivni prostor in ves njen output za avtorico predstavlja javni diskurz. V tem smislu se avtorica loteva televizije kot ontološke in fenomenološke realnosti – njene konstitucije nacionalne in transnacionalne kulture ter serialnosti kot osnovne televizijske lastnosti, ki definira standardni nacionalni koledar. Obenem avtorica obravnava televizijo kot distinktivno estetsko obliko, ki je ne moremo analizirati z aparatom filmske teorije. Zaradi razlike v socialni »uporabi« medija (receptcija v domestičnem kontekstu) je televizija razvila različne estetske predstavitevne oblike kot film. Avtorica se dotika razlik v predstavitvenih oblikah (in tako tudi konstituciji javne sfere) med takoiimenovano paleo (ali paternalistično) televizijo ter neo (ali postmoderno) televizijo. Osrednjo točko razlikovanja predstavlja po mnenju avtorice dihotomija visoka/popularna kultura.

UDK 316.77:654.17

LUTHAR, Breda: Television – the Cultural Practise of the 90's

Teorija in praksa, Ljubljana 1991, Vol. XXVIII, No. 12, pg. 1443

Television in the 90's is the most important space of public opinion formation. It represents the institutional discursive space and its whole output represents, according to the author, a public discourse. In this sense, the author sees television as an ontological and phenomenological reality – its constitution of national and transnational culture and of seriality are the basic characteristics of television, defining the standard national calendar. At the same time, the author deals with television as a distinctive esthetic form, which cannot be analysed with the apparatus of film theory. Because of the difference in social »use« of media (reception in the domestic environment), television evolved different esthetic representational forms than film. The author mentions differences in representational forms (and with this differences in the constitution of the public sphere) between the so-called paleo (or paternalistic) television and neo (or postmodern) television. The basic point of differentiation is, according to the author, in the dichotomy between elite and popular culture.

UDK 351.778.52

MANDIČ, dr. Srna: Stanovanjske zadruge: ena od organizacijskih oblik neprofitne stanovanjske preskrbe

Teorija in praksa, Ljubljana 1991, let. XXVIII, št. 12, str. 1479

Članek obravnava različne tipe neprofitnih stanovanjskih organizacij, središče pozornosti pa je na stanovanjskih zadrugah. Obravnava njihov zgodovinski izvor in vlogo v strukturi stanovanjske preskrbe razvitih industrijskih družb, tudi tipologijo stanovanjskih zadrug in njihovo delovanje. V sklepnih ugotovitvah razčlenjuje nekaj elementov socialnega okolja, ki delujejo zaviralno na možnost za uporabo take inovacije pri nas.

UDK 351.778.52

MANDIČ, dr. Srna: Housing Co-operatives: One of the Organizational Forms of Non-profit Housing Supply

Teorija in praksa, Ljubljana 1991, Vol. XXVIII, No. 12, pg. 1479

The article deals with various types of non-profit housing organization, with the main emphasis on housing co-operatives. It deals with the historical origin and the role of the structure of housing supply in developed industrial societies. A detailed typology of housing co-operatives is also given. In conclusion, the author deals with elements of the social environment inhibiting the implementation of such innovations in our society.

PEČAR, dr. Janez: Nadzorovanje v (sformaliziranem) združevanju
Teorija in praksa, Ljubljana 1991, let. XXVIII, št. 12, str. 1501

Formalizirane (interesne) skupine so zanimive tudi zaradi nadzorstvenega delovanja, kajti v njih potekajo različne interakcije in komunikacije ter se preizkušajo skupinske norme, tako formalne kot neformalne. V njih se razvija skupinsko (društveno, interesno in še kakšno) vzdušje s posameznimi vedenjskimi vzorci ter tako preprečevalno in nagrajevalno kot kaznovno nadzorovanje, katerega namen je obvladovati nedelavnost in odklonskost ter poudarjati prizadevanje ter uspešnost članstva. Obe plati odzivanja na vedenje pa delujeta na stopnjo homogenosti za doseganje skupinskih ciljev.

Čeprav so zaradi posameznih interesov ali potreb razmerja med člani formaliziranih skupin pri večini razumska, preračunana in zato tudi hladna in predvsem občasna, tovrstne skupine vendarle potrebujejo določeno kohezijo in skupinski konformizem, vsaj za namen, zaradi katerega sploh so. Tudi zato je pri njih v navadi izmenična uporaba nagrajevanja in kaznovanja pri vpeljevanju moči in reda, ki sta pomembna za sleherno organizacijo.

Posameznik se lahko procesom deindividualizacije in pretirane kolektivizacije v skrajnem primeru tudi izogne, tako da izstopi iz združenja, medtem ko se skupina rešuje motečih in deviantnih z izključitvijo. Oboje v skrajnosti pomeni skupinsko izločitev kot najbolj represivno nadzorno sredstvo.

UDK 316.738:316.353

PEČAR, dr. Janez: Control in (Formalized) Association
Teorija in praksa, Ljubljana 1991, Vol. XXVIII, no. 12, pg. 1501

Formalized (interest) groups are among other things interesting because of control functions—various forms of interaction and communication are carried out, and group norms are tested, formal as well as informal. A group climate evolves in them (social, interest etc.) with individual behavioral patterns, implementing inhibiting, supporting and punishing control with the purpose of maintaining inefficiency and deviance, stressing effort and success of members. Both types of reaction in behaviour influence the degree of homogeneity in group goal achievement.

Despite the fact that because of individual interests or needs, relations among members of formalized groups are above all rational, calculated and as a result cold and above all occasional, such groups nevertheless need a certain cohesion and group conformism, at least as far as the purpose of their existence is concerned. This is why they are usually characterized by the alternate use of rewards and punishments in maintaining power and order, necessary for every organization.

The individual can, in the extreme, avoid processes of deindividualization and excessive collectivization by leaving the association, whereas the group solves the problem of disturbing and deviant individuals with expulsion. Both presuppose group separation as the most repressive control mechanism.

UDK: 323.1 (497.12)

KLINAR, dr. Peter: Študije o etnonacionalizmu – vzpodbude za aktualna razmišljanja
Teorija in praksa, Ljubljana 1991, let. XXVIII, št. 12, str. 1516

Nekatere ugotovitve iz študij uglednih mednarodnih raziskovalcev etničnih pojavov, objavljenih v zborniku: »O etnonacionalizmu«, služijo avtorju za razglabljanja o sodobnih problemih slovenskega naroda. V graditvi slovenske nacionalne države vidi odpravljanje inkongruence med kulturnimi in političnimi značilnostmi naroda, hkrati pa omenja probleme, na katere utegne naleteti uveljavljena nacionalna državnost. Osamosvojitvene težnje majhnih narodov ne naletijo na razumevanje velikih narodov (nacij), kar potrjujejo različna razumevanja načela samoodločbe. Avtor opozarja na nekatere značilnosti slovenskega nacionalizma, ki izvirajo iz pojavnih oblik klasičnega vzhodnega nacionalizma. Opozarja tudi na zapletenosti hkratnega razvoja slovenske nacionalne države od klasične do moderne nacionalne države. V drugem delu avtorju misli iz zbornika služijo za razpravljanje o procesih razpadanja Jugoslavije. Osredotoča se na nekatere zgodovinske dimenzije teh procesov, na sodobne kršitve etničnih in narodnih pravic v tem prostoru in na posamezne vidike jugoslovanskih nacionalizmov.

UDK 323.1(497.12)

KLINAR, dr. Peter: The Study of Ethnonationalism – Instigation for Relevant Reflection
Teorija in praksa, Ljubljana 1991, Vol. XXVIII, No. 12, pg. 1516

The author uses some findings from a study by distinguished reserchers of ethnic phenomena, published in the reader »On Ethnonationalism«, for a reflection on current problems facing the Slovene nation. Concerning the constitution of the Slovene national state, he perceives the abolition of an incongruency between cultural and political characteristics of the nation, while at the same time mentioning problems which an asserted national statehood might face. Emancipational tendencies of small nations are not symphatized by large nations, which is confirmed by differences in the understanding of the principle of selfdetermination. The author calls attention to some characteristics of Slovene nationalism, deriving from phenomenal forms of classical eastern nationalism. He also call attention to the complexity of a simultaneous development of the Slovene national state from a classical to a modern national state. In the second part of his article, the author uses reflections from the reader for a discussion of the processes of Yugoslav disintegration. He concentrates on some historical dimensions of these processes, on current infringements of ethnical and national rights in this area and on individual aspects of Yugoslav nationalisms.

avtotehna

Zastopanje, trgovina, izvoz, uvoz,
servis in proizvodnja, d.d.

Ljubljanska banka

Ljubljanska banka d.d.
Ljubljana

**Pravi naslov
za denarne zadeve**

p.o. Ljubljana, Stegne 3,

Vas vabi v svoje delikatesne trgovine.

V Slaščičarskem obratu lahko naročite torte za vse slovesnosti in praznike.

Dobro hrano pa si lahko privoščite v PLAVI LAGUNI (klasična restavracija, pizzerija)

Še posebno pa je znana naša pražena kava »Zamorček«.

GRADIS

**STROJNO PROMETNA OPERATIVA P.O.
LJUBLJANA**

Šmartinska 32, 61000 LJUBLJANA

contents

ARTICLES, ESSAYS

ZDRAVKO MLINAR, MILKO POŠTRAK: World Homogenization and/or Cultural Pluralism	1363
MARJAN SVETLIČIČ: Europe in 1992 and (Transnational) Companies	1376
BELA KADAR: Economic Reforms in Central and Eastern Europe	1386

CURRENT INTERVIEW

ALEKSANDER BAJT: On Slovene Money	1395
-----------------------------------	------

DEVELOPMENT – THE END OF AN IDEOLOGY

Editorial Comment	1401
ANDREJ KIRN: The Rise and the Crisis of the Idea of Development	1401
ZDRAVKO MLINAR: Theories, Ideologies and Strategies of Development	1421
MARJAN SENJUR: "Ideology of Development" as the Misuse of the Idea of Development	1431

Discussional Contributions:

VID PEČJAK: The End of Hismata	1440
--------------------------------	------

FROM RESEARCH

BREDA LUTHAR: Television – the Cultural Practise of the 90's	1443
FRANCE KRESAL: The History of Collective Contracts in Slovenia	1455
NADA STROPNIK: The Imbalance Between Social Rights and Financial Possibilities for Their Realization	1469
SRNA MANDIČ: Housing Co-operatives: One of the Organizational Forms of Non-profit Housing Supply	1479
IZTOK JARC, MIRAN JUS, ANDREJ PIANO: Commercial Agreements of Noneuropean Communities With the Third World	1487
JANEZ PEČAR: Control in (Formalized) Association	1501

VIEWS, COMMENTARIES

PETER KLINAR: The Study of Ethnonationalism – Instigation for Relevant Reflection	1516
DRAGO ZAJC: Political Modernization and the Shaping of Oppositional Pluralism	1524
DARIJAN KOŠIR: Soviet Union After the Coup D'État	1532

EDUCATIONAL REFORM

MACA JOGAN: The Teaching of Sociology on High Schools With the Aid of S. Moore	1537
--	------

STUDENTS RESEARCH

PETER JEŠOVNIK: Dr. Anton Korošec	1542
-----------------------------------	------

SCIENTIFIC AND PROFESSIONAL MEETINGS

BOŠTJAN MARKIČ: The Meeting of European Magazines	1550
SANDRA BAŠIČ: The Media Compound or How to Do Something With the Media	1551

REVIEWS, RECENSIONS

ZDENKO ROTER: The Forgotten Past (Boštjan Markič)	1554
Group of Authors: Teaching Human Rights (A. Židan)	1555
Current Political Culture (Marjan Brezovšek)	1557

BIBLIOGRAPHY OF BOOKS AND RELEVANT MAGAZINES

AUTHORS' SUMMARIES	1561
--------------------	------

IZ VSEBINE NASLEDNJIH ŠTEVILK

USTAVA REPUBLIKE SLOVENIJE

(skupina znanstvenih delavcev in poslancev)

OKOLJE MED DRŽAVO IN TRGOM

ANDREJ KIRN: Konfliktnost med ekonomijo in naravo

DUŠAN MLINŠEK: Lekcije iz naravnega gozda gospodarstvu

IČA ROJŠEK: Na poti k okolju in prijazni poslovni strategiji

JANEZ ŠINKOVEC: Država in pravo, trg in svoboda subjektov

SJM '91

PETER KLINAR, ZDENKO ROTER, BOŠTJAN MARKIČ, NIKO TOŠ

IZ RAZISKAV

ALEKSANDER VACIČ: Prehod iz centralistično planiranega v tržno gospodarstvo

VLADIMIR TIKHOMIROV: Perspektive demokratizacije v Sovjetski zvezi

KATARINA KRESAL: Sistem kolektivnih pogodb

BOGDAN KAVČIČ: Kako se uspešno pogajati?

MITJA HAFNER-FINK: Uporaba različnih klasifikacij pri analizi družbene slojevitosti

CIRIL KLANJŠČEK: Zdravje, brezposelnost in politika zaposlovanja

DARKO LUBI: Slovenski vojak

KOMENTARJI

VLADIMIR KAVČIČ: Kratki domet nacionalizma

STEVAN DEDIJER: Obveščevalno varnostno področje po končani hladni vojni

V prodaji

Knjižni program TEORIJE IN PRAKSE 1992

**Veljko RUS: MED ANTIKOMUNIZMOM IN
POSTSOCIALIZMOM**

Cena s promocijskim popustom: 700,00 SLT

(na naslov: Teorija in praksa, Ljubljana, Kardeljeva pl. 5)